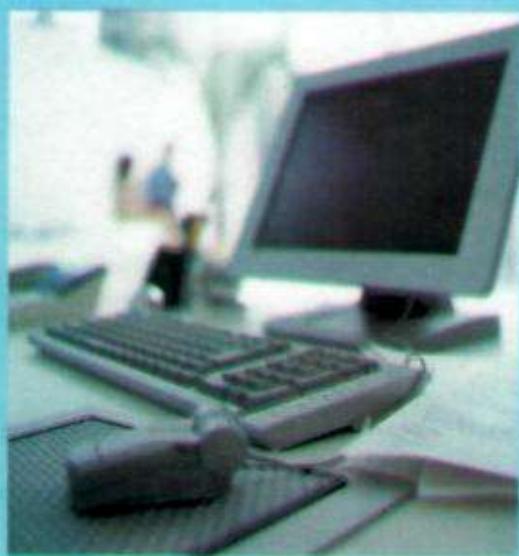

135²

6

М. ПАРДАЕВ, Қ. МИРЗАЕВ,
О. ПАРДАЕВ

*ХИЗМАТЛАР
СОХАСИ
ИҚТИСОДИЁТИ*

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА
СЕРВИС ИНСТИТУТИ**

М.Пардаев, К.Мирзаев, О.Пардаев

ХИЗМАТЛАР СОҲАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

(Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги томонидан Олий ўкув юртлари магистратура мутахассисликлари учун ўкув қўлланма сифатида тавсия этилган)

ТОШКЕНТ

«IQTISOD-MOLIYA»

2014

УДК:65.0143

0-971

БЗСИДЭЧ

Н22-1107

КБК:65.05.2

65.43.е.43

ИДАТ

Н22-1107

Мирзаев К.Ж., Пардаев М.К. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти. Ўкув қўлланма. Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2014. 384 -6.

Тақризчилар: и.ф.д., профессор И.С.Тухлиев
и.ф.д., профессор Р.Сейтмурадов

Ўкув қўлланмада хизматлар соҳаси иқтисодиётининг назарий масалалари, соҳани тармоқлар бўйича ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва истиқболлари, ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ушбу соҳа фаолиятини баҳолаш ва ҳисобга олиш йўллари қараб чиқилган.

Олий ўкув юргларида таҳсил олаётган магистрларга, катта илмий ходим-изланувчиларга мўлжалланган. Ундан профессор-ўқитувчилар соҳа мутахассислари ва мавзуга қизиқадиган кент китобхонлар оммаси ҳам фойдаланишлари мумкин.

Мазкур ўкув қўлланма Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтининг Илмий кенгашида кўриб чиқилган ва чоп этишга тавсия этилган.

(2014 йил 28 март, 9-сон баённома)

КИРИШ

Хизмат кўрсатиш соҳасига эҳтиёж кундан-кунга, ойдан-ойга ва йилдан-йилга ошиб бормоқда. Чунки бунга объектив шароит яратилмоқда. Биринчидан, аҳолининг даромадлари кўпайиб, яшаш сифатининг ортиб бораётганлиги кўпгина янги-янги хизматларни талаб қилса, иккинчидан ишлаб чиқаришнинг такомиллашаётганлиги ҳам ушбу соҳанинг жадал ривожланишини талаб қиласи. Хизмат кўрсатиш етарли бўлмаган жойда юқори самарадорликка эришиш ҳам бир мунча қийин. Шу туфайли ушбу соҳа энг тез ривожланишини талаб қиласиган соҳалардан бири бўлиб қолмоги лозим.

Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасининг миллий иқтисодиётдаги ўрни ва роли йилдан-йилга ошиб бормоқда. Буни ушбу соҳанинг мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотидаги (ЯИМ) улушининг ортиб бораётганлигига ҳам кўриш мумкин. 2013 йилда ушбу кўрсаткич 53,0 % ташкил этиши юқорида қайд килинган фикрни тўлиқ тасдиқлайди.

Шуни эътироф этиш керакки, мамлакатимиз Президенти ушбу соҳага катта эътибор бериб келмоқда. Охирги йилларда айнан хизмат кўрсатиш соҳани ривожлантириш бўйича бир канча Фармон ва Қарорларни қабул қилди. Булар жумласига 2006 йил 17 апрелда имзоланган “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришини жадаллаштириши чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорини киритиш мумкин. Бу қарор хизмат соҳасини ривожлантиришга қаратилган, олдинги олиб борилган ишларни янада аниқлаштириш ва мамлакатда ислоҳотларни чукурлаштиришга қаратилган амалий табирлардан бири бўлди. Мазкур қарорга асосан хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини мамлакат миқиёсида ривожлантириш бўйича 2006-2010 йилларга мўлжалланган Давлат дастури ва алоҳида худудларда эса, худудий дастурлар ишлаб чиқилди.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг 2006 йилги натижалари кўрсатдикى, мазкур дастурда кўзда тутилган кўрсаткичлар ортиги билан бажарилди. Аммо ушбу соҳани ривожлантириш бўйича имкониятлар тўлиқ ишга солинмагандиги, унинг хали жуда кўп ички имкониятлари мавжудлиги аён бўлиб колди. Бударни ишга солиш максадида Президентимизнинг 2007 йил, 21 майда яна

“Ўзбекистон Республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. Мазкур қарорга асосан Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг худудлар бўйича янгиланган асосий параметрлари ҳамда “Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини 2007-2010 йилларда ривожлантириш Дастири”нинг мавжуд эҳтиёжларни ҳисобга олиб аниқлаштирилган ва тўлдирилган асосий йўналишлари ва тадбирлари ишлаб чиқилди. Оддинги қабул қилинган хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш дастурига тегишли ўзгартиришлар ва кўпимчалар киритилди.

2006-2010 йилларда мамлакатнинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш напижалари кўрсатдики, мазкур дастурда кўзда тутилган барча прогноз кўрсаткичлар ва параметрлар бажарилди. Аммо, ушбу соҳа мамлакатимиз раҳбарининг диккат эътиборидан четда қолмади. Бир мунча вакт ўтгач Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастури тўғрисида”ги ПҚ - 1754-сонни қарори эълон қилинди. Бунда ҳам мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича унинг алохидаги турлари ва худудлар бўйича прогноз кўрсаткичлари ишлаб чиқилди. Булардан ҳам кўриниб турибдики, мазкур соҳани ривожлантириш мамлакатимиз иқтисодиё-ижтимоий ҳаётидаги муҳим аҳамият касб этадиган объектив зарурият экан.

Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, унинг самараадорлигини ошириш ва сифатини кўтариш бўйича қилинishi лозим бўлган ишлар ҳали талайгина. Биринчидан, ушбу соҳада хўжалик юритишининг бозор муносабатларига асосланган янги шароитларга мослашиб жараёни такомиллашишни талаб килса, иккинчидан, уни комплекс ривожлантириш билан боғлик кўпгина муаммолар ҳам ўз ечимини кутмокда. Учинчидан, ҳаёт шиддат билан ўзгариб бормоқдаки, улар хизматларниң янги-янги турларини жорий қилишни тақозо қиласди. Буларнинг барчаси мазкур соҳада фундаментал тадқиқотларни олиб бориш билан бирга мутахассисларни тайёрлашда ўкув адабиётларига ҳам киритиб, мукаммал ўқитиш заруратини ҳам тугдиради.

Шуни алоҳида тарькидлаш жоизки, ҳозирги пайтда 08.00.05 “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” ихтисослиги бўйича докторантура мавжуд бўлиб, докторлик диссертацияси тайёрланмоқда. Аммо шуном билан аталадиган фан шаклланмаган. Бу ҳолат ҳам айнан “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” номли фанни яратишни тақозо қилмоқда. Буларни инобатга олиб, ушбу курсни хизмат кўрсатиш иқтисодиёти бўйича магистрларга “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” номи билан киритилган. Ушбу дастур асосида мазкур ўкув кўлланмани яратишни мақсадга мувофик, деб топдик.

Мазкур ишда хизмат кўрсатиш соҳасига тизимли ёндашиш, уни яхлит соҳа сифатида қараш ва ҳар бир тармогининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга қаратилган методологик ёндашувни кўрсатиб бериш, унинг ташкилий-иктисодий ва ҳуқукий жиҳатларини такомиллаштириш ҳамда мазкур соҳанинг ривожланишига таъсир кўрсатувчи омилларга аниқлаш киритиш борасида қисқагина тўхтадик.

Шу ўринда муаммонинг ўрганилганлик даражасини ҳам эслаб ўтиш ўринли, деб топдик. Хизмат кўрсатиш соҳасига оид тадқиқотлар билан бир катор чет эллик ва республикамиз олимлари шуғулланиб келишмоқдалар. Булар жумласига хорижлик олимлардан Г.А.Аванесева, А.Г.Аганбегян, Е.И.Балалова, В.Х.Грибов, В.М.Дмитрев, С.Л.Калачев, В.Н.Кряжев, М.А.Морозов, И.А.Раманович, В.В.Семенихина, Ю.П.Свириденко каби олимларни киритиш мумкин. Шунингдек, мазкур соҳадаги фаннинг ривожланишига мамлакатимиз олимларидан Б.А.Абдукаримов, Қ.Ж.Мирзаев, Ҳ.М.Маматкулов, М.М.Мухаммедов, М.Қ.Пардаев, А.С.Солиев, Н.Тухлиев, И.С.Тухлиев, Қ.Б.Уразов, Ж.М.Қурбонов, Ғ.Ҳ.Кудратов, Т.С.Шарипов кабиларнинг ҳиссаси катта. Мазкур олимлар асарлари иқтисодиётни модернизация қилиш ва дверсификациялаш шароитида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришнинг умумий муаммоларини ўрганиш учун назарий асос бўлашиб хизмат қиласи. Чунки, ушбу илмий изланишларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасининг ижтимоий-иктисодий моҳияти, ривожланиш тарихи, табиати ва тавсифи, миллий иқтисодиёт тизимидағи роли, мазкур соҳа корхоналари хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари алоҳида тармоқлар бўйича қисман ёритилиб берилган. Лекин уларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришнинг назарий

ва методологик муаммолари ва уларнинг ечимлари масалаларида турли ёндашувлар кузатилмоқда. Кўпгина таърифларга ҳам аниқлик киритилишини тақозо қиласди. Буларни инобатга олиб мазкур ўкув қўлланмада барча тушунчаларнинг такомиллашган, назарий жиҳатдан асосланган таърифларини беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Ушбу заруратдан келиб чиқиб, мазкур ўкув қўлланманинг мақсади шакллантирилди. Тадқиқот мақсади хизмат кўрсагиши соҳасининг назарий масалаларига тизимли ёндашиш орқали унинг ривожланиши стратегиясини ишлаб чиқиш, кўпгина атамалар ва тушунчаларга аниқлик киритиш, соҳанинг таркибий тузилиши бўйича назарий-методологик асоларини яратиш, уларни мувофиклаштириш каби масалалар бўйича илмий-назарий ва амалий аҳамиятта молик масалаларни ёритишдан иборат, деб белгиланган.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун ўкув қўлланма мазмун жиҳатидан икки кисмдан иборат ҳолда шакллантирилди. Биринчи сида, унинг назарий ва амалий муаммолари умумий тарзда қараб чиқилган бўлса, иккинчи қасмида, хизмат кўрсатиш соҳасининг алоҳида тармоқларига тегишли масалалар ёритилди.

Мазкур қўлланма “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” фанини ўрганувчи магистрларга мўлжалланган. Ундан ИТИ олиб борувчи катта илмий ходим-изланувчилар, олий ўкув юрти профессор-ўқитувчилари ва мустакил илмий тадқиқот олиб борувчи илмий ходимлар, талабалар, малака ошириш маркази тингловчилари, соҳа мутахассислари ва бошқа хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиёти билан қизикувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

1-мавзу. ХИЗМАТЛАР СОҲАСИ ИҚТИСОДИЁТИ ФАНИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг предмети ва вазифалари.**
- 2. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методологик асоси, методи ва усуллари.**
- 3. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг ўзига хос принциплари ва бошқа фанлар билан алоқаси.**
- 4. Мамлакатимизда хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг шаклланиш ва ривожланишга оид асарларнинг яратилиши.**
- 5. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг таркибий тузилиши.**

I. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг предмети ва вазифалари

Хизматлар соҳаси иқтисодиётини фан сифатида ўрганиш муаммоси билан боғлиқ масалалар билан бир қанча мутахассислар шуғулланмоқда. Чунки ҳозирги иқтисодиёт шаклида ушбу соҳа жамият тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли ушбу соҳага оид мутахассислар ҳам тайёрланмоқда. Бирок, “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” номи билан маҳсус фан шакллантирилмаган. Буларни инобатга олиб, мазкур соҳа бўйича фан шаклланган бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз. Ушбу соҳа бўйича фан бўлиши учун қуидаги масалалар ҳал бўлиши лозим:

- унинг предмети ва вазифалари;
- методи ва усуллари;
- назарий ва методологик асослари;
- ўзига хос принциплари ва бошқа фанлар билан алоқаси;
- мазкур фанининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи;
- фанининг таркибий тузилиши ва ундаги ҳар бир мавзу бўйича назарий ва амалий масалалар.

Мазкур фанинг предметига аниқлик киритиш учун, ушбу соҳанинг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқиш лозим. Мамлакат иқтисодиётида хизматлар соҳаси бир қанча ўзига хос хусусиятларга таасиусланадиган. Бунга қуидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, хизматлар соҳасининг жуда кўл тармоқли эканлиги ва уларнинг бир-бирига фаолияти, мазмуни жиҳатидан ўхшамаслиги. Масалан, коммунал хизматлар билан таълим хизматларини олайлик, ёки маиший хизматлар билан йўловчиларни ташиш хизматлари. Уларнинг ҳар бири ўзига хослиги билан фарқ қиласди.

Иккинчидан, уларнинг турлари ҳаёт даражасининг ошиб бориши билан муттасил равишда кўпайиб бориши. Масалан, кечагина уяли телефон билан мулоқот қилиш ҳеч кимнинг хаёлида йўқ нарса эди. Бугунги кунда инсонлар ҳаётини ушбу хизматсиз тасаввур қилиш кийин. Худди шундай холатни копьютер хизматлари, глобал тармоққа уланган интернетлар бўйича ҳам айтиш мумкин.

Учинчидан, хизматлар соҳасининг бир қисми инсонлар маънавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қиласа, иккинчи қисми, моддий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиласди. Масалан, маданий, таълим каби хизматлар инсоннинг бевосита маънавиятини, уларнинг интеллектуал салоҳиятини кўтаришга хизмат қиласа, уй-жой ва коммунал хўжалиги хизмати, маиший каби хизматлар бевосита инсоннинг моддий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиласди.

Тўртингчидан, хизматлар соҳаси нафакат аҳолининг эҳтиёжларини, балки иқтисодиётнинг моддий неъмат ишлаб чиқарувчи тармоқлари (саноат, қишлоқ хўжалиги, курилиш каби) эҳтиёжларини ҳам қондиради.

Бешинчидан, моддий ишлаб чиқариш инсонларнинг фаровонлигини таъминласа, хизматлар соҳаси уларнинг ҳаёт сифатининг яхшиланаётганлигидан далолат беради. Чунки, оилада моддий ва бошқа энг зарурӣ эҳтиёжлардан ортиб қолсагина одамлар ўз маблагиини хизматларга сарфлаши мумкин.

Мазкур фаннинг мазмунида ушбу хусусиятларни инобатга олиш лозим бўлади. Бу эса ўз навбатида унинг предметининг шаклланиши учун ҳам асосодир. Бизнинг фикримизча ушбу фаннинг предметини куйидагича изоҳлаш мумкин.

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фаннинг предмети дейилга ишланаётган тармоқли хизмат кўрсатиш соҳасининг барча жабхаларини ўзида мужассам этгани ва соҳани муттасил ва барқарор ривожланишини ҳамда самарадорлигини оширишни таъминлашга қаратилган иқтисодий муносабатлар мажмуй тушунилади.

Мазкур хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанинг предметини назарий жиҳатдан қуидагича асослаш мумкин. Биринчидан, унда кўп тармоқли хизматлар соҳаси ўз аксини топган. Чунки ушбу фанинг таркибида хизматлар соҳасининг барча асосий тармоқлари ўрганилади. Иккинчидан, ҳар бир тармоқ ўзига хос хусусиятга эга бўлғанлиги туфайли, уларнинг барча жабҳалари атрофлича қараб чиқишига тўғри келади. Учинчидан, мазкур фанда соҳани муттасил ва барқарор ривожланишини ҳамда самарадорлигини оширишни таъминлашга қаратилган иқтисодий муносабатларни мужассам этган барча тадбирлар ҳам қараб чиқилади. Чунки уларнинг мажмуи тўлик қамраб олинишини тақозо қиласди. Шу жиҳатдан ушбу таъриф фанинг мазмунини тўлик ифода этади, деган хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Ҳозирги пайтда мамлакат иқтисодиётида, шу жумладан, хизматлар соҳасида ҳам модернизация жараёни кетмоқда. Унга инновациялар кўплаб жорий қилиниб, инновацион иқтисодиёт шаклланмоқда. Бу эса ўз навбатида диверсификация жараёнларини ҳам юзага келтирмоқда. Бундай шароитда ҳар бир фан ўзининг олдига қўйган вазифасига эга бўлиши керак. Шу жиҳатдан олиб қарайлиган бўлсак, иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанинг вазифаларига қуидагиларни киритиш мумкин, деб ўйлаймиз.

1. Хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг алоҳида соҳаси сифатида яхлит ҳолда қараб чиқилиши лозим. Ушбу соҳанинг иқтисодиётдаги ўрни ва инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳам қараб чиқилиши мақсадга мувофиқ.

2. Ҳозирги пайтда иқтисодиётнинг ярмидан кўпини хизматлар соҳаси ташкил қилишини инобатга олиб (ушбу соҳанинг мамлакат ЯИМдаги улуши 54,0 %дан кўпроғини ташкил қилишинини), ушбу соҳани жадал ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш масаласига ҳам алоҳида аҳамият берилади.

3. Ҳозирги пайтда хизматлар соҳасида синергетик самара ва кластер усуllibаридан фойдаланишининг аҳамиятидан келиб чиқиб, ушбу масалаларга ҳам алоҳида аҳамият бериш мақсадга мувофиқдир.

4. Хизматлар соҳасини ривожлантиришда замонавий омиллардан модернизация, диверсификация ва инновацияларнинг аҳамиятидан келиб чиқиб, ушбу омилларнинг мазкур соҳани ривож-

лантиришдаги роли ва ўрни очиб берилиши ҳам мухим вазифалардан бирига киради.

5. Асосий эътиборлардан бири, хизматлар соҳасига кирадиган алоҳида тармоқлар иқтисодиётини ўрганишга қаратилиши лозим. Чунки юқорида таъкидланганидек, ҳар бир тармоқ ўзига хос хусусиятларга эга.

Кўриниб турибдики ҳар бир мустакил фан сифатида хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани ҳам ўзига хос предмети ва вазифаларига эга. Ушбу вазифаларнинг характерли хусусияти шундаки, улар факат шу соҳагагина дахлдордир.

2. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методологик асоси, методи ва усуллари

Ҳар қандай фан ўзининг методи ва методологик асосига эга. Унинг методологик асоси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонуилар, Президентимизнинг асарлари, фармон ва қарорлари, ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари бўлиб ҳисобланади. Чунки ушбу масалага бундай ёндашувнинг аҳамияти шундаки, мамлакатимизда ўзимизга хос тараққиёт йўлини танлаганмиз. Бу йўл шу киска вақт ичida ўзини оқлаганлигини дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилди ва этилмоқда. Мустакил тараққиёт йўлимизни дунё ҳамжамияти тан олиш билан бирга таң берганлиги ҳам ҳакиқат.

Хизматлар соҳаси иқтисодиётининг методи ва методологиясини фарқламоқ лозим. **Метод** деганда асосан шу фанинг предметини ўрганиш усули тушунилади. **Методология** деганда эса, содда қилиб айтганда, шу фанинг предметини ўргатиш усули, ўргатишда қўлланиладиган ёндашувлар, усуллар мажмуаси тушунилади.

Хизматлар соҳаси иқтисодиётининг методологик асоси, яъни уни ўргатишда қўлланиладиган ёндашувлар турли йўналишда бўлиши таъбиий. Шу туфайли уларни тўғри таснифлашни тақозо қилади. Бизнинг фикримизча, уларни ўрганишда ёндашувларни икки гурӯхга бўлиш мумкин:

1. Ўрганилаётган обьектга диалектик нуқтаи назаридан ёндашиш, яъни барча жараён ва ҳодисалар бир-бири билан узвий боғлиқликда ва ҳаракатда.

2. Ўрганилаётган объектга тизимли ёндашиш. Бунда ўрганилаётган объектга макон ва замон нуқтаи назаридан узлуксизликни таъминлаган ҳолда ёндашиш лозим бўлади.

Биринчи ёндашиш бўйича таҳлил қилинса барча иқтисодий жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда, ҳаракатда ва доим ўзгаришда деб қаралади. Бундан келиб чиқадиган бўлсак, шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий жараёнларни ифодалайдиган кўрсаткичлар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқликда ва ўзгаришда, деб қаралади. Бу ёндашув, айниқса, хизматлар соҳаси субъектлари фаолиятининг натижавий кўрсаткичларига омиллар таъсирини аниқлашда кенг қўлланилади.

Иккинчи ёндашув бўйича ўрганилганда, ўрганилаётган объектни мураккаб иқтисодий жараёнлар мажмуасидан иборат деб баҳолаб, уларнинг барча қисмлари бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқликдалигидан келиб чиқиб, уларни ўрганишда барча жиҳатларини тартибга солган ҳолда яхлит хулосага келгунча қилинадиган ҳодисаларга узлуксиз равишда системали тарзда ёндашиш лозимлигини такозо қиласди. Бунга ўрганилаётган объектни деталлаштириш, тизимлаштириш ва умумлаштириш орқали эришиш мумкин.

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг объектини **деталлаштириш** деганда мураккаб иқтисодий жараёнларни соддалаштириш ва улардан тўғри ва яхлит хулоса қилиш учун уларни майда бўлакларга бўлиб ўрганиш тушинилади.

Тизимлаштириш деганда ўрганилаётган объектни ўрганиш учун унга мантиқан кетма-кетликни таъминлаган ҳолда тартибга солиш тушинилади. Чунки иқтисодий жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Шу туфайли уларни ҳар томонлама, чукур ўрганиш учун кетма-кет равишда батафсил таҳлил қилиш лозим. Масалан, натижа кўрсаткичи ўзгарса унга таъсир қилувчи барча ижобий ва салбий омиллар батафсил таҳлил қилинади, уларнинг таъсири кетма-кет равишда ҳисоблаб чиқилади.

Ўрганилаётган объекти таҳлил қилганда **умумлаштириш** деганда унинг барча жиҳатларини атрофлича ўрганиб, яхлит хулосага қелиш тушинилади. Бу йўналиш таҳлилнинг бошқарув функциясидан келиб чиқади. Бошқарув учун тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқишида таҳлил орқали ўрганилаётган объекти хақида тегишли тўғри ва яхлит хулосага қелиш лозим.

Хизматлар соҳаси иқтисодиётiga диалектик ёндашишда турли фалсафий категориялардан фойдаланилади. Улардан бири **индукция ва дедукция** категориялариидир. Ушбу категория хизматлар соҳаси иқтисодиётининг муҳим методологик асослари сифатида намоён бўлади. Ушбу категориялар хизматлар соҳаси иқтисодиётининг кетма-кетлигини таъминлайди.

Индукция, деганда ўрганилаётган объектнинг хусусийликдан умумийликга қараб ўрганилиши тушинилади. Бунга мисол қилиб, соҳа ходимлари меҳнат унумдорлигини олиш мумкин. Унга вакт нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, уни бир соатлик меҳнат унумдорлиги, бир кунлик, ўн кунлик, бир ойлик, бир чоралик, ярим йиллик, тўққиз ойлик, бир йиллик меҳнат унумдорлиги даражасигача умумлаштириш мумкин. Ёки айнан ушбу кўрсаткични макон нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, олдин бир кишининг меҳнат унумдорлиги, бир бўлинманинг меҳнат унумдорлиги ва бутун меҳнат жамоасининг умумий меҳнат унумдорлиги даражасигача ўрганиш мумкин.

Дедукция методида ўрганилаётган объект умумийликдан хусусийлик сари, яъни умумий кўрсаткичлардан хусусий (кичик) кўрсаткичларга қараб ўрганиш тушинилади. Бу усулга мисол қилиб хизматлар соҳасида фойда режасининг бажарилишини олиш мумкин. Ушбу кўрсаткич олдин бутун бирлашма (соҳа) бўйича ўрганилади, сўнгра унинг алоҳида корхоналари (фирмалари) бўйича, уларнинг алоҳида бўлинмалари бўйича кетма-кетликда ўрганилиб, умумий натижага қайси бугин ва бўлинмаларнинг ижобий ёки салбий таъсир қўлганлиги тўғрисида холоса қилинади.

Макон ва замон категориялари ҳам хизматлар соҳаси иқтисодиётининг муҳим методологик асосларидан биридир. Зеро, барча иқтисодий жараёнлар маконда (хўжалик юритувчи субъектда) маълум бир замон доирасида (вакт мобайнида) содир бўлади. Шу туфайли замоннинг ўтиши билан макондаги натижа ўзгаради ва унинг тескариси, яъни маконнинг ўзгариши билан замон ўтгандан кейин натижа бошқача бўлиши мумкин. Масалан, маконга корхоналарни, иш жойларини, фирма каби хўжалик юритувчи субъектларни мисол келтириш мумкин. Булар мазкур фаннинг обьекти. Замон деганда эса уларнинг маълум бир ҳисобот даври тушинилади. Маконда содир бўлган жараёнлар маълум бир ҳисобот даври

(замон) ўттач жамланади ва умумлаштирилади. Бу ҳам шу ҳисобот даврини ўрганиш учун маълумот манбай бўлиб ҳисобланади.

Анализ ва синтез категорияси ҳам хизматлар соҳаси иқтисодиётининг методологик асосларидан бири ҳисобланади. Таҳлил деганда бир бутун яхлит предметни алоҳида бўлакларга бўлиб ўрганиш тушинилади. Умумлаштириш (синтез) эса ўрганилаётган обьект тўғрисида яхлит хulosага келиш учун фойдаланилади. Унда обьектнинг барча бўлаклари бўйича қилинган хulosаса умумлаштирилади.

Ўрганилаётган обьект ёки иқтисодий жараён ҳакида яхлит ва аниқ хulosага келиши учун у таҳлил қилинади ва барча хulosалар умумлаштирилади. Таҳлил бор жойда умумлаштириш, умумлаштириш учун эса таҳлил қилиш лозим. Шу туфайли ушбу категориялар бир-бири билан узвий боғлиқликда қаралади. Аммо шуни эътироф этиш лозимки ўрганишнинг турлари жуда кўп. У табиатда, жамият ва инсон тафаккурида содир бўладиган соҳага оид жараёнларни ўрганади. Биз ўрганадиган масала хизматлар соҳаси иқтисодиётининг факат микроиктисод даражасига мансуб. Лекин бозор муносабатлари шароитида хизматлар соҳаси иқтисодиёти, ўрганиладиган масалалар тизимида муҳим ўрин эгаллайди.

Сабаб ва оқибат категорияси ҳам бевосита хизматлар соҳаси иқтисодиётининг методологик асоси сифатида намоён бўлади. Хизматлар соҳаси иқтисодиётида натижа ва омиллар тушунчаси мавжуд. Иқтисодий фаолият натижасини ифода этган бирорта кўрсаткич натижа кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Буни фалсафий жихатдан қарайдиган бўлсак оқибатdir. Аммо шу оқибат ўз-ўзидан содир бўлмайди. Унинг замирида бир қанча сабаблар бор. Бу сабабларни хизматлар соҳаси иқтисодиётида омиллар деб қаралади. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизмат ҳажми (оқибат) бир қанча омилларга, яъни ходимлар сони, уларнинг малакаси, меҳнат унимдорлиги, кўлланилаётган техналогик жараёни, хом ашёнинг ўз вақтида сифатли таъминоти каби омилларга (сабабларга) боғлик.

Сабаб оқибатга олиб келганидек, омиллар (сабаблар) таъсири ҳам бирор натижага олиб келади. Ижобий сабаб яхши оқибат, ижобий омил юқори натижага олиб келганидек, салбий сабаб ёмон оқибатга, омилларнинг салбий таъсири натижанинг пасайишига олиб келади.

Шакл ва мазмун категорияси ҳам бевосита иқтисодиётта, хусусан, хизматлар соҳаси иқтисодиётига алоқадор. Шаклнинг ўзгариши мазмун ўзгаришига, мазмуннинг ўзгариши шакл ўзгаришига олиб келади. Иқтисодиётда ушбу боғлиқлик жуда ёрқин номоён бўлади. Масалан, аёллар сумкасининг шакли чиройлик ва чидамли бўлиши учун, унга қимматбаҳо материаллар, турли безаклар ишлатилади. Натижада унинг мазмуни чидамлилиги, нархининг нисбатан қиматлилиги билан ўзгаради. Ёки оддий материал ўрнига сифатли материал ишлатиб, унинг мазмунини бойитиш керак бўлса албатта шакли ҳам ўзгаради.

Шу жиҳатдан хизматлар соҳаси иқтисодиётида шакл ва мазмун бир-бири билан узвий диалектик алоқада бўлганлиги билан ҳам методологик асос сифатида кўлланилади. Масалан, бирор бирлашма таркибида корхоналар сони унинг шаклини ташкил қиласа, уларнинг нима билан шуғулланиши, қандай технология ишлатилиши, қанақа кадрлар билан таъминланганлиги каби жиҳатлар унинг мазмунини ташкил қиласи.

Микдор ва сифат категорияси ҳам хизматлар соҳаси иқтисодиётида айниқса, иқтисодий жараёнлар натижасини кўрсаткичларда ифодалашда кенг кўлланилади. Кўрсаткичлар мазмуни бўйича микдор ва сифат кўрсаткичларига бўлинади. Масалан, корхонада банд бўлган ҳодимлар сони микдор кўрсаткичи бўлса, уларнинг меҳнат унимдорлиги сифат кўрсаткичидир. Корхонанинг фойдаси муҳим натижавий кўрсаткич. Аммо у иқтисодий мазмунни жиҳатидан микдор кўрсаткичи бўлса, рентабеллик даражаси унинг сифат кўрсаткичидир. Яна бошқа бир мисол. Жамоа хўжалигининг бир йилда етиштирган паҳтаси 50,0 минг тоннани ташкил қиласи. Бу микдор кўрсаткич. Унинг 60 фоизи биринчи нав, 20 фоизи иккинчи, 15 фоизи учинчи ва 5 фоизи тўртинчи навга топширилди. Булар паҳтанинг сифат кўрсаткичлари. Ёки яна шу паҳтадан соф толанинг чикиш микдори 35 фоизни ташкил қиласи. Бу ҳам унинг сифат кўрсаткичларига мисол бўлади.

Ушбу бобда хизматлар соҳаси иқтисодиётининг айrim методологик асосларига тўхталидик. Фалсафий категориялар ҳаёт иникоси. Иқтисодий жараёнлар эса ижтимоий ҳаётнинг бир бўлагидир. Шу туфайли иқтисодий жараёнларни ўрганишга бағишлиган хизматлар соҳаси иқтисодиёти шу фалсафий категорияларга асосланади.

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методини ўрганишда унинг луғовий маъносига аҳамият бериш лозим бўлади. Метод қадимги грек тилидан олинган бўлиб, табиат ҳамда жамиятда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни ўрганиш ва билиш усулидир. Табиат ва жамиятда содир бўладиган ҳодиса ва жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқ ва алокадордир.

Худди шу назарий хulosадан келиб чиқсан ҳолда хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани методининг моҳиятини очиш лозим. Бизнинг фикримизча, ушбу фан методининг моҳияти назарий жихатдан ҳамон тўғри ҳал қилинган эмас. Бунга турли олимларнинг турли даврларда турлича ёндаштанлигини асос қилиб олиш мумкин.

Таҳлил методининг шундай қоидасини яратиш лозимки, у объектнинг ёки тузумнинг ўзгариши билан ўзгармайдиган бўлсин, чунки ҳар қандай фан, хусусан хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани ҳам қайси тузумдан қатъий назар, ўзининг назарий жихатдан асосланган методига эга бўлиши лозим.

Тадқиқотларимиз натижасида хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани методининг таърифини ишлаб чиқишида унинг бир қанча талабларга жавоб бериши лозим деган хulosага келдик. Буларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) ҳар қандай фан методининг назарий асоси бўлиши керак;
- 2) унда нимани ўрганиши ва унинг қаерда ифодаланиши кўриниб турмоги лозим;
- 3) қаерни, қайси объектни ва қайси даврни ўз ичига олишини ифодалashi даркор;
- 4) нима мақсадда амалга оширилиши кўзга ташланиб туриши керак;
- 5) шу мақсадни амалга ошириш учун нималар қилишниши алоҳида таъкидланиши лозим .

Ана шу талабга жавоб берадиган таъриф, фикримизга, хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани методининг мазмунини тўлиқ ифода қиласи. Бу назарий хulosадан келиб чиқиб, биз хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методига куйидагича таъриф берамиз. **Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методи дейилганда, соҳада содир бўлаётган бир-бири билан узвий боғлиқ иқтисодий-ижтимоий жараёнларни мокон ва замон асосида ҳар томонлама комплекс ва тизимли равишда ўрганиш,**

унинг иқтисодий кудратини юксалтириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида қўлланиладиган турли ёндашувлар ва усуллар мажмуи тушунилади.

Бизниг фикримизча, ушбу таъриф иқтисодиётни эркинлаштириш, модернизациялаш ва диверсификациялаш шароитида хизматлар соҳаси иқтисодиётiga қўйиладиган барча назарий ва амалий талабларга жавоб беради. Чунки унда биринчидан, соҳада содир бўлаётган бир-бiri билан узвий боғлиқ иқтисодий-ижтимоий жараёнлар қамраб олинган. Иккинчидан, ушбу жараёнларнинг мокон ва замонда содир бўлиши кўрсатиб ўтилган. Учинчидан, мазкур таърифга ушбу ҳолатни ҳар томонлама комплекс ва тизимли равишда ўрганиш масаласи ҳам киритилган. Тўртинчидан, барча тадбирлар соҳанинг иқтисодий кудратини юксалтириш ва самарадорлигини ошириши мақсадида амалга оширилиш кўзда туилган. Бешинчидан, юқоридагиларга эришиш учун турли ёндашувлар ва усуллар қўлланилиши ҳам ўз ифодасини топган.

3. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанинг ўзига хос принциплари ва бошқа фанлар билан алоқаси

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани ҳам бир қанча фанлар сингари ўзига хос тамойилларга асосланади. Бу тамойиллар турли бўлиши мумкин, аммо улар шу фанинг ўзига хос хусусиятини ифода этишини тақозо қиласди.

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанида асос қилиб одатда куйидаги тамойиллар олинади:

- мазкур фанда ўрганиладиган ходиса ва жараёнларнинг бир-бiri билан **ўзаро боғликлigi**;
- кўриладиган масалаларнинг **комплекс характерга эга эканлиги**;
- соҳадаги ҳар бир ходимнинг эркинлигини таъминлаш билан бирга иш натижаларига **масъуллигини** оширишдан иборатлиги;
- тижорат сирининг мавжудлиги ва ушбу шароитда **ракобат устунилигига** эришиш иштиёқининг мавжудлиги;
- хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига **микдорий ва сифатий** жиҳатдан баҳо бериш мумкинлиги;
- субъектлар фаолиятига баҳо беришда **таққослаш** усулидан кенг фойдаланиш лозимлиги;

- соҳа ичида илғор тажрибаларни ёйиш ва улардан кенг миқиёсда фойдаланиш лозимлиги.

Ушбу тамойилларни алоҳида қараб чиқадиган бўлсак, мазкур фан обьекти бўлган хизматлар соҳаси тармоқлари ҳолатига баҳо беришда уларга иқтисодий-назарий жиҳатдан таҳлил қилишнинг зарурлиги ва ўрганиладиган ҳодисаларнинг моҳияти ва бир-бири билан узвий равишда ўзаро **боғлиқлиги** эътиборга олинади.

Иккинчидан, барча жараёнларни ўрганишда ёндашувнинг комплекс характерга зга эканлиги ҳам муҳим тамойиллардан бўлиб ҳисобланади. Мазкур масалага замон ва макон нуқтаи назаридан ўзаро бир-бирига узвий равишда боғлик, деб қаралиши лозим.

Учинчидан, бозор муносабатлари шароитида соҳанинг ва унда фаолият кўрсатаётган ҳар бир ҳодимнинг эркинлигини таъминлайди. Эркинлик эса, ўз вактида ҳар бир субъектнинг **масульлигини** таъминлайди. Бир томондан эркинлик ва иккинчи томондан масъуллик фаолият самарадорлигини оширишга хизмат қиласи.

Тўртинчидан, соф ракобат шароитида маълум маънода тижорат сирининг ҳам мавжудлигини инобатта олиб, фаолият самарадорлигини оширишда **ракобат устуилитига** эришин масаласи ҳам бугунги куннинг асосий тамойилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Бешинчидан, хизматлар соҳасида фаолият кўрсатадиган субъектлар фаолиятига баҳо беришда иқтисодий маълумотларга асосланади. Шу жиҳатдан ахборотларни қайта ишлаш натижасида уларнинг фаолияти натижаларига **миқдорий ва сифатий жиҳатдан баҳо берилади**. Бу ушбу холат тўғрисида тўлиқ холоса чиқариш имконини беради.

Олтинчидан, хизматлар соҳасида фаолият кўрсатадиган субъектлар фаолиятига баҳо беришда горизантал ва вертикал таққослаш усулиларидан фойдаланилади. Бунда натижалар шу субъект ичида ўтган йилилар, режа топшириклари, меъёрий кўрсаткичлар кабилар билан солинширилса, ташки кўрсаткичлар сифатида тармоқ маълумотлари, ракобатдош корхоналар ахборотлари кабилар билан ҳам таққосланади. Корхоналарнинг фаолиятини таҳлил қилишда кўрсаткичларни таққослаш орқали ички хўжалик имкониятларини аниқлашда ҳам кўл келади.

Еттинчидан, соҳа ичида илғор тажрибаларни ёйиш ва улардан кенг миқиёсда фойдаланиш лозимлиги ҳам муҳим тамойиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки бозор муносабатлари шароитида

корхоналар соф рақобат билан бирга ҳамкорликда ҳам фаолият олиб боради. Ҳамкорлар ўргасида **илғор тажрибаларни кенг ёйиш** ва меҳнат жамоасини корхоналарни бошқаришга янада кенг жалб этиш ҳам самарадорликни ошириш имконини беради.

Юқорида қайд қилинган тамойиллар хизматлар соҳасида фаолият кўрсатадиган субъектлар иқтисодиётининг ривожланиши ва самарадорлигининг муттасил ошиб боришига асос бўлади. Мазкур соҳа субъектлари хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан кўзланган асосий мақсад – яшириниб ётган ички имкониятларни аниклашдан иборатdir. Бунинг учун эса уларни илмий асосда туркумлаш лозим бўлади.

Хизматлар соҳасида фаолият кўрсатадиган субъектларнинг имкониятлари қуидагилардан иборат: бутун иқтисодиёт миқиёсида, соҳа даражасида, тармоқ миқиёсида, ҳудудий даражада ва ниҳоят ички хўжалик имкониятлари. Ушбу имкониятларни хизматлар соҳасининг ҳар бир тармоғида фойдаланиш мумкин. Масалан, хизматлар соҳасини ривожлантиришга қаратилган имкониятлардан бири, узлуксиз электр энергияси билан таъминлашни йўлга қўйиш учун муқобил энергия манбаларидан фойдаланишни мисол килиб келтириш мумкин. Бундай имкониятлар бутун иқтисодиёт миқиёсидаги имкониятлар қаторига киради. Ихтисослаштириш даражасини ошириш эса тармоқ имкониятлари қаторига кириб, у асосан шу соҳа субъектларининг корпорация, концерн, вазирлик каби бошқарув идораларига мансублиги билан боғлиқдир.

Минтақавий имкониятларга, бир маъмурий туманда жойлашган турли хизмат кўрсатиш субъектларининг шу ҳудуд имкониятларидан келиб чиқсан ҳолда хизматларни ташкил қилиш кабиларни киритиш мумкин. Масалан, тоғли ҳудуд бўлса, унга мавсумий экологик туризмни ташкил қилиш масаласини, агар дарё ёқасида жойлашган бўлса, чўмилиш билан боғлиқ дам оладиган хизматларни ташкил қилиш кабиларни мисол келтириш мумкин.

Хизматлар соҳасида ички хўжалик имкониятларини аниклаш ва уларни хўжалик оборотига йўналтириш мухим аҳамиятга эга. Буларга асосан, ишлаб чиқариш ресурсларидан иборат уч гурух (меҳнат ресурслари, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари) омилларидан оқилона ва самарали фойдаланиш билан боғлиқ имкониятларни киритиш мумкин бўлади.

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани жуда кўп иқтисодий ва иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан узвий боғлиқ. Булар кўйидаги жадвалда келтирилган (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлигининг мазмуни

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани билан боғлиқ бошқа фанлар	Боғлиқликнинг мазмуни
Иқтисодий назария	Хизматлар соҳаси кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда ўз ўрнига эга эканлиги ва иқтисодиётнинг ярмидан кўпи шу соҳага тўғри келганлигини инобатга олиб, унинг назарий масадаларини қарацда мазкур фан методологик асос бўлиб хизмат қиласди.
Фалсафа	Жамиятда барча жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда ва ҳаракатда деб қаралиши, унинг фалсафадек, умумметодологик фан билан ҳам мустаҳкам алоқада эканлигидан далолат беради. Фалсафий категориялар ва конунлар бевосита мазкур фанин ўзлаштиришда ҳам аскотади ва ёндашувларни танлашда методологик асос бўлиб хизмат қиласди.
Корхона иқтисодиёти	Иқтисодиётнинг микро даражаси иқтисодиётини ўрганишда корхона иқтисодиёти катта аҳамиятга эга. Унинг таркибий тузилиши, масалаларнинг кетма-кет ёритилиши кабилар ҳам мазкур фанга услубий асос сифатида хизмат қиласди.
Статистика	Бирорга соҳани чукур ўрганиш тадқиқотларсиз амалга оширилмайди. Шу жиҳатдан мазкур фандаги қўлланиладиган усуллардан хизмат қўрсатиш тармоқлари иқтисодиёти фаниндо ҳам кенг қўлланилиши лозим. Ушбу фан соҳани ривожлантириши учун бошқарув қарорларини қабул қилинади, ҳисоб-китобларни амалга ошириб, аниқ тадбирларни ишлаб чиқишида аскотади.
Иқтисодий таҳдид	Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанини ўрганишда қўлланиладиган бир қанча усуллардан, айниқса, натижага ўзгаришига омиллар таъсирини аниқлашда иқтисодий таҳдид усулларидан кенг фойдаланилади. Шу жиҳатдан ушбу фанлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ.

Менежмент	Иқтисодий ишларнинг бир йўналиши менежмент бўлиб хисобланади. Ўз навбатида, иқтисодиёти бошқариш ҳам менежмент орқали амалга оширилади. Шу жиҳатдан хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиёти фани билан менежмент фани ҳам бир-бири билан узвий боғлиқликда. Бундай ташқари соҳа иқтисодиётини хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанида ўрганилса, айнан шу иқтисодиётни бошқаришни менежмент фанида ўрганилади.
Маркетинг	Бозор муносабатлари шароитида яратиладиган маҳсулот, иш, хизматларни ишлаб чиқаришдан пировард максад уларни сотишдан иборат. Сотиш жараёни билан маркетинг фани шутулланади. Корхона иқтисодиётининг таркибий кисмларидан бири бўлган сотиш жараёнини амалга оширишда айнан шу маркетинг фани усулларидан фойдаланилади. Кўриниб турибдики, ушбу фанлар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқ экан.
Бухгалтерия хисоби	Том мъянода айтиладиган бўлса, шуни эътироф этиш керакки, барча фанларнинг обьекти иқтисодий жараёнтардир. Унинг бир қисмини, яни режалаштириш, самарали фойдаланиш йўлларини иқтисодиёт фанида ўрганилса, ушбу жараёнларни аниқ хисобга олиб бориш бухгалтерия хисобида ўрганилади. Шу жиҳатдан ҳам ушбу фанлар бир-бири билан узвий боғлиқликда ва алоқада.
Математикага оид фанлар	Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанида ҳам математик усуллардан кенг фойдаланилади. Чунки иқтисодий жараёнлар, уларнинг тараққиёти мураккаблашиб боргани сари, уларни оддий усуллар билан ўрганиш ҳам мураккаблашиб боради. Бундай шароитда математик усуллардан фойдаланилади, чунки бунинг учун реал имкониятлар ҳам яратилда. Зеро ахборот технологияларининг, айниқса, компьютерларнинг ҳаётимизга кириб келиши математик усуллардан фойдаланишини анча осонлаштириди.
Информатика	Ҳозирги пайтда барча фанлар сингари хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанида ҳам информатикадан кенг фойдаланилади. Бу эса, ўз навбатида, мазкур фанларда хисоб-китоб ишларини анча енгиллаштириб, мутахассисларнинг ижодий фикрлаши учун катта имконият ярагади. Шу жиҳатдан ушбу фанларни ҳам бир-биридан айри ҳолда тасаввур қилиш кийин.

Юқоридагилардан ҳам кўриниб турибдики, мазкур фан жуда кўплаб фанлар билан боғлиқ экан. Чунки оламдага, яъни табиат, жамият ва инсон тафаккуридаги ҳодисалар бир-бири билан узвий

боғлиқ бўлганлиги туфайли, уларни ўрганадиган фанлар ҳам бир-бира билан боғлиқлиги табиий ҳол.

4. Мамлакатимизда хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг шаклланыш ва ривожланишга оид асарларининг яратилиши

Хизматлар соҳаси иқтисодиётининг шаклланишини тадқик килишда, шуни эътироф этиш керакки, мамлакатимизда ушбу фан бўйича дарслик ёки ўкув қўлланма нашрдан чиқсан эмас. Аммо хизматлар ва сервисга оид турли мавзуларда асарлар яратилди.

Хизматлар соҳасига оид ҳам бир қанча адабиётлар яратилди. Булар жумласига М.Қ. Пардаев ва И.С. Очиловлар томонидан тайёрланган “Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари” мавзусидаги монографияни (Т.: “Иқтисодмолия”, 2011. – 172 б.), З.Акбарованинг “Товар ва хизматлар бозори статистикаси” номли ўкув қўлланмани (Т.: Узбекистон ёзувлчилар уюшмаси Адабиёт жамгармаси нашриёти, 2004. – 144 б.), Х.М. Маматкуловининг “Хизмат кўрсатиш соҳасига оид атамалар ва иборалар изоҳли луғати”ни (Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2010.-398б.), М.Қ.Пардаев, Ж.И.Исройлов, А.Қ.Гаппаровлар томонидан тайёрланган “Хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий таҳдилни такомиллаштириш муаммолари” номли рисолани (Самарқанд. “Зарафшон”, 2009.-66 б.), Ю.П.Урунбаеванинг “Хизмат кўрсатиш соҳаси ва аҳоли турмуш даражаси: ўзаро боғлиқлиги ва ривожланиш истиқболлари” номли монографияси (Т.: “Фан” нашриёти, 2013.-9,0 б.т.), Ж.Р.Ураковнинг “Хизмат кўрсатиш корхоналари фаолияти самарадорлигини ошириш” номли монографияси (Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2013. – 127 бет.), Э.С.Файзиевнинг “Сервис соҳасининг иқтисодиётдаги ўрни” номли рисола (Т.: ‘Fan va texnoloqiya’, 2007. – 16 б.), “Сервис тизими фаолияти асослари” номли маъruzza матни (Самарқанд, 2007. – 208 б.), “Сервис тизими фаолияти асослари” номли ўкув қўлланма (Самарқанд: “Зарафшон” нашриёти, 2010. – 244 б.), F.X.Кудратов, М.Қ.Пардаев, Б.А.Абдукаримовларнинг “Сервис ривожи – аҳолининг бандлигини таъминлаш ва фаровонлигини ошириш омили” номли рисола (Т.: ‘Fan va texnoloqiya’, 2007. – 28 б.), F.X.Кудратов, М.Қ.Пардаев ва Г.М.Шодиеваларнинг “Касаначилик – аҳолининг бандлиги ва фаровонлигини ошириш омили” номли рисола (Т.: ‘Fan va texnoloqiya’, 2007. – 32 б.) каби-лаф киради.

Савдо соҳаси бўйича бир қанча асарлар яратилди. Булар жумласига, Б.А.Абдукаримов томонидан тайёрланган “Ички савдо иқтисодиёти” номли дарслигини мисоли қилиш мумкин. Унинг иккинчи нашри 2010 йилда юзага чиқди (Т.: ”IQTISOD-MOLIYA”, 2010. – 384 б.) Шу йили Б.А.Абдукаримов, Н.А.Комилова, Ф.Б. Абдукаримовларнинг “Актуальные вопросы развития торговли в Узбекистане” номли монографияси нашрдан чиқди(Т.: “Иқтисодиёт”, 2010. – 96 б.) Б.А.Абдукаримовнинг “Савдо иқтисодиёти” номли ўкув қўлланмаси ҳам ”Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” ДИ нашриётида нашрдан чиқарилди (2013.–264 бет.), Г.А.Солиева томонидан “Ўзбекистонда китоб нашри, савдоси ва маркетинги” номли монография ҳам ўкувчиларга етказилди (Т.: “IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 2013. – 128 бет.). Шунингдек, Д.И. Усманова томонидан тайёрланган “Пути повышения социально-экономической эффективности торгового обслуживания сельского населения” номли монографияси (Издательство «Навруз» ГУП, 2014. – 160 с.) каби асарларни киритиш мумкин.

Маркетинг хизматлари бўйича биринчи дарслик Р.Ф. Ибрагимов томонидан “Маркетинг” номи билан 2002 йилда нашрдан чиқди (Т.: Шарқ.-2002.-256 б.). И.Х.Ибрагимов томонидан “Совершенствование разработки стратегического маркетингового плана в гостиничном хозяйстве” номли монографияси (Самарканд, СамИСИ, 2013. – 100 с.) ҳам нашрдан чиқарилди.

АгроСервис соҳаси бўйича ҳам айrim адабиётлар яратилди. Булар жумласига К.Ж.Мирзаевнинг “АгроСервис хизматлари самарадорлигини оширишнинг методологик масалалари” мавзусидаги монографиясини (Т.: “IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 2010.–164 б.), ушбу муаллифнинг “АгроСервис иқтисодиёти” номли монографияси (Т.: “IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 2013–212б.), F.X.-Кудратов, К.Ж.Мирзаев ва М.Қ.Пардаевлар томонидан “АгроСервисни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари” номли рисола (Т.: ‘Fan va texnoloqiya’, 2007.–166.) асарларнинг киришини алоҳида қайд қилиш мумкин.

Йўловчиларни ташиш ва автомобиль хизматлари бўйича ҳам бир қанча асарлар яратилди. Булар жумласига А.А. Рахимовнинг “Йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ошириш йўллари” мавзусидаги монографияни (Т.: “Наврӯз” нашриёти, 2012. – 188 б., М.Қ.Пардаев ва Ё.Ж.Исройловларнинг “Автомобиль транспорти

хизматини кўрсатувчи корхоналар таҳлилиниг айрим жиҳатлари” мавзусидаги илмий рисолани (Т.: “Ноширилик ёғдуси”, 2011. – 65 б.) каби асарларни киритиш мумкин.

Хизмат кўрсатиш корхоналари иқтисодий хавфсизлигини тъминлаш масаласига бағишлиланган куйидаги китобларни мисол келтириш мумкин. Булар жумласига М.Қ.Пардаев раҳбарлигига бир гурӯҳ олимлар томонидан ёзилган “Ўзбекистон саноати ва хизмат кўрсатиш тормоқлари ривожланиш боскичида: иқтисодий хавфсизлик масалалари” номли рисолани (Самарқанд, СамИСИ, 2008 . – 20 б.), М.Қ.Пардаев ва Э.Ю.Аминовлар томонидан тайёрланган “Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни тъминлаш йўллари” номли рисолани (Самарқанд, “Зарафшон”, 2008. – 47 б.) киритиш мумкин.

Маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари бўйича ҳам О.М.Пардаев томонидан “Маҳсулотларни сакловчи корхоналарда самарадорлик” номли монография нашрдан чиқди (Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2012.–162 б.). Таълим хизматлари бўйича “ Таълим фаолиятини тартибга солувчи норматив-хукукий хужжатлар тўплами”ни ҳам киритиш (Т.:ЎзР Адлия вазирлига, 2007.-776 б.) мумкин.

Туризм соҳасида ҳам мамлакатимиз олимлари самарали хизмат қилидилар. Булар жумласига Н.Тухлиев, Т.Абдуллаевалар томонидан тайёрланган “Услуги, технологии и продукты в туризме” (Т.: Гос. Науч. Изд-во “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2009 – 624 с.), “Формальности в системе в туризме Республики Узбекистоан” (Т.: Гос. Науч. Изд-во “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2007 – 504 с.), “Национальные модели развития туризма” (Т.: «O’zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2006.- 424 с.), “Менежмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана” (Т.: «O’zbekiston milliy ensiklopediyasi».2006.- 368 с.), “Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития” (Т.: «O’zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2006.- 416 с.), “Основы безопасности в туризме” (Т.: Гос. Науч. Изд-во “O’zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2008.-504 с.) каби йирик китобларни келтириш мумкин. Шунингдек, Б.Х.Тураев томнидан “Георетико – методологические основы развития туризма” номли монография (Т.: изд. «Фан», 2008.–166с.), Н. Тухлиев ва А.Таксановларнинг “Экономика большого туризма” (Т.: «O’zbekiston milliy ensiklopediyasi»? 2001.- 208 с.), М.Қ. Пардаев, Р.Атабаев,

Б.Р.Пардаевларнинг “Туризм соҳасини ривожлантириш имкониятлари” номли илмий рисоласи (Т.: ‘Fan va texnologiya’, 2007. – 28 б.), кабиларни киритиш мумкин.

Лизинг хизматлари бўйича Ш.У.Хайдаров, Х.А.Ортиков, Х.А.Тухсановларнинг “Лизинг: Признание, оценка и учет” номли монографияси (Т.: ООО “NORMA”, 2006. – 240 с.), Э.И.Носиров, Д.Ю.Хужамкулов, Б.С.Маматовлар томонидан тайёрланган “Основы лизинга” номли ўкув қўлланмаси (Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2009. – 144 б.) диккатга сазовар.

Оилавий корхона иқтисодиёти бўйича ҳам бир қанча ишлар нашрдан чиқарилди. Булар жумласига Кудратов Ф.Х., Пардаев М.К., Худайбердиев У.Х., Пардаеваларнинг “Оилавий корхона иқтисодиёти” номли монографиясини (Т.: Иқтисодиёт, 2012–232 б), У.Х.Худайбердиевнинг “Оила бюджети” номли рисоласини (Т.: Иқтисодиёт, 2012. – 40 б.) кабиларни киритиш мумкин.

Мазкур соҳа бўйича Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтида илмий мактаб яратилган. Шу туфайли бу жойда ўнлаб номзодлик ва докторлик диссертациялари ёқланди. Булар жумласига З.Ю.Аминовнинг “Хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш йўллари” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертациясини (Самарқанд, СамИСИ, 2009. - 24 б.), Н.А. Комилованинг “Состояние и пути совершенствования внутренней торговли Узбекистана (На примере Самаркандской области)” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертациясини (Самарқанд, СамИСИ, 2008. - 24 б.), И.С. Очиловнинг “Хизмат кўрсатиши соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2010. - 24 б.), Ш.О.Кувондиқовнинг “Хизмат соҳаларида оилавий тадбиркорликни ривожлантириш муаммолари” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2010. - 24 б.), Т.С. Шариповнинг “Умумий овқатланиш корхоналари самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иктисодий механизmlарини такомиллаштириш” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2010. - 26 б.), Г.М. Шодиеванинг “Оила хўжалиги фаровонлигини оширишда таш-

килий-иктисодий омилларни ва сервисни ривожлантириш муаммолари” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2008. - 42 б.), А.Н.Халиқуловнинг “Меҳмонхоналарда сервис сифати ва самара-дорлигини ошириш имкониятлари” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2010. - 26 б.), Д.Т.Худайбергановнинг “Иқтисодиётни ривожлантиришда товарлар ва хизматлар бозори самарадорлигини ошириш имкониятлари (Хоразм вилояти мисолида)” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2010. - 24 б.), Ш.О. Кувондиқовнинг “Хизмат соҳаларида оиласи тадбиркорликни ривожлантириш муаммолари” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2008. - 24 б.), А.М.Сайдовнинг “Маиший хизмат кўрсатиши корхоналарида меҳнатни ташкил қилишни такомиллаштириш йўллари” мавзусидаги 08.00.05. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси (Самарқанд, СамИСИ, 2011. - 25 б.) кабиларни мисол келтириш мумкин.

Мазкур илмий мактабда бир қанча илмий асарлар, монографиялар, дарслик ва ўкув қўлланмалар тайёрланмоқда. Кўплаб докторлик диссертациялари тайёрланмоқда.

5. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг таркибий тузилиши

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг таркибий тузилиши бевосита унинг предмети, обьекти ва вазифаларига мос келади. Агар унга шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, таркибий қисмини шартли равишда учта гурухга бўлиш мумкин:

- хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг назарияси;
- хизматлар соҳасининг умумметодологик масалалари;
- хизматлар соҳасининг тармоклар бўйича тахлили.

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг назарий масалаларига мазкур йўналиш бўйича ўқийдиган бакалаврларнинг ушбу фан бўйича дарслиги ва ўкув қўлланмаларида кам ёритилган масалаларни киритишга аҳамият бердик. Чунки ҳар қандай фан ўзининг предмети ва методига, мақсад ва вазифаларига, усул ва услубларига эга бўлиши керак. Аммо бакалавриатурага мўлжалланган адабиёт-

ларда ушбу масалалар эътибордан четда қолган. Буларни инобатта олиб дарсликнинг ушбу кисмiga қуидаги мавзуларни киритишни мақсадга мувофик, деб топдик:

- хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг назарий масалалари;
- хизматлар соҳасини ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари;
- хизматлар соҳасининг табиати, турлари ва ўзига хос хусусиятлари;
- хизматлар соҳасининг кенгайтирилган ишлаб чиқариш тизимидағи ўрни.

Хизматлар соҳасининг умумметодологик масалалари ҳам ўрганилиши лозим бўлган жиҳатлардан биридир. Аммо ушбу масалалар биричидан, бакалавриатурага мўлжалланган адабиётларда тизимли равишда берилмаган ва иккинчидан, бугунги куннинг талабидан келиб чиқадиган кўпгина иқтисодий жараёнлар, механизмлар ва омиллар эътибордан четда қолиб кетган. Буларни инобатта олиб дарсликнинг мазкур кисмiga қуидагиларни киритишни мақсадга мувофик, деб топдик:

- хизматлар соҳасида модернизациялаш ва диверсификациялаш жараёнларни амалга ошириш йўллари;
- хизматлар соҳасида инновация, унинг моҳияти ва турларининг назарий масалалари;
- хизматлар соҳасида самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларнинг таснифи ва аниқланиш йўллари;
- хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самара ва ундан фойдаланиш имкониятлари;
- хизматлар соҳасида кластер усулидан фойдаланиш имкониятлари;
- хизматлар соҳасида ракобат ва бизнес мухити, уларнинг соҳани ривожлантиришдаги аҳамияти
- аҳолига кўрсатиладиган нусли хизматлар, уларнинг турлари, моҳияти ва хисобга олиш йўллари

Хизматлар соҳасининг тармоклар бўйича тахлилига мазкур дарсликда тегишли тарзда аҳамият берилишига сабаб, мазкур масалалар ҳам бакалавриатурда етарли даражада ўрганилмайди. Унда факат соҳага кирадиган тармоклар хақида гап кетади. Аммо уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга бўлганлиги

туфайли мазкур дарсликка куйидаги масалаларни киритишни максадга мувофик, деб төндик:

- ахолига күрсатиладиган уй-жой, коммунал ва маший хизматлар, уларни ҳисобга олиш тартиблари;
- йўловчи ташиб транспорти хизматлари, уларнинг аҳамияти, турлари ва ҳисобга олиш йўллари;
- алоқа, телекоммуникация ва таълим тизими хизматларининг мазмуни ҳамда уларни ҳисобга олиш йўллари;
- маданий ва сайёхлик-экскурсия хизматлари турлари, уларнинг мазмуни ва ҳисобга олиш йўллари;
- соғлиқни саклаш (тиббий), санатория-курорт, соғломлаштириш, жисмоний маданият ва спорт хизматларининг турлари, мазмуни ҳамда уларни ҳисобга олиш йўллари;
- агросервис хизматлари: моҳияти, турлари, тавсифи ва таснифи;
- агросервис хизматларини кўрсатувчи субъектлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш йўллари;
- деҳқончиликда кўрсатиладиган агросервис хизматлари: моҳияти, турлари, тавсифи ва таснифи;
- чорвачилик соҳасида кўрсатиладиган агросервис хизматлари: моҳияти, турлари, тавсифи ва таснифи.

Булардан ташқари хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг таркибига яна бир қанча масалалар киради. Буларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- хизматлар соҳасида банд бўлган кадрлар ва улардан самарали фойдаланиш йўллари;
- хизматлар соҳасида асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланиш йўллари;
- хизматлар соҳасида айланма маблағлар ва улардан самарали фойдаланиш йўллари;
- хизматлар соҳасида номоддий активлар ва улардан самарали фойдаланиш йўллари;
- хизматлар соҳасида харажатлар ва ушбу соҳада тежамкорликни йўлга кўйиш йўллари;
- хизматлар соҳасида меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини ва рағбатлантириш механизmlарини такомиллаштириш;

- хизматлар соҳасида молиявий натижалар ва улардан самарали фойдаланиш йўллари;
- хизматлар соҳасида фойда, унинг ташкил бўлиш ва ишлатиш механизмаларини такомиллаштириш йўллари;
- хизматлар соҳасида рентабеллик кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўллари;
- хизматлар соҳасида баҳо сиёсати ва уни шакллантириш механизмлари каби масалалар.

Мазкур дарсликка юқоридаги масалаларнинг киритилмаганлигига сабаб, ушбу мавзулар мазкур мутахассислик бўйича бакалавриатурда атрофлича ўрганилган. Шу туфайли уларни дарсликка киритмадик. Сабаби: биринчидан, саволтарнинг тақрорлашдан ҳоли бўлишни таъминлаш мақсад қилинган бўлса, иккинчидан, магистрларга асосан илмий-тадқиқот ишларини олиб боришда зарур бўладиган масалаларга эътибор қаратилди. Бизнинг фикримизча, бир хил фанлар бўлсада, уларнинг мазмуни бакалавриатурда берилган бўлса, магистратурда тақрорланишга йўл кўймаслик керак. Буни ушбу мутахассисларга давлат таълим стандартларини ишлаб чиқсан пайтлардан бошлиб эътиборни қаратишга тўғри келади.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил тайёрланиш учун саволлар

1. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг предмети.
2. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг вазифалари.
3. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методологик асоси.
4. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методи.
5. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг усуллари.
6. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг ўзига хос принциплари.
7. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.
8. Мамлакатимизда хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг шаклланиш ва ривожланишга оид асарларнинг яратилиши.
9. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанига оид асарларнинг тармоқлар бўйича таснифи.
10. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг таркибий тузилиши.

11. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг назарий масалаларига нималар киради?
12. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг умумметодологик қисмига қайси масалалар киритилган?
13. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг тармоқлар бўйича тақсимотига қандай мавзулар киритилган?
14. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фани бўйича кўпгина мавзулар киритилмаган, нима учун ва улар қайси мавзулар?

Калилли сўзлар

Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг обьекти, хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг предмети, ушбу фанининг методи, методология, деталлаштириш, тизимлаштириш, умумлаштириш, индукция, дедукция, макон, замон, анализ, синтез, сабаб, оқибат, шакл, мазмун, микдор, сифат, хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг ўзаро боғлиқлиги, тамойиллар, комплекс характерга эга эканлиги, эркинлиги, масъуллиги, рақобат устунлиги, микдорий баҳо, сифатий баҳо, таққослаш.

2-мавзу. ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ДАВЛАТ СИЁСАТИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Хизмат кўрсатиш соҳасига оид тушуичаларининг търифларини ишлаб чиқишининг назарий масалалари.**
- 2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иктисодий аҳамияти.**
- 3. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришига қаратилган давлатимиз раҳбариятганинг эътибори ва давлат сиёсатининг устувор вазифалари.**
- 4. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иктисодий табиити ва унинг назарий масалалари.**

1. Хизмат кўрсатиш соҳасига оид тушуичаларининг търифларини ишлаб чиқишининг назарий масалалари

Хизматларнинг ҳиссаси мамлакат иқтисодиётida аста-секинлик билан кўпайиб бормоқда. Олдинлари иқтисодиёт дейилганда, моддий ишлаб чиқариш асос қилиб олинар эди. Эндиликда иқтисодиёт дейилганда унинг кўлами факат ишлаб чиқарини билан эмас, балки минглаб хизмат турларини бирлаштирган соҳалар мажмунини ҳам ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш билан хизмат кўрсатиш соҳаси бир-бiri билан узвий боғлик, Биринчидан хизмат, одатда, ишлаб чиқариш соҳасида меҳнат унумдорлигининг муттасил ошиб бориши эвазига содир бўлади. Чунки моддий ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги ошиб бориши эвазига, уларда банд бўлган ходимлар аста-секинлик билан хизмат кўрсатиш соҳасига ўта бошлиди. Хизмат кўрсатиш соҳаси канчалик тез ривожланса, ишлаб чиқариш соҳаси ҳам шунча тез ривожланади. Чунки хизмат кўрсатиш соҳаси ишлаб чиқариш учун тегишили шароит яратиб беради. Окибатда икки соҳада ҳам меҳнат унумдорлиги муттасил ошиб боради.

Хизмат кўрсатиш соҳаси жуда кенг қамровли соҳа. Унинг асосини ахолига хизмат кўрсатиш соҳаси ташкил қиласди. Ахолига хизмат кўрсатиш канчалик ривож топса, унинг ҳолатига караб ахолининг яшаш даражасини, фаровонлигини аниқлаш мумкин.

Аҳолининг хизматларга бўлган эҳтиёжига мос равишда шу соҳа билан шугулланадиган янги-янги тармоқлар вужудга кела бошлайди.

Хозирги пайтда иқтисодий адабиёларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини бир гурӯҳ олимлар алоҳида тушунчалар, деб қарашса, аксарият олимларимиз синоним сифатида қараб келмокдадар. Шу туфайли ушбу сўзларнинг луғовий маъносига тўхталишини мақсадга мувофиқ, деб топдик. Чунки, сервис сўзининг мазмунини ҳам ҳар ким ҳар хил талқин қилмоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, изоҳли луғатларда сервис ва хизмат кўрсатиш бир хил тушунчалар ва синонимлар сифатида қаралади. Аммо улар бир-биридан фарқ қиласди. Хусусан, сервис тушунчалигининг мазмуни қарайдиган бўлсак, ушбу сўзининг маъносини ҳар ким ҳар хил талқин қилмоқда. Рус тилидаги хорижий тиллар луғатида “Сервис” инглизча service сўзидан олинган бўлиб, аҳолига машни хизмат кўрсатиш¹ни англатади, деб кўрсатилган.

“Словарь иностранных слов”да². Русча-ўзбекча луғатда² эса “сервис – сервис (аҳолига хизмат кўрсатиш, хизмат)”, деб кўрсатилган. Кўриниб турибдики, сервис сўзи хизмат соҳаси билан ҳамоҳанг, бир-бирига ўхшаш синоним сўзлардир. Аммо хизмат кўрсатиш сервисга нисбатан кенгроқ маънога эга бўлиб, у ўз ичида сервис хизматини ҳам қамраб олади.

Аммо Президентимиз қарорлари ва нуткларида кўпинча “хизмат кўрсатиш ва сервис”, деб қўлланилади. Бу бежиз эмас, албатта. Шу жихатдан, “Сервис” тушунчалигин таърифини беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Сервис эса хизматнинг бир қисми сифатида намоён бўлади. Чунки, хорижий сўзлар луғатида сервисни аҳолига машни хизмат кўрсатиш, деб изоҳ берган. Биз эса унга, бугунги кун талабидан келиб чиқиб, бевосита одамларга кўрсатиладиган маълум сертификат ва андозаларга эга, сифат жихатидан юқори бўлган хизмат тури сифатида қараймиз.

Булардан келиб чиқиб сервисга куйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Сервис деганда иносонларнинг маълум бир эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган кишиларнинг наф келтирадиган маълум сертификат ва андозаларга эга, сифат жихатидан юқори бўлган хизмат жараёни билан бөғлиқ

¹ Словарь иностранных слов. – 16-е из., испр. – М.: Рус. яз., 1988.-461 бет.

² Русча-ўзбекча луғат. П-том. Т.: ЎСЭ Бош редакцияси. 1984.- 410 бет.

онгли фаолияти тушунилади³. Кўриниб турибдики, хизмат нафакат инсонларга, балки корхоналарга, жамиятга, давлатга кўрсатилса, сервис асосан аҳодига, одамларга кўрсатиладиган юкори сифатли хизмат бўлиб ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш билан боғлиқ тушунчаларнинг мазмuni ва таърифи иқтисодий адабиётларда ҳамон бир тўхтимга келинган эмас. Шу туфайли “Хизмат”, тушунчасининг мазмuni бўйича ўз фикримизни келтирамиз. Мазкур тушунчага қуйидаги таърифни беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Бу борада олдинги нашрларимизда айтиб ўтганмиз: Хизмат дейилганда, инсоннинг, хўжалик юритувчи субъектларнинг, давлатнинг ва жамиятнинг маълум бир эҳтиёжини кондиришга йўналтирилган кишиларнинг наф келтирадиган хизмат жараёни билан боғлиқ онгли фаолияти тушунилади⁴.

“Хизмат кўрсатиш” тушунчасининг мазмuni бўйича ҳам ҳали кўпгина назарий масалалар ўз ечимини кутмокда. Буни инобатга олиб, тадкиқотлар натижасида унга қуйидагича таъриф беришни мақсадга мувофик, деб топдик. **Хизмат кўрсатиш дейилганда, инсоннинг, меҳнат жамоасининг, худуднинг, давлатнинг ва жамиятнинг хизматларга бўлгав эҳтиёжини кондиришга қаратилган кишиларнинг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан наф келтирадиган онгли фаолиятининг хизматларни кўрсатишга йўналтирилган қисми тушунилади.**

“Хизмат кўрсатиш соҳаси” тушунчасининг мазмuni бўйича ҳам ҳамон турли қарашлар мавжуд. Буни инобатга олиб, мазкур масала бўйича ҳам ўз фикримизни келтиришни лозим, деб топдик.

Хизмат кўрсатиш соҳаси дейилганда, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг моддий-буомлашган кўринишга эга бўлмаган истеъмол қийматларини яратишга йўналтирилган соҳалари тушунилади. У ўз ичига моддий хизматлар кўрсатиш (курилиш, транспорт, алоқа, савдо, майний хизмат ва бошқалар) ҳамда номоддий хизматлар кўрсатиш (хукуқий маслаҳатлар бериш, ўқитиш, малака ошириш ва бошқалар)ни олади.

³ Пардаев М.К., Очилов И.С. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарда самарадорликни ошириш йўллари. Монография, Ташкент: “IQTISOD-MOLIYA” нацирети, 2011. – 11-бет.

⁴ Очилов И. Бозор муносабатлари шароитида хизматларнинг турлари ва уларнинг таснифи. // Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг сиптилари. Монография. Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008.- 37-б., Пардаев М.К., Очилов И.С. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарда самарадорликни ошириш йўллари. Монография, Ташкент: “IQTISOD-MOLIYA” нацирети, 2011. – 11-бет.

Яна бир жиҳат хизмат кўрсатишда одамлар фаолияти, техника ва технологик жараёнлар енгиллашади самарадорлиги ошади. Сервисда эса, асосан одамларниң фаолияти енгиллашади. Бошка соҳаларга ҳам одамларниң меҳнатини енгиллаштириш орқали билвосита таъсир қиласди. Масалан, агресервисни олайлик. Ушбу хизмат билан қишлоқ хўжалигига банд ахолининг турли техник воситалар орқали меҳнатини осонлаштиради, самарадорлигини оширади.

Бироқ, таъкидлаш жоизки, хизмат кўрсатиш соҳасининг мамлакатимиз бугунги иқтисодиётидага келажакда катта аҳамиятга эзалигига қарамасдан мазкур масала иқтисодий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган. Мамлакатимизда яратилаётган иқтисодий назарияга оид дарслик ва бошқа китобларда⁵ ҳам ушбу масалага деяри эътибор берилмаган. Бундай ҳолат мамлакатимизда мазкур соҳанинг ривожланишини тезкорлик билан ўнглаш имкониятига тўсиклик килиши тайин.

Бирорта масаланинг назарий очими бўлмаса, уни амалий жиҳатдан ривожлантиришининг қанчалик мураккаблигига тарих гувоҳ. Шу жиҳатдан хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳам назарий асослари тадқик килиниб, тўлик очиб берилмас экан уни ривожлантириш масаласида субъектив ёндашувларнинг, назарий жиҳатдан асосланмаган хулосаларнинг бўлиши табиий, шу жиҳатдан, уни тадқик килиш бугунги кунда ўта долзарб масалалардан бири сифатида каролмоғи лозимдир.

2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Юкорида (1-параграфда) хизматларнинг жамият тараккиётида барча соҳа ва тармоқлар билан боғлиқлигига гувоҳ бўлдик. Кўриниб турибдики, ушбу соҳа барча тармоқларни камраб олиши билан бирга, уларнинг ривожланишида ҳам катта аҳамиятга эга. Бу куйидагиларда намоён бўлади:

Биринчи галда, хизмат кўрсатиш соҳаси, инсонни иқтисодий ва биологик субъект сифатида такомиллантиради. Инсон ишлаб чиқариш жараёнида ўзининг бевосита жонли меҳнати билан иштирок этиб, ушбу меҳнатининг сифати ва самарадорлиги унинг

⁵ Улмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т.: Шарқ, 2006.- 480 бет., Умаров Усмон Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кўлланима. Т.: Мерос, 2004.- 400 бет., Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт инчириксин. Дарслик. Т.: 2002. МРасулов Бозор иқтисодиётги асослари. Т.:, 1999. ва д.к.

малакасига боғлиқ. Инсоннинг малакаси эса таълим хизматларининг сифатига боғлиқ бўлиб, бу уни иқтисодий субъект сифатида карашни тақозо этади. Инсоннинг биологик субъект сифатида каралиши унинг иқтисодий субъект эканлиги билан бевосита боғлиқдир, чунки соғлом одамгина самарали меҳнат қилиши, жамиятта кўпроқ наф келтириши мумкин. Шу туфайли хизмат жараёнида инсонларга соғлом турмуш тарзини яратишга зътибор қаратилади.

Иккинчи галда, ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг бошқа реал секторлари ривожланиши учун тегишли шароитлар яратиб берилади. Бу соҳа кўп ҳолларда ишлаб чиқариш соҳасининг инфратизилмаси сифатида намоён бўлади, чунки шундай хизматлар борки, уларсиз ишлаб чиқаришини ривожлантириб бўлмайди. Шу туфайли хизмат бевосита ишлаб чиқариш соҳасида ҳам кенг кўлинилади, мисол учун дастгоҳларни таъмирлаш хизмати, уларга эхтиёт қисмларни етказиб бериш хизмати, товар ва бошка моддий бойликларни ташиш учун транспорт хизмати кабилар.

Учинчидан, хизмат кўрсатиш соҳаси ахолининг бандлигини ошириши билан бирга, уларнинг моддий фаровонлигини юксалтириш имкониятини ҳам туддиради. Хизмат кўрсатиш соҳасида янги иш ўринларини очиш анча арzonлиги туфайли у хусусий секторда тез ривожланиши, янги иш ўринларини тезлик билан очиш мумкинлиги уни жадал ривожлантириш имконини яратади. Иш ўринларининг очилиши, ҳар бир кинини иш билан банд қилиши орқали уларнинг даромадлари таркибида тадбиркорликдан олинадиган даромадларни кўпайтириш, оиласар фаровонлигини ошириш имкониятини беради.

Тўртинчидан, хизмат кўрсатиш соҳаси мамлакат ялпи ички маҳсулотини яратишда, унинг истеъмол бозорини тўлдиришда катта хисса кўшади. Хизмат кўрсатишни ривожлантириш мамлакат хизмат бозорини хизматлар билан тўлдиради ва жамиятнинг хизматларга бўлган эхтиёжини қондириш имкониятини яратади, мамлакат ялпи ички маҳсулоти кўпайишини таъминлайди. Шу туфайи мамлакат ялпи ички маҳсулотида хизмат кўрсагиши соҳасида яратиладиган ЯИМнинг улуши 2010 йилга бориб қарийб 50%дан ошрилиши кўзда тутилганлиги бежиз эмас.

Бешинчидан, хизмат кўрсатиш соҳаси давлатнинг бюджетини солик билан тўлдириб боришида интирок этади. Ҳар бир хизмат

кўрсатувчи субъект юридик шахс ёки якка тадбиркор сифатида давлат ёки маҳаллий бюджетга солик тўлайдилар, шу билан бирга, уларнинг бир кисми ёлланган ходимлар сифатида ойлик маош билан таъминланган бўладилар, натижада улар даромад солиги билан давлат бюджетининг шаклланишига ўз хиссаларини кўшадилар.

3. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қаратилган давлатимиз раҳбариятининг эътибори ва давлат сиёсатининг устувор вазифалари

Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга давлатимиз раҳбарининг эътибор қаратилиши бежиз эмас. Чунки мазкур соҳа 2-параметрафда кўрилганидек, жамиятимизнинг ҳар томонлама ривожланшида жуда катта аҳамиятга эга экан. Шу туфайли мамлакатимиз Президенти айнан хизмат кўрсатиш соҳасига кайта-қайта мурожаат килиб, ушбу соҳани ривожлантириши бўйича қатор Фармон ва Қарорларнинг кабул киради. Булар бежиз эмас, албатта.

Булардан бири, 2006 йил 17 апрель куни имзоланган “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорини олайлик. Бу қарор хизмат соҳасини ривожлантиришга қаратилган олдинги олиб борилган ишларни яна-да аниқлаштириш ва мамлакатда ислоҳотларни чукурлаштиришга қаратилган амалий табирлардан бири бўлди.

Мазкур қарорга асосан хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш бўйича 2006-2010 йилларга мўлжалланган давлат дастури ишлаб чиқилди. 2006 йилнинг натижалари кўрсатдикни, мазкур дастурда кўзда тутилган кўрсаткичлар ортиги билан бажарилди. Аммо ушбу соҳани ривожлантириш бўйича имкониятлар тўлиқ ишга солинмаганалиги, унинг ҳали катталиги намоён бўлиб колди. Буларни ишга солиш мақсадида Президентимизнинг 2007 йил 21 майда яна “Ўзбекистон Республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришини жадалаштиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори эълон килинди. Мазкур қарорга асосан Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантиришининг худудлар бўйича янгиланган асосий параметрлари ҳамда “Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини 2007-2010 йилларда

ривожлантириш Дастири"нинг мавжуд эҳтиёжларни хисобга олиб аниклантирилган ва тўлдирилган асосий йўналишлари ва тадбирлари ишлаб чиқилди. Ушбу дастур асосида мамлакатимизнинг барча худудларида шу жойнинг эҳтиёжи ва имкониятларидан келиб чиқиб, алоҳида йўналишлар бўйича ҳам дастурлар тизими яратилди.

Мазкур дастурда кўзда тутилган барча кўреаткичлар бажарилганидан сўнг, ушбу соҳага яна эътибор қаратилди. Натижада 2012 йил 10 майда Ўзбекистон Республикаси Президентининг яна бир "2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириши давлат дастури тўғрисида"ти ПҚ - 1754-сонли қарори эълон қилинди.

Энди мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳаси индустриал асосда ривожланиш стратегияси белгиланди. Зоро, мазкур қарорда ажратилаётган кредит ресурслари хизмат кўрсатиш бўйича янги ташкил этилаётган корхоналарни факат технологик жиҳозлаш максадларига йўналтириш белгилаб кўйилганлиги билан бирга ахолининг талабларидан келиб чиқиб, уларни дверсификация килиш масаласига ҳам катта эътибор қаратилди. Қарорда эътироф этилишича эндиликда хизматларнинг замонавий янги-янги турлари кўпайиб бораверади.

Шуни тъкидлаш жоизки, мазкур қарорларда хизмат кўрсатиш соҳасини нафакат шаҳарларда, балки кишлопкларда ҳам жадал ривожлантириш масаласига катта эътибор берилган. Чунки, қарорда тъкидланишича кишлопк ахолисига хизматлар кўрсатиш тизими ҳам ўсиб бораётган талабларга жавоб бермаяпти. Шу туфайли, кредит ресурсларини олишда кишлопк жойларда хизматлар кўрсатиш бўйича фаолиятни амалга ошираётган тадбиркорлик субъектларига устувор хукук берилиши ҳам белгилаб кўйилган. Кишлопк жойларда кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан алоқа ва ахборотлаштириш тизимининг коммуникация соҳасида фаолиятини амалга ошириш хукукини берувчи лицензиялар оладиган давлат божлари ҳам кискартирилган.

Хизмат кўрсатиш соҳаси жадал ривожланишининг яна бир омили, унинг молиявий ресурслар билан тъминланишининг аник йўналишлари ҳам белгиланганилиги билан ифодаланади. Биринчидан, хизмат кўрсатиш тармоклари ривожига имтиёзли кредитларнинг ажратилаётганилиги бўлса, иккинчидан, мазкур кредитларнинг

Мехнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза килиш вазирлиги хузуридаги Иш билан тъминлашга кўмаклашими жамғармаси ҳамда “Микрокредитбанк” ОАТБ маблағлари ҳисобидан ажратилиши аниқ кўрсатиб ўтилган. Мазкр дастурнинг ижросини тъминлашга Иктисолиёт вазирлиги, Молия вазирлиги, Марказий банк каби иуфузли идоралар масъул қилиб белгиланган. Худудларда эса бевосита вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликлари жавобгардирлар.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси билан шугулланадиган корхоналарнинг тоғган маблағлари, асосан уларнинг моддий-техника базасини такомиллаштиришга қаратилгандир. Чунки, уларга кенг кўламили солик имтиёзлари белгиланган. Бу имтиёзларнинг амал қилиш муддати олдинги қаророрлар билан 2010 йил 31 декабргача узайтирилган эди. Янги қарор билан 2017 йил 1 январигача узайтирилди.

Кўриниб турибдики, хизмат кўрсатиш тармоқлари ва сервис соҳасини ривожлантиришга мамлакатимиз Президенти ва хукумати томонидан катта эътибор берилмоқда.

Бугунги кунда ҳал қилинини лозим бўлган вазифалардан бирни хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг устувор вазифаларини ҳал қилишдан иборатdir. Бу масалада ҳам Узбекистон Республикаси Президентининг асалари, фармонлари ва қарорларини асос қилиб олиш лозим. Ҳозирги пайтда мазкур соҳани ривожлантириш бўйича устувор вазифалар сифатида қуидагиларни таъкидлаш лозим, деб ўйлаймиз:

1. Хизматлар кўрсатиш соҳасида тадбиркорликнинг фаолигини янада кучайтириш учун бу борадаги расмиятчилик тўсиқларини бартараф этиш.

2. Хизматлар ҳажмини юкори суръатларда ўсишини тъминлаш.

3. Хизматлар ва сервис соҳасида банд бўлган аҳоли сонини муттасил кўпайтириб бориш.

4. Қишлоқ жойларда хизмат ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш. Қишлоқ аҳолисига коммунал-маиший, уй-жойларни таъмирлаш ва қуриш, сувдан фойдаланиш, ветеринария, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш ва машина-трактор парклари соҳасидаги хизматлар ҳажми ва турларини янада ошириб бориш.

5. Мамлакатимизда анъанавий хизматлар турларини ривожлантириш, айрим бугунги кун талабига жавоб берадиган, аммо унтулиб кетилган хизмат турларини излаб топиш ва уларни тиклаш.

6. Хизматларининг янги истиқболли турларини, хусусан, ахборот-коммуникация, юридик, консалтинг, банк, молия, сугурта, лизинг ва бошқаларини жадал равишда ривожлантириш.

7. Мамлакатимизнинг хизматлар экспортини кўпайтириш учун ушбу соҳа корхоналарининг халқаро бозордаги хизматлар даражаси ва сифатини оширишга эришиш.

8. Хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасида ишлайдиган кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни янада такомиллаштириш ва уни ҳар томонлама кўллаб-куватлаш.

9. Замон талабидан келиб чиқсан ҳолда қишлоқ ва шаҳарларда юқори технологик хизматларнинг кўламини кенгайтириш ва сифатини ошириш борасида тегишли чораларни кўриш.

Кўриниб турибдики, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш, унинг назарий ва методологик муаммоларини ҳал қилиш бўйича турли ёндашувлар мавжуд. Шу туфайли мазкур соҳанинг назарий масалаларига катта аҳамият берилишини тақозо қиласи.

4. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иктисодий табиати ва унинг назарий масалалари

Хизмат кўрсатиш соҳасининг табиати ҳам назарий жиҳатдан очилмаган қўриқ. Буни инобатга олиб, унинг асосий йўналишларини келтиришни мақсадга мувоғиқ, деб топдик. **Хизмат кўрсатишнинг табиати дейилганда, унга кимнинг манфаати нуктаи назардан каралиши тушунилади.**

1. Хизмат курсатишга меҳнат жараёни нуктаи назаридан.
2. Хизмат курсатаётган шахс меҳнати нуктаи назаридан.
3. Хизмат курсатишга мулкдор нуктаи назаридан.
4. Хизмат курсатишга давлат нуктаи назаридан.
5. Хизмат курсатишга меҳнат жамоаси нуктаи назаридан.
6. Хизмат курсатишга жамият нуктаи назаридан.

Шуни эътироф этиш керакки, хизмат кўрсатиш соҳасининг иктиносидётда тутган ўринни аниқлаш учун унинг табиатини назарий жиҳатдан ўрганишни тақозо қиласи. Хизмат кўрсатиш асосан инсоннинг меҳнати билак амалга оширилади. Шу туфайли унинг табиатини тўлиқ англаш учун ушбу соҳадаги меҳнатнинг характеристини назарий жиҳатдан таҳдил қилиб, бир тўхтамга келиб олиш лозимдир. Ушбу соҳани моддий ишлаб чиқарувчи соҳага киритиладиган бўлса, ундаги меҳнатнинг характеристи қандай баҳо-

ланиши ва агар ушбу соҳани ионишлаб чиқариш соҳсига киритиладиган бўлса, бозор муносабатлари шароитида ушбу соҳадаги меҳнатнинг характери қандай бўлиши ҳам мухим назарий муаммолардан биридир.

Бир нарса аёнки, хизмат кўрсатиш соҳасидаги меҳнатни ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)ни ишлаб чиқариш нуткази назаридан баҳолайдиган бўлсак, у бевосита мамлакат ЯИМни яратишда иштирок этади. Ушбу соҳанинг мамлакат ЯИМдаги улуши 2007 йилда 42,5 фоизни ташкил килган бўлса, 2008 йилда 45,3 фоизга етди⁶. 2010 йилга бориб ушбу кўрсаткичнинг улуши 49 фоизни ташкил килди⁷. 2011 йилда мазкур кўрсаткичнинг микдори 50,5 %га teng бўйди⁸. Аммо кишиларнинг эҳтиёжи, уларнинг яшаш даражаси моддий неъматлар билан бирга хизматларнинг ҳам етарли бўлишини тақозо килади. Зоро, дунёниг ривожланган мамлакатларида хизматларнинг ялпи ички маҳсулотлардаги улуши 60-80 фоизни ташкил этади. Ушбу мамлакатларда иктисадиётда банд бўлган аҳолининг 70 фоизи шу хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади.

Бунда қайси соҳани ривожлантириш устувор вазифа саналишини инобатга оладиган бўлсак, энг авволо, қайси соҳани ривожлантиришга эътиборни қартиш лозимлигини белгилаб бериш, уни назарий жихатдан исботлаш ҳам мухим муаммолардан биридир.

Мамлактимиз Президенти мустақилликнинг биринчи куиларидан бошлиб муаммоларни боскичма-боскич ҳал қилини лозимлигини уқтириб, ўзи ҳам шунга амал килиб келмоқда. Бу устувор вазифаларни асосан мамлакатимизнинг ижтимоий-иктисадий тараккиёти бўйича йил натижалари ва келгуси йилда бажарилishi лозим бўлган устувор вазифаларни белгилаб бериш жараёнида кўрсатиб бермоқда. Агар унга диккат билан эътибор қиласиган бўлсак, охирги ўн йиллар мобайнида ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан бирга хизмат кўрсатиш соҳасини ҳам ривожлантиришни устувор вазифа сифатида белгилаб келмоқда ва ушбу соҳанинг муттасил ўсиб боришига эришмоқда. Биргина 2008 йилда мамлакат

⁶ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янтизашни изчил даком этириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисадий ривожлантириш якунлари ва 2009 йылга мўлжалланган иктисадий дастурининг энг муҳим устувор йўналтиларига багишланган Вазирлар Маҳалласи мажлисидаги маъruzasi. // "Халқ сўзи" 2009 йил 14 февраль. – 3 б.

⁷ "Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ти ЎзР Президенти қарори.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йыл 10 майдо имзолиган "2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастури тўғрисида"ти ГНК - 1754-сонли қарори.

ЯИМнинг ўсиш суръати 9 фойзни ташкил қилган бир пайтда, хизмат кўрсатиш хажми 21,3 фойзга ўди⁹. 2011 йил натижалари бўйича ушбу кўрсаткичлар мос равишда 8,3 ва 16,1 %ни ташкил қилди¹⁰. Булардан кўриниб турибдикি, хизмат кўрсатиш соҳаси мамлакат ЯИМни яратишда муҳим соҳалардан бирига айланмокда ва у баркарор ривожланмокда.

Хизмат кўрсатиш соҳасига меҳнат жараёни нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, хизмат кўрсатиш бевосита меҳнат сарфлашда ўз ифодасини топади. Бундай холатда хизмат билан меҳнат бир-бири билан узвий боғлиқдир. Меҳнат ўз табиати жихатидан кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолияти бўлиб, табиатда яратилган неъматларни инсонлар истеъмолига мослаштирадиган онгли жараён ҳисобланади. Меҳнатнинг қаерда ва нимага сарфланнишига қараб унинг характеристи ўзгариб туради ва шунга мос равишда уни баҳолаш мумкин. Масалан, ионни тайёрлашга ҳам, кўйлак ишлаб чиқаришга ҳам, уйни куришга ҳам, сочни олишга ҳам меҳнат сарфланади. Меҳнат сарфланган барча жойда ялпи ички маҳсулот яратилиди. Аммо кайси дир жараёнда моддий неъматлар яратилиб предмет бир турдан иккинчи турга айланниши мумкин. Бунга мисол килиб ундан ҳамир, ҳамирдан ион тайёрлашниши эслаш кифоя. Аммо иккинчи бир жойда меҳнат сарфланниш жараёнида меҳнатнинг ўзи хизмат тарикасида содир бўлган жойда истеъмол қилинади. Бунга мисол килиб соч олдиришини келтириш мумкин. Бунда ҳам меҳнат сарфланади. Лекин унда ҳеч қандай моддий неъмат ярагилмайди. Бироқ исксаласида ҳам сарфланган меҳнатга ҳак тўланади ва булар ялпи ички маҳсулотда ўз аксини топади.

Хизмат кўрсатиш соҳасига меҳнат нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, яратилган хизмат маҳсулоти ҳам товар маҳсулоти сингари меҳнат талаб қиласидан жараёнлар эканлигига амин бўламиз.

⁹ Каримов И.А. Мамлакатинин модернизация килиш ва янгилашин изчили давом этириши – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатинин юқтимоний-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган истиқсолий дастурният энг муҳим устувор йўналишларига багишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруzasи. // "Халқ сўзи" 2009 йил 14 февраль. – 3 б.

¹⁰ Каримов И.А. 2012 йил Ватанинни тароққётиног янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. Президент Ислом Каримовнинг 2012 йилда Ўзбекистонни юқтимоний-иқтисодий ривожлантиришининг энг муҳим устувор йўналишларига багишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруzasи. 2012 йил 19 январь //Каримов И.А. Бизнинг йўлнимиз – демократик исподотларни чўкурлаштириши ва модернизация жараёнларини изчили давом этириши йўлидир. Т. 20. – Т.: "Ўзбекистон", 2012. - 115-бет.

Хизмат кўрсатишга хизмат кўрсатадиган меҳнат эгаси нуқтаси назаридаи қарайдиган бўлсак, хамма сарфланган меҳнат унга бирорта наф келтириши мумкин. Шу жиҳатдан ушбу сарфланган меҳнатлар, унинг эгаси учун унумли меҳнат бўлиб хисобланади. Чунки у эгасига наф келтиради. Ходим учун каерда ва кимга меҳнат килинидан кўра килинган меҳнатнга қандай ҳақ олиши муҳим. Шу жиҳатдан хизмат кўрсатиш соҳасига меҳнат сарф килдими ёки ишлаб чиқариш соҳасигами, или кучи эгаси учун фарки йўқ, уни қизиктирадиган нарсаси сарф килинган меҳнатига қанча ҳақ олиши билан ўлчанади. Агарда мамлакатимизга қайси соҳани ривожлантириш керак бўлса, ушбу соҳада фаолият кўрсатадиганларнинг меҳнати кўпроқ рағбатлантиришини талаб килади. Бу ушбу соҳага меҳнатни жалб килишнинг муҳим омилларидан биридир.

Хизмат кўрсатишга мулкдор нуқтаси назаридаи қарайдиган бўлсак, вазият бутунлай ўзгаради. Агар ходим ўз фаолияти давомида ишлаб чиқаришда иштирок этсада, кўплаб моддий неъмат яратса, аммо у мулкдор сарфлаган харажатни копламаса, бундай меҳнат мулкдор учун унумсиз меҳнат бўлиб хисобланади. Масалан, ходим оёқ кийимини ишлаб чиқаришида ёки уни таъмирлашида иштирок этди, деб фараз қиласлик. Агар унга моддий неъматни ишлаб чиқариш, табиатдаги предметларни бир турдан иккинчи турга айлантириш, яъни истеъмол ҳолатига келтириш нуқтаси назаридан қарайдиган бўлсак, мазкур маҳнат унумли меҳнатга киради. У кўплаб аёқ кийими яратди, жамият аъзоларининг шу маҳсулотга бўлган эҳтиёжини қондирди. Аммо уларни сотишдан тушган маблағ унга кетган харажатни коплай олмаса, мулкдор фойда кўрмаса, бундай хизмат кўрсатишга сарфланган меҳнат мулкдор учун унумсиз, наф келтирмайдиган меҳнат бўлиб хисобланади. Мулкдор бундай меҳнатдан воз кечиши ёки уни тубдан ўзгартириб, унумдорлигини ошириш тайин, акс холда, у инкирозга учрайди.

Хизмат кўрсатишга давлат цуктаси назаридаи қарайдиган бўлсак, ҳар бир хизмат кўрсагувчи шахс уни яратиш эвазига мамлакатнинг хизмат бозорини тўлдириб боради ва уларни сотишни жасида тўпланган тушумдан турли солик ва бошқа мажбурий тўловларни амалга ошириб борадилар. Бу давлат ва маҳаллий бюджетларни маблағ билан тўлдиришида ушбу соҳанинг иштирокини таъминлайди. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, хизмат кўrsa-

тиш соҳаси унумли, давлатта наф келтирувчи соҳа бўлиб ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш соҳасига жамият нуктаи назаридан қарайдиган бўлсак, у жамиятга моддий ва маънавий жиҳатдан наф келтиради, бозорни хизматлар билан тўлдиради, ахолининг хизматларга бўлган эҳтиёжини қондиради. Хизмат кўрсатиш натижасида жамиятнинг хизматга бўлган кенг қамравли қандайдир бир манфаати қондирилади. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак ҳам хизматни унумли ёки жамият учун нафли соҳага дахлдор эканлигини эътироф этиши мумкин.

Аммо шу билан бирга, эътироф этиши керакси, ҳали хизмат кўрсатиш соҳасининг жуда кўп назарий масалалари бозор муносабатлари нуктаи назаридан ва мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидаи келиб чиқкан ҳолда тадқиқ қилишини тақозо қилади. Бундай назарий масалаларниң ечимига биринчи галда иқтисодий назария фани намоёндалари ўз эътиборларини қаратмоклари лозимдир.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил ишланиш учун саволлар

1. Хизмат кўрсатишнинг таърифини келтиринг.
2. Сервиснинг таърифини келтиринг ва унинг ўзига хос хусусияти нимада?
3. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иктисодий аҳамияти нималарда намоён бўлади?
4. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қаратилган давлатимиз раҳбарининг эътибори нималарда намоён бўлади?
5. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг устувор вазифалари нималардан иборат?
6. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иктисодий табиати нималарда намоён бўлади?

Калилли сўзлар:

Хизмат, хизмат кўрсатиш, сервис, хизмат кўрсатиш соҳаси, хизмат кўрсатиш соҳаси турлари, хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳамияти, хизмат кўрсатиш-нинг табиати, устувор вазифалар, хизмат кўрсатиш бўйича давлат сиёсати.

З-мавзу. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТУРЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришиниг ўзига хос хусусиятлари ва омиллар.**
- 2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг турлари бўйича турли қарашлар тизими,**
- 3. Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагичига кўра хизмат турлари.**

1. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришиниг ўзига хос хусусиятлари ва омиллари

Бозор муносабатлари шароитида хизмат кўрсагиши тармоқлари ҳам иктисолиётнинг мухим бир соҳаси сифатида ривожланмоқда. Бу соҳа ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар унинг иктисолий ва ижтимоий табиатидан келиб чикади ва улар билан бевосита боғлиқ ҳолда ривожланада.

Шуни таъкидлаш жоизки, хизмат кўрсатиш тармоқлари ва улардан келиб чиқадиган хизмат турлари ўзимизга хос тарзда ривожланиб келган ва ривожланмоқда. Бу кўп ҳолларда хизматларниң миљийлиги билан боғликдир, чунки шундай хизматлар борки, булар факат ўзимизгагина хосдир. Булар жумласига ҳашар орқали кўрсатиладиган хизматлар, ҳомийлик хизматининг айrim турлари, миљий тўй-ҳашамларга қилинадиган хизматлар кабиларни киритиш мумкин. Аммо шуни эътироф этиш керакки, мамлакатимизда хизмат соҳаси ўзимизга хос ҳолда кам тадқиқ қилинган ва мос равишда иктисолий адабиётларда ушбу муаммонинг ечимиға бағишланган материаллар кам ёритилган.

Хизмат жараёни бир вактнинг ўзида ҳам иктисолий, ҳам ижтимоий соҳадир. Хизматларниң иктисолий соҳалиги шунда намоён бўладики, ушбу соҳада мамлакат ялпи ички маҳсулотининг бир кисми яратилади. Хизматнинг ижтимоий соҳалиги шундахи, унинг аксарият кисми инсонлар ҳаётини яхшилашга, яшашини куляйлаштиришга қаратилганлигидир.

Хизматларниң яна бир хусусияти, улар ҳам товар сифатида сотилиши ва у бозор муносабатлари шароитида келишилган нархда

баҳоланишидадир. Бу унинг табиати товарга ўхшашлигини белгилайди, аммо мазкур соҳанинг кўпкирратиги унинг бошқа иктисадий тармоқлардан ва уларда ишлаб чиқарилган товарлардан ҳам фарқ килишини ўзида ифода этади.

Демак, хизмат соҳаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, булар куйидагиларда намоён бўлади:

- хизматларининг моддий неъмат тариқасида кўзга кўринмаслиги;
- хизмат кўрсатувчи субъектларининг аксарияти жисмоний шахс сифатида намоён бўлиши;
- хизмат кўрсатувчиларниң ягона шахс сифатида ҳар бирининг ўзига хослиги;
- хизматларни ишлаб чиқарувчилардан ажратиб олиш ва ажратиб сотиш имкониятиниң йўклиги;
- хизматларининг олди-сотди жараёнида предмет сифатида намоён бўлмаслиги;
- хизмат сифатининг ўзгариб туриши, яъни бир кишининг хизмати бир даврда турли сифатта эга бўлиши;
- хизматни захирага олиб кўйиб, саклаш имкониятиниң йўклиги;
- хизматнинг ўзини эгасидан айри ҳолда, бир жойдан иккинчи жойга кўчириш имкониятиниң йўклиги;
- хизматни факат кўрсатилаётган хизмат жараёнида истеъмол килиш мумкинлиги;
- хизмат натижасидан айрим ҳолларда, кейинчалик ҳам фойдаланиш мумкинлиги;
- хизмат кўрсатувчи ва истеъмол килувчи субъектларининг хизмат жараёнида бевосита бирга бўлиш мумкинлиги кабилардир.

Хизматнинг ушбу хусусиятлари унинг иктисадий табиатини ҳам белгилайди. Чунки, хизмат кўрсатиш кўзга кўринмасада, ушлаб бўлмасада, унинг мавжудлиги жараёнилардангина иборат бўлган товар сифатида намоён бўлади. Шу туфайли хизматга алоҳида товар сифатида карашни, унинг назарий масалаларини ушбу хуносалардан келиб чиқсан ҳолда ҳал килишини тақозо этади.

Хизмат соҳасининг яна бир характерли томони шундаки, мазкур соҳа ўзи ривожланиши билан барча соҳаларни ривожлантириши, инсонни камол топтириши учун тегишли шаромт ва имкониятлар яратади.

3. Хулоса килиб айтганда, хизмат соҳаси мамлакат ижтимоий-иктисодий соҳасининг ривожланишида кагта аҳамиятга эга бўлиб, ушбу соҳа нафакат инсонни, балки бутун бир тизими такомиллаштириш ва ривожлантириш имкониятини хам яратади. Чунки, уларнинг туркумланиши шу жараёнларни тақозо килади. Хозирги шароитда миллӣ хисоблар тизими амал килиб турган мамлакатларда хизматлар бир қанча гурӯхларга бўлинади. Булар қуйидагилардир:

- истеъмол соҳасида кўрсатиладиган хизматлар;
- ижтимоий соҳада кўрсатиладиган хизматлар;
- ишлаб чиқариш соҳасида кўрсатиладиган хизматлар;
- таксимот соҳасида кўрсатиладиган хизматлар.

Ҳар бир хизмат кўрсатиш гурӯхлари ўзига хос хусусиятларга эга. Буларни тўғри тушуниш учун уларнинг ҳар бирига киска тўхталиб ўтиш максадга мувофиқдир. Истеъмол соҳасида кўрсатиладиган хизматлар турига ресторанларда ва бошқа овқатланиш шоҳобчаларида кўрсатиладиган хизматлар, транспорт хизматлари кабилар киради. Шунингдек, меҳмонхоналарда кўрсатиладиган хизматлар, инсоннинг шахсий ҳолатини ўнглашига таъсир киладиган (уқалаш, сартарошлик, пардоз-андоз кабилар) хизматлар хам шу турдаги хизматларга киришини алоҳида таъкидламокчимиз.

Ижтимоий соҳада кўрсатиладиган хизматлар бевосита инсоннинг камолоти, унинг шаклланиши ва ривожланиши билан боғлик хизматлардир. Булар жумласига таълимнинг барча турлари, тиббий хизматлар ва бошқа инсон камолоти билан боғлик хизмат турларини киритиш мумкин.

Хизматлар тизимида ишлаб чиқарни соҳасида кўрсатиладиган хизматлар хам етакчи хизмат турлари дандир. Булар жумласига молия-кредит соҳасида кўрсатиладиган хизматлар, сугурта хизматлари, мураккаб техника ва технологик жараёнларда кўпланиладиган асбобларни таъмирлаш, уй-жой коммунал хизматлари, турли маслаҳатлар, жумладан консалтинг, ҳуқукий (юридик) хизмат сингари хизматларни киритиш мумкин.

Энг йирик хизматлардан бири таксимот соҳасида кўрсатиладиган хизматлардир. Бу хизматларга савдо, транспорт хизмати, воситачилик, брокерлик каби хизматларни киритиш мумкин. Мазкур хизматлар бир қанча хизматларни ўзида камраб олиши, мужассамлантириши билан биргаликда ишлаб чиқарни билан

истеммол ўргасида, ижтимоий соҳалар билан бошқа соҳалар ўртасида кўприк вазифасини ҳам ўтайдилар.

Хизматлар ҳаётдаги кўпгина соҳаларни қамраб олганлиги туфайли хизмат кўрсатиш соҳасини иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдан айри тасаввур этиб бўлмайди. Булардан кўриниб турибдики, хизмат соҳаси иқтисодиётнинг бир тармоғи сифатида кескин ривожланиши “хукукига” эга.

Ўзбекистонда хизмат соҳасининг ривожланиши ўзига хос бўлиб, у моддий ишлаб чиқариш билан бирга параллел равишда шаклланмокда ва ривож тоимокда. Бу ҳолат бир қанча омиллар таъсирида юз бермокда. Буларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- мамлакатимизда моддий ишлаб чиқариш соҳасининг бозорини ривожлантириш билан биргаликда номоддий соҳа, айниқса, хизматлар бозорини ҳам бирга ривожлантириш зарурати бирданига туғилди, чунки иқтисодиётимизнинг таркибий тузилишини шакллантиришда глобаллашув жараёнинг таъсири катта. Зеро дунё мамлакатларида иқтисодиётнинг таркибида хизматларнинг улуси салмоқли бўлиб турсаю, бизда бу кам улушга эга бўлса, шу соҳа билан жаҳон интeraçãoлашув жараёнига, хусусан хизмат бозорига кириб бора олмаймиз;

- таракқиётнинг ҳозирги босқичида шундай замонавий хизмат турлари вужудга келдики, уларни ривожлантирмасдан туриб моддий ишлаб чиқариш соҳасини ҳам ривож тоғтиришни қийинлациб қолади. Ҳозирги шароитда ахборотларсиз ва уларни амалга оширадиган хизмат соҳаларисиз ишлаб чиқариш ривожини тасаввур килиш қийин. Улар эса, ўз навбатида, барча таракқиёт учун, шу жумладан моддий неъматларни ишлаб чиқарини ривожлантиришни учун ҳам асосий омилларга айланиб улгурди. Бу жараёнда Ўзбекистон ҳам дунё ҳамжамиятидан орқада колиб кетмаслиги лозим. Бу эса ўз навбатида мазкур хизматларни ҳам бирга ривожлантиришни тақозо қиласди. Шуни таъхидлаш керакки, сўнгти йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасининг янги йўналишларини ривожлантириш бўйича изчил чоралар кўрилмокда. Хизматлар бозори таркиби хизматларнинг янги истикболли турлари – банк-молия, сугурта, ахборот-коммуникация хизматлари ва бошқаларни ривожлантириш хисобига тақомиллашиб бормокда. Оилаларни мураккаб майший техника, компьютерлар ва шахсий автотранспорт билан таъмин-

лашнинг кескин ошиши уларга кўрсатилаётган хизматларнинг кескин кўпайишига имкон яратмоқда;

- давлат, жамият ва мамлакатимиз ахолисида хизмат турларига бўлган эҳтиёжнинг ўсиб борини ҳам ушбу соҳани ривожлантиришини такозо қилмоқда. Чунки юкорида қайд этилган катта-кичик субъектларнинг хизматларга бўлган талаби ҳам, уни харид килиш имкониятлари ҳам ўсиб бориш тенденциясига эга бўлмоқда;

- хизмат турларини ривожлантириш учун, шу соҳада янги иш ўринларини очиши бошқа соҳаларга нисбатан арzonлиги ва кулайлиги, хизматларнинг кўп тури миллийлиги ва анъаналаримизнинг сакланиши ҳамда ривожланишига мойиллигининг мавжудлиги, бозор кўникмасига, хизматларга бўлган талабнинг, бозор конъюктурасининг ўзгаришига мослашиш имкониятининг кагталиги, хусусий секторда ушбу соҳани тез ривожлантириш мумкинлиги, унда моддий манфаатдорликнинг юкорилиги каби омиллар ҳам мазкур соҳанинг ривожланишини такозо қиласди;

- хизматларнинг турлари халкаро иктисадий муносабатларда сезиларли даражада ривожланиши ҳам мамлакатимизда бу соҳани ривожлантириш заруратини түғдирмокда. Олдинлари бир мамлакат иккинчи бир мамлакатга асосан транспорт хизматларини кўрсатган ҳолда экспорт қилган бўлса, эндиликда уларнинг хизматлар экспортидаги улуши камайиб бормоқда. Уларнинг ўринини ахборот-коммуникация, молия ва банк хизматлари, туризм, экспорт килинган товарларга истеъмол ва эксплуатация қалинаётган жойларда кўрсатилаётган хизматлар каби турларининг улуши ортиб бормоқда;

- хизмат турларининг ривожланиши инсоннинг ўзини ҳам такомиллаштиради. Бунинг учун уни ўзига-ўзи қиласидиган хизматлардан озод қилиб, меҳнатини унинг асосий бажарадиган ишига сафарбар қилишига ва унинг самарадорлигини оширишига олиб келади. Масалан, кўшикчи, шоир, ёзувчи, илмий ҳодим ёки бошқа ижодкор меҳнатини олайлик, улар эркин ижод қилиши учун кўпроқ бўш вакти бўлишини, ижод қилиши учун тафаккур қилишини такозо қиласди, бу эса, ўз навбатида вактнинг етарли бўлишини талаб қиласди. Аммо ҳар бир инсоннинг, айниқса, ижодкорнинг шунчалик хизматларга эҳтиёжи каттаки, уларга ўралишиб ижодга оз вакт колиши мумкин, агар унда тегишли моддий шароит етарли бўлса, у маблагининг бир кисмини хизматларга сарфлаб ўзига ижод қилиши учун тегишли шароитни яратиб олади ва ундан жамиятга кўпроқ наф келади, бу

масаланинг биринчи томони. Энг мухими инсонинг ўзи, ижодкор сифатида такомиллашиб боради;

- хизмат соҳаси тақрор ишлаб чиқаришда алоҳида бўғин сифатида ажралиб турмаган бўлсада, унинг мазкур жараённинг амалга оширилишида ва жадаллашишида хиссаси катта. Хусусан, хизмат кўрсатиш кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг барча бўғинларида иштирок этмоқда. Ишлаб чиқаришни ҳам, таксимотни ҳам, айрибошлиш ва истеъмолни ҳам хизматларсиз тассавур қилиш қийин. Шу туфайли кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёнида хизматларнинг роли кагталигини эътироф этиш лозим, деб хисоблаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, хизмат кўрсатиш соҳаси унумлими ёки унумсизми у мамлакатнинг ялпи ички маҳсулотини яратишида иштирок этади, ишсизликни бартараф қиласди. Унинг ривожланиши жамиятда аҳолининг эҳтиёжларини қондириш билан бирга хизмат кўрсатишда иштирок этганларнинг ва хизмат кўрсатилган оидаларнинг ҳам моддий фаровоилигини таъминлайди. Ишсизликни бир мунча камайтириш имконини туғдиради. Масалан, 2008 йилда, яъни инициатива ишлари, ҳамма жойда иш ўринлари қисқараётган бир паллада мамлакатимизда 661 мингта яқин янги иш ўринлари яратилди. Уларнинг 220 мингтаси ёки 33,3 фоизи хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасига дахлдордир¹¹.

Агар ушбу кўрсаткични умумлаштириб оладиган бўлсак, 2006-2011 йилларда хизмат кўрсатиш соҳасини тезкор ривожлантириш хисобига, авваломбор, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда 1,1 млн. янги иш жойлари яратилди¹². Булардан кўриниб турибдики, хизмат кўрсатишни ривожлантириш нафакат мамлакат иктисолий салоҳиятини оширади, балки жамиятнинг ижтимоий барқарорлигини таъминлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Шу туфайли хизмат кўрсатиш соҳасига иктисолийтнинг муҳим сектори сифатида катта аҳамият берилиб келинмокда. Келгусида ҳам унинг аҳамиятидан келиб чиқиб мазкур соҳага катта аҳамият берилади.

¹¹ Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш за янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисолий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иктисолий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишлорига багишланган Вазирлар Маджмаси мажлисицаги маърузаси. // "Халқ сўзи" 2009 йил 14 февраль. – 4 б.

¹² Узбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда имзоланган "2012-2016 йилларда Узбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастурни тўртисида"ни ПК, - 1754-сонни карори.

2. Хизмат күрсатын соҳасининг турлари бўйича турли қарашлар тизими

Дунёда, хусусан бизнинг мамлакатимизда ҳам минглаб хизмат турлари бўлиб, уларни багафсия ўрганиш ва маълум даражада тартибга солиш ва таснифлаш лозимлигини тақозо этилади. Жумладан, Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ) хизматларининг 160 турини тан олади ва уларни 12 групга бўлади:

1. Ишчандик хизмати 46 турда
2. Алока хизмати 25 турда
3. Инжиниринг ва курилиш хизмати 5 турда
4. Дистрибьюторлик хизмати 5 турда
5. Умумтаълим хизматлари 5 турда
6. Агроф-мухитни муҳофаза килиш хизмати 4 турда
7. Молиявий хизматлар (шу жумладан, сугурта хизматлари) 17 турда
8. Соғликни саклаш ва ижтимоий хизматлар 4 турда
9. Туризм ва сайёхлик хизматлари 4 турда
10. Дам олиш, маданий ва спорт билан боғлиқ хизматлар 5 турда
11. Транспорт хизматлари 33 турда
12. Бошка хизматлар (масалан, майший) 7 турда¹³.

Аммо БМТнинг ушбу тасвиғини барча ҳалқаро ташкилотлар ўзларига қабул килиб олган эмаслар. Хизматларни таснифлаш борасида бир қанча ҳалқаро ташкилотлар ўзларининг қарашларига зга, улардан бири Ҳалқаро валюта фондига (ХВФ)нинг фикрича, барча хизматлар иккига бўлинади: савдо килинадиган ва савдо килинмайдиган хизматларга¹⁴. Бундай тасниф хизматларнинг ҳалқаро савдода қўлланиши нуткаи назаридан келтирилган. Савдо килинадиган хизматларга ушбу жараённи амалга ошириш мумкин бўлган хизмат турлари киритилган, савдо килинмайдиган хизматлар эса факат миллий давлатларнинг ўзларида амалга оширилади. Аммо ушбу хизматлар шу давлат ичида сотилади ва истеъмол килинади, бунга мисол сифатида коммунал хизматлар ва у билан боғлиқ хизматларни киритиш мумкин.

ХВФнинг таъкидлашича, сотиладиган савдо хизматларига куйидагиларни киритиш мумкин¹⁵.

¹³ Арупов А.А. Казахстан в системе мировых торговых рынков. Алматы: Университет «Туран», 2000. - с. 63.

¹⁴ Киреев А.П. Международная экономика. Ч. 1. М.: Международные отношения, 2000. С. 265,

¹⁵ Киреев А.П. Международная экономика. Ч. 1. М.: Международные отношения, 2000. С. 265,

- транспорт хизмати;
- бориб келиш (хизмат сафари, туризм, саёҳат кабилар);
- алоқа хизмати;
- курилиш хизмати;
- сугурта хизмати;
- молиявий хизматлар;
- компьютер ва аҳборот хизмати;
- турли лицензия тўловлари;
- турли бизнес хизматлари;
- шахсий ва маданий хизматлар;
- хукумат хизматлари.

Мазкур ташкилот таснифида хизмат турларининг ҳар биря яна бир қанча хизматларни ўз ичига олади, масалан, транспорт хизматлари иккита катта групга бўлинади: йўловчи ташин транспорти ва юқ ташин транспорти хизматлари, улар хам ўз навбатида яна бир қанча груптарга бўлинади. Шундай қилиб, хизматлар ва улар билан боғлиқ муаммолар хусусида ҳали олимлар хам, ҳалқаро ташкилотлар хам бир тўхтамга келишган эмас.

Бизнинг фикримизча, хизматга берилган таърифдан келиб чиқадиган бўлсак, уларни кўйидаги груптарга бўлинш максадга мувоффик:

- инсон камолоти билан боғлиқ хизматлар;
- оила равнаки билан боғлиқ хизматлар;
- меҳнат жамоалари таомиллашуви билан боғлиқ хизматлар;
- ҳудуд тараккиёти билан боғлиқ хизматлар;
- давлат равнаки билан боғлиқ хизматлар;
- жамият тараккиёти билан боғлиқ хизматлар.

Ушбу хизматларниң барчасига ўзига хос хизмат турлари киради, булар эса шу келтирилган субъектларниң маълум бир эҳтиёжини қондиришга қаратилган кишиларининг нафли фаолиятидан иборатdir. Шу туфайли, хизматларга ҳар томонлама кишилар, инсонлар нуқтаи назаридан қараш керак, деб ўйлаймиз. Чунки хизмат кўрсатишнинг мақсади биринчидан инсон камолотига қаратилган бўлса, иккинчидан хизматни амалга оширадиганлар хам шу инсонлардир. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, хизматлар инсон ва унинг камолоти билан боғлиқ иқтисодий-ижтимоий жараёнлар мажмуудан иборат экан.

3. Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагичига кўра хизмат турлари

2006 йилдан Европа иктисадий ҳамокамиятиning “Фаолият турлари бўйича маҳсулотларнинг статистик таснифи” асосида ҳад-каро талабларга тўла уйғулашган “О’з DT 010:2006. Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагичи” жорий этилди. Унга кўра мамлакатимиздаги мавжуд хизмат кўрсатиш турлари ва уларнинг сони 3.1-жадвалда келтирилади.

3.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасидаги хизмат кўрсатиш турлари ва уларнинг сони*

№	Хизматлар номлари	Хизматлар сони
1	Қишлоқ хўжалиги, овчиллик хизматлари: ➢ боздорчилк соҳасидаги хизматлар (48); ➢ чорвачилк соҳасидаги хизматлар (22); ➢ овчилк, ёввойи кумизарни кўпайтириши соҳасидаги хизматлар (1)	71
2	Ўрмон хўжалиги, ёғоч тайёрлани соҳасидаги хизматлар: ➢ ишлов берилмаган ўрмон хўжалиги маҳсулотлари хизмати (9); ➢ ўрмончилик ва ёғоч тайёрлани соҳасидаги хизматлар (6).	9
3	Балиқчилик соҳасидаги хизматлар	13
4	Тоғ-кон саноати соҳасидаги хизматлар: ➢ тошкўмир қазиш соҳасидаги хизматлар (1); ➢ нефть ва газ қазими олиши соҳасидаги хизматлар (3); ➢ кокс, нефт ва ядро ёқилисига доир хизматлар (3).	7
5	Озиқ - овқат маҳсулотларига ишлов бериш хизматлари: ➢ гўёт маҳсулотларига ишлов берини хизматлари (4); ➢ мева ва сабзовотларни қонита шивоти хизматлари (3); ➢ ҳайван ва ўсимзик ёѓлорига ишлов берини хизматлари (3);	33

* Жадвал О’з DT 010:2006. “Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагичи”, маълумотлари асосида тузилди ва ҳисоб-хитоб юлиниди.

	<ul style="list-style-type: none"> » сүт маңсулотларига шилов бериш хизматлари (2); » үн ва крахмал маңсулотларига шилов бериш хизматлари (2); » ұйыншар учун озиқ тайёрлаш хизматлари (2); » түрли озиқ-өвқат маңсулотлари тайёрлаш хизматлари (17). 	
6	Тамаки маңсулотлары ишлаб чыкаш бүйінча хизматлар	1
7	Тұқимачылык маңсулотларига шилов бериш хизматлари: <ul style="list-style-type: none"> » тұқимачылык толапари, ип, жүн ва брезент тайёрлаш хизматлари (49); » түрли тұқимачылык маңсулотлари тайёрлаш хизматлари (8). 	57
8	Кийім, мұйна маңсулотлариниң тайёрлаш хизматлари: <ul style="list-style-type: none"> » кийім тайёрлаш хизматлари (5); » мүлінадан тайёрланған маңсулоттар хизматлари (1); » тери маңсулотлари, пойабзат тайёрлаш хизматлари (2). 	8
9	Ёғочдан маңсулотлар ясаш хизматлари: <ul style="list-style-type: none"> » ёғочдан буюмлар ясаси хизматлари (7); » цемент, қоғоз буюмларини ясаси хизматлари (7); » наир этиладиган, ахборот коммуникация маңсулотлари хизматлари (25). 	39
10	Кимёвий маңсулотдар (саноат газлари, бүеклар, азотли үгітлар, юниш воситалари кабилар)га доир хизматлар	20
11	Резина ва пластмасса маңсулотларига доир хизматлар: <ul style="list-style-type: none"> » резина буюмлар, шинадарга доир хизматлар (4); » пластмассали буюмларга доир хизматлар (7). 	11
12	Нометал минерал буюмларга доир хизматлар: <ul style="list-style-type: none"> » шифа буюмларга доир хизматлар (8); » сопол ва лайдан ясалған буюмларга доир хизматлар (11); » цемент, ақақ, гипсдан ясаладиган буюмларга доир хизматтар (13). 	32
13	Металл буюмларга доир хизматлар: <ul style="list-style-type: none"> » темір, чүян, пүлат ва феррокотшималарга доир хизматлар (7); » қимматты металл буюмларга доир хизматлар (5); » құммачылык бүйінча хизматлар (6). 	18

14	Металл маҳсулотлари бўйича хизматлар: > металл конструкциялар бўйича хизматлар (3); > металл қурилиши буюмларига доир хизматлар (15); > металларга қоплаш қоплаш бўйича хизматлар (11); > машинасозлик технологиясига доир хизматлар (2); > пичоқ, кулаф, енгиз металдан ясалган буюмларга доир хизматлар (12).	43
15	Машнина ва жиҳозларга доир хизматлар > насослар ва компрессорларга доир хизматлар (6); > клапан, подшипник кабиларга доир хизматлар (5); > печлар, совутиш жиҳозларига доир хизматлар (12); > қишлоқ ва ўрмон хўжашигидаги машнина ва тракторларга доир хизматлар (5); > дастгоҳлар билан кўрсатиладиган хизматлар (7); > мажсус маҳсадларга мулжалланган жиҳозларга доир хизматлар (6); > озиқ-овқат, ичимлик ва тамаки маҳсулотларига ишлов беришга мулжалланган жиҳозларга доир хизматлар (3); > тўқимачилик, қоғоз, юзаз – яроғ маҳсулотларига ишлов беришга мулжалланган жиҳозларга доир хизматлар (12); > машний электр асбобларига доир хизматлар (3).	59
16	Электр ва оптика жиҳозларга доир хизматлар	18
17	Радио, телевидение, алека жиҳозларига доир хизматлар	8
18	Тиббий, оптик приборлар, кўл соатларига доир хизматлар	14
19	Транспорт жиҳозларига доир хизматлар: > автомобиллар, пристеп ва кузовларга доир хизматлар (6); > кемалар ва қайиқ жиҳозларига доир хизматлар (5); > темир йўл локомотивлари, трамвай вагонларининг жиҳозларига доир хизматлар (2); > ҳаво, космик учиши аппаратлари жиҳозларига доир хизматлар (5); > мотоцикллар ва велосипедлар жиҳозларига доир хизматлар (6).	24
20	Саноат маҳсулотлари (стуллар, ошхона мебеллари, тўшаклар, заргарлик буюмлари, мусика, спорт товарлари, ўйинчоклар, супурги ва чўткалар)га доир хизматлар	30

21	Электр энергияси, газ, буг, сув ишлаб чыкашында тақсимлаштыруу хизматлар	15
22	Курилыш хизматлари	275
23	Автомобиллар, мотоцикллар, шахсий фойдаланыладиган буюмлар ва майиший товарларни таъмирлап хизматлари	77
24	Улгуржи ҳамда воситачылык савдооси бүйинчы хизматлар	274
25	Чакана савдо бүйинчы хизматлар	91
26	Мехмонхона ва ресторанлар хизматлари	17
27	Транспорт, омборхона хұжалиги ва алоқа хизматлари: » куруқшылдан транспорт хизматлари ва құсурулар орқали мағсудалотни етказиб берини (37); » сув транспорты хизматлари (22); » ұяло транспорты хизматлари (8); » туристик агентліклар ва туроператорлар хизматлари (60); » пошта ва электр алоқа хизматлари (49).	176
28	Молиявий воситачылык бүйинчы хизматлар: » пул воситачыларынан бүйинчы хизматлар (30); » сугурталаш ва нафака таъминоти бүйинчы хизматлар (20); » молиявий воситачыларка нисбатан ёрдамчи хизматлар (19).	69
29	Күчмас мүлк, ижара ва тијорат фаолияти билайн бөллиқ хизматлар	17
30	Машина ва ускуналарни операторенде ижарага берини ҳамда шахсий фойдаланиш буюмлари ва майиший товарларни прокатта берини бүйинчы хизматлар	19
31	Компьютер хизматлари	19
32	Тадқиқотлар ва ишләнмелар бүйинчы хизматлар	11
33	Истеъмолчиларга тақдим этиладиган бальзы хизматлар: » юридик хизматлар (18); » бухгалтерлик хизматлари (8); » маркетинг хизматлари (5); » тијорат фаолияти бүйинчы хизматлар (60); » техник синоевлар, реклама хизматлари (39); » тозалаш бүйинчы хизматлар (17); » фотография, телефон борасидаги хизматлари (45).	192
34	Давлат бошқарувине соңасындағы хизматлар: » согызқын сақлаш, таълим, маданият мұассасаларини	56

	<ul style="list-style-type: none"> бошқармасынан берилген хизматтар (26); > тиражаттың фәолиги самарадорлыгын оширишига доир хизматтар (15); > мудофаа, адлағ ва суд соҳасидаги хизматтар (15) 	
35	Тальим соҳасидаги хизматтар	18
36	Соғлиқни сақлаш, ахолига ижтимоий хизмат күрсатиш соҳасидаги хизматтар	79
37	Коммунал хизматтар	9
38	Касаба уточмалари, сиёсий ташкилотлар хизматлари	9
39	Дам олиш, маданий ва спорт таббирларини ташкил этиш бүйіч хизматтар: <ul style="list-style-type: none"> > кинофильм, радиоэmissionтерини хизматлари (41); > күтубхона, архив, музей ва бошқа маданий мұассасалар хизматлари (24); > спорт, қымор үйнелерге доир хизматтар (19). 	84
40	Кир юваш, сарторошхона, гүзәллик салонлари, дағы маросымлари, жисмоний комфортни таъминлашташтыруш хизматтар	44
41	Үй хұжаликлари хизматлари	3
42	Экстерриториал ташкилотлар ва идералар хизматлари	1
ЖАМИ		2070

Бозор мунисабатлари шароитида хизмат күрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш, мазкур соҳада самарадорликни ошириш оркали унинг мамлакат иқтисодиетидеги улусини ошириш иқтисодий таркбиёттинг энг устувор вазифаларидан бири хисобланади. Хозирги вактда ушбу соҳани ривожлантирмасдан, мамлакат иқтисодиетини юксалтириш, ишсизлик даражасини пасайтириш, ахоли даромадини ошириш каби мухим ижтимоий-иктисодий масалаларни ҳал қилиб бүлмайды. Шу боис, юкорида таъкидланғандек, мамлакат Президенти 2005-2012 йиллар давомида мазкур соҳани ривожлантиришга қаратылған бир қанча Фармой ва Қарорлар қабул килди.

У хар бир чиқишиларыда ушбу соҳанинг истиқболига, уни ривожлантириш йүлларига тұхталиб үтмокдалар. Мамлакатимизда хизмат күрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш, унинг самарадорлыгын ошириш учвалик осон иш эмас, چунки ушбу соҳа асосан хусусий мұлкка асосланған бўлиб, аксарият холда таббиркорлар томонидан аманга оширилниш лозим.

Аммо одамларимиз онгига хусусий мулк, мулкдор деган тушунчалар кечагина, мустакилликдан кейин пайдо бўлди. Табиийки, мулкдор ҳали мустакил ривожланниши билмаган бир пайтда, ушбу соҳанинг самарадорлигини ошириш масаласи қанчалик мураккаб эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Бунинг устига давлат тузилмаларида уларнинг ички ишларига аралашмаслик яхши оқибатларга олиб келмайди, чунки кеча иқтисодиётни бошқаришнинг барча дастаклари кўлида бўлган давлат тузилмалари уларни кўлдан чиқарини хоҳламайдилар. Шундай шароитда мулкдорларни, хусусий тадбиркорликка асослаинган хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бальзи мураккабликларни тугдиради.

Хизмат кўрсатиш соҳаси қачон ривожланади, қачонки, уларга тўлиқ эркинлик яратиб берилса, ушбу соҳа маҳсулотига талаб етарли бўлса, уларнинг сифати ва нархи талабга жавоб берадиган бўлсангина. Шунинг учун бу масалага бежиз катта ўтибор қаратилиган эмас.

Шу туфайли мамлакатимиз иқтисодий сиёсатининг энг устувор вазифаларидан бири, ҳозирги пайтда иқтисодиётни юксак даражада ривожлантириш учун хизмат кўрсатиш соҳасини янада эркинлаштириш ва улар самарадорлигини ошириш ҳамда ўзларига эркин фаолият кўрсатишлари учун тегишли имкониятлар яратиб беришдан иборатdir. Бу эса хизмат кўрсатиш билан шугулланадиган хусусий тадбиркорлар фаолиятига давлат тузилмаларининг аралашувини янада кўпроқ чеклаш, хўжалик субъектларига кўриладиган жазо чоралари тизимини тўлиқ кайта кўриб чиқиши, мазкур соҳа хусусий тадбиркорларига зарурий ресурсларни сотиб олиш ва маҳсулотларини сотиш учун ички ва ташки бозорларга чиқиши имкониятларини кенгайтириш, уларга молиявий кўмак, кўшимча солик имтиёзлари бериш каби муҳим чоралардан иборатdir.

Мамлакатимизда хукуматимизнинг хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш борасида олиб борилаётган сиёсати туфайли йил сайнин хизмат кўрсатиш билан шугулланадиган мулкдорлар сафи кенгайиб, сони ортиб бормоқда. Натижада улардан тушадиган тушумлар ҳам йилдан-йилга ошиб бормоқда, мисол учун, 2006 йилда аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ҳажми 2180,8 млрд сўмни ташкил килиб, бу 2005 йилга нисбатан 119,3 фойзни ташкил этди¹⁶. Мазкур соҳанинг мамлакат ЯИМдаги улуши 2005 йилда

¹⁶ Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2006 год. Т.: Госкомстат Узбекистана, 2007. - 3 бет.

38,7 %ни ташкил кылган бўлса, 2011 йига келиб 50,5 %га етди¹⁷. Хизмат соҳасининг ривожланиши иқтисодиётимизнинг тобора мустаҳкамланиб бораётгандигидан, бозор муносабатларининг мамлакат иқтисодиётгидаги равнақ топаётгандигидан далолат беради, унинг ривожланиши нафакат иқтисодий, балки жамиятнинг кўплаб ижтиомий муаммоларини ҳал этади. Энг муҳими, хусусий сектор ривожланиши ва у самарадорлигининг оширилиши иш сезилик муаммосининг ҳал бўлиши, ахоли турмуш даражасининг яхшиланиши учун муҳим замин яратади.

Бирок, мамлакатимизда тадбиркорларнинг иқтисодий ва ижтиомий ҳаётида, уларнинг ривожланишида муҳим ўрин эгаллашлари учун талайгина ишларни амалга оширишга тўғри келади. Буларни инобатга олиб мамлакатимиз Президенти 2005 йил 28 январда бўлиб ўтган Олий мажлис Конунчилик палатаси ва Сенатининг кўшима мажлисидаги маърузасида, “Мамлакатимиз келажагини белгилаб берадиган бу тоифа вакилларига шундай хукукий замин, имтиёз ва кафолатлар тизимини яратиш керакки, улар ўзи, оиласи, бутуни мамлакат иқтисодиётининг равнақи йўлида эмин-эркин аниқ максад билан меҳнат кида олсинлар”¹⁸, деб таъкидлаган эди.

Мавзуни тақрорлани ва мустақил ишлани учун саволлар

1. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришининг асосий йўналишлари.
2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришининг асосий омиллари.
4. Хизмат кўрсатиш соҳасининг турлари бўйича турли карашлар тизими.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда имзоланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастури тўғрисида”ги ПК - 1754-сонли қарорининг асосий мазмуни.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда имзоланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастури тўғрисида”ги ПК - 1754-сонли қарори.

¹⁸ Халқ сўзи. 2006 йил 29 январь.

6. “О’з DT 010:2006. Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагиши” нинг мазмуни.

Калитли сўзлар:

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ўзига хос хусусиятлари; хизмат кўрсатиш соҳасининг турлари; тасниф; таснифлагичлар; истеъмол соҳасида кўрсатиладиган хизматлар; ижтимоий соҳада кўрсатиладиган хизматлар; ишлаб чиқариш соҳасида кўрсатиладиган хизматлар; таҳсимот соҳасида кўрсатиладиган хизматлар; хизматларнинг иктисолий соҳалиги; хизматлар-нинг ижтимоий соҳалиги.

4-мавзу. ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИНИ РАВОЖЛАНТИРИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА УЛАРНИНГ КЕНГАЙТИРИЛГАН ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

РЕЖА:

- 1. Хизмат кўрсатиш соҳасини равожлантиришинг концептуал йўналишлари.**
- 2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли бандиги ва фаровонлигини оширишдаги роли**
- 3. Хизмат кўрсатиш соҳасининг кенгайтирилган ишлаб чиқариш тизимидағи ўрини**

1. Хизмат кўрсатиш соҳасини равожлантиришинг концептуал йўналишлари

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар – ислоҳотлар учун эмас, балки инсонлар, уларниң муносиб турмуш шароитини яхшилашига, ижтимоий химоясини кучайтиришга каратилгалигини Президентимизнинг халқимиз фаровонлигини ошириш, ишсизликни камайтириш, аҳолини кексалик ёшида пенсия билан таъминлаш, уларни ижтимоий муҳофаза қилиш борасида узлуксиз ғамхўрлик қилиб келаётгандигида кўриш мумкин.

Булар жумласига мамлакат Президенти ва Вазирлар Махкамасининг бир қанча фармон ва қарорларини киритиш мумкин. Масалан, 2005 йил 20 июнида “Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантириши рағбатлантириш борасидаги қўнимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, 2006 йил 5 январда “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўргасида кооперацияни кенгайтиришини рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2006 йил 9 январда “Мева-сабзавотчилик ва узумчилик соҳасида иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2006 йил 23 марта “Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини қўпайтиришини рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2012 йил 10 майда “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги, 2012 йил 16 июлда “Статистик, солик, молиявий хисоботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат

бериш тартиб-таомилларини тубдан қисқартириш чора-тадбирлари түгрисида”ги, 2012 йил 18 июля “Ишбилармонлик мухитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари түгрисида”ги, 2012 йил 8 августда “Тадбиркорлик субъектларини Давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишининг хабардор қилиш тартиби түгрисидаги низомга ўзгартириш ва кўшимчалар киритиш ҳакида”ги, 2012 йил 13 ноябрда “Ўзбекистон Республикасининг хусусийлаштириш, монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасини ташкил этиш түгрисида”ги, 2013 йил 18 январда “2012 йилда республикани ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2013 йилги иктисодий дастурнинг асосий устувор вазифалари түгрисида”ги фармон ва қарорлар қабул қилинган эди. Буларнинг ҳаммаси аҳолини иш билан таъминлашга, фаровонлигини оширишга, тадбиркорликни ривожлантиришга, ҳўжалик юритувчи субъектлар сонини кўпайтиришга, эркин иктисодиётни шакллантиришга, мамлакатимизда ижтимоий-иктисодий барқарорликни таъминлашга қаратилгандир.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда бозор исплохотларини чукурлаштириш ва иктисодиётни либераллаштириш, ишбилармонлик мухитини яхшилаш, рақобатни ривожлантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришни рағбатлантириш борасида кенг кўламли чора-тадбирлар ишлаб чиқилди ва улар изчиллик билан амалга оширилмокда. Шундай тадбирларнинг мантикий давоми сифатида 2012 йил 16 июля мамлакат Президентининг “Статистик, солик, молиявий ҳисоботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат бериш тартиб-тамойилларини тубдан қисқартириш чора-тадбирлари түгрисида”ги карори қабул килинди. Узоқ вакт ўтмасдан, 2012 йил 19 июля Президентимиз “Ишбилармонлик мухитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик берини чора-тадбирлари түгрисида”ги қарорига имзо чекди. Булар бевосита ишбилармонлик мухитини яхшилашга, тадбиркорлар фаолиятини эркинлаштиришга қаратилган.

Шуни таъкидлаш керакки, сўнгги йилларда хизмат кўрсатини ва сервис соҳасини ривожлантириш бўйича изчил чоралар кўрилмокда. Хизматлар бозори таркиби хизматларнинг янги истиқболли турлари – банк-молия, сугурта, ахборот-коммуникация хизматлари ва бошқаларни ривожлантириш ҳисобига такомиллашиб бормокда.

Оидаларни мураккаб майший техника, компьютерлар ва шахсий автотранспорт билан таъминлашнинг кескин ошиши уларга кўрса-тилаётган хизматларнинг кескин кўлайишига имкон яратди.

Аммо, тан олиш керакки, ҳакиқатда мазкур соҳани ривожлан-тиришда жиддий камчиликлар ҳам йўқ эмас. Айниқса, бандликни ошириш ва аҳоли даромадларини кўпайтириш ҳамда маҳаллий бюджетларни тўлдиришнинг истиқболли манбай сифатида хизмат кўрсатиш ва сервис имкониятларидан етарли даражада фойда-ланилмокда, деб бўлмайди. Хизмат кўрсатиш соҳаси, айниқса, қишлоқ жойларда кутилганига нисбатан суст ривожланмокда. Лекин шуни эътироф этиш керакки, ушбу соҳа жуда катта маблағ талаб қилмайдиган, кичик ва хусусий тадбиркорлик эвазига жуда тез ривожлантириш мумкин бўлган соҳадир.

Бундай катта имкониятдан фойдаланиш даражаси талаб қи-линган холатдан анча кам. Ушбу соҳанинг яна бир муҳим жиҳати, қишлоқда ортиқча ишчи кучини иш билан таъминлаш масаласини ҳам ҳал килишга кўмаклашувчи муҳим соҳа эканлигини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Чунки хусусий тадбиркорлик учун жозибадор бўлган кўргина анъанавий хизмат турлари шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам етарли даражада ривожланмаяшти. Айниқса, қишлоқ жойларда бу соҳанинг ривожланиши учун ҳеч қандай таъсирчан чоралар кўрилмасдан келинди. Натижада хизматга бўлган эҳтиёж қишлоқ худудларида кондирилмасдан колди. Боз устига ортиқча иш кучи-нинг мавжудлиги ҳам сакланиб қолиши натижасида иш кучи миграцияси шаҳарга кўча бошлади. Бу холат ҳам мазкур соҳага эътибор бериш лозимлигини тақозо килар эди. Шу туфайли Прези-дентимизнинг қарорларидан бирида: “Маҳаллий ҳокимият орган-лари раҳбарлари бу муҳим тармокка керакли даражада эътибор қаратмаётганлигига мутлако тоқат қилиб бўлмайди”¹⁹, деб таъкид-ланган. Албатта, эътибор берилмаган соҳанинг самарадорлиги ҳам ўзига яраша бўлади.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг ялпи ички маҳсулотдаги улушки 2005 йилда 38,3 фоизни ташкил қилган эди²⁰. Шу туфайли мазкур соҳага катта эътибор қаратилди. Натижада 2011 йилга келиб, таъ-

¹⁹ “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллантиришчи чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2006 йил, 17 апрел. “Ҳалқ сўзи”. 2006 йил, 18 апрель.-1-бет.

²⁰ Ўзбекистоннинг статистик ахборотномаси. 2005 йил. - 5-бет.

кидланганидек, ушбу кўрсаткичнинг микдори 50,5 %га етди²¹. 2012 йилда 52 %ни ташкил килди²². Бу ҳам ҳали кам. Ваҳделанки, дунёнинг ривожланган мамлакатларида хизматларнинг япни ички маҳсулотларидаги улуши 60-80 фоизни ташкил этади. Ушбу мамлакатларда иқтисодиётда банд бўлган ахолининг 70 фоизи шу хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасининг ривожланмаганилиги ахолининг истеъмол харажатлари таркибига ҳам таъсир қиласди. Мамлакатимиз ахолисининг истеъмол харажатлари таркибida хизматларнинг улуши бор-йўги 15,4 фоизни ташкил килди²³. Ваҳделанки, ушбу кўрсаткичнинг микдори ривожланган мамлакатларда 50-60 фоизга тенг²⁴.

Ушбу ҳолатларни ииобатта олиб, Президентнинг қарорида хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш учун кулай шароит яратиш, унинг иқтисодиётдаги улушкини ошириш, хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқларида банд бўлганлар сонини кўшайтириш ва шу асосда ахоли даромадларини ошириш ҳамда ички истеъмол бозорини замонавий, сифатли турли-туман хизмат турлари билан тўлдириш аник чора-тадбирлари белтиланган.

Сўнгги йилларда Президент қарорларига биноан, мамлакатимизда хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришнинг асосий концептуал йўналишлари ишлаб чиқилиши учун тегишли шароит вужудга келди. Бизнинг фикримизча, булар куйидагилардан иборат бўлди:

1. Хизматлар кўрсатиш соҳасида тадбиркорликнинг фаоллигини янада кучайтириш учун кулай шарт-шароит яратиш, хусусан, бу борадаги расмиятчилик тўсикларини бартараф этиши.

2. Хизматлар ҳажмини юқори суръатларда ўсишини таъминлаш.

²¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда измозланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириши давлат дастури тўғрисида”ги ПК - 1754-сонли қарори.

²² Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кент кўламили ислодотлар ва модернизация йўлини қатъяят билин давон эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовининг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш икунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иштисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағшланган Вазирлар Маъқкамаси мажлисидаги мазруzasи. // “Халқ сўзи” 2013 йил 19 январь. – 2 б.

²³ Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане 2004. Т.: Госкомстат Узбекистана. 2005.- 72-бет.

²⁴ “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2006 йил, 17 апрель. “Халқ сўзи”, 2006 йил, 18 апрель.- 1-бет.

3. Хизматлар ва сервис соҳасида банд бўлган аҳоли сонини муттасил кўпайтириб бориш.

4. Кишлек жойларда хизмат ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш, хусусан, кишлек аҳолисига кўрсатилаётган хизматлар, биринчи навбатда, коммунал-майший, уй-жойларни таъмирлаш ва қуриш, сувдан фойдаланиш, ветеринария, кишлек хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш ва машина-трактор парклари соҳасидаги хизматлар ҳажми ва турларини янада ошириб бориш.

5. Мамлакатимизда анъанавий хизматлар турларини ривожлантириш, айрим бугунги кун талабига жавоб берадиган, аммо унтутилиб кетилиган хизмат турларини излаб топиш ва уларни тиклаш.

6. Хизматларининг янги истиқболли турларини, хусусан, юридик, консалтинг, банк, молия, сугурта, лизинг ва бошқаларини жадал равишда ривожлантириш.

7. Мамлакатимизнинг хизматлар экспортини кўпайтириш учун ушбу соҳа корхоналарининг ҳалқаро бозордаги хизматлар даражаси ва сифатини оширишга эришин.

8. Хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасида ишлайдиган кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни янада такомиллаштириш ва уни ҳар томондама кўллаб-куватлаш.

9. Замон талабидан келиб чиқсан ҳолда кишлек ва шаҳарларда юкори технологик хизматларининг кўламини кенгайтириш ва сифатини ошириш борасида тегишли чораларни кўриш.

Белгиланган ҳар бир тадбир ушбу соҳани ривожлантириш учун мухим ахамиятга эга. Шу туфайли ушбу тадбирларни беками кўст бажариш учун хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш Дастури ишлаб чиқилган ва бу борадаги аник вазифалар тегишли мутсаддиларга юклатилган. Энг мухими, ушбу Дастурларда кўзда тутилган барча тадбирлар ЎзР Вазирлар Махкамаси томонидан мониторинг килиб борилади ва йилнинг ҳар чорагида, ярим йиллик натижалари, тўқиз ойлик ва йиллик хисоботларда эшитилиб, бажарилishi назорат остига олинган.

2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли бандлиги ва фаровонлигини оширяшдаги роли

Ўзбекистон Республикаси Мехнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлити ҳузуридаги Аҳоли бандлигини ривожлантириш жамғармаси маблағдари хисобидан шу соҳа билан шугул-

ланадиган тадбиркорлик субъектларига имтиёзли кредитлар ажратиш ва шу асосда ахоли бандлиги даражасини ошириш вазифаси хам амалга оширилмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ҳамда уни замонавий даражага олиб чиқадиган кадрлар мамлакатимизда етишмайди. Боз устига уларни тайёрлаш масаласи ҳам қоникарсиз ахволда. Бу масала ўта жиддий тадбирларни амалга оширишин такозо қиласди. Ҳозирги пайтда жуда кўплаб яиги хизмат турлари пайдо бўлди. Аммо шу соҳани ташкил қиладиган ва бошкарадиган кадрларнинг айримлари мамлакатимизда етарли даражада тайёрланмаслиги ушбу соҳани ривожлантиришга тегишли даражада таъсир қилиши тайин.

Хизматлар бозори таркибида хизматларнинг янги истиқболли, мамлакатимизнинг келажагини белгилайдиган турлари, яъни, замонавий банк-молия, сугурта, ахборот-коммуникация хизматлари, туризм сервисини такомиллаштиришга қаратилган кадрларни тайёрлашга эндиғина киришилди. Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизнинг замонавий оиласарида мураккаб маиший техника, компьютерлар ва турли русумдаги шахсий автотранспорт билан таъминлашишининг кескин ошиши уларга кўрсатилаётган хизматларнинг ҳам жадал равишда ривожланишига имкон яратди. Аммо бу соҳада ҳам кадрларни етарли, деб бўлмайди.

Буларни инобатга олиб, Президентимиз томонидан 2010 йилларга мўлжалланган муддатда “Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги, Иктисадиёт вазирлиги ва бошка манбаатдор вазирлик ва идоралар билан биргаликда олий ўкув юртлари ва касб-хунар коллежларида мутахассисликлар рўйхати ва хизматлар кўрсатиш соҳаси учун кадрлар тайёрлаш сифатини таъкидий ўрганиш асосида ... ўкув жараёнини такомиллаштириш, шу жумладан, унинг ишлаб чиқариш билан интеграциясини чукурлаштириш ҳамда бу ўкув юртларидағи ўқитувчиларнинг малакасини ошириш”²⁵ масаласи кўйилган эди. Бу борада жуда кўп ишлар қилинди.

Мазкур қарорда амалиётчилар билан биргаликда назариётчи олимлар олдига ҳам муҳим вазифалар кўйилган эди. Хусусан, уларнинг бир йўналиши ахоли бандлигининг худудий хусусият-

²⁵ “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2006 йил, 17 апрель. “Халқ сўзи”, 2006 йил, 18 апрель.-2-бет.

ларини ҳамда хизматлар кўрсатиш соҳасида статистика маълумотларини тўплаш тизимини хисобга олган ҳолда хизматларнинг статистик, шу жумладан, алоҳида тармоқлар бўйича хисоби методологиясини такомиллаштириш дастури ишлаб чикиш вазифаси эди. Бу эса, мазкур методологияни яратиш ва такомиллаштиришда амалиётчилар билан бирга олимларнинг ҳамкорлиги ҳамда чукур тадқиқотлар натижасида такомиллашган тавсияларни ишлаб чикиши тақозо қиласди.

Мазкур соҳада тадбиркорликнинг ривожланиши учун яна бир муҳим тадбирлардан бири уларга солик имтиёзларининг берилиши бўлди. Бунинг ифодаси 2006 йил 1 апрелдан бошлиб хизматлар кўрсатаётган юридик ўзаклар уч йил муддатга даромад (фойда) солиги ва ягона солик тўлови тўлашдан озод этилганидир. Бу муддат Президентимизнинг фармони билан яна 2017 йилнинг 1 январигача чўзилди²⁶.

Бугунги кунда мамлакатимизда хизматлар соҳасининг ҳолати хусусида айрим далилларни келтиришни максадга мувофик, деб топдик. Президент Ислом Каримов 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишинланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 2012 йил 19 январдаги мажлисида “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” мавзусида маъруза килди. Бунда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш дастурида белгиланган чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида хизмат кўрсатиш ҳажми 2010 йилда 31,8 триллион сўмни ташкил этганлиги ва 2009 йилга нисбатан эса 113,4 фоиз ўсишга эришилганлиги таъкидланди. 2011 йилда хизмат кўрсатиш ҳажми 13,2 фоизга ўсишга эришилганлиги таъкидланди. 2011 йилда хизмат кўрсатиш ҳажми 13,2 фоизга ўсишга эришилди ва 41083 миллиард сўмни ташкил этди. Йил якунлари бўйича хизматларни диверсификация қилиш ва уларни давлат томонидан кўллаб-куватлаш натижасида хизматлар соҳасида ўсишга эришилди ва 2012 йилда унинг улуши ЯИМнинг 52,0 фоизини ташкил этди, 2010 йилда бу кўрсаткич 49 фоизни ташкил этган эди. Шу икки йил давомида мазкур кўрсаткичнинг улуши 3 бандга (52,0 – 49,0) ошиди.

Хизмат кўрсатиш соҳасида эришилган муҳим ютуклардан бири – унда кўшимча иш ўринларини ташкил этиш учун зарур

²⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда имзоланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришни давлат дастури тўғрисида” таърихи - 1754-санчи карори.

шароитлар яратилганини ва 2011 филда 248 мингта иш ўрни ташкил этиш башорат қилинган бўлса, йил якунига келиб 254 мингдан ортиқ иш ўрни яратилганини билан характерланади²⁷. Бундай ҳолат 2005 йилда хам кузатилган эди. Шу йилда ахолига кўрсатилган пуллик хизматлар ҳажми 1609,7 млрд. сўмни, унинг реал ўсиши эса 2004 йилга нисбатан 15,0 фойзни ташкил килган эди. Ахолига пулли хизматлар кўрсатишнинг асосий қисми, яъни 55,4 фойзи расмий сектор томонидан амалга оширилди, ушбу секторда амалдаги нархпарда хизматлар ҳажми 891,6 млрд. сўмни, ўсиш суръати эса 108,4 фойзни ташкил килди. Якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан кўрсатилган хизматлар ҳажми 24,4 фойзга ўсиб, 718,1 млрд. сўмни, уларнинг пуллик хизматлардаги умумий ҳажмидаги улуши эса 44,6 фойзни ташкил этди. Ахолига кўрсатилган пуллик хизматлар бозорида иодавлат секторнинг улуши 74,3 фойзни ташкил килди²⁸.

Бу маълумотлардан кўринниб турибдики, хизмат кўрсатиш соҳасига катта эътибор қаратилгани боис, мазкур соҳа катор йиллардан буён ўсиш тенденциясига эга бўлиб қолмоқда. Бу борада мамлакатимизда кўрилаётган чора-табирлар, уларга берилган имконият ва имтиёзлар келажакда ушбу соҳанинг жадал ривожланишини тъминлаши билан бирга, хизматлар сифатининг ошишига, унинг халқаро андозалар даражасидаги холатининг шаклланишига олиб келиши муқаррар.

Сервис соҳасига ҳам муттасил эътибор берилиб келинган. Чунки, мамлакатимиз иктисолиётини ривожлантиришнинг ҳозирги ва яқин келажакдаги устувор вазифаларидан бири – хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришдан иборатлигига хеч қандай шубха йўқ. Чунки мазкур соҳага эътибор бугун пайдо бўлган эмас. Президентимиз Ислом Каримовнинг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисолий ривожлантириш якунлари ва 2006 йилда иктисолий ислохотларни чукурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлиланган Вазирлар Мажхамаси мажлисидаги маъруzasida иктисолиётда сифат ўзгаришларини тъминлаш натижасида “2010 йилгача саноатнинг, шу жумладан курилиш индустриясининг ялни ички маҳсулотдаги улушини босқичма-босқич 24-26 фойзгача, хизмат соҳасининг улушини 45-47 фойзгача кўпайтириш

²⁷ Каримов И.А. “2012 йил – Ватанинин тараққийтини янти босқичга кўгародиган йил бўлади” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўкув қўлланма. Тошкент, ТДИУ, 2012. – 48-бет.

²⁸ Ўзбекистоннинг статистик ахборотномаси 2005 йил. – 37-бет.

даркор”²⁹, деган қатый вазифани қўйган эди. Ушбу вазифани амалга ошириш борасида Давлат дастури ишлаб чиқилиб, бажарилиши тўлиқ назорат килиб борилди. Натижада ушбу вазифа тўлиқ бажарилди.

Кейинги йилларда хизмат кўрсатиш соҳасининг ўсиш суръати жадаллик билан давом этмоқда. Бу борада тўғри худоса чиқариш учун мазкур соҳанинг жами ҳолати билан бирга алоҳида асосий турлари бўйича ҳам факат охирги икки йиллик кўрсаткичга назар соламиз. Буни ушбу жадвал мълумотларидан ҳам кўриш мүмкин (4.1-жадвал).

4.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2010-2011 йиллар мобайнида хизмат кўрсатиш соҳасидаги таркиби ўзгаришлар³⁰

№	Хизмат турлари	2010 йил			2011 йил		
		млрд. сўм.	Ўсиш фоиз	Таркиби (фоиз)	млрд. сўм.	Ўсиш фоиз	Таркиби (фоиз)
	Хизматлар, жами	32749,8	115,1	100,00	41083,3	113,2	100,00
	Жумладан:						
1.	Савдо хизматлари	6134,4	120,9	18,73	8607,5	118,6	20,95
2.	Транспорт хизматлари	10547	113	32,20	12350,2	104,1	30,06
3.	Алоқа ва ахборот-лаштириш хизматлари	2062,5	128,7	6,30	2630	139,9	6,40
4.	Молия-банк хизматлари	2753,8	119,4	8,41	3507,5	118,6	8,54
5.	Туристик -экскурсия хизматлари	44,7	115,3	0,14	64,1	127,3	0,16
6.	Мехмонхона хизматлари	97,5	107,8	0,30	112,4	106,5	0,27
7.	Коммунал хизматлар	3852,1	99	11,76	4780,5	99,9	11,64
8.	Маиший хизматлар	561,4	122,8	1,71	534,5	120,9	1,30
9.	Автомобилларни таъмидалаш хизматлари	314,2	124,6	0,96	367,8	118,9	0,90
10.	Бошқалар	6382,2	116,6	19,49	8128,9	118,5	19,79

²⁹Каримов И.А. Эришилган ютуқларин мустаҳкамлаб, янги мағралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. Президент Ислом Каримовнинг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-истисодий ривожлантиришкунлари ва 2006 йилда истиносодий ислоҳотларен чукурлаштирилшининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Мадҳомаси мажлисидаги маърузаси: “Халқ сўзи”. 2006 йил, 11 феврал.- 2-бет.

³⁰ Каримов И.А. “2012 йил – Ватанимиз тараққиётини янти босқичга кўтарадиган йил бўладиг” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўкув кўлланима. Тошкент, ТДГУ, 2012. – 48-бет.

Аммо ушбу соҳа эътибордан четда қолмади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдага имзоланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастури тўғрисида”ги ПК - 1754-сонли қарори эълон қилинди. Бунда ҳам мазкур соҳани мамлақатимизда хизмат кўрсатиш соҳасининг алоҳида турлари бўйича ва алоҳида ҳудудлар бўйича прогноз кўрсаткичлари ишлаб чиқилди. Унга кўра 2015 йилда хизмат кўрсатиш соҳасининг мамлакат ЯИМдаги улуши 55 %га етказилиши кўзда тутилган³¹. Мазкур маълумотлар куйидаги жадвалда келтирилган (4.2-жадвал).

4.2-жадвал

Ўзбекистонда хизмат кўрсатиш соҳасининг 2012-2016 йилларга мўлжалланган прогноз кўрсаткичлари

T/p	Хизматларниң турлари	Хизматларниң прогноз кўрсаткичлар					2016 йил 2012 йилга нисбатан
		2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	
1.	Хизматларниң ЯИМдаги улуши, %	52,0	52,5	53,0	54,0	55,0	
2.	Жами хизматларниң ўсиш суръати, %	114,9	115,6	116,2	116,9	117,4	2,1 марта
3.	Туристик хизматлар (мехмонхонахизматлари билан биргаликда)	116,1	116,6	117,5	118,9	119,1	2,3 марта

Ушбу жадвал маълумотларидаи кўриниб турибдики, келгусида, яъни 2016 йилда 2012 йилга нисбатан жами хизматлар соҳаси 2,1 мартаға ўсиши кўзда тутилган. Аммо туристик хизматлар меҳмонхона хизматлари билан биргаликда шу даврда 2,3 мартаға оширилиши кўзда тутилган. Кўриниб турибдики, туристик ва меҳмонхона хизматлари умумий хизматларга нисбатан жадал ривожланади.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдага имзоланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастури тўғрисида”ги ПК - 1754-сонли қарорига келтирилган яховада.

Сервис соҳасини ривожлантириш аҳолининг даромадларини кўпайтириш, турмуш даражасини оширишнинг ўта муҳим шарти бўлган аҳоли бандлик масаласининг ҳам ҳал бўлишини таъминловчи муҳим омиллардан биридир. Президентимиз таъкидлаганидек: “2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини, биринчи навбатда, қишлоқ жойларда ривожлантириш”³² лозимдир. Бу юмушлар катта инновация талаб қиласдан, кўплаб янги иш ўринларини яратиш имкониятини беради.

Сервис соҳасини ривожлантириш билан бандлик муаммосини ҳал қилиш “айниқса, хотин-қизлар, қишлоқ ёшлигини иш билан таъминлаш, оиласарнинг даромадини сезиларли даражада кўпайтириш, бутун мамлакатимиз аҳолисининг фаровонлигини ошириш имконияти яратилади”³³. Бу биринчидан, аҳолини иш билан таъминлаш орқали оиласарнинг аниқ даромадларини кўпайтиришга хизмат қиласа, иккинчидан, мамлакатимиз бозорининг хизматларга бўлган эҳтиёжини қондириш орқали аҳоли турмуш даражасининг ошишига сабаб бўлади.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов томонидан хизмат соҳасини ривожлантиришнинг аниқ чора-табирлари ҳам белгилаб берилди, яъни “бу масалани ҳал қилиш учун зарур бўлган бинолар, микрокредитлар ажратиш, бир сўз билан айтганда, ҳар томонлама ёрдам ва кўмак кўрсатиш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш даркор”³⁴, деган қатъий кўрсатма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси, Қарақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгashi, барча вилоятлар, шаҳар ва туман ҳокимликларига берилди. Хуллас, сервис соҳаси ҳам бошқа соҳалар сингари кескин ривожланиш палласига кирди. Эндиgi вазифа, жойларда уларни изчилилк билан амалга оширилишида.

3. Хизмат кўрсатиш соҳасининг кенгайтирилган ишлаб чиқариш тизимидағи ўрни

Хизмат кўрсатиш соҳаси ўта мураккаб соҳа. Унинг жуда кўп назарий масалалари, жумладан кенгайтирилган ишлаб чиқаришдаги ўрини ҳам етарли даражада тадқик қилинган эмас. Чунки, ушбу соҳанинг бозор муносабатларига ва ўзимизнинг иктисадий тарақ-

³² Ўша жойда. – 3-бет.

³³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда имзоланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастурин тўғрисида”ни ПҚ - 1754-сонги карорида келтирилган иловада. – 3-бет.

³⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда имзоланган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш давлат дастурин тўғрисида”ни ПҚ - 1754-сонги карорида келтирилган иловада. – 3-бет.

киётимизга, яъни миллий моделимизга мос ҳолдаги назарий ва услубий масалалари иқтисодий адабиётларда кам ёритилган.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг табиати хусусида мамлакатимиз олимлари томонидан айрим фикрлар айтилмоқда холос. Аммо унинг назарий масалаларида ҳали анча чалкашликлар мавжудлиги ни ҳам тан олиш лозим. Хусусан, мамлакатимиз дунё иқтисодиёти билан интеграциялашиш ва хизматлар соҳасида бозор тамойилларининг жорий қилиниши жараёнини бошидан кечирмоқда. Бу ҳолатлар биринчидан, унга халқаро меъёрлар даражасида қаралишини талаб қилса, иккинчидан, узимизга хос тарзда ёндашиш лозимлигини ҳам тақозо қиласди.

Хизмат кўрсатиш соҳаси режали иқтисодиёт шароитида иккинчи даражали соҳа сифатида қаралғанилиги туфайли, унга жуда катта эътибор қаратилган эмас. Чунки ишлаб чиқариш ҳамма нарсанни ҳал қилувчи соҳа сифатида қаралар ва асосан уни ривожлантириш ҳақида гап кетар эди. Аммо бозор муносабатлари шароитида иқтисодиётнинг эркинлашгуви ушбу соҳага бутунлай бошқача ёндашишини тақозо қилмоқда. Чунки:

- хизмат кўосатиш соҳаси иқтисодиётни ривожлантиришга;
- ишлаб чиқаришни жадаллаштиришга ва самарадорлигини оширишга;
- инсонлар ҳаёт сифагини яхшилашга;
- аҳолининг бандилиги оширишга;
- уларнинг номинал ва реал даромадларининг ошишига;
- айрибошлиш жараёнининг тезлашишига;
- аҳоли истеъмолига мўлжалланган харажатларнинг камайиши каби жараёнларнинг тезлашишига сезиларли даражада хизмат қиласди.

Хизмат кўрсатиш соҳаси тасаввуримиз бўйича инсоният пайдо бўлгандан бошлаб вужудга келган. Чунки улар бир-бирига хизмат кўрсатиш орқали бир-бiri билан муомалада бўлган. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, хизмат кўрсатиш ишлаб чиқаришдан олдин вужудга келган, деган хуносани қилиш мумкин.

Хизмат кўрсатиш кенгайтирилган ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан йирик соҳа, унинг мамлакат ЯИМдаги улуши 50 фоиздан анча зиёд. 2015 йилга бориб 55,0 %га етказиш кўзда тутилган. Соҳа бўлгандан кейин у бир қанча тармоқларга бўлиниши мумкин. Масалан, хизмат кўрсатиш соҳасининг савдо, умумий овқатланиш, туризм, меҳмонхона хизматлари, маданий хизматлар, майший хизматлар, коммунал хизмат каби тармоқлари мавжуд.

Хизмат кўрсатиши иқтисодий назария нуқтаи назаридан иқтисодий категория. Шу туфайли, унинг ўзига хос хусусиятлари, назарий атамаларниң таркибида ўзининг ўрини мавжуд. Шу нуқтаи назардан, унинг назарий табиатини ҳам очиб бериш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги шароитда хизмат кўрсатиши соҳасига иккинчи даражали соҳа сифатида ёки иқтисодиётнинг барча муаммоларини ҳал қилувчи биринчи даражали соҳа ҳам деб қараб бўлмайди. Хизмат кўрсатиши соҳаси иқтисодиётда ўзининг ўринига эга. Унга тўғри баҳо бериш учун унинг назарий масалаларини ҳал қилиш тақозо қилинади.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар қандай ишлаб чиқарилган товар ёки хизмат истеъмол қилиниши лозим. Шундагина у мақсадга мувофиқ бўлади ва шу соҳага қилинган фаолият звазига маълум миқдорда фойда олиш имконияти туғилади. Шунинг учун хизматларни ҳам истеъмол қилиниши нуқтаи назаридан икки гурӯхга бўлишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз: хизмат кўрсатиши жараёнида бевосита истеъмол қилинадиган хизматлар ва хизматлар кўрсатилгандан кейин истеъмол қилинадиган хизматлар. Уларнинг бир-бири билан боғлиқлиги куйидаги расмда кўрсатилган (4.1-расм).

ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИНГ ИСТЕЬМОЛ ҚИЛИНИШИ БЎЙИЧА ТАҚСИМОТИ

Бевосита хизмат кўрсатиши жараёнида истеъмол қилинади	Хизматлар кўрсатилгандан кейин истеъмол қилинади
<ul style="list-style-type: none"> - ўқалаш; - сартарошлиқ; - тиббий хизматлар; - гўзаллик салони хизматлари; - таълим; - хукукий маслаҳат; - театр номойини; - кўшиқчилик ва мусиқа санъати; - телекўрсатувлар хизмати; - коммунал хизматлар; - консалтинг хизматлари; - йўловчи ташиб кабилар. 	<ul style="list-style-type: none"> - жиҳозларни таъмирлаш; - кийимларни таъмирлаш; - уй анжомларини таъмирлаш; - техик воситаларни таъмирлаш; - кимёвий тозалаш; - кир ювиши хизматлари; - ободонлаптириш билан боғлиқ хизматлар; - банк хизматлари; - сугурта хизматлари; - газначилик хизматлари - юқ ташини хизматлари кабилар.

4.1-расм. Кўрсатиладиган хизматларниң истеъмол қилиниши бўйича тақсимоти

Хизмат кўрсатишнинг характерли жиҳати шундаки, бевосита истеъмол қилинадиган шароитда кўрсатиладиган хизматларнинг сифатини ўша вақтнинг ўзида ҳис қилиш ва сезиш мумкин. Уни хизмат кўрсатилиб, маълум вакт ўтгандан кейин аниқлашнинг имкони йўқ. Шу туфайли хизмат кўрсатиш жараёнида мижозларни жалб қилиш йўлларини ўрганиш ва ўзлаштиришга эришиш лозим. Хизматлар кўрсатилгандан кейин истеъмол қилинадиган хизматларнинг сифатини текшириш ва уларга баҳо бериш мумкин. Чунки вакт ўтиши билан уларнинг изи сакланиб қолади. Бундай хизматларни бевосита эксперталар ҳам баҳолашлари мумкин бўлади.

Шуни эътироф этиш керакки, хизматларнинг бир қисми кўзга кўринадиган, одамлар томонидан сезадиган хизматлардан иборатдир. Булар ўз навбатида яна иккига бўлинади: инсонга кўрсатиладиган хизматлар ва товар ва моддий жисмоний обьектларга кўрсатиладиган хизматлар. Аммо хизматлар таркибида амалга ошириладиган маълум фаолиятлар борки, уларнинг таъсири кўзга кўринмайди ва сезилмайди. Бундай хизматлар ҳам иккига бўлинади. Биринчisi, кўринмайдиган, аммо инсон тафаккурига таъсир қилалигидан хизматлар бўлса, иккинчisi, кўринмайдиган ва уларнинг таъсири сезилмайдиган хизматлардир. Ушбу хизматларнинг бир-бiri билан боғликлигини куйидагича ифодалаш мумкин (4.2-расм).

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИ

Сезиладиган, кўзга ташланадиган хизматлар		Сезилмайдиган кўзга ташланмайдиган хизматлар	
Инсонга кўрсатиладиган хизматлар	Соғликий сақлаш Саргарашхоналар Гўзаллик салонлари Спорт музассасалари Йўловчи транспорти	Кўринмайди-ған, аммо инсон тафаккурига таъсир қилалигидан хизматлар	Талим Радио Телевидение Ахборот хизматлари Театр Музей
Товар ва моддий жисмоний обьектларга кўрсатиладиган хизматлар	Юк транспорти Жихозларни таъмирлаш Кир ювиш Ободонлаштириш Ветернария хизмати Кимёвий тозадаш	Кўринмайди-ған ва уларнинг таъсири сезилмайдиган хизматлар	Хукукий маслаҳат Сугурта хизматлари Банк хизматлари Қимматли қоғозлар билан боғлиқ хизматлар Консалтинг хизматлари ва бошқалар

4.2-расм. Хизмат кўрсатиш соҳасининг кўринадиган ва кўринмайдиган холатда содир бўлиши

Мазкур расмда ифода этилишича, ушбу хизматлар ҳам мухим хизматлар бўлиб, инсон ҳаётининг яхшиланишига, уларни енгиллаштиришга, пировардида ҳаётнинг сифат даражасини оширишга қаратилгандир. Товар ва бошқа жисмоний обьектларга кўрсатиладиган хизматлар ҳам билвосита инсонга, унинг ҳаётининг яхшиланишига хизмат қиласи. Ушбу хизматлар сезиладиган, кўзга ташланадиган хизматлардир. Бироқ шундай хизматлар ҳам борки, улар сезилмайдиган, кўзга ташланмайдиган хизматларга киради. Буларга кўрсатувлари билан боғлиқ хизматлари, театр, музейларда кўрсатиладиган хизматлар, ахборот хизматлари кабилар киради. Буларнинг барчаси инсон тафаккур тарзига таъсир қиласи. Аммо инсон ўзига бефарқ бўладиган бўлса, бундай хизматлардан маълум даражада хулоса чиқармаса, бундай хизматлар ўз-ўзидан самараасиз хизматларга айланиб қолади. Шу туфайли ҳар қандай хизматдан инсонларнинг тегишли хулоса чиқариш кўникмасини ташкил қилиш лозим.

Хизматларга кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш нуқтаси назаридан қараладиган бўлса, унинг барча фазаларида иштирок этишини эътироф этиш лозим. Буни куйидаги расмда кўриш мумкин (4.3-расм).

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш фазалари			
Ишлаб чиқариш	Айрибошлаш	Таксимот	Истеъмол
Хизмат кўрсатини соҳаси			
Ишлаб чиқаришга кўрсатиладиган хизматлар	Айрибошлаш жараёнида кўрсатиладиган хизматлар	Таксимот жараёнида кўрсатиладиган хизматлар	Истеъмол жараёнида кўрсатиладиган хизматлар
Кўрсатиладиган хизматларнинг турлари			
Моддий неъмат ишлаб чиқариш ва моддий хизмат кўрсатиш		Номоддий хизматлар кўрсатиш	

4.3- расм. Хизмат кўрсатиш срҳасининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришдаги ўрни

Хизматлар таркибида кўринмайдиган ва уларнинг таъсири сезилмайдиган хизматлар ҳам мавжуд. Масалан, хукукий маслаҳат

хизматини олайлик. Ушбу хизматлар инсон интеллектуал салоҳиятини оширишга, ҳуқуқий саводхонлигини кўтаришга хизмат қилади. Аммо унинг даражасини ташқаридан туриб ўлчаш ёки баҳолаш қийин. Шу туфайли, мазкур хизматларга баҳони фақат унинг истеъмолчилигина бера олиши муумкин.

Хизмат кўрсатиш кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг барча фазаларида содир бўлади. Унинг 4 та фазасида ҳам хизматлар кўрсатилади. Аммо улар моҳияти жиҳатидан қараладиган бўлса, 2 та йирик гуруҳга бўлинади. Биринчиси, моддий неъмат ишлаб чиқариш ва моддий хизмат кўрсатиш бўлса, иккинчиси, номоддий хизматлардир. Ишлаб чиқаришга кўрсатиладиган хизматлар тўлиқ айрибошлаш жараёнида кўрсатиладиган хизматларнинг бир қисми, шу моддий неъмат ишлаб чиқариш ва моддий хизматларга киради. Айрибошлаш жараёнида кўрсатиладиган хизматларнинг қолган қисми, тақсимот жараёнида ва истеъмол жараёнида кўрсатиладиган хизматлар тўлиқ номоддий хизмат кўрсатиш турларига киради.

Булардан кўриниб турибдики, хизматлар моддий неъмат ишлаб чиқаришга қаратилганми ёки номоддий ишлаб чиқаришга қаратилганми бари бир кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёнини жадаллаштиришга ва уларнинг самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Шу жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, хизмат кўрсатиш соҳаси кенгайтирилган ишлаб чиқаришда ўзига хос хусусиятга ва ўринга эга. Юқорида таъкидланган хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМдаги улуши унинг ярмидан кўплигида кенгайтирилган ишлаб чиқариш фазасининг барча бўғинларида борлиги билан ифодаланади.

Иқтисодий адабиётларда ижтимоий ишлаб чиқаришнинг моддий ва номоддий гурухларга бўлиниши борасида қарашлар режали иқтисодиёт шароитида бир тизимга келтирилган ва унда хизматларнинг ўрини аниқ кўрсатилган эди³⁵. Бундай қарашлар ҳозирги пайтда ҳам давом этмокда³⁶. Буларни инобатга олиб биз ҳам мазкур назарий концепция ва қарашлардан келиб чиқиб, хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўринини яққол тасвирлаш мақсадида ушбу расмни келтиришни мақсадга мувофиқ деб топдик (4.4-расм).

³⁵ Политическая экономия: Учебник для высших учебных заведений / Под ред. Медведева В.А., Абалкина Д.И., Ожерельева О.И. и др. – М.: Политиздат, 1988. – С.53-54.

³⁶ Волков Ю.Ф. Экономика гостиничного бизнеса: учебное пособие. Изд. 2-е. Риостов н/Д: Феникс, 2005. – С. 17.

Ижтимоий ишлаб чиқариш			
Моддий ишлаб чиқариш	Номоддий ишлаб чиқариш		
Моддий бойлик ишлаб чиқариш	Моддий хизматлар ишлаб чиқариш	Номоддий хизматлар ишлаб чиқариш	Номоддий бойликлар ишлаб чиқариш
Хизмат кўрсатиш соҳаси			

4.4-расм. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўрини

Ушбу расмдан кўриниб турибдики, хизмат кўрсатиш соҳаси бир томондан моддий ишлаб чиқаришинг бир қисмини (моддий хизматлар ишлаб чиқариш) ва иккинчи томондан номоддий ишлаб чиқаришининг бир қисмини (номоддий хизматлар ишлаб чиқариш) камраб олар экан. Бу ерда хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий ишлаб чиқаришдаги ўрини яққол кўриниб турганлигини қўрамиз.

Моддий хизматларга куйидагиларни киритиш мумкин:

- товарни ишлаб чиқаришдан истеъмолчигача етказиб бериш билан боғлиқ хизматлар (товарларни ташишда транспорт хизмати, савдо);

- овқатланиш хизмати (бевосита емакхоналарда хизмат қилиш, тўй-ҳашамларда хизмат қилиш, овқатларни уйга ва иш жойларига етказиб бериш кабилар);

- коммунал хизматлар (электр энергияси, газ, сув кабилар билан таъминлаш хизматлари);

- майший хизматлар (кийимларни таъмирлаш, кийимларни тикиш, майший техника воситаларини таъмирлаш, кир ювиш, химиявий тозалаш кабилар) кабилар.

Номоддий хизматларга жуда кўп иқтисодий адабиётларда куйидагилар киритилади. Булар жумласига:

- тиббий ва бошқа соғломлаштириш билан боғлиқ хизматлар;
- таълим хизматлари;
- илмий маслаҳат хизматлари (таъкидлаш жоизки, илмий хизматлар айрим адабиётларда моддий хизматларга ҳам киритилади);
- маънавий-маърифий соҳага оид хизматлар кабилар.

Ушбу хизматлар моддий буюм сифатида күзга ташлаимасада, инсон капиталининг такомиллашувида, баркамол авлоднинг шаклланишида, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишида муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун уларни ривожлантириш масаласи ҳам ўта муҳим ва долзарб масалалар сирасига киради.

Эндиғи масала шу хизматларниң истеъмолчилари кимлар, яъни булар кимларга кўрсатилиши хусусида ҳам мунозара қилишга тўғри келади. Аммо иқтисодий адабиётларда бу масала жуда кам ёритилган. Мълумки, ижтимоий ишлаб чиқаришниң ҳамма соҳасида хизмат у ёки бу даражада иштирок этади. Аммо уни субъектлар нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, ушбу хизматларни кимга кўрсатилишини инобатга олиш лозим бўлади. Чунки, айrim хизматлар борки фақат инсонларга кўрсатилади, айримлари эса оиласа кўрсатилса, бальзи хизматлар борки, улар меҳнат жамоаларига ва давлатга кўрсатилиши мумкин. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айrim хизматлар ҳамма бўғинга дахлдор ва тегишли бўлади. Буларни ҳам инобатга олиш лозим. Аммо мазкур хизматларни алоҳида гурӯхга ажратмадик. Шу нуқтаи назардан, хизматларни 4 та гурӯхга бўлинишини таъкидлаш билан чекландик. Булар куйидаги расмда келтирилган (4.5-расм).

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИНИНГ СУБЪЕКТЛАР БЎЙИЧА ТАҚСИМЛАНИШИ			
Бевосита шахсларга кўрсатиладиган хизматлар	Оиласарга кўрсатиладиган хизматлар	Хўжалик юритувчи субъектларга (корхоналарга) кўрсатиладиган хизматлар	Давлатга кўрсатиладиган хизматлар
Инсон таасиси ва тафаккурига таъсир қилувчи хизматлар	Оиласий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган хизматлар	Хўжалик юритувчи субъектларга, уларниң эҳтиёжини қондиришга қаратилган хизматлар	Давлатни бошқарни, хавфсизлигини таъминлаш, фарзин ривожлантиришга қаратилган хизматлар

4.5-расм. Хизмат кўрсатиш соҳасининг жамиятда фаолият кўрсатаётган субъектлар бўйича тақсимланиши

Хизматлар тизимида бевосита шахсларга кўрсатиладиган хизматлар уларнинг асосий қисмини ташкил қиласди. Буларга инсон танаси (соғлиқни сақлаш билан боғлиқ хизматлар, сартарошхоналар ва гўзаллик салонларида кўрсатиладиган хизматлар, спорт муассасалари ва йўловчи ташиб транспорти хизматлари кабилар) ва тафаккурига таъсир қилувчи хизматларни (маънавий-мальтифий хизматлар, ахборот хизматлари, сугурта, консалтинг каби хизматлар) киритиш мумкин.

Ҳозирги шароитда аҳолининг фаровонлиги ошиб бориши билан оиласарга кўрсатиладиган хизматларнинг ҳам салмоғи кўпайиб бормоқда. Бундай хизматларга оиласий эҳтиёжларни қондиришга қаратилган хизматлар (оиласа фойдаланадиган майший техникаларни таъмирлаш, оиласа фойдаланиладиган автомобилларни таъмирлаш, уй ва уй-анжомларини таъмирлаш, оиласа коммунал хизматларни кўрсатиш, оила эҳтиёжидан келиб чиқадиган бошқа хизматларни кўрсатиш кабилар) киради.

Хўжалик юритувчи субъектларга (корхоналарга) кўрсатиладиган хизматлар ҳам хизматлар тизимида мавжуддир. Бундай хизматлар бевосита хўжалик юритувчи субъектлар эҳтиёжини қондиришга қаратилган хизматлардан иборатдир. Буларга коммунал, таъмирлаш, майший, моддий (транспорт, саралаш, қадаклаш каби) ва но-моддий (маслаҳат, хуқуқий) характердаги хизматлар кўрсатилади.

Ҳозирги шароитда давлатга кўрсатиладиган хизматларни ҳам таҳлил қилиш лозимдир. Буларга миллий хавфсизликни таъминлашга қаратилган хизматларни, суд-хуқуқ хизматларини, давлатни бошқариш билан боғлиқ хизматларни, фанни ривожлантиришга қаратилган ва бошқа бир қанча хизматларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, хизмат кўрсатиш соҳасининг кенгайтирилган ишлаб чиқариш тизимидағи ўринини назарий жиҳатдан тадқиқ қилиш шуни кўрсатмокдаки, биринчидан, мазкур масала бозор муносабатлари ва мамлакатимизнинг ўзига хос тараққиёти нуқтаи назаридан етарли даражада қараб чиқилмаган. Иккинчидан, мос равишда мамлакатимиз олимлари томонидан мазкур масала иқтисодий адабиётларда ҳамон кам ёритилган. Учинчидан, ушбу соҳасининг жуда кўп муаммолари ҳамон ўз ечимини кутаётганлиги туфайли, буни ўрганишга қаратилган жуда кўплаб илмий-тадқиқотлар олиб борилишини тақозо қиласди.

Мавзуми тақрорлаш ва мустақил ишлаш учун саволлар

1. Хизмат кўрсатиш соҳасини равожлантиришининг концептуал йўналишлари.
2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли бандлигини оширишдаги ўрни.
3. Хизмат кўрсатиш соҳасининг аҳоли фаровонлигини оширишдаги роли.
4. Хизмат кўрсатиш соҳасининг кенгайтирилган ишлаб чиқариш тизимишдаги ўрини.
5. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ишлаб чиқариш соҳасидаги роли.
6. Хизмат кўрсатиш соҳасининг таҳсимотдаги роли.
7. Хизмат кўрсатиш соҳасининг айрибошланандаги роли.
8. Хизмат кўрсатиш соҳасининг истеъмолдаги роли.

Калитли сўзлар

Хизмат кўрсатиш соҳаси, ривожланиш йўллари, концепция, концептуал йўналишлар, аҳоли бандлиги, аҳоли фаровонлиги, хизмат кўрсатиш соҳасининг ўрни.

5-мавзу. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ВА ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШ ЖАРАЁНЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Модернизация тушунчасининг таърифи**
- 2. Модернизациянинг турлари ва уларни асослашнинг назарий масалалари**
- 3. Диверсификациянинг таърифияни асослашнинг назарий масалалари**
- 4. Диверсификациянинг турлари ва уларнинг назарий масалалари**

1. Модернизация тушунчасининг таърифи

Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий юксалишларни ифодаловчи кўрсаткичларга эришганлигимизнинг муҳим омиллари бугунги кунда иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификация қилишдан иборат бўлиб қолди. Аммо шуни эътироф этиш керакки, модернизация ва диверсификация тушунчаларининг мазмуни ва турлари иқтисодий адабиётларда тўлиқ очиб берилмаган. Бу эса олимлар ва мутахассисларнинг ушбу тушунчаларга эътиборни қартиш заруратини туғдирмоқда.

Энг аввало, модернизация тушунчасини қараб чиқамиз. Модернизация француз тилидан олинган бўлиб (*moderniser* — «замонавий»), замонавийлаштириш деган маънони англатади. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, унга куйидагича таъриф бериш мумкин.

Модернизация дейилганда, кўп қиррали иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётни замон талабидан келиб чиқсан ҳолда замонавийлаштириш мақсадида янгилашга эришиш тушунилади.

Ушбу таърифнинг назарий асоси бўйича қуйидагиларни келтириш мумкин. Биринчидан, модернизация дейилганда, кўп қиррали иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётни қамраб олиш лозимлиги уқтирилмоқда. Чунки, ҳаётимизнинг бир соҳаси янгилашиб, иккинчи бир соҳаси эскича қоладиган бўлса, унда иқтисодий ўсишга ёки маънавий юксалишга эришиб бўлмайди. Шу туфайли ҳаётимизнинг барча жабҳалари инобатга олинган. Иккинчидан, замон талабидан келиб чиқсан ҳолда замонавийлаштириш мақсади-

да янгилашга эришиш тушунилади, дейилган. Ҳақиқатда замон жадаллик билан ривожланиш босқичида. Макон эса шунга мос равишда шиддат билан ўзгармокда. Бундай шароитда ҳаётимизнинг барча жабҳаларини замон талабидан келиб чиқсан ҳолда замонавийлаштириш мақсадида янгилашга эришиш лозим бўлади. Акс ҳолда олдимизга қўйган юксак мақсадларга эришиш, тенглар ичида тенг бўлиб, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашимиз, мамлакатимизнинг рақобатбардошлигини таъминлашимиз муркаблашиб қолади.

Мамлакатимиз раҳбари “Бизнинг ўз олдимизга қўйган асосий мақсадимиз — бошлаган ислоҳотларимиз, иқтисодиётимизни янгилаш ва модернизация қилиш жараёнларини давом эттириш ва чукурлаштириш, ҳаётимиз даражаси ва сифатини изчил ошириб боришини таъминлаш, тенглар ичида тенг бўлиб, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашдан иборатдир”, деб таъкидлади. Ушбу улкан вазифаларга эришиш баробарида мамлакатимизда фуқаролик жамиятини барпо этиш, ривожланган демократик давлатлар сафидан ўрин олиш масаласи ҳам ўта долзарблигини ёдимизда саклашимиз лозим.

Мазкур таърифдан кўриниб турибдики, модернизацияни нафакат иқтисодий, балки ижтимоий ва маънавий ҳаётимизда ҳам амалга оширишимиз ва уларни ҳам замон талабидан келиб чиқсан ҳолда янгилашга эришишимиз лозим экан. Биз мазкур ҳолатда факат иқтисодиётни модернизациялаш борасида фикр юритишни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Чунки, кенг кўламли ҳаётимизни модернизациялаш жараёни ҳам кенг кўламлидир.

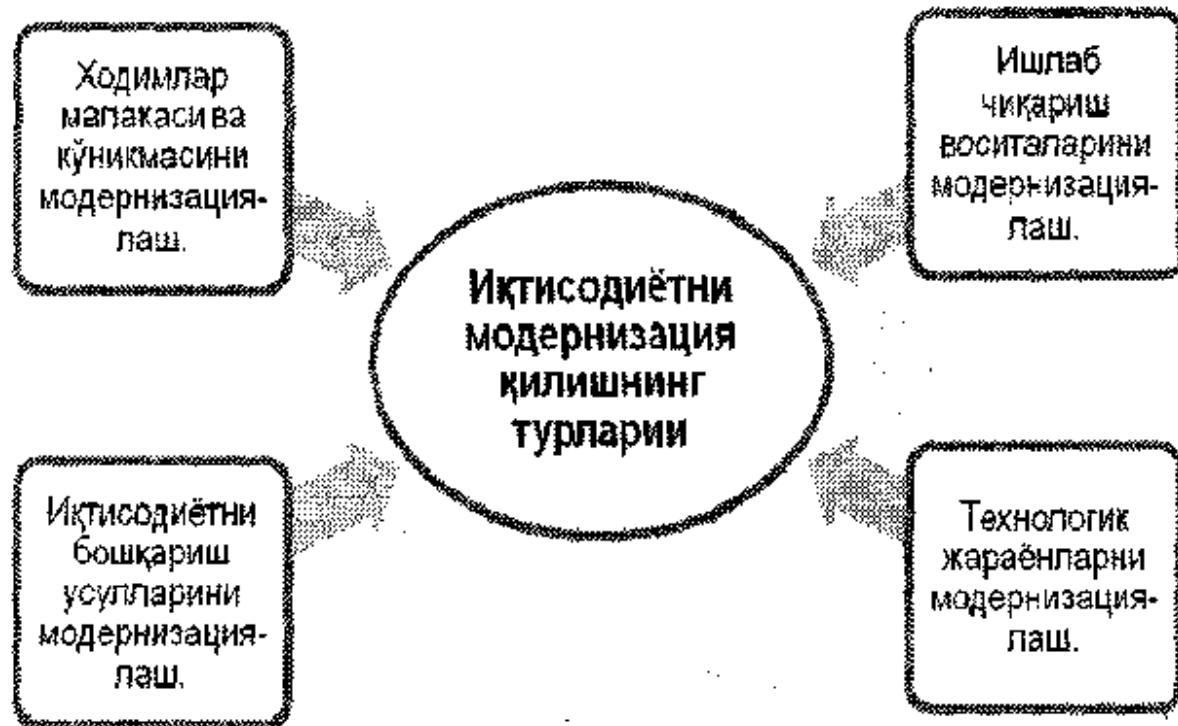
2. Модернизацияниг турлари ва уларни асослашнииг назарий масалалари

Ҳар бир тушунчанинг таърифи, унинг мазмунини тўлиқ очиб беради. Юқоридаги таърифдан кўриниб турибдики, модернизацияни иқтисодиёт соҳаси билан бирга ижтимоий ва маънавий ҳаётимизда ҳам амалга оширишимиз лозим экан. Чунки, уларни ҳам иқтисодиётга мос тарзда замон талабидан келиб чиқсан ҳолда янгилашга эришишимиз даркор. Агар ижтимоий ҳаётни модернизация қилиш лозим бўлса, унга мос равиша иқтисодий ва маънавий ҳаётимизни янгилашимизга тўғри келади. Маънавий ҳаётимизни модернизация қилиш бевосита улар билан бирга олиб борилади..

Биз мазкур ҳолатда факат иқтисодиётни модернизация қилиш борасида фикр юритишимиизга сабаб, ушбу маколанинг олдига қўйилган мақсадимиз ҳам ушбу иқтисодиёт соҳасига мос тарзда модернизациянинг табиатини очиб беришдан иборатдир. Бизнинг фикри мизча, иқтисодиётни модернизация қилишнинг 4 та тури мавжуд:

1. Ишлаб чиқариш воситаларини модернизациялаш.
2. Технологик жараёнларни модернизациялаш.
3. Иқтисодиётни бошқариш усулларини модернизациялаш.
4. Ходимлар малакаси ва кўникмасини модернизациялаш.

Ушбу турларнинг бир-бири билан боғлиқлигини куйидаги расмда келтирамиз (5.1-расм).

5.1-расм. Иқтисодиётни модернизациялашнинг турлари

Ушбу турларнинг ҳар бирини кисқача кўриб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Жумладан, ишлаб чиқариш воситаларини модернизациялашни тўлик англаш учун, энг аввало, унинг таърифини ишлаб чиқишини тақозо қиласди. Биз ушбу тушунчага қуйидагича таъриф беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Ишлаб чиқариш воситаларини модернизациялаш дейилганда, эски ишлатилиб келинаётган ишлаб чиқариш воситаларини (техникаларни) буғунги кун талабига мос ҳолда замонавийлаштириш мақсадида янгилаш, яъни янги техникаларга алмаштириш

тушунилди. Масалан, нон ишлаб чиқаришда олдин ишлаб чиқариш воситаси сифатида оддий тандирдан фойдаланилган, сўнгра у механизациялаштирилган маҳсус курилмаларга алмаштирилган.

Ҳозир эса, нонни ултратовушли печларда автоматик усуулар билан ҳам тайёрламоқда. Ушбу жараёнларнинг барчаси нон ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш воситаларини (техникани) модернизация қилишдан иборагдир.

Яна бир мисол: олдин бухгалтерияда ҳисоб-китоб ишлари оддий идоравий счетдан фойдаланган ҳолда бажарилар эди. Кейинчалик ҳисоб-китоб механизациялаштирилди, ҳозир ушбу жараён компьютерлардан кенг фойдаланиш натижасида автоматлаштирилди. Копьютерга бирламчи маълумотларни киритилгандан кейинги жараённи одамнинг иштирокисиз бухгалтерия балансигача бўлган босқични маҳсус дастурлар асосида бажариб бермокда.

Модернизациялашнинг муҳим жиҳатларидан яна бири, техникаларни янгилаш ва уни замонавийлаштириш эвазига иқтисодий жараёнларни тақомиллаштириб боради. Бу эса, ўз навбатида, кўл меҳнатини қисқартириб, буюмлашган меҳнатнинг ҳиссасини оширади. Мазкур ҳолат, биринчидан, ходимларнинг янги техникаларни бошқарадиган малакани эгаллашни тақозо қилса, иккинчидан, бўшаб қолган ходимлар учун янги-янги иш ўринларини яратиш заруратини ҳам туғдиради.

Технологик жараёнларни модернизациялаш масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этади. Аммо ушбу масала ҳам иқтисодий адабиётларда етарли тарзда ёритилмаган. Шу туфайли ушбу тушунчага ҳам таъриф беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Технологик жараёнларни модернизациялаш дейилганда, олдинги технологияларга нисбатан замон талабларига жавоб берадиган, рақобатбардош маҳсулотларни (хизматларни) ишлаб чиқарадиган тежамкор ва самарали технологияларнинг жорий қилинishi тушунилди. Бунга ҳам бир қанча мисолларни келтиришимиз мумкин. Масалан, телефонда сўзлашгични олайлик. Олдин алоқа қилиш учун қанча ёғоч, сим, бир жойга ўрнатилган катта телефон аппаратидан фойдаланилар эди. Улардан бир жойда фойдаланиш мумкин эди, холос. Кимга телефонда гаплашиш керак бўлса, унинг телефонга бориши лозим эди. У бор-йўғи битта сўзлашув хизматини бажаарди. Ҳозир қўлдаги телефонлардан фойдаланиш ёғоч, сим ва катта телефон аппаратини ҳам иккор қилди. Ушбу телефон юко-

ри технологик ускуна сифатида эгасини турғун телефонга бориб юришдан, фотоаппаратдан, телефон дафтарасидан, почта орқали хат ёзицдан, маълум даражада компьютер орқали интернет билан уланиш хизмати кабилардан озод қилди.

Яна бир мисол. Олдин паровозлар поездларни тортган. Ҳар бир паровозда бир қанча кўмир ташлаб турадиган ўтёқарлар банд бўлган. Бу жараён такомиллашиб теплозозларга алмашгандан кейин мос равишда ўтёкувчилар керак бўлмасдан колди. Ўша юк ташиш операцияси энди юксакроқ технологияга алмашди. Аста секинлик билан электровозлар чиқди. Бу эса, тепловозларни инкор қилди. Бу янги технологияни бошқараш учун янги малакали ходимлар керак бўлди. Шу тариқа замон ва маконда технологик жараёнлар ва унга мос равишда ходимлар малакаси ҳам такомиллашиб боради.

Бошқарув усулларини модернизациялаш ҳам замон талабига мос бўлиши керак. Илғор техника ва технологиялар билан ишлайдиган ходимларни эски бошқарув усуллари билан бошқариб бўлмайди. Шу туфайли ушбу тушунчага ҳам таъриф беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Бошқарув усулларини модернизациялаш дейилганда, бутун жараённи (ишлаб чиқариш, технологик, хизмат кўрсатиш, назрат, инновация каби) бошқаришнинг замонавий усулларидан фойдаланган ҳолда бошқариш тушунилади. Ушбу ҳолатта қуйидаги мисолларни келтиришимиз мумкин. Масалан, солик ундирилишининг назорати, олдин бевосита жойларга бориб амалга оширилган, ҳозир эса камерал назорат (жойларга бормасдан хисботлар ва бошка хужжатлар асосида солик идорасида текшириш) жорий қилинган. Ушбу ҳолатта ҳозирги кунда жорий қилинган “Электрон хукумат”ни ҳам мисол келтириш мумкин. Мазкур ҳолатда бошқарув бевосита **ОНЛАЙН** тизимида амалга оширилади. Эндиги ҳокимият ходимлари биринчи галда компьютерда ишлашни ва шу усул билан бошқаришни билишини тқозо қилмоқда.

Яна бир мисол. Олдин вазирликларда мажлис бўладиган бўлса ҳаммани Тошкентта ёки бирорта мажлис белгиланган жойга чақирап эди. Ҳозир эса, видео селектр, аудио селекторлар орқали мажлисларни тегишли ходимларнинг иштирокини жойларда ўтириб таъминлаган ҳолда амалга оширмоқа. Булар жуда кўп вақтни, мабағни тежаш имконини бермоқда.

Ҳозирги пайтда ходимлар малакаси ва кўникмасини модерни-

зациялаш ҳам мухим аҳамиятга эга. Чунки барча ишларнинг бошида ходимлар туради. Барча жараёнларни такомиллаштиридиган ҳам ходимларнинг ўзлари. Аммо илғор техника ва технологиялар ҳозирги пайтда хориждан келтирилаётганлиги туфайли уларни ишлатадиганлар ҳам ходимлар бўлиши керак. Бу эса, ўз навбатида, ходимларнинг ҳам малакасини замон талабига мос ҳолда такомиллаштиришни талаб қиласди. Бунга улар малакасини модернизациялаш орқали эришади. Шу туфайли ходимлар малакаси ва кўникмасини модернизациялаш тушунчасининг ҳам таърифини ишлаб чиқишини тақозо қиласди. Ушбу масалага, бизнинг фикримизча, куйидагича ёндашиш мақсадга мувофикдир.

Ходимлар малакаси ва кўникмасини модернизациялаш дейилганда, ходимлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш эвазига замонавий усулларда бошқариш, техника ва технологияларни ишлатишга қодир ходимларни янгидан шакллантириш тушунилади. Бунга бир қанча мисолларни келтиришимиз мумкин. Масалан, олдинги бухгалтерлар ҳисоб-китоб учун счетни яхши билса етарли эди. Ҳозир компьютерни билишни тақозо қиласди. Эндики бухгалтерлар компьютер техникасини яхши билишни тақозо қиласди.

Яна бир мисол: деҳқон олдин кўл меҳнати билан қўш кўшиб ер хайдаб экин эккан, кейинчалик механизация ёрдамида ҳайдайдиган ва ҳосилини йиғишириб оладиган жараён шаклланди. Энди олдинги деҳқон техникани бошқаришни билиши лозимлигини тақозо қиласди. Ҳозир мамлакатимизда интенсив боғларни кўпайтириш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Мазкур боғларни парвариш қилишнинг агротехникиси олдингилардан бутунлай фарқ қиласди. Ушбу жараёнлар бевосита компьютерлар ёрдамида амалга оширилмоқда. Эндики деҳқон компьютерни ҳам билишни, ўзини шу йўналишда модернизация қилишни тақозо қиласди.

Кўриниб турибдики, модернизация жараёни, шу жумладан, иқтисодиёт соҳасида ҳам уни амалга ошириш кенг кўламли жараён экан. Бизнинг ушбу тавсияларимиз ва қарашларимиз модернизация масаласи бўйича назарий қарашларни бойитади ва амалий жиҳатдан жуда кўп жараёнларга аниқлик киритади, деган умиддамиз.

3. Диверсификациянинг таърифини асослашнинг назарий масалалари

Ҳозирги пайтда хаётимизга кириб келган диверсификация тушунчаси ҳам амалиётда кенг қўлланилмоқда. Шу туфайли ушбу

атаманинг ҳам мазмунига тўхталишни мақсадга мувофик, деб топдик. Диверсификациянинг луғавий маъносига эътиборни қаратадиган бўлсак, ушбу атама лотинча сўздан олинган бўлиб (*diversus* — “турлича” ва *facere* — “қилмоқ”), кегайтириш, кўпайтириш маъноларини англатади.

Мана шу сўздан келиб чиқиб, унинг таърифини келтириш мумкин. Бизнинг фикримизча, унга куйидаги таърифни беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Диверсификация дейилганда, иқтисодиётда корхоналар фаолиятини кенгайтириш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни, хизматларнинг турларини кўпайтириш, янги-янги бозорларни эгаллаш жараёнлари тушунилади.

Ушбу таърифни куйидагича асослаш мумкин. Биринчидан, диверсификация дейилганда мазкур ҳолатда иқтисодиёт соҳаси кўзда тутилаётганлигига эътиборни қаратиш лозим. Иккинчидан, таърифда корхоналар фаолиятини кенгайтириш масаласи қўйилмоқда. Бу айнан унинг мазмунини ташкил қиласди. Чунки диверсификациянинг мақсади ҳам кенгайтиришга, кўпайтиришга қаратилгандир. Учинчидан, ушбу таърифда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни, хизматларнинг турларини кўпайтириш масаласи ҳам ўз аксини топган. Чунки, ҳар қандай корхона ёки хўжалик юритувчи субъект ўз фаолиятини кенгайтиргач, албатта маҳсулотининг турлари кўпаяди ёки хизматларининг сони ошади. Мазкур таърифда ушбу масала тўлиқ ўз ифодасини топган. Тўртинчидан, кўпайтирилган турли маҳсулот ва хизматларни сотиш учун янги-янги бозорларни эгаллаш лозим бўлади. Шу туфайли ушбу жараёнлар ҳам таърифда ўз ифодасини топган ва улар ҳам инобатта олинган.

4. Диверсификациянинг турлари ва уларнинг назарий масалалари

Ҳозирги адабиётларда диверсификациянинг турлари хусусида деярли ҳеч қандай гап айтилмаган. Тадқиқотларимиз кўрсатдикӣ, унинг 3 та тури мавжуд:

1. Жамланма диверсификация.
2. Горизонталь диверсификация.
3. Вертикаль диверсификация.

Диверсификациянинг ушбу турларнинг бир-бири билан боғлиқлигини куйидаги расмда келтирамиз (5.2-расм).

5.2-расм. Иқтисодиётни диверсификациялашнинг турлари

Уларнинг ҳар бирини кўриб чиқиш мақсадга мувофикдир. Масалан жамланма диверсификацияни оладиган бўлсак, бу ҳакда иқтисодий адабиётларда деярли ёритилмаган. Буларни инобатта олиб ушбу масаланинг ҳам таърифини ишлаб чиқиш лозим деган холосага келдик. Бироқ, адабиётларда ушбу масала бўйича аниқ фикрларнинг айтилмаганлитигини инобатта олиб, тадқикотлар натижасида ушбу тушунчага куйидагича таъриф беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Жамланма диверсификация дейилганда, корхонанинг технологик жараёнларни, кескин ўзгартирмасдан олдинги ишлаб чиқараётган товарига (хизматига) ухшаш янги товарни ишлаб чиқариши (хизмат кўрсатишни) кўпайтириш тушунилади.

Ушбу масаланинг моҳиятини очиб бериш учун бир қанча мисолларни келтириш мумкин. Масалан, нон ишлаб чиқарувчи корхона 5 турдаги нон ишлаб чиқараётган эди. Энди бозор талабидан келиб чиқиб, яна 2 та турини қўшиб, уларнинг ассортиментини 7 тага етказди. Яна бир мисол: фирма тиббий хизмат кўрсатишга ихтисослашган бўлиб, одамларни уқалаш муолажасини йўлга қўйди. Сўнга шу жойнинг ўзида бошқа тиббий хизматларни, яъни укол қилиш, айрим тиббий асбоб-ускуналарни етказиб бериш каби хизматларни ҳам кўрсата бошлади. Мазкур корхона шу тариқа маҳсулотини (хизматини) диверсификация қилди.

Горизонталь диверсификация ҳам амалиётда / қўлланилиб

келинмокда. Аммо уларнинг ҳам таърифлари етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Шу туфайли унинг ҳам таърифини беришга ҳаракат қилдик.

Горизонталь диверсификация дейилганда, корхонанинг олдинги кўллаётган технологиясидан бошқа ресурс ва энергия тежайдиган самарали технологияни кўллаб, уларни кенгайтирган ҳолда ишлаб чиқаришни (хизмат кўрсатишни) йўлга кўйиши тушунилади. Бунга ҳам бир қанча мисоллар келтириш мумкин. Масалан, электр энергясини газдан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқаришни қуёш энергияси билан ишлаб чиқаришга алмаштириш кўп қулайликларга эга. Шу тариқа энергия ишлаб чиқаришни кўпайтиришга эришилади. Иккинчи мисол: тўқимачилик саноатида кўлланилаётган ярим автоматлаштирилган технологияларни тўлиқ автоматлаштирилган технологиялар билан алмаштириш эвазига маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳам шундай диверсификацияга киради. Ушбу ҳолатга яна бир мисол: майший хизмат кўрсатишда кир ювишни олдин оддий кир ювил машинасида амалга оширган бўлса, сўнгра ушбу юмуш автоматлашган ускуналарда амалга ошириладиган бўлди. Натижада технологиянинг такомиллашуви эвазига бир вақтнинг ўзида кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга (хизмат кўрсатишга) эришиладиган бўлди. Буларнинг барчаси горизонталь диверсификация бўлиб ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг юксалишида ишлаб чиқаришнинг (хизмат кўрсатишнинг) кенгайишида вертикал диверсификациянинг ўрни ва аҳамияти катта. Аммо ушбу тушунчанинг ҳам таърифи ишлаб чиқилмаган. Буни инобатга олиб унга қуидагича таъриф беришни мақсадга мувофик, деб топдик.

Вертикал диверсификация дейилганда, корхонанинг янги филиалларини, қўшма ва шўъба корхоналарини очиш, янги товарларни ишлаб чиқариш (хизматларни кўрсатиш), янги бозорларни топиш эвазига олдинги ҳолатини кенгайиши тушунилади. Ушбу таърифни тушуниш учун бир қанча мисолларни келтириш мумкин. Масалан, телевизор заводи бозор талабидан келиб чиқиб турли русмдаги радиоларни ишлаб чиқаришни йўлга кўйди. Бу жараёнда янги технологиялар ҳам жорий қилинди ва янги маҳсулот ишлаб чиқарилди. Иккинчи мисол: нон ишлаб чиқаришта мўлжалланган корхона, тегишли тарзда бойлик тўплагач ўз маблағи ҳисобидан тўйхона қуриб ишга туширди. Бу ерда битта корхона мазмун

жиҳатидан бошқа характерга эга бўлган иккитага айланди. Яна бир мисол: тадбиркор аёл майший хизмат турларидан бири бўлган гўзаллик салонини очди. Сўнгра келинлар либосини очиш учун кўшимча бино барпо этди. Буларнинг барчаси вертикал диверсификация бўлиб ҳисобланади.

Ушбу тушунчаларга атрофлича тўхталишимизга сабаб, ҳозирги пайтда жуда кўп параграфлар ва илмий асрлар “Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ...” каби сўзлар билан бошланади. Аммо мақолада кўтарилиган масала умуман иқтисодиётнинг модернизацияланиши билан алоқаси йўқ. Демак, ушбу сўзни ёзган кишилар мазкур тушунчаларнинг мазмун моҳиятига тўлиқ тушуниб етган эмас. Худди шундай гапларни диверсификация сўзига ҳам қўллаш мумкин. Ўйлаймизки бизнинг мазкур ишимиз масалага анча ойдинлик киритади.

Мазкур параграфга Мухтарам Президентимизнинг ушбу гапи билан якун ясаймиз. “Бизнинг ўз олдимизга қўйган асосий мақсадимиз — бошлаган ислоҳотларимиз, иқтисодиётимизни янгилаш ва модернизация килиш жараёнларини давом эттириш ва чукурлаштириш, ҳаётимиз даражаси ва сифатини изчил ошириб боришини таъминлаш, тенглар ичида тенг бўлиб, жаҳон ҳамжамиятида муносаб ўрин эгаллашдан иборатдир”³⁷. Зоро, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар ислоҳот учун эмас, балки инсонлар учун, уларнинг баҳт-саодати, фаровонлигини, ҳаёт сифатини оширишга қаратилганини, жаҳон ҳамжамиятида муносаб ўрин эгаллашга йўналтирганини билан ҳам муҳимдир.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил ишлаш учун саволлар

1. Модернизация тушунчасининг таърифини ёддан айтинг ва уни назарий жиҳатдан асослаб беринг.
2. Модернизациянинг турлари ва уларни асослашнинг назарий масалалари.
3. Ишлаб чиқариш воситаларини модернизациялаш.
4. Технологик жараёнларни модернизациялаш.
5. Иқтисодиётни бошқарни усусларини модернизациялаш.
6. Ходимлар малакаси ва кўникмасини модернизациялаш.

³⁷ Уша жойда. – 3-бет.

- 7. Диверсификациянинг таърифини асослашнинг назарий масалалари
- 8. Диверсификациянинг турлари ва уларнинг назарий масалалари
- 9. Жамланма диверсификация.
- 10. Горизонталь диверсификация.
- 11. Вертикаль диверсификация.

Калитли сўзлар:

Модернизация, модернизация турлари, ишлаб чиқариш воситаларини модернизациялаш, технологик жараёнларни модернизациялаш, иқтисодиётни бошқариш усулларини модернизациялаш, ходимлар малакаси ва кўнкимасини модернизациялаш, диверсификация, диверсификация турлари, жамланма диверсификация, горизонталь диверсификация, вертикал диверсификация.

6-мавзу. ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИДА ИННОВАЦИЯНИНГ МОХИЯТИ ВА ТУРЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ³⁸

РЕЖА:

- 1. Инновациянинг таърифини асослашнинг назарий масалалари.**
- 2. Инновациянинг турлари ва уларнинг таснифи бўйича концептуал йўналишлар**
- 3. Инновацияни яратувчилари бўйича таснифи.**
- 4. Инновацияни рақобатбардошлик омили бўйича таснифлаш.**
- 5. Инновациянинг манбаатдорликни ифодалаши бўйича таснифи.**
- 6. Инновацияни амалиётга жорий қилиш нуқтаси назаридан таснифлаш.**
- 7. Инновацияни иқтисодий мазмунни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинилари нуқтаси назаридан таснифлаш.**
- 8. Инновацияни тармоқлар бўйича таснифлаш.**
- 9. Инновацияни вақт нуқтаси назаридан таснифлаш.**

1. Инновациянинг таърифини асослашнинг назарий масалалари

Агар хўжалик юритувчи субъект барқарор равишда катта мувоффакиятларга эришиб бораётган бўлса, уни шунчаки табиий ҳол деб қарамаслик керак, ушбу жараён ҳамиша ҳаммадан ижодий ёндашувни талаб қиласи. Шу туфайли корхонангиз юқори суръат билан ривожланаётган бўлса, у чегара бўлмаслиги лозим. Ҳеч бўлмаганде шу суръатни ушлаб туриш керак бўлади. Бунинг учун ҳам ҳамиша янгиликни жорий қилишни инновация категориясидан оркада қолиб кетмасликни таъминлаб бориш лозимdir.

Тадқиқотларимиз кўрсатмоқдаки, жуда кўп тадбиркорлар ўзларининг фаолиятига янгиликларни жорий қилишдан, яъни инновациядан кўрқадилар. Чунки, уларнинг кўплари синалмаган бўлганлиги туфайли рисқ катта деб биладилар. Албатта рисқ маълум даражада катта бўлиши мумкин. Аммо инновациядан бош тортиш бугунги тез ўзгаришлар замонида бунданда катта рисқdir.

³⁸ Мазкур боб Т.Мамасоатов билан ҳаммуалифликда тайёрланди.

Чунки инновация рискидан кўрккан тадбиркор ўзининг корхонаси-ни ўз ихтиёри билан инқирозга маҳкум қилиши мумкин.

Шуни эътироф этиш керакки, инновация – бу мураккаб иш. Аммо ишда майда-чуйда бўлмаганидек, унда ҳам майда-чуйда бўлмайди. Шу туфайли мазкур масалага жуда синчиковлик билан ёндашишни тақозо қиласди. Ушбу ҳолат инновация билан шуғуллунадиган шахслардан, айниқса, ўз маблагини тиккан тадбиркорлардан маълум даражада билим ва кўникмани талаб қиласди. Шу туфайли инновация ҳар бир ўзини билган тадбиркорнинг ҳаётида устувор вазифалардан бири сифатида ҳамиша кун тартибida туришни тақозо қиласди.

Ушбу ҳолатларнинг ҳаммаси инновацияларни тадқиқ қилишни тақозо қиласди. Аммо тадқиқот унинг таърифини ишлаб чиқишдан бошланади. Шу нуқтаи назаридан, ушбу атаманинг таърифиға назарий жиҳатдан тўхталамиз. Бу борада “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да жўяли гап айтилган. Унда “инновация” атамасини инглиз тилидаги “innovation” сўзидан олинган бўлиб, киритилган янгилик, ихтиро³⁹, деган маъноларни англатиши кайд қилинган. Шу жойнинг ўзида ушбу атамага учта изоҳ берилган.

1. Техника ва технологиянинг янги турлари (авлодлари)ни жорий этиш мақсадида иқтисодиётга сарфланган маблағлар.

2. Илғор техника ва технология, бошқариш ва бошқа соҳалардаги янгиликлар ва уларнинг турли соҳаларда кўлланилиши.

3. Муайян тилда, асосан унинг марфология соҳасида энг сўнгги даврларда пайдо бўлган янги ҳодисалар (тил бирликлари)⁴⁰.

Ушбу тушунча маълум даражада инновациянинг мазмунини ва ундан келиб чиқадиган таърифини ишлаб чиқишига асос бўлади. Аммо мазкур масала бўйича иқтисодий адабиётларда турли фикрлар айтилмоқдаки, улар биринчидан, бир-биридан жуда узоқ бўлиши билан бирга, унинг кўп қирралари инобатга олинмаган. Иккинчидан, ҳар қандай категория ёки тушунчага таъриф беришда қайси нуқтаи назардан қараш хим ахмиятли. Мазкур ҳолат аниқ бўлмаганлиги туфайли инновациянинг таърифи бўйича ҳам турли бир-бирига қарама-қарши ҳолатлар ҳам учрайди. Буларнинг айримлари куйидаги жадвалда келтирилган (6.1-жадвал).

³⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80600 дан ортиқ сўз я сўз биримаси. Ж.Л. Е-М. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” ДИН, 2006. – 213-бет.

⁴⁰ Ўша жойда. – 212 бет.

**Инновация бўйича турли олимлар берган таърифлар
ва тушучалар⁴¹**

T/p	Муаллиф- ларниң фамилияси, исми ва шарифи	Инновацийнг таърифлари	Мазкур таъриф берилган манба
1.	Ўзбек тилиниң изоҳли лугати	“Инновация” атамаси инглиз тилидаги “innovation” сўзидан олинган бўлиб, “киритилган янгилик, ихтиро”, деб кўрса- тилган.	Ўзбек тилиниң изоҳли лугати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирик-маси. Ж.П. Е- М. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” ДИН, 2006. – 213-бет.
2.	Большая экономи- ческая энцикло- педия	Бозорниң истиқболли талаби- дан келиб чиқиб, ишлаб чиқа- ришга лойихавий, технологик, моддий, ташкилий жиҳатларга янгилик киритиш билан боғлиқ фаолият.	Большая экономическая энциклопедия. - М.: Эксмо, 2007. - 257 с.
3.	П.Ф. Друкер	Инноваця – бу билимни, фавқулотда ихтиро ва қатъият- ликни талаб қиласиган иш.	Друкер П.Ф. Энцик- лопедия менеджмен- та. Пер с англ. – М.: ООО И.Д. Вильямс” 2006.-336 с.
4.	Б.Т.Бейсен- галиев	Илмий-техник ғоялар, ихтиро- лар ва ишланмаларниң ама- лиётда қўлланилишгача бўлган тадбирлар тизими.	Барқарор ижтимоий иқтисодий ривожлан- ишини таъминлашда туризмниң роли. Халқаро ИАК мате- риаллари (Самарқанд: 2010й. 24-26 ноябрь).- 132 б.
5.	У.Ахмедов	Янги туристик хизматларни яратишга ёки мавжудларини ўзгартиришга қаратилган, янги бозорларни ўзлаштиришга, ил-	Ўша жойда. – 113- бет.

⁴¹ Тадқиқотлар натижасида муаллифлар томонидан тузилди.

		гор ахборот телекоммуникацион технологиялардан фойдаланишга, жойларни олдиндан броңлашни такомиллаштиришга, меҳмон-хоналарнинг фаолиятига ташкилий бошқарувнинг замонавий шаклларини жорий қилишга йўналтирилган фаолият натижаси.	
6.	И.Т.Абдухаримов, Р.А. Абдуллаев	Янги техника ёки технологияларга, ишлаб чиқариш, меҳнат, хизмат кўрсатиш, бошқариш кабиларни янги шаклда ташкил қилишга кўйилган капитал (инновация) натижасида олинган моддий натижа.	Хизматлар бозори: муаммо, ечимлар ва истиқболлар. Халқаро ИАК материаллари. (2012 й. 29 июнь-1июль) -343-бет.
7.	А.Қ.Тўхта-мишев	“Инновацион хизматлар” деб объектив янгиликка эга бўлган, яъни илк маротаба истеъмолчига кўрсатиладиган ва янги бозорни ташкил этадиган хизматларга айтилади.	Ўша жойда. – 48-бет.
8.	О.А.Абдурахманов, С.Ш.Халилов	Туризмда инновация – бу туристик маҳсулот ва хизматнинг ўзидағи янгилик ёки унинг таклиф этилиши, реализациясидаги такомиллашув, широварлида эса соҳа ходимлари профессионал малакасининг юксалишидир.	Ўша жойда – 110-бет.
9.	Муаллифларники	Инновация дейилганда, илғорғоялар асосида амалга оширилган ишланмалар натижаларининг фан ва техника ютуклари, илғор технология ва янги ихтиrolар сифатида турли соҳаларда (иктисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётимизда, бошқарув тизими кабиларда) кўлланилиши билан боғлиқ ҳодиса тушунилади.	Мазкур ишда назарий жиҳатдан асосланган

Бундай рўйхатни яна истаганча давом эттириш мумкин. Аммо юкорида келтирилган таърифлардан ҳам кўриниб турибдики, барча таърифлар бир-бирига ўхшамаган ҳолда битилган. Бунда турли мамлакат ва турли соҳа олимларидан, фундаментал лугатлардан мисоллар келтирдик. Бундай ўзига хослик ҳали инновация бўйича назарий қарашларнинг шаклланмаганигидан, бу борада олимларнинг бир тўхтамга келмаганигидан далолат беради. Бу ҳолат фикримизча, куйидагиларда намоён бўлмоқда:

- инновацияларга турли кишилар турли манфаатлар нуқтаи назардан қарамоқдалар;
- бир киши тармоқ нуқтаи назаридан қараса, иккинчи киши мазмuni нуқтаи назаридан қарашни афзал ҳисобламоқда;
- бири инновацияни яратувчилар нуқтаи назаридан ва иккинчиси, ундан фойдаланиш бўйича қарамоқда;
- айрим олимлар факат иқтисодиёт нуқтаи назаридан қарашни етарли, деб ҳисобламоқда;
- айрим олимлар инновацияни иқтисодий ўсишнинг омили сифатида талқин қилмоқда.

Кўриниб турибдики, инновациядан тўғри фойдаланиш учун ҳали ўз ечимини кутаётган нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга молик бўлган анча муаммолар мавжуд. Уларни ҳал қилиш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади. Чунки бугунги кунда, айниқса, келажак истиқболда иқтисодий ўсишнинг ва мамлакат рақобатбардошлигини таъминлашнинг асосини инновацион омиллар ташкил қиласи.

Ушбу заруратдан келиб чиқиб, инновация тушунчасининг умумий ҳамма соҳага тегишли бўлган таърифини ишлаб чиқишга ва уни назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қиласи.

Инновацияга берилган юкорида келтирилган таърифлардаги камчиликларни бартараф қилиш учун назарий жиҳатдан куйидаги-ча изоҳлаш мумкин бўлади. Бизнинг фикримизча, инновацияга нафақат иқтисодиёт нуқтаи назаридан, балки инновация ҳаётимизнинг ҳамма соҳасини қамраб олиши лозим, деб ҳисоблаймиз. Таърифлар қуёш сингари ҳаммабоп бўлиши керак. У тогта ҳам, чўлга ҳам бир хил нурини таратгандек, ҳар қандай таъриф ҳам барча соҳалар учун кўлланилиши мумкин бўлиши лозим.

Ушбу назарий хулосаларга асосланган ҳолда ушбу тушунчанинг таърифини қуйидагича асослашимиз мумкин.

Биринчидан, инновация дейилганды, энг аввало илғор ғоялар, ишланмалар инобатта олиниши лозим. Чунки, ҳар қандай жараённи такомиллаштириш учун олдин ғоя пайдо бўлади ва шу асосда ишланмалар шакллантирилади. Ана шу икки нарса барча бошқа инновацион жараёнларнинг пайдевори бўлиб ҳисобланади. Бу иқтисодиётми ёки ижтимоий ҳаётимизнинг бошқа йўналишими ҳаммасида бир хилда амал киласди.

Иккинчидан, фан ва техника ютуқлари, технология ва янги ихтиrolар ҳам инновациянинг таърифида ифодаланиши кўриниб туриши керак. Чунки янгиликлар ғоя асосида яратилса, ишланмалар натижасида унинг назарий ва амалий аҳамияти исботланади. Бу эса фаннинг ривожланишига ва шу асосда янги техниканинг яратилиши ва унинг албатта олдингиларга нисбатан илғор технологияларга асос солиши инобатта олиниши лозим. Шу туфайли инновациянинг таърифида ушбу жиҳатларнинг бўлиши ҳам мухим аҳамиятга эга. Бунда шуни инобатта олиш керакки, илғор технология гуё иқтисодиётга даҳидордек туюлади. Аслида тиббиётда ҳам, хизматнинг номоддий соҳасида ҳам, ижтимоий ҳаётимизнинг жуда кўп соҳаларида ҳам илғор технологияларсиз ривожланиши тасаввур қилиш кийин.

Учинчидан, ушбу янгиликларнинг турли соҳаларда (иктисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётимизда, бошқарув тизими кабиларда) кўлланилиши билан боғлиқ ҳодиса ўз ифодасини топмоғи лозим. Сабаби, инновация янгиликларни жорий қилиш билан боғлиқ жараён бўлганлиги туфайли, ҳамма соҳаларни қамраб олиши шарт. Чунки, уни фақат иқтисодиётга жорий қилиб, бошқарувни асл ҳолида қолдириб бўлмайди. Ёки иқтисодиётга жорий қилиб, ижтимоий ҳаётта татбиқ қилинмаса ҳам жамиятнинг тўлаконли таракқиёти ва ривожланиши таъминлаш қийин бўлади. Масалан, илғор ахборот ва телекоммуникациянинг иқтисодиётга жорий қилинишини олайлик. Бундан ижтимоий ҳаётимизда фойдаланилмаса иқтисодий юксалишга эришишнинг ўзи мушкул бўлиб қолади. Шу туфайли инновацияни бир даврнинг ўзида барча соҳаларга жалб қилишга киришиш лозим. Бу эса, ушбу ҳолатни унинг таърифида беришликни тақозо қиласди. Булардан кўриниб турибдики, инновация ҳам кенг қамровли тушунча экан.

Юкоридаги назарий асослардан келиб чиқиб инновацияга куйидагича таъриф беришни тавсия қиласиз. **Инновация дейил-**

гандар, илғор ғоялар асосида амалга оширилган ишланмалар натижалариининг фан ва техника ютуқлари, илғор технология ва янги ихтиrolар сифатида турли соҳаларда (иктисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётимизда, бошқарув тизими кабиларда) қўлланилиши билан боғлик ҳодиса тушунилади. Бизнинг фикримизча, мазкур таъриф ҳамма соҳага, ҳамма вақтга ва ҳамма манфаатдор субъектларнинг манфаатларига мос келади. Шу жиҳатдан ушбу таърифни инновацияга берилган энг такомиллашган таъриф сифатида баҳоланиши мумкин, деб ўйлаймиз.

Бунга бир қанча назарий асосларимиз бор. Биринчидан, инновация дейилгандан, илғор ғоялар асос қилиб олинган. Чунки, ҳар қандай янгилик энг аввало ғоядан бошланади. Ҳар қандай жараённи такомиллаштириш учун энг аввало, унинг ғояси тугилган бўлиши керак.

Иккинчидан, энди яратилган ғоянинг амалга оширилиш механизми ишга тушиши лозим. Демак, ғоя асосида амалга оширилган ишланмалар натижаларига эътиборни қаратишга тўғри келади. Бунинг натижаси, таърифда келтирилганидек, фан ва техника ютуқларида ўз аксини топади.

Учинчидан, таърифда келтирилганидек, ғоя илғор техника, технология ва янги ихтиrolар сифатида намоён бўлади. Булар тажриба майдонида синалган ва маълум даражада самарадорликка эга ҳолатни таъминлаган бўлади. Булар бевосита иктисодий ва ижтимоий ҳаётимизга татбиқ қилина боради. Натижада мазкур корхона ва унинг маҳсулотининг рақобатбардошлиги таъминланиб боради.

Тўртинчидан татбиқ қилиш соҳаси ҳам таърифда келтирилган. Булар турли соҳалар бўлиб, ўз ичиға иктисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётимизда, бошқарув тизими каби жараёнларда қўлланилиши билан боғлик ҳодисаларни олади. Таъкидланганидек, мазкур таъриф нафақат иктисодий соҳа билан чегараланиб қолмасдан, балки ҳаётимизнинг барча жабҳаларини ўз ичиға олиши билан ҳам афзаллигини кўрсатиб турибди. Блардан ҳам кўриниб турибдики, мазкур таъриф такомиллашганлиги билан ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Шундай қилиб, мазкур таърифда келтирилган инновация, унинг туридан ёки ким ихтиро қилишидан, ёки ким манфаатдорлигидан, қайси вактда яратилганлигидан қитъий назар ҳамма соҳага дахлдордир. Ушбу ҳолат мазкур таърифнинг ўзидан олдинги таъ-

рифларга нисбатан ҳаммабоплиги, назарий жиҳатдан асосланған-
лиги билан ҳам ажралиб туради.

2. Инновациянинг турлари ва уларнинг таснифи бўйича концептуал йўналишлар

Инновациянинг турларини тўғри тушуниш ва уларнинг тасни-
фи бўйича концептуал йўналишларини аниқ белгилаш учун уларни
таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Чунки, охирги пайтларда
инновация масаласи иқтисодий адабиётларда шу даражада кўп
ёритилмоқдаки, уларнин ўзлаштириб ултуриш қийин бўлмоқда.
Аммо уларнинг барчасида битта тенденция кўзга ташланмоқда.
Бунга турли кишилар турли нуктаи назардан қарashi оқибатида,
назарий жиҳатдан бир тизимга келтирилмаган. Бу эса, ўз навбатида,
инновациянинг таснифини ишлаб чиқишни тақозо қиласди.

Агарда тушунчалар тегишли тарзда таснифланмаса ҳар қандай
вазиятда ҳам нафакат назарий масалаларни, балки амалиётга жорий
қилишдаги ҳолатларни ҳам чалкашликка олиб келиши мумкин. Шу
туфайли инновацияларни таснифлаш лозим, деган холосага келдик.

Бизнинг фикримизча, инновацияларни бир қанча белгилари
бўйича таснифлаш лозим. Тадқиқотларимиз натижасида ушбу бел-
гиларнинг 7 та эканлиги аниқланди. Чунки, инновацияни яратувчи-
ларининг манфаати, ундан фойдаланувчилар манфаати билан фарқ
қиласди. Ёки инновацияларни жорий қилишда ҳар бир тармоқнинг
ўзига хос хусусиятларини ҳам инобатга олишни тақозо қиласди.
Инновация вакт нуктаи назаридан ҳам фарқ қиласди. Шу туфайли
инновацияни қуидаги белгилар бўйича ушбу таснифини келтириш
мумкин:

1. Инновацияни яратувчилари бўйича таснифи.
2. Инновацияни рақобатбардошлик омили бўйича таснифлаш.
3. Инновациянинг манбаатдорликни ифодалashi бўйича таснифи.
4. Инновацияни амалиётга жорий қилиш нуктаи назаридан тасниф-
лаш.
5. Инновацияни иқтисодий мазмуни бўйича кенгайтирилган ишлаб
чиқариш бўғинлари нуктаи назаридан таснифлаш.
6. Инновацияни тармоқлар бўйича таснифлаш.
7. Инновацияни вакт нуктаи назаридан таснифлаш.

Ушбу белгиларнинг инновация билан боғлиқлигини расм шак-
лида ҳам қуидаги тарзда ифодалаш мумкин (6.1-расм).

6.1-расм. Инновацияни таснифлаш белгилари ва концептуал йүналишлари

Инновациянинг турларини ушбу белгилар бүйича алоҳида ҳар бирини қысқача қараб чиқиши мәксадга мувофик, деб толдик. Чунки, бириңчидан, ушбу масала иктиносий адабиёттарда етарли даражада қаралмаган бўлса, иккинчидан, ушбу тушунчанинг ҳозирги кундаги аҳамиятидан келиб чиқиб, уни кечиктириб бўлмайдиган масала сифатида қарашиб лозимдир. Учинчидан, иктиносидиётимиз ҳам инновацион иктиносидиётта ва шу омил эвазига ривожланиш босқичига тўлиқ ўтмокда. Ушбу ҳолатлар, таъкидланганидек, ҳар бир гурухни қараб чиқишиңи тақозо қиласди.

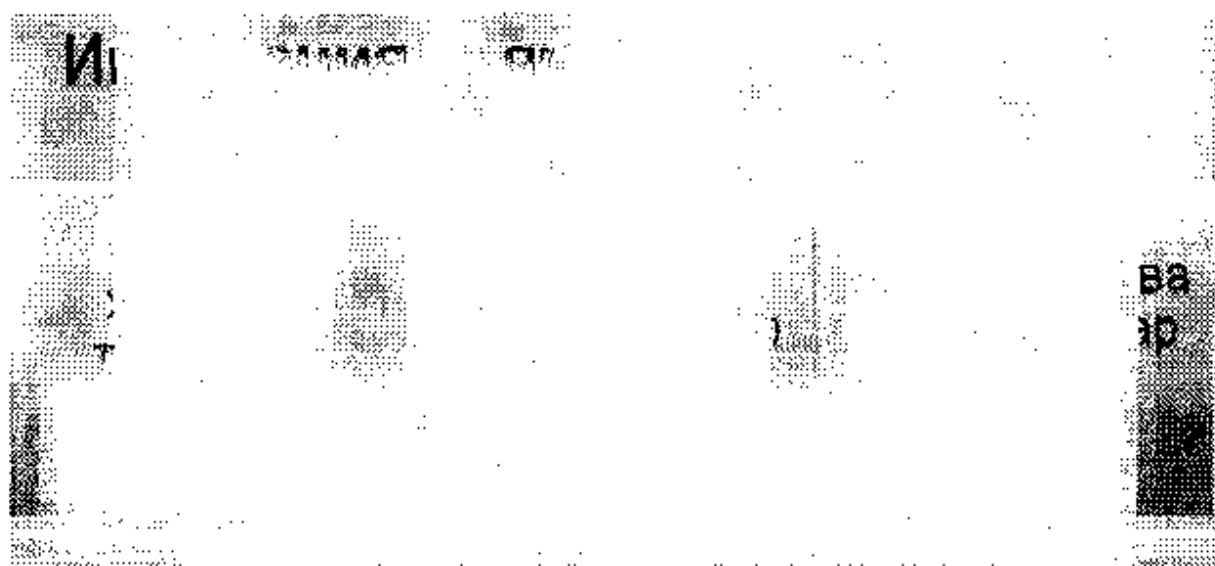
3.Инновацияни яратувчилари бүйича таснифи

Инновациянинг ушбу таснифи ҳам мухим аҳамиятга эга. Чунки, инновацияларни кимлар яратиши ҳам унинг амалиёти ва назарияси учун мухимдир. Ушбу ҳолат келажакда қайси соҳа ходимларига кўпроқ таяниш мумкинligини ҳам кўрсатиб беради. Тадқиқотларимиз кўрсатдиги, инновациялар асосан учта тоифа одамлар (мутахассислар, олимлар, конструктор ва ихтирочилар) томонидан яратилар экан. Шу нүктай назардан ушбу белгиси бўйича инновацияни қўйидаги турларга бўлишни лозим, деб топдик:

- илмий ходимлар томонидан яратилган инновация;
- тажрибали амалиётчилар томонидан яратилган инновация;

- маҳсус ихтирочилар томонидан яратилган инновация;

Ушбу гурӯҳ инновацияларнинг бир-бири билан боғлиқлигини кўйидаги расмда кўриш мумкин (6.2-расм).

6.2-расм. Инновацийни яратувчилари бўйича таснифи

Илмий ходимлар томонидан яратилган инновациялар назария ва амалиётни ўрганиш асосида уларни такомиллаштиришга қартилган бўлади. Булар икки йўналишда амалга оширилади: шахсий ташаббус билан ва давлат буюртмаси билан, маълум микдорда грантлар ажратиш натижасида. Шахсий ташаббус билан амалга оширилган инновациялар кўп ҳолларда мустакил тадқиқотлар олиб бориши натижаси бўйича конференцияларда маъруза қилиш, илмий китобларда ифодалаш билан чегараланиб қолади. Чунки инновацийни яратган олимнинг ҳаммаси ҳам инновацион бозорга ўзининг товари билан иштирок этавермайди. Шу туфайли мутахассислар илмий адабиётлар билан муентазам равишда танишиб боришлари лозим.

Бир қисм инновациялар асосан мустакил тадқиқот олиб бораётган илмий ходимлар, катта илмий ходим-изланувчилар, олий ўкув юртлари профессор-ўқитувчилари томонидан яратилади. Бунга давлатнинг бюджети билвосита сарфланади. Булар инновацияларни асосан илмий фаолияти давомида яратадилар. Бундай ихтиrolарни ҳам кўшимча рағбатлантириш механизмини ўйлаш ва амалиётта жорий қилиш йўлларини ҳам осонлаштириш керак, деб ўйлаймиз.

Давлат буюртмаси билан, маълум микдорда грантлар ажратиш натижасида ишланган инновациялар Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Фан ва технологияларни Мувофиқлаштириш марказига топ-

ширилади ва қолган қисми давлатнинг ихтиёрига ўтади ва унинг амалиётга татбиги билан асосан давлат ташкилотлари шугулланади. Буларнинг кўпи тажриба майдони етарли бўлмаганлиги туфайли амалиётда кенг қўлланилмасдан қолиб кетиш ҳоллари ҳам йўқ эмас.

Инновацияларни ихтиро қилишдаги иккинчи йўналиш – тажрибали амалиётчилар томонидан яратилган инновациялардир. Одатда, жуда кўп амалиётчилар бирорта соҳада узоқ ва самарали ишлаши натижасида катта тажриба ортиради. Бундай ходимлар жим ўтирумайди ва ўз фаолиятини мунтазам равишда такомиллаштириб боради. Бу аснода турли инновацион йўлларини ахтариб топадилар. Булар рағбатни ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини ошириш билан бирга харажатлар тежамкорлигига эришади. Мазкур ходимлар рағбатни бевосита оладилар ва шунинг учун катта ижодий ёндашиб билан ишлайдилар. Ҳозирги шароитда кўпчилик корхоналар хусусий секторга тегишли бўлганлиги туфайли, ҳар қандай самарадорлик корхонанинг фойдаси учун ишлайди. Бундан инновация яратувчиси мулкдор сифатида ҳам манфаатдор.

Махсус ихтирочилар ва конструкторлар томонидан яратилган инновациялар ҳам унинг яратувчилари нуктаи назаридан алоҳида йўналиш бўлиб ҳисобланади. Кўпгина йирик компанияларда ва тармоқларда конструкторлик бўлимлари мавжуд. Улар алоҳида соҳалар бўйича ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) жараёнларини такомиллаштириш билан шугулланадилар. Уларнинг бевосита вазифаси инновацияларни яратишдан иборатдир. Булар бевосита фаолият кўрсатиб турган соҳадаги жараёнларни такомиллаштириш билан шугулланганлиги туфайли, алоҳида тажриба майдонига мухтож эмас.

Яна бир жиҳат, мазкур ихтирочиларнинг жараёнларни такомиллаштириш бўйича таклиф ва ишланмалари асосан амалиётга синааб кўриш натижасида амалга оширилади ва самарадорлиги ҳам тез кўзга ташланади. Аммо ҳамма соҳада ҳам маҳсус ихтирочилар ва конструкторлик марказлари фаолият кўрсатмайди. Шу туфайли умумий тарзда мазкур иш билан илмий-тадқиқот институтлари ва марказлари шугулланади. Бироқ, улар амалиётдан айри ҳолда фаолият олиб борганлиги туфайли бир мунча қийинчиликларга дучкелиши мумкин.

Шундай қилиб, инновацияни яратувчилари бўйича таснифлаш ҳам унинг ким томонидан ва қандай яратилаётганилигини аниқ белгилашда катта аҳамиятга эга экан.

Мазкур гурухга олий ўкув юртлари профессор-ўқитувчилари билан бирга амалиётчи мутахассислар ҳам киради. Уларнинг яратган ихтиrolари инновация бозорида тегишли ўрин эгаллаб бормокда.

4. Инновацияни ракобатбардошлик омили бўйича таснифлаш

Хусусий мулк устуворликни эгаллаган демократик бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг ракобатбардошлигини таъминлаш ҳам устувор вазифалар қаторидан жой олади. Чунки, кундан-кунга такомиллашиб бораётган жамиятда, айниқса иқтисодиёт соҳасида кечаги кун усули билан яшаб бўлмайди. Бугунги кунда бугунги кун усули билан яшаб, эртанги кунда амалга оширилиши лозим бўлган усулни бугун тайёрлаб кўйишга тўғри келади. Шундагина ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг ракобатбардошлигини, яъни маҳсулоти (иш, хизмати) сифатини пасайтирган ҳолда, юқори самарадорлик билан фаолият кўрсатиб, нархни оширмасдан таъминлаши мумкин. Шу туфайли инновацияларни ракобатбардошликни таъминлаши нуқтаи назаридан ҳам таснифлаш лозимлиги ҳаётий заруратdir. Зеро, инновацияларсиз таракқиёт, таракқиётсиз ракобатбардош бўла олмайди. Шу туфайли ушбу масалалар ҳам бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган ўта жiddий масалалардан биридир.

Шуни инобатга олиш лозимки, инновацияларни ракобатбардошлиги нуқтаи назаридан таснифлашда, унга бир қанча йўналишларда ёндашиш мумкин. Биринчидан, давлатнинг ракобатбардошлигини таъминлашга қаратилган инновациялар, Йиккинчидан, корхоналарнинг, яъни хўжалик юритувчи субъектларнинг ракобатбардошлигини таъминлашга қаратилган инновациялар. Учинчидан ҳар бир товар (иш, хизмат)нинг ракобатбардошлигини таъминлашга қаратилган инновациялар. Биз мазкур ҳолатда хўжалик юритувчи субъектларнинг ракобатбардошлигини таъминлаш масаласига эътиборни қаратишни мақсаддага мувофик, деб топдик.

Тадқиқотларимиз кўрсатдиги, инновацияларни хўжалик юри-

түвчи субъектларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш нуқтаи назаридан учта гурӯҳга бўлиш мумкин экан. Буларга:

- товарларни тақомиллаштиришга қаратилган инновация;
- техника ва технологияни тақомиллаштиришга қаратилган инновация;
- бошқаришни тақомиллаштиришга қаратилган инновация киради.

Инновациянинг рақобатбардошлик билан боғлиқ омиллари ўртасидаги боғлиқликни куйидагича ифодалаш мумкин (6.3-расм).

6.3-расм. Инновацияни рақобатбардошлик омили бўйича таснифлаш

Юқорида келтирилган инновацияларни хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ушбу масала нафқат ички, балки ташки бозор учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Товарларнинг (иш, хизматларнинг) сифати ўз-ўзидан ошиб қолмайди. Бунинг учун янги илгор техника ва юқори технологияларни жорий қилишни тақозо қиласди.

Хар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун техника ва технологияларни тақомиллаштиришнинг объектив зарурати шундаки, ҳозирги шароитда жуда кўп эски технологиялар энергияни кўп талаб қиласди. Бундай ҳолда маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) сифати камаймасада, таннархи қиматлиги туфайли нархи баланд бўлади. Албатта истеъмолчига бир хил сифатдаги товарнинг (иш, хизматнинг) энг арzonини харид қиласди. Бу ҳолат шу корхонанинг технологиясини ёқилги ва энергия тежавчи технологияларга алмаштиришга мажбур бўлади.

Буларнинг бир-бири билан боғлиқлигини ва мулкдорнинг бевосита талабини қондириш мақсадида ушбу хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун уни бошқариш усулларини ҳам такомиллаштириш лозим бўлади. Янги технологиялар билан ишлаётган жараённи бошқариш учун унга эски усулини кўллаб бўлмайди. Албатта бошқариш кўлланилаётган технологияга бевосита боғлиқ бўлиши керак.

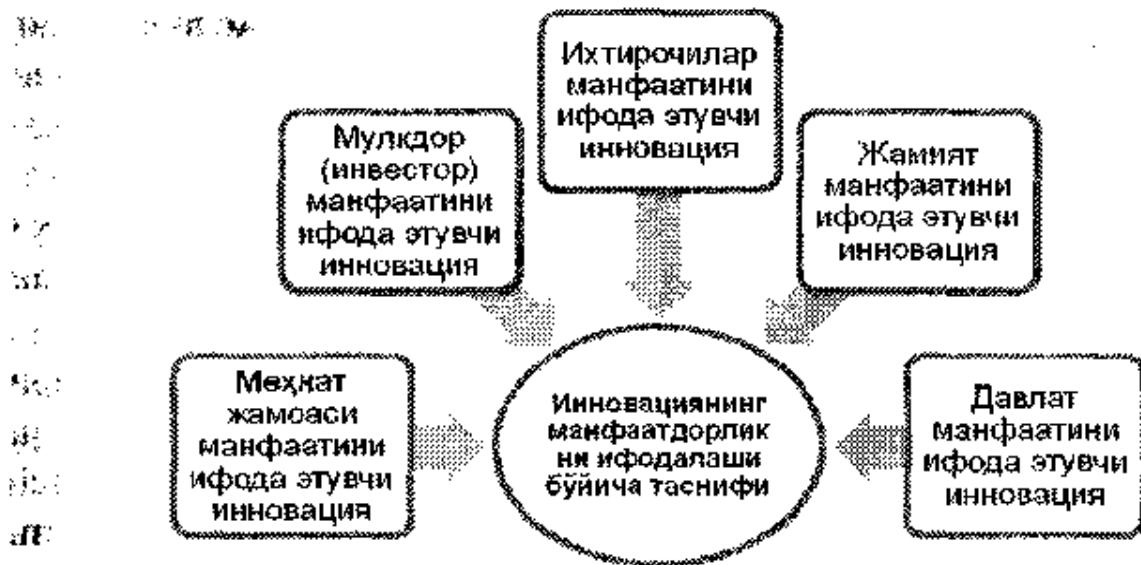
Булардан ҳам кўриниб турибдики, ушбу жараёнлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Инновацияларнинг ушбу жиҳатлари доимий равишда амал қилиши лозим бўлган ҳолатdir. Ҳар қандай нарсанинг бир қисмини такомиллаштириб, иккинчи қисмини эскича қолдириб бўлмаганидек, инновацияда ҳам ушбу коида қаттиқ амал қиласди. Инновацион жараёнлар барча йўналишлар бўйича бирданига такомиллашишни тақозо қиласди.

5. Инновациянинг манфаатдорликни ифодалashi бўйича таснифи

Ҳар қандай фаолият маълум маънода манфаатдорликка асосланган. Ҳозирги шароитда хўжалик юритувчи субъектлар асосан хусусий мулкка ва тадбиркорликка асосланган. Юзаки қарайдиган бўлсангиз, ушбу субъектлар факат мулкдорнинг манфаатигагина хизмат қиласа етарлидек туюлади. Аммо Фвқат шу билан чегараланиб қолишнинг имконияти йўқ. Шу туфайли ҳар қандай янгиликка асосланган инновация ҳам бир қанча манфаатлар муштараклиги ва мувофиқлигини таъминлаши лозим. Шу нуктаи назардан инновацияни бешта гурухга бўлишни мақсадга мувофик, деб тоидик:

- мулкдор (инвестор) манфаатини ифода этувчи инновация;
- ихтирочилар манфаатини ифода этувчи инновация;
- давлат манфаатини ифода этувчи инновация;
- жамият манфаатини ифода этувчи инновация;
- меҳнат жамоаси манфаатини ифода этувчи инновация.

Инновациянинг манфаатдорликни ифода этиши билан боғлиқ кўрсаткичлар ўргасидаги яқинлик, ҳар қандай жамиятда, ҳар қандай миллат ва ҳудудда мавжуд. Манфаатдорлик олдин ҳам бўлган, бугун ҳам бор ва келажакда ҳам бўлади. Уларнинг бир-бири билан боғлиқлигини куйидагича ифодалаш мумкин (6.4-расм).

6.4-расм. Инновациянинг манбаатдорликни ифодалаши бўйича таснифи

Хар қандай фаолият натижасидан ўша фаолият эгаси маълум даражада манбаатдор бўлмаса, уни амалга оширишга учалик қизиқмайди. Бу инновацияга ҳам бевосита дахлдордир. Инновация таракқиётнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Ундан биринчи галда мулкдор (инвестор) манбаатдордир. Чунки инновацион жараёнлар маълум даражада харажатларни ташкил қилади. Бу эса мулкдорнинг мулкини ишлатишни тақозо қилади. Шунингдек, инновациялардан бевосита ихтироилар хам манбаатдордир. Чунки ихтироилар ижодкор наёб мутахассислар бўлиб ҳисобланади. Уларни рағбатлантириш катта мувоффакиятларга олиб келади. Инновациядан навбатдаги манбаатдор субъект давлат бўлиб ҳисобланади. Ушбу жараёндан жамият ҳам манбаатдордир. Ушбу инновациянинг ифода этилиши жамият таракқиёти билан бевосита боғликдир. Шунингдек, инновациядан манбаатдорлик меҳнат жамоаси бўлиб ҳисобланади. Чунки инновация самарадорликни ошириш эвазига меҳнат жамоасининг ҳам фаровонлигини таъминлайди.

6. Инновацияни амалиётга жорий қилиш нуктаи назаридан таснифлаш

Инновацияни амалиётга жорий қилиш нуктаи назаридан таснифлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки, ҳар қандай янгилик амалиётга жорий қилинсагина тегишли самара бериши мумкин. Инновацияга маълум даражада харажат қилинади. Бу эса, уни амалиётга жорий қилиб, иш самарадорлигини ошириш эвазига қопланади ва мулкдорга тегишли даражада фойда олишини таъминлайди. Пиравардида хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий мустаҳ-

камлиги ошади ва рақобатбардошлиги таъминланади. Шу туфайли, инновацияни амалиётга жорий қилиш нұқтаи назаридан таснифлашни ҳам мақсадға мувофик, деб топдик ва уни икки гурухга бўлишга қарап қилдик:

- амалиётта жорий қилинган инновациялар;
- амалиётта жорий қилиниши кўзда тутилган инновациялар.

Инновацияни амалиётта жорий қилиш билан боғлиқ кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқликни куйидагича ифодалаш мумкин (6.5-расм).

6.5-расм. Инновацияни амалиётта жорий қилиш нұқтаи назаридан таснифлаш

Амалиётта жорий қилинган инновациянинг сотилиши бўлиб ҳисобланади. Чунки инновация ҳозирги пайтда тезлик билан жорий қилинмаса, эскириб қолиши мумкин. Эскиргач, ушбу инновациядан ҳеч қандай наф бўлмайди. Шунингдек, амалиётта жорий қилиниши кўзда тутилган инновация ҳам мухим аҳамиятта эга. Бу ҳам тараққиётнинг ички омили мавжудлигидан далолатdir.

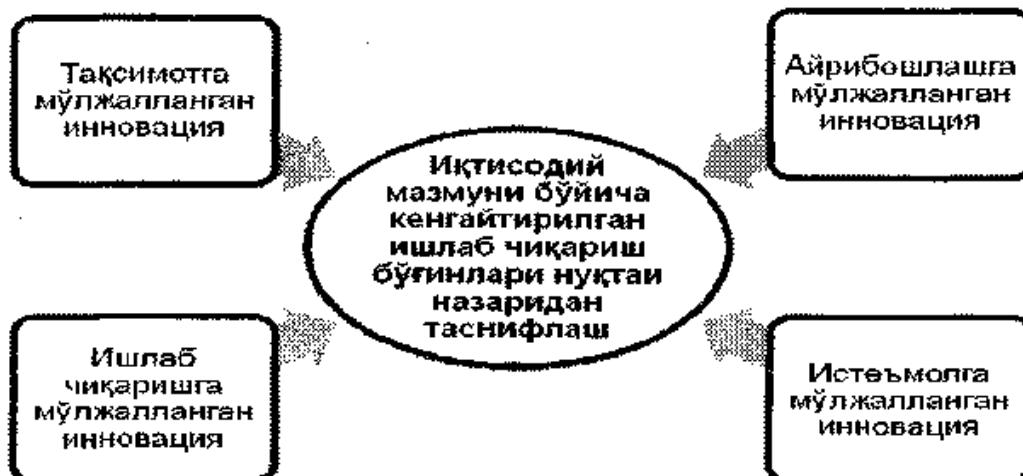
7. Инновацияни иқтисодий мазмуни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинлари нұқтаи назаридан таснифлаш

Ҳозирги шароитда инновацияни иқтисодий мазмуни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинлари нұқтаи назаридан таснифлаш албатта керак. Чунки, кенгайтирилган ишлаб чиқариш қанчалик тез амалга оширилса, шунчалик иқтисодиётнинг ўсищига эришилади. Шу туфайли кенгайтирилган ишлаб чиқаришнинг бир фазасини тезлаштириб, колган қисмини шунчаки қолдириб бўлмайди. Шу туфайли унинг барча фазасини тезлаштиришни таққозо килади. Бу эса ўз навбатида ушбу белги бўйича ҳам инновация-

ларни таснифлашни тақозо қилади. Тадқиқотларимиз кўрсатдикси, ушбу белгиси бўйича инновациялар тўртта гурухга бўлинар экан. Буларга:

- ишлаб чиқаришга мўлжалланган инновация;
- тақсимотга мўлжалланган инновация;
- айрибошлишга мўлжалланган инновация;
- истеъмолга мўлжалланган инновациялар киради.

Инновацияни иқтисодий мазмуни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинлари нуқтаи назаридан келиб чиқсан ҳолдаги таснифини куйидагича ифодалаш мумкин (6.6-расм).

6.6-расм. Инновацияни иқтисодий мазмуни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинлари нуқтаи назаридан таснифлаш

Инновация иқтисодий мазмуни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинлари нуқтаи назаридан ҳам таснифланади. Буларнинг энг биринчиси, истеъмолга мўлжалланган инновациядир. Инновация иқтисодиётнинг барча бўғинларида амалга оширилади. Улардан бири, ишлаб чиқаришга мўлжалланган инновациядир. Бу ушбу соҳани модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш имконини беради. Айрибошлишга мўлжалланган инновация асосан хизмат соҳасининг савдо тармоғига кўпроқ кўлланилади. Тақсимотга мўлжалланган инновация ҳам ишлаб чиқариш билан тақсимот ўртасида кўприк вазифасини бажаради. Хуллас, инновация барча соҳаларни ривожлантириш имкониятини яратади.

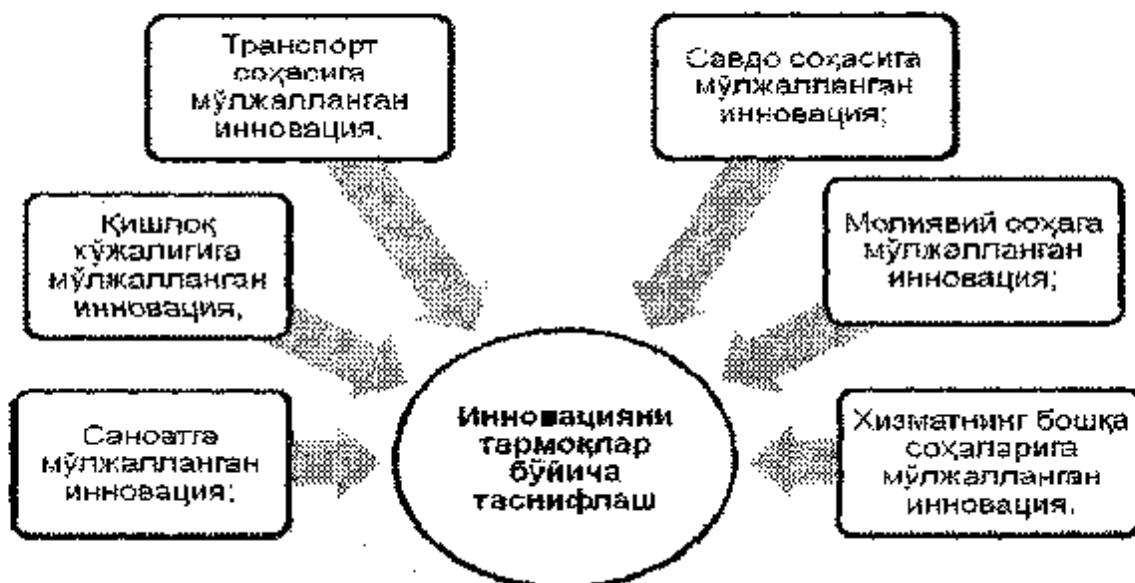
8. Инновацияни тармоклар бўйича таснифлаш

Инновацияни тармоклар бўйича таснифлаш ҳам узбу ишнинг мақсадга мувофиқлигини таъминлайди. Чунки ҳар бир тармок ўзи-

га хос хусусиятта эга. Бу хусусиятлар уларнинг ҳар бирiga алоҳида ёндашиб лозимлигини тақозо қилади. Масалан саноатта жорик қилиниши мумкин бўлган инновацияни қишлоқ хўжалиги корхоналарига жорий қилиш мумкин эмас. Ёки савдо соҳасига мўлжалланган инновацияларни молиявий соҳага ёки хизмат кўрсатишнинг бошқа тармоқларига жорий қилиб бўлмайди. Шу туфайли ушбу гурӯҳ инновацияларни кўйидагича бўлишни тавсия қиласиз:

- саноатта мўлжалланган инновация;
- қишлоқ хўжалигига мўлжалланган инновация;
- транспорт соҳасига мўлжалланган инновация;
- савдо соҳасига мўлжалланган инновация;
- молиявий соҳага мўлжалланган инновация;
- хизматнинг бошқа соҳаларига мўлжалланган инновация.

Инновацияни тармоқлар бўйича таснифлашда уларнинг бирбири билан боғликлигини кўйидагича ифодалаш мумкин (6.7-расм).

6.7-расм. Инновацияни тармоқлар бўйича таснифлаш

Инновацияни тармоқлар бўйича таснифлашда аҳамият берилеш лозим бўлган жиҳат ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Саноатта мўлжалланган инновация бевосита соҳада техник ва технологик жараёнларни модернизация қилиш имконини беради.

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган инновация нафакат техника ва технологияларни, балки агротехник жараёнларни ҳам такомиллаштиришни тақозо қилади. Транспорт соҳасига мўлжалланган инновация ҳам техника ва технология билан боғлик, Бироқ, савдо соҳасига мўлжалланган инновация бевосита савдо жараёнларини

такомиллаштиришга хизмат қиласи. Молиявий соҳага мўлжалланган инновация ҳисоб-китоб жараёнларини, пул айланиши каби ҳолатларни такомиллаштиришга қаратилган.

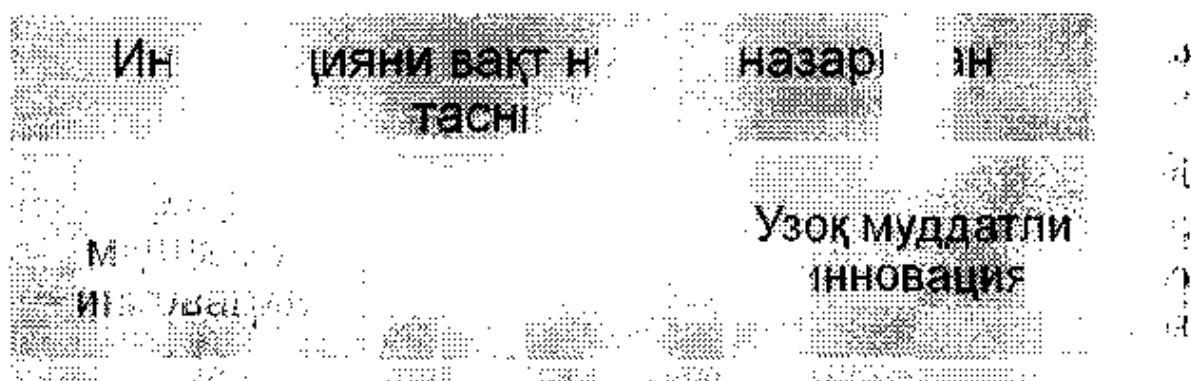
Шуни инобатга олиш жоизки. хизматнинг бошқа соҳаларига мўлжалланган инновация ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, барча жараёнларни такомиллаштиришда ва иқтисодиётни ривожлантиришда инновациядан фойдаланилади.

9. Инновацияни вакт нуқтаи назаридан таснифлаш

Барча мувоффакиятлар ва мағлубиятлар вакт ўтиши билан сарҳисоб қилинади ва аниқланади. Бу ерда вакт жуда катта аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан инновацияни вакт нуқтаи назаридан таснифлаш ҳам объектив заруратdir. Ҳеч нарса доимий бўлмаганидек, инновация ҳам абадий эмас. Бугунги янгилик эртага эскириб колиши ва инновацияни жорий қилиш заруратини туғдириши мумкин. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, инновацияни вакт нуқтаи назаридан таснифлашни ҳам устувор вазифа сифатида қараймиз. Ушбу тушунчани вакт нуқтаи назаридан куйидаги учта гурӯхга бўлишни мақсадга мувофиқ, деб топдик:

- қисқа муддатли инновация;
- мавсумий инновация;
- узок муддатли инновация.

Инновацияни вакт нуқтаи назаридан келиб чиқсан ҳолдаги таснифлашда уларнинг боғлиқлигини куйидагича тасвиrlаш ҳам мумкин. Буни куйидагича ифодалашни тавсия қиласиз (6.8-расм).

6.8-расм. Инновацияни вакт нуқтаи назаридан таснифлаш

Кисқа муддатли инновация кўпинча хизмат кўрсатиш жараёнларида қўлланилади. Мавсумий инновация асосан қишлоқ хўжали-

гида фойдаланилади. Узок муддатли инновация асосан техник ва технологик жиҳатдан такомиллаштириш жараёнида фойдаланилади.

Жоғару Мавзу бўйича тақрорлаш ва мустқил таълим учун саволлар

1. Инновациянинг таърифини асосланг.
2. Инновациянинг умумий назарий масалаларини ёритиб беринг.
3. Инновациянинг турлари ва уларнинг таснифи бўйича концептуал йўналишлар нималардан иборат?
4. Инновацияни яратувчилари бўйича таснифини очиб беринг.
5. Инновацияни рақобатбардошлик омили бўйича таснифлашни асосланг.
6. Инновациянинг манфаатдорликни ифодалashi бўйича таснифи нималардан иборатлигига ахмият беринг.
7. Инновацияни амалиётга жорий қилиш нуктаи назаридан таснифлашнинг ахамияти нималардан иборат?
8. Инновацияни иқтисодий мазмуни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинлари нуктаи назаридан таснифлашдаги групхлар нималардан ибрат?
9. Инновацияни тармоқлар бўйича таснифлашни асосланг.
10. Инновацияни вақт нуктаи назаридан таснифлаш тизими нималардан иборат?

Калитли сўзлар

Илмий ходимлар томонидан яратилган инновация; тажрибали амалиётчилар томонидан яратилган инновация; маҳсус ихтирочилар томонидан яратилган инновация; товарларни такомиллаштиришга қаратилган инновация; техника ва технологияни такомиллаштиришга қаратилган инновация; бошқаришни такомиллаштиришга қаратилган инновация; мулқдор (инвестор) манфаатини ифода этувчи инновация; ихтирочилар манфаатини ифода этувчи инновация; давлат манфаатини ифода этувчи инновация; жамият манфаатини ифода этувчи инновация; меҳнат жамоаси манфаатини ифода этувчи инновация; амалиётга жорий қилинган инновациялар; амалиётга жорий қилиниши кўзда тутилган инновация; ишлаб чиқаришга мўлжалланган инновация; тақсимотга мўлжалланган инновация; айрибошаашга мўлжалланган инновация; истеъмолга мўлжалланган инновация; саноатга мўлжалланган инновация; қиши

лоқ хўжалигига мўлжалланган инновация; транспорт соҳасига мўлжалланган инновация; савдо соҳасига мўлжалланган инновация; молиявий соҳага мўлжалланган инновация; хизматнинг бошқа соҳаларига мўлжалланган инновация; қисқа муддатли инновация; мавсумий инновация; узок муддатли инновация.

1. 諸君の御用事は
2. おまかせをうながす
3. おまかせをうながす
4. おまかせをうながす
5. おまかせをうながす
6. おまかせをうながす

• 64 •

“*Chittagong*” is a name of a town in the south of India.

46 *Journal of Health Politics, Policy and Law*, Vol. 33, No. 3, June 2008

Fig. 1. The effect of the concentration of the polymer solution on the viscosity of the polymer solution.

卷之三

10. The following table shows the number of hours worked by each employee.

**7-мавзу. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА
САМАРАДОРЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР
ТИЗИМИ, УЛАРНИНГ ТАСНИФИ ВА АНИҚЛАНИШ
ЙЎЛЛАРИ⁴²**

РЕЖА:

- 1. Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлик, унинг мезони ва кўрсаткичларининг назарий масалалари.**
- 2. Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлигиник ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва таснифи.**
- 3. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш йўллари.**

1. Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлик, унинг мезони ва кўрсаткичларининг назарий масалалари

Хозирги пайтда иқтисодий адабиётларда “Самарадорлик”, “Самарадорлик мезони” ва “Самарадорлик кўрсаткичлари” хусусида жуда кўп ёзилмоқда. Ушбу ишларда юқоридаги тушунчаларнинг търифи келтирилмасада, иқтисодий вазиятни баҳолашда бемалол кўлланилмоқда. Шу туфайли ушбу тушунчаларнинг назарий масалаларини ёритишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг ривожланиши ёки жараённинг такомиллашуви самарадорликни ошириш эвазига эришилади. Самара-дорлик – иқтисодий ўсишни интенсив омиллар эвазига таъминловчи ва характерловчи муҳим иқтисодий категория бўлиб хисобланади.

Мазкур соҳада олиб борилган тадқиқотлар натижасида маҳсулотларни сотиш ва саклаш хизматлари самарадорлигини тадқиқ қилинаётганилиги туфайли, ушбу тармоқда уларнинг ўзига хос хусусиятларини назарий жиҳатдан тадқиқ қилиш лозим, деган холосага келинди. Бунинг учун ушбу тушунчаларнинг назарий жиҳатларини умумий тарзда қараб чиқиши максадга мувофиқ, деб топдик. Чунки уларнинг умумий тушунчаларига аниқлик киритмасдан туриб, бошқа соҳалар самарадорлиги билан боғлиқ категория ва кўрсаткичларнинг мазмунини очиб бериш бироз мураккаб бўлади.

⁴² Мазкур боб Олим Пардаев билан ҳаммуалифликда тайёрланган.

Буларни инобатга олиб “Самарадорлик”, “Самарадорлик мезони” ва “Самарадорлик кўрсаткичлари” тушунчаларининг умумий таҳлили билан бирга, ушбу маҳсулотларни саклаш ва сотиш билан боғлиқ соҳа самарадорлигининг ўзига хос хусусиятларини ҳам очиб бериш лозим, деб ўйлаймиз.

Самарадорлик назарий жиҳатдан таҳлил қилинган адабиётларда “самарадорлик” сўзи ва унинг амалий таҳлиллари кўп ишлатилади. Аммо бозор муносабатларига хос бўлган, унинг иқтисодий табиатини очиб берадиган таърифи етарли даражада ишлаб чиқилган эмас. Шу туфайли ушбу масалага алоҳида аҳамият беришни мақсадга мувоғик, деб топдик.

Бунинг учун ушбу сўзниң луғавий маъносини караб чиқамиз. Ўзбек тилининг 5 жилдлик изоҳди луғатида “самара” сўзига қуйидагича изоҳ берилган. Ушбу сўз араб тилидан олинган бўлиб, “натижа, ҳосил, фойда”⁴³ тушунчаларини англишиши кўрсатиб ўтилган. Шу сўзга ўхшаш “Самарадор” сўзи ҳам келтирилган. Ушбу сўзниң маъноси “самарали, фойдали”⁴⁴ сўзлардан иборат бўлиб, “Катта самара, фойда келтирадиган, сермаҳсул; яхши натижа берадиган”⁴⁵, деб изоҳ берилган. Худди шундай изоҳ “Самарадорлик” сўзига ҳам келтирилган. Мазкур луғатда эътироф этилишича, ушбу сўзниң маъноси “самарали, фойдали бўлишлик; фойдалилик”⁴⁶ тушунчаларидан иборат. Булардан ҳам кўриниб турибдик, самарадорлик тушунчаси асосан нафлийлик, фойдалилик ва натижавийлик каби тушунчаларни ифода этади. Ушбу сўзларнинг мазмунидан келиб чиқиб, унинг назарий жиҳатига эътиборни қаратамиз.

Ҳар қандай иқтисодий категориянинг, шу жумладан, самарадорлик тушунчасининг ҳам таърифини ишлаб чиқиши лозимки, у иқтисодиётнинг барча бўғинларига ва тармокларига дахлдор бўлсин. Чунки бошқа тармоқ ва соҳалар ҳам шуни назарий асос қилиб олиши лозимдир. Буларни инобатга олиб, самарадорлик тушунчасига қуйидагича таъриф беришини тавсия қиласиз.

Самарадорлик дейилганда, мулк шаклидан қатъий назар, барча мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш ва харажат-

⁴³ Ўзбек тилининг изоҳди лугати: 80000 ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. Ш. // Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқ. ЎзРФА Тип ва адабиёт ин-ти. – Т.: “Ўзбекистон миллӣй энциклопедияси” Давлат илмий нафариёти, 2006. – 434-бет.

⁴⁴ Ўша жойда. –434 -бет.

⁴⁵ Ўша жойда. – 434-бет.

⁴⁶ Ўша жойда. – 434-бет.

ларнинг тежамкорлигини таъминлаш эвазига жамият, давлат, мулкдор, корхона, иш кучи сохиби каби субъектларнинг манфаатлари муштараклигини таъминлашга қаратилган улар ўргасидаги иқтисодий муносабатлар мажмун тушунилади.

Ушбу таърифнинг мазмунини куйидагича изоҳлаш ва асослаш мумкин. Биринчидан, мулк шаклидан қатъий назар, бирорта ресурс ёки харажат энг аввало, мулкдорнинг (инвесторнинг) манфаатини таъминлаши керак. У қўйган инновацияси учун маълум даражада фойда олиши лозим. Шу билан унинг манфаати таъминланади.

Иккинчидан, шу инвестор ташкил қилган корхона ва унинг меҳнат жамоаси ҳам манфаатдор бўлиши керак. Корхона ўзи ишлаб тонган фойдаси эвазига ўзини ушлаб туриши ва ривожланиши учун имконияти бўлиши лозим. Шундагина корхонанинг фойда олиб самарали ишлапши, унинг манфаатига ҳам мос бўлади.

Учинчидан, ҳар бир иш кучи сохиби, яъни ходим самарадорликнинг ошишидан манфаатдор бўлиши керак. Чунки у текинга ишламайди. Қилинган меҳнати учун у маълум даражада меҳнат ҳаки олиб, ўзининг ва оиласининг яшашини таъминлаши лозим. Канча кўп ишласса, шунча кўп манфаатдорлик таъминланса, яъни кўп иш ҳаки олса, у ўз иш услубини такомиллаштириб бораверади. Шу йўл билан унинг ҳам манфаати қондирилади.

Тўртинчидан, ушбу фаолият натижасининг самарадорлигидан жамият ҳам манфаатдордир. Масалан, фаолият кўрсатиб турган корхона бозорга тегишли маҳсулотларини (иш ёки хизматларини) чиқариш ва аҳолининг бир қисмини иш билан таъминлаш орқали жамиятнинг манфаатига ҳам хизмат қиласди. Шу туфайли жамият ҳар бир фаолият кўрсатиб турган хўжалик юритувчи субъектлардан манфаатдор. Фаолият давомида ушбу манфаатдорлик ҳам қондирилиши лозим.

Бешинчидан, ҳар бир хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятидан, мулк шаклидан қатъий назар, давлат ҳам манфаатдор. Чунки ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг фаолияти натижасидан давлатга солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни амалга оширади. Шу орқали, давлатнинг ҳам манфаатдорлиги таъминланади. Шуларнинг ҳаммасининг манфаатдорлигини таъминлаш учун эса ҳар бир фаолият кўрсатиб турган хўжалик юритувчи субъект юқори самарадорликка эришини лозим бўлади.

Олтинчидан, барча манфаатдор субъектлар ўз манфаатлари учун интилиш жараёнида улар ўртасида иқтисодий муносабатлар вужудга келади. Бу муносабатлар бир қанча қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари билан тартибга солинади. Шу туфайли, иқтисодий муносабатлар мажмуи самарадорлик тушунчасининг табиатини очишга хизмат килади.

Ниҳоят еттинчидан, ушбу таъриф иқтисодиётнинг барча бўғинларига ва тармоқларига дахлдордир. Чунки, барча ҳолатда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятидан юқоридаги барча субъектларнинг манфаатдорлиги таъминланади. Шу туфайли ушбу таъриф бошқа тармоқ ва соҳалар учун ҳам назарий асос бўлиб ҳисобланади.

Энди самарадорлик мезони ҳакида фикрларимиз билан ўртоқлашамиз. Юқорида таъкидланган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “Мезон” сўзига куйидагича изоҳ берилган. Ушбу сўз ҳам араб тилидан олинган бўлиб “ўлчов, тарози; мувозанат, одиллик”⁴⁷ маъноларини англатиши эътироф этилган. Бунга 6 та изоҳ берилган. Улардан иккитаси иқтисодиётга оид бўлиб, қуйидагилардан иборат: “1. Тарози, ўлчов. 2. Таккослаш ёки баҳолаш учун ўлчов, андоза”⁴⁸. Энди юқоридаги икки сўздан иборат бўлган “самарадорлик мезони” сўз бирикмасига изоҳ бериш мумкин. “Самарадорлик мезони” дейилганда, фойдалилик ўлчови, натижавийлик ўлчови каби ўлчов билан боғлиқ маънолар келиб чиқади. Ушбу мазмундан келиб чиқиб, “самарадорлик мезони” категориясининг таърифини бериш мумкин.

Самарадорлик мезони дейилганда, эришилган натижанинг унга эришиш учун фойдаланилган ресурслар ёки қилинган харажатларга нисбати билан ўлчанадиган ўлчов бирлиги тушунилади. Мезон ўлчов экан, демак у маълум ва аниқ кўрсаткичлар билан ифодаланади. Шу ўринда самарадорлик кўрсаткичлари тушунчасини самарадорлик мезонидан фарқламоқ лозим. Чунки улар бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалар бўлсада, бир-биридан мазмун жиҳатидан фарқ қиласди. Масалан, самарадорлик мезони назарий жиҳатдан қараладиган категория бўлса, самарадорлик кўрсаткичи методологик жиҳатдан қаралади. Буларнинг бир-бири билан фарқи қуйидаги жадвалда ўз аксини топган (7.1-жадвал).

⁴⁷⁻⁴⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 ортиқ сўз ва сўз биркоаси. Ж. П // Тахрир ҳайъати: Т.Мирзасев (рахбар) ва ботик. ЎзРФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: “Ўзбекистон миллӣй энциклопедияси” Давлат илмий нацариёти, 2006. –578 бет.

⁴⁸ Ўша жойда . - 578 бет.

**Самарадорлик мезони ва самарадорлик кўрсаткичларининг
ўзига хос жиҳатлари ва мос равишда улар
ўртасидаги фарқлар⁴⁹**

Самарадорлик мезони	Самарадорлик кўрсаткичи
Иқтисодий категория	Иқтисодий кўрсаткич
Назарий ифода	Аниқ амалий ифода
Йўналишни ифодалайди	Нисбий микдорда ўлчанади
Иқтисодиётнинг барча соҳасига тегишили	Иқтисодиётнинг айрим соҳаси ва жараёнларига тегишили бўлиб, аниқ холатни ифодалайди
Ҳаммасига дахлдор битта йўналишни ифодалайди	Индивидуал ёки тизимли холатни ифодалайди
Пировард мақсадни ифодалайди	Мақсад натижаси ва омилларни ифодалайди

Энди кўрсаткичлар, шу жумладан, самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичларнинг мазмунини караб чиқамиз.

Шуни эътироф этиш керакки, иқтисодий кўрсаткичлардан, унинг таркибий қисми бўлган самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичлардан иқтисодий адабиётларда ва амалиётда кенг фойдаланилаётганлигига қарамасдан, уларнинг тушунчаси ва таърифи ҳақидаги назарий масалалар иқтисодий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган. Шу билан бирга, уларнинг вазифалари ва функциялари ҳам назарий жиҳатдан кам ўрганилган. Бу эса иқтисодий адабиётларда, хусусан хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиётига оид адабиётларда ҳам кўрсаткичлардан кўр-кўrona фойдаланишига, уларни илмий жиҳатдан асосланмаган ҳолда кўллашга олиб келмоқда. Натижада айрим иқтисодий жараёнлар тегишили кўрсаткичларда ўз ифодасини етарли даражада тўлиқ топмасдан қолмоқда.

Буларни инобатта олиб, иқтисодий кўрсаткичлар тўғрисидаги тадқиқотни кўрсаткичининг тушунчасини ва таърифини аниқлашдан бошлишни лозим, деб топдик. Бу борада олимлар ўртасидаги муно-

⁴⁹ Мазкур жадвал муаллиф томонидан тадқиқотлар яосида тузилди

заралар ҳам бўлган. Уларга тўлиқ тўхталиб ўтирмасдан, узоқ йиллар давомида қилинган кузатувлар ва тажрибаларга таянган ҳолда М.К.Пардаев томонидан келтирилган куйидаги таърифни келтиришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. “Иқтисодий кўрсаткичлар деганда, иқтисодий жараёнлар, ходисалар ва уларнинг натижасини миқдор ва сифат жиҳатидан ифодалайдиган номи ва ўлчамларига эга бўлган бирликлар тушунилади”⁵⁰, дейилган. Ушбу таърифни такомиллаштирган ҳолда иқтисодий кўрсаткичга бугунги кун нуқтаи назаридан келиб чиқиб, куйидаги таърифни беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Иқтисодий кўрсаткич деганда жамиятда ва унинг ҳар бир бўғинида (хўжалик юритувчи субъектида) содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ракамларда ифода этувчи маълум категориянинг номи билан аталувчи тушунчага айтилади.

Иқтисодий кўрсаткичлар ҳозирги иқтисодиётни эркинлаштириш ва модернизациялаш шароитида бир қанча функцияларни бажаради. Булар куйидагилардан иборат: билдириш, бошқариш, назорат қилиш, рағбатлантириш, тарбиялаш. Ушбу масалалар алоҳида тадкиқотни талаб қилганилиги туфайли, бу ерда факат уларни эслаш кифоя, деган холосага келинди.

Энди юкоридаги назарий холосаларга таянган ҳолда самарадорлик кўрсаткичларига ҳам таъриф бериш мумкин. Бу масала ҳам иқтисодий адабиётларда кам ёритилган. Буларни инобатга олиб, самарадорлик кўрсаткичига куйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Самарадорлик кўрсаткичи деганда, жамиятда ва унинг ҳар бир бўғинида (хўжалик юритувчи субъектида) содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларда иштирок этадиган ресурслар ёки харажатларнинг самарадорлигини (натижавийлигини, фойдалилигини) ракамларда ифода этувчи маълум категориянинг номи билан аталувчи тушунчага айтилади.

Кўриниб турибдики, “самарадорлик”, “самарадорлик мезони”, “самарадорлик кўрсаткичлари” каби тушунчалар бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда иқтисодий категория сифатида намоён бўлар экан. Биз уларнинг назарий талқинига тўхталиб, ҳар бирининг таърифларини ишлаб чиқишга ва бу борада ўз қарашларимизни ифодалашга муваффақ бўлдик.

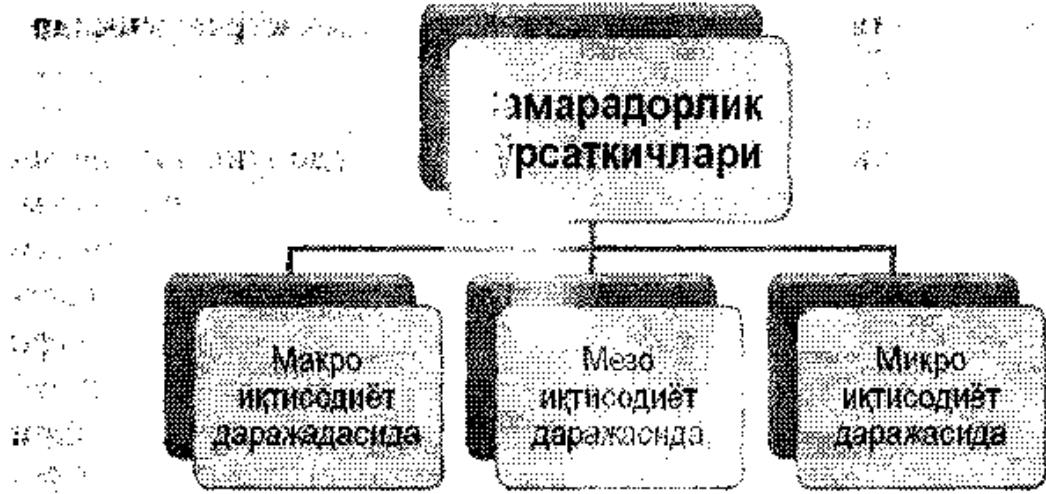
⁵⁰ Пардаев М.К. Иқтисодий таҳтил назарияси. Дарслик. Самарқанд, “Зарафшон” матриёти, 2001. –67-бет.

2. Хизмат кўрсатиши соҳасида самарадорлигини кўрсаткичлар тизими ва таснифи

Энди хизмат кўрсатувчи корхоналар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг назарий масалаларига тўхталишни лозим, деб топдик. Мазкур соҳа корхоналари фаолияти самарадорлигини ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Кўрсаткичлар тизимининг нималигини тушуниш учун унинг таърифи бўлмоғи лозим. Шу нуқтаи назардан, унинг ҳам таърифини ишлаб чиқдик. **Кўрсаткичлар тизими дейилганда, маълум белгилари билан гурухлангани ва ҳар бир гурухда ўзининг ўрнига эга бўлган кўрсаткичларнинг аниқ ифодаланиши тушунилади.** Биз ушбу субъектларда хизмат кўрсатиши соҳаси самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни иқтисодий мазмуни бўйича таснифлашни тавсия қиласиз. Кўрсаткичларни таснифлаш учун уларни тизимлаштириш лозим.

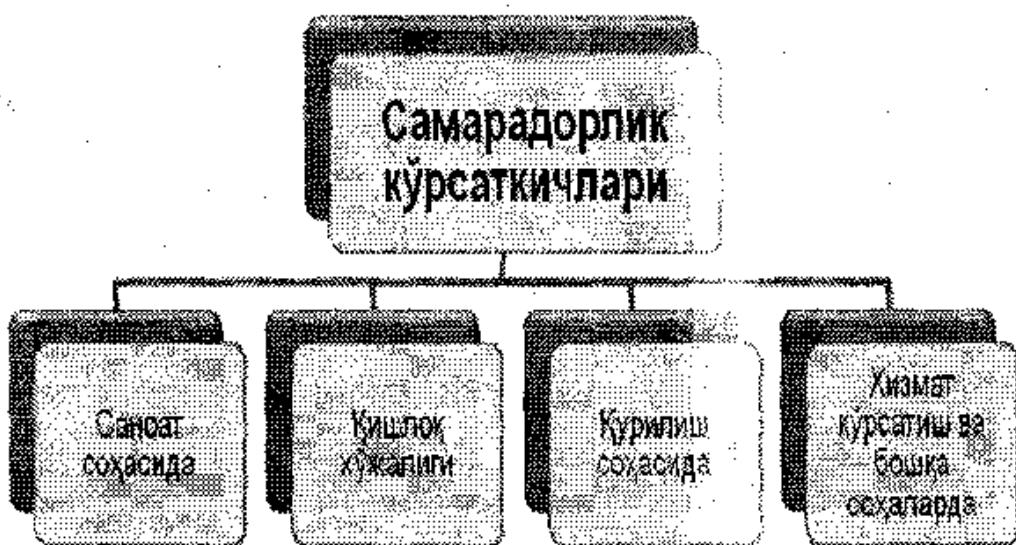
Кўрсаткичларни тизимлаштириш дейилганда, уларни маълум белгилари бўйича таснифлаш тушунилади. Кўрсаткичлар таснифлангандан кейингина кўрсаткичлар тизимини ташкил қиласиди. Акс ҳолда, кўрсаткичлар тўплами бўлиши мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичини олайлик. Ушбу кўрсаткич иқтисодий мазмуни бўйича меҳнат ресурслари самарадорлигини ифодалайди. Унга омил сифатида қаралса, иқтисодий ўсишга таъсир қилувчи интенсив омил бўлиб ҳисобланади. Агар унга иқтисодиёт даражаси нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, макро даражада ижтимоий меҳнат унумдорлигини ифодалайди, микро даражада эса, корхона ходимлари меҳнати самарадорлигини ифода этади. Шу жихатдан ҳар бир кўрсаткичга бир қанча нуқтаи назардан қарашга тўғри келади. Худди шундай тизимлаштирилмаса ўрганилаётган обьектнинг барча кирраларини ўзида тўлиқ ифода этмайди.

Самарадорлик кўрсаткичлари иқтисодиётнинг бўғинларида кўлланилиши бўйича З гурухга бўлинади. Буни куйидаги расмда кўриш мумкин (7.1-расм).

7.1-расм. Самарадорлик кўрсаткичларининг иктисодиётнинг бўйинлари бўйича ифодаланиши

Самарадорлик кўрсаткичлари иктисодиётнинг тармоқлари бўйича хам таснифланади. Бунда шуни инобатта олиш лозим бўладики, ҳар бир тармоқнинг ўзига хос хусусияти мавжудлиги туфайли, уларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлари хам ўзига хосликка эга. Шу туфайли бу масалага хам алоҳида ахамият бериш лозим бўлади. Бу қўйидаги чизмада ўз аксини топган (7.2-расм).

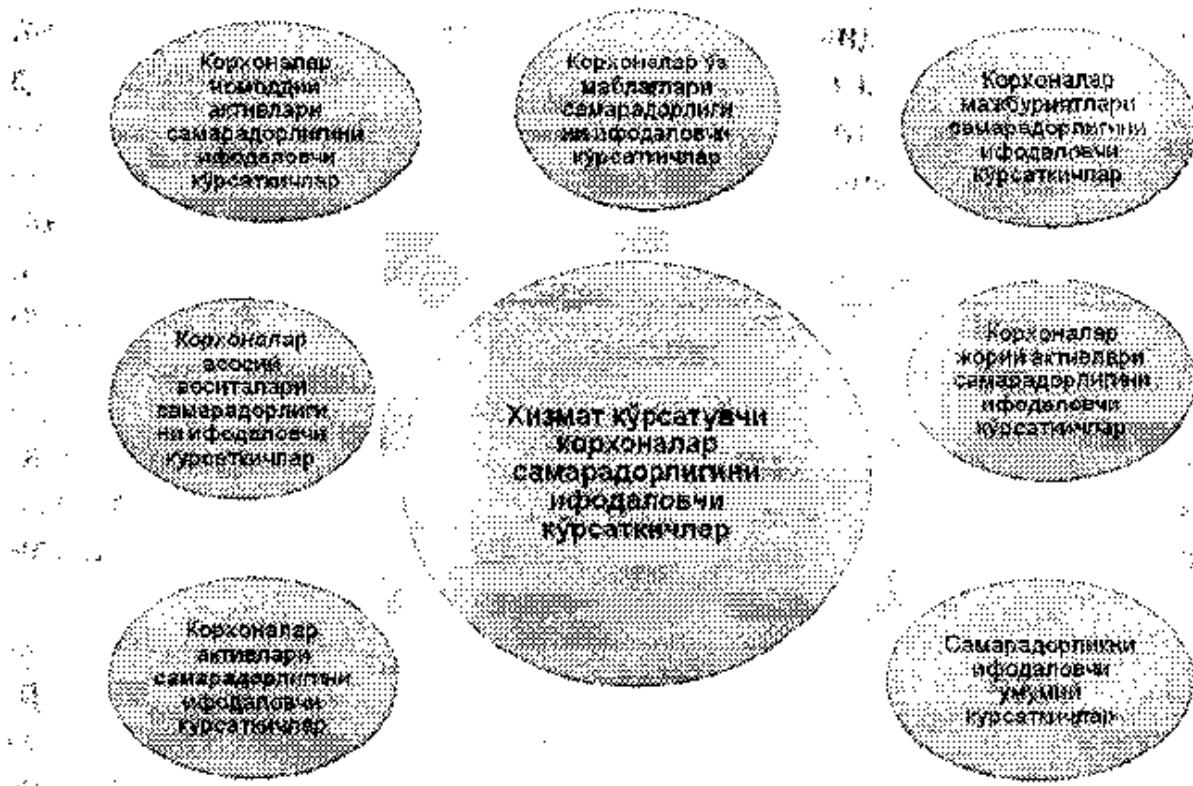
7.2-расм. Самарадорлик кўрсаткичларининг иктисодиётнинг тармоқлари бўйича таснифланиши

Кўриниб турибдики, самарадорлик категориясининг назарий масалаларида ҳали ўз ечимини кутаётган анча муаммолар мавжуд экан. Олимлар ва мутахассислар олдида турган ва ўз ечимини кутаётган асосий муаммолардан бири, иқтисодиётнинг ҳар бўгинида ва ҳар бир тармоғида самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичларни, бугунги бозор муносабатлари талабларидан келиб чиқсан ҳолда, ишлаб чиқишдан ва уларни амалиётга кўллашни ташкил қилишдан иборатдир. Зоро, самарадорликни тўлиқ ва тўғри баҳоламасдан, уни ошириш йўлларини ишлаб чиқиб, уларнинг назоратини ташкил килмасдан, кескин рақобат шароитида корхоналарнинг яшавчанигина сақлаб қолиш қийин кечади. Шу туфайли ушбу кўтарилиган масалалар бугунги бозор муносабатлари чукурлашиб бораётган кунда ўта ҳаётий зарур масалалар сирасига киради.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики, хизмат кўрсатиш корхоналари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни баҳолаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим экан. Бу борада ҳам жуда кўплаб тавсиялар бор. Биз уларни умумлаштириб ва такомиллаштириб кўрсаткичлар тизимини қуидаги саккизта гуруҳгаларга бўлишни мақсадга мувофик деб топдик:

- корхонанинг самарадорлигини ифодаловчи умумий кўрсаткичлар;
- корхонанинг активлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- корхонанинг асосий воситалари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- корхонанинг айланма маблағлари (жорий активлари) самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- корхонанинг номоддий активлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- корхонанинг ўз маблағлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- корхонанинг мажбуриятлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- корхонанинг молиявий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

Юқоридаги келтирилган кўрсаткичларнинг бир-бири билан боғлиқлиги қуидаги расмда келтирилган (7.3-расм).

7.3-расм. Хизмат күрсатиши соħасы корхоналари самарадорлығының ифодаловчы курсаткічлар тизими

Ушбу күрсаткічлар туркумiga кирувчи самарадорлик күрсаткічларини аниклашда самарадорликнинг назарий масалаларига ва унинг таърифига мослигини таъминлаш лозим. Ҳозирги пайтда, ҳар қандай күрсаткіч қандайдыр манфаатдор шахснинг манфаатларини ифодалашы билан бирга бир қанча манфаатлар мұштарақлигini таъминлашга хизмат қилмоғи лозим.

Бунга сабаб, бозор тамойилларидан келиб чиққан ҳолда күпроқ фойда олиш күзде тутилади. Шу нүктai назардан күрсатилған хизматнинг самарадорлығыни алохіда-алохіда ҳисоблашни мақсадға мувофик, деб топдик.

3. Хизмат күрсатиши соħасы корхоналарыда самарадорлик күрсаткічларини аниклаш йўллари

Хизмат күрсатиши соħасы корхоналари самарадорлығының ифодаловчы курсаткічларнинг алохіда тизимини көлтирамиз. Бунда умумий тушум, яъни күрсатилған хизматларнинг умумий ҳажми инобатта олинади. Ушбу күрсаткічларнинг номлари, уларнинг тизими, аникланиш йўллари ва мазмуни қуйидаги жадвалда көлтирилған (7.2-жадвал).

**Хизмат күрсатиши соҳаси корхоналарида самарадорликни
ифодаловчи күрсаткичлар тизими ва уларни
аниқлаш йўллари⁵¹**

Самарадорликни ифодаловчи күрсаткичлар- нинг номи	Аниқланиш формулалари	Нимани ифодалаши
Хизмат күрсатиши корхоналарида умумий самарадорликни ифодаловчи күрсаткичлар		
Хизмат күрсатиши (ХК) соҳаси рента- беллиги (Смр)	$\text{Смр} = \frac{\text{Сф} * 100}{Q}$ <i>Сф – ХКдан олинган соф фойда суммаси; Q – ХК нинг умумий ҳажми (умумий тушум).</i>	100 сўм кўрсатилган хизматта (ХК) тўғри келадиган соф фой- дани
Харажатлар самарадорлиги (Хсц)	$\text{Хар} = \frac{Q}{Ха}$ <i>Q – ХКнинг умумий ҳажми (умумий тушум); Ха – харажатлар сум- маси.</i>	1 сўм қилинган ха- ражатларга қанча ХКнинг тўғри кели- шини кўрсатади.
Харажатлар рентабеллиги (Хар)	$\text{Хар} = \frac{\text{Сф} * 100}{Ха}$	100 сўм КХларга кетадиган харажатларга тўғри келадиган соф фойда
Мехнат униумдорлиги (Му)	$\text{Му} = \frac{Q}{Хд}$ <i>Хд – ХК корхоналарида банд бўлган ходимларнинг йўртача сони.</i>	ХКда банд бўлган 1 нафар ходимга тўғри келадиган КХ ҳажми

⁵¹ Ушбу жадвал тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан тузилди.

Хизмат кўрсатиш корхоналарида активлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Активлар самарадорлиги (Акс)	$A_{\text{кс}} = \frac{Q}{A_k}$ <i>A_k – активларнинг ўртача қиймати.</i>	1 сўм активлар қийматига тўғри келадиган умумий тушум
Активлар рентабеллиги (Акр)	$A_{\text{кр}} = \frac{C_f * 100}{A_k}$	100 сўм активлар қийматига тўғри келадиган соғ фойда

Хизмат кўрсатиш корхоналарида асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Асосий воситалар самарадорлиги (Авс)	$A_{\text{вс}} = \frac{Q}{A_v}$ <i>A_v – асосий воситаларнинг ўртача қиймати.</i>	1 сўм асосий воситаларга тўғри келадиган умумий тушум
Асосий воситалар рентабеллиги (Авр)	$A_{\text{вр}} = \frac{C_f * 100}{A_v}$	100 сўм асосий воситаларга тўғри келадиган соғ фойда суммаси

Хизмат кўрсатиш корхоналарида номоддий активлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Номоддий активлар самарадорлиги (Нас)	$N_{\text{ас}} = \frac{Q}{N_a}$ <i>N_a – номоддий активларнинг ўртача қиймати.</i>	1 сўм номоддий активларга тўғри келадиган умумий тушум
Номоддий активлар рентабеллиги (Нар)	$N_{\text{ар}} = \frac{C_f * 100}{N_a}$ <i>N_a – номоддий активларнинг ўртача қиймати.</i>	100 сўм номоддий активлар қийматига тўғри келадиган соғ фойда суммаси

Хизмат кўрсатиш корхоналарида жорий активлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Жорий активлар самарадорлиги (Жас)	$Жас = \frac{Q}{M}$ <i>Жа – жорий активларнинг ўртacha қиймати.</i>	1 сўм жорий активларга тўтри келадиган умумий тушум
Жорий активлар рентабеллиги (Жар)	$Жар = \frac{СФ * 100}{M}$ <i>Жа – жорий активларнинг ўртacha қиймати.</i>	100 сўм жорий активларга тўтри келадиган соф фойда суммаси

Хизмат кўрсатиш корхоналарида ўз маблағлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Ўз маблағлари самарадорлиги (Ўмс)	$\mathfrak{U}мс = \frac{Q}{M}$ <i>Ўз – ўз маблағларининг ўртacha қиймати.</i>	1 сўм ўз маблағларига тўтри келадиган умумий тушум
Ўз маблағлари рентабеллиги (Ўмр)	$\mathfrak{U}мр = \frac{СФ * 100}{M}$	100 сўм ўз маблағларига тўтри келадиган соф фойда суммаси)

Хизмат кўрсатиш корхоналарида мажбуриятлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Мажбуриятлар самарадорлиги (Мас)	$Мас = \frac{Q}{M}$ <i>Ма – мажбуриятларнинг ўртacha қиймати.</i>	1 сўм мажбуриятларга тўтри келадиган умумий тушум
Мажбуриятлар рентабеллиги (Мар)	$Мар = \frac{СФ * 100}{M}$	100 сўм мажбуриятларга тўтри келадиган соф фойда суммаси

Хизмат кўрсатиш корхоналари харажатлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

<p>Хизматларга қилинган харажатлар самарадорлиги (Схс)</p>	$Схс = \frac{Q}{C}$ <p><i>Cx - ХК корхоналарида харажатлар миқдори</i></p>	<p>1 сўм қилинган харажат-ларга тўғри келадиган соғ тушумни</p>
<p>Хизматларига қилинган харажатлар рентабеллиги (Схр)</p>	$Схр = \frac{Сф + 100}{C}$	<p>100 сўм КХга тўғри келадиган фойда суммасини</p>

Кўриниб турибдики, келтирилган тартиб бўйича барча кўрсаткичлар нисбий характерга эга. Шуни эътироф этиш керакки, барча кўрсаткичларни аниқлашда бир хил методологик ёндашувга амал қилинган. Самарадорликни ифодаловчи ҳамма кўрсаткичлар суръатида кўрсатилган хизматлар ҳажми (умумий тушум) келтирилган. Махражида эса, қайси категория ёки кўрсаткичнинг самарадорлигини аниқлаш керак бўлса, ўша кўрсаткичнинг миқдори (суммаси ёки натурал холдаги сони) келтирилган. Агарда уларнинг рентабеллигини аниқлаш лозим бўлса, бунда ҳам бир хил ёндашувга амал қилинган. Барча холларда суръатда соғ фойда суммаси келтирилган ва маҳражда қайси кўрсаткичнинг рентабеллигини аниқлаш лозим бўлса, шу кўрсаткичнинг миқдори олинган.

Ушбу кўрсаткичлар тизими асосида самарадорликни ифодаловчи комплекс кўрсаткични ҳам аниқлаш мумкин. Бу масаланинг жуда кўп усуслари мавжуд. Бу йўналишда турли адабиётларда турли усуслар ёритилган⁵².

⁵² Абдукаримов И. Т. Молиявий ҳисобни ўқиш ва таҳдил қилиш. Т., «Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси» нацирёт уйи, 2001.; Абдукаримов И.Т., Абдукаримова Л.Г., Смагина В.В. Анализ финансово хозяйственной деятельности предприятия. Учебное пособие. 2-е изд. Тамбов. Издательский дом ТГУ, 2008.-667 бет., Акрамов Э.А. Анализ финансового состояния предприятия. Т.: 2000.-169-бет., Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳдили. - Т.: «Молия», 2003.- 224 бет., Вахобов А., Иброҳимов А. Молиявий таҳдил. Т.: «Шарқ», 2002., Вахобов А., Иброҳимов А., Ишанкулов Н. Молиявий ва бошқарув таҳдили. Дарслик. Т.: «Шарқ», 2005.- 480 бет., Вахобов А., Иброҳимов А. Ҳакимов Б. Иқтисодий таҳдил низарияси. Ўқув кўлланма. Т.: ТМИ, 2003.- 176-бет., Волкин И. О., Эргачбоев В. П. Молиявий таҳдил. - Т., «Иқтисодиёт ва хукуқ дунёси» нацирёт уйи, 1998., Ергешев Е. Иқтисодий ва молиявий таҳдил. Дарслик. Т.: «Молия», 2000. – 256-бет., Пардаев М.К. Иқтисодий таҳдил низарияси. Дарслик. Самарқанд. «Зарафишо». 2001.- 272 б. Пардаев М.К., Исройлов Ж.И. Ҳусусий корхоналар фаолияти таҳдидининг низарий ва методологик музаммолари. Т.: ‘Fan va texnologiya’, 2007. – 4,0 б.т. – 64-бет., Пардаев М.К. ва башкалар.

Барча усулларда ифода этилган йўналишни таҳлил қилиб, шундай хуносага келдикки, турли кўрсаткичлар иқтисодий мазмани, йўналиши ва ўлчами жиҳатидан бир хил ҳолатга келтириб олинади ва уларни жамлаш йўли билан комплекс кўрсаткични аниклашга эришилади. Ушбу усулнинг математик ифодасини қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$С_{кк} = \sum_{k=1}^n С_{кi} \cdot К_{кi};$$

Бунда: $С_{кк}$ – хизмат кўрсатиш корхонаси самарадорлигини ифодаловчи комплекс кўрсаткич ($i = 1, 2, 3 + \dots + n$);

$С_{кi}$ – бир хил йўналишига ва бир хил ўлчамга эга бўлган алоҳида i -сондаги самарадорлик кўрсаткичлари;

k – самарадорлик кўрсаткичлари тартиб рақами;

n – самарадорлик кўрсаткичлари сони;

$К_{кi}$ – самарадорлик кўрсаткичларининг моҳиятлилик коэффициенти.

Ушбу усулни такомиллаштириб, унинг ўртacha миқдорини ҳам аниклаш мумкин. Бу кўрсаткич ўртacha коэффициентни ифодалайди. Ушбу коэффициентнинг миқдорига қараб, унга иқтисодий маз-

Корхоналарнинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва хукуп дунёси» наприёт уйи. 2003. Пардаев М.К., Исроплов Б.И. Моливий таҳлили. Т.: Иқтисодиёт ва хукуп дунёси наприёт уйи, 1999.- 356 б., Пардаев М.К., Исроплов Б.И. Иқтисодий таҳлил. 1-кисм. Т.: Иқтисодиёт ва хукуп дунёси наприёт уйи, 2001.- 176 бет. Пардаев М.К., Исроплов Б.И. иқтисодий таҳлил. 2-кисм. Т.: «Иқтисодиёт ва хукуп дунёси» наприёт уйи, 2001.- 256-бет. Бакамов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. М.: «Финансы и статистика», 1981, 1987, 1993, 1994, 1996, 2000. – 416-бет. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. – М.: «ИНФРА-М», 2002 -333-бет.. Шеремет А.Д., Сайфушин Р.С., Негашев Е.В. Методика финансового анализа. – М.: «ИНФРА-М», 2000 - 208 бет., Басовский Л.Е. Теория экономического анализа. учеб. пособие. – М.: «ИНФРА-М», 2001 – 222 бет., Герасимова В.Д. Анализ и диагностика производственной деятельности предприятий (теория, методика, ситуации, задания): учебное пособие 4-е изд., перераб. и доп.-М.: «КНОРУС», 2008.-236 с., Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебник. – СПб.: «Питер», 2003.- 480 с. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебник. 2-е изд. перераб и доп. – СПб.: «Питер», 2008.- 528 с. Гинзбург А.И. Экономический анализ для руководителей малых предприятий. – СПб.: «Питер», 2007.- 224 с., Гладков А.А. Бухучет и финансы для руководителей и менеджеров. – СПб.: «Питер», 2007.- 240 с., Комплексный экономический анализ предприятия / Под ред. Н.В.Войтовского, А.П.Калининой, И.И.Мазуровой. – СПб.: «Питер», 2009.- 576 с., Крылов Э.И., Власова В.М., Журавкова И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия. М.: «Финансы и статистика», 2003.- 609 бет., Максютов А.А. Экономический анализ. М.: «Единство», 2005.- 544 бет.

⁵² Маркарьян Э.А. Финансовый анализ : учеб. пособие / Э.А. Маркарьян, Г.П.Герасименко. С.Э. Маркарьян. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2009. – 264 с., Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учеб. пособие.- Минск ООО "Новое знание" 2000 – 688 бет., Чиркова М.Б., Коновалова Е.М., Малицкая В.Б. Анализ хозяйственной деятельности организаций: сборник задачей и тестов : учеб. пособие. М.: «Эксмо», 2008. – 160 с., Чиркова М.Б. Учет и анализ банкротство: учеб. пособие / М.Б.Чиркова, В.Б.Малицкая, Е.М.Коновалова. – М.: «Эксмо», 2008. – 240 с.

мун бериш ва хулосани янада чукурлаштириш мумкин. Ушбу формуланинг кўриниши қўйидагича бўлади:

$$Скк = \left(\sum_{k=1}^n Ск_k * Кm \right) : n;$$

Мазкур комплекс кўрсаткични аниқлашнинг аҳамияти шундаки, бунда маҳсулотни сотиш ва сақлаш билан шугулланувчи корхоналар фаолиятига реал баҳо бериш учун иқтисодий иш билан шугулланувчи мутахассислар аниқ маълумотларга эга бўлади. Бу эса, ўз навбатида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти самарадорлигини ошириш учун иқтисодий жихатдан асосланган бошқарув қарорларини қабул қилиш имконини беради.

Бозор муносабатлари шароитида хўжалик юритувчи субъектлар аслида якка ҳолатда фаолият кўрсатишга асослансада, корхоналар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар мураккаблашиб, рақобат муҳити чукурлашиб бориши билан корхоналарни бошқаришнинг турли замонавий усулларидан фойдаланиш тақозо қилинади. Охирги пайтларда иқтисодиётда кенг қўлланилиб келаётган усуллардан бири синергетик самарага эришиш ва кластер усулларидир. Ушбу усулларни бемалол хизмат кўрсатиш соҳасига ҳам қўллаш мумкин. Навбатдаги боблардан бирида ушбу масалага алоҳида тўхталамиз.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Хизмат кўрсатиш соҳасида “Самарадорлик” тушунчасининг назарий масалалари.
2. Хизмат кўрсатиш соҳасида “Самарадорлик мезони” тушунчасининг назарий масалалари.
3. Хизмат кўрсатиш соҳасида “Самарадорлик кўрсаткичлари”нинг назарий масалалари.
4. Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларнинг таснифи.
5. Хизмат кўрсатиш корхоналарида умумий самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари.
6. Хизмат кўрсатиш корхоналарида активлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари.
7. Хизмат кўрсатиш корхоналарида асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари.

8. Хизмат күрсатиши корхоналарида номоддий активлар самара-дорлигини ифодаловчи күрсаткичлар ва уларни аниклаш йўллари.
9. Хизмат күрсатиши корхоналарида жорий активлар самара-дорлигини ифодаловчи күрсаткичлар ва уларни аниклаш йўллари.
10. Хизмат күрсатиши корхоналарида ўз маблағлари самара-дорлигини ифодаловчи күрсаткичлар ва уларни аниклаш йўллари.
11. Хизмат күрсатиши корхоналарида мажбуриятлар самара-дорлигини ифодаловчи күрсаткичлар ва уларни аниклаш йўллари.
12. Хизмат күрсатиши корхоналари харажатлари самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар ва уларни аниклаш йўллари.

Калитли сўзлар

Самарадорлик, самарадорлик мезони, самарадорлик күрсаткичлари, самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар тизими, умумий самарадорликни ифодаловчи күрсаткичлар, корхоналарида активлар самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар, асосий восигатлар самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар, номоддий активлар самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар, жорий активлар самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар, ўз маблағлари самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар, мажбуриятлар самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар, харажатлари самарадорлигини ифодаловчи күрсаткичлар.

8-мавзу. ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИ КОРХОНАЛАРИДА СИНЕРГЕТИК САМАРА ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ⁵³

РЕЖА:

- 1. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самара ва унинг назарий масалалари.**
- 2. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорлик ва уни аниқлаш йўллари.**
- 3. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорликнинг асосий йўналишлари ва тамойиллари.**

1. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самара ва унинг назарий масалалари

Хизматлар тизимида маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари ҳам салмоқли ўринларга эга. Шу туфайли мазкур мавзуни айнан хизмат кўрсатиш соҳасининг шу йўналиши мисолида қараб чиқамиз.

Маҳсулотларни саклаш билан боғлиқ хизматларни такомиллаштиришнинг бир қанча йўллари мавжуд. Улардан бири синергетик самара усулидир. Тадқиқотларимиз кўрсатишича, ушбу усулдан фойдаланиш имкониятлари катта ва унчалик катта маблағ талаб килмайди. Бирок, иктисадий адабиётларда “синергетика”, “синергетик самара” ва “синергетик самарадорлик” тушунчаларига аник жавоб топиш қийин бўлди. Шу туфайли биз ушбу саволга жавоб топиш учун бир қанча илмий ва фундаментал адабиётларга, турли луғат ва энциклопедияларга мурожаат қилдик. Улардан бири 2007 йилда муаллифлар жамоаси томонидан нашр қилинган “Большая экономическая энциклопедия”⁵⁴ бўлиб, унда синергетика сўзининг айнан ўзига изоҳ берилмаган. Аммо “Синергетик самара” (“Синергетический эффект”) сўзига изоҳ берилади ва ушбу сўздан кейин “синергия” сўзи келтирилади ва уларга қуйидагича изоҳ берилади: “апохида қисмларни умумий тизимга интеграциялантирган ҳолда “эмурдженентность” (тизимли самара) таъсирида иш самарадорлигини оширишдир. Бунда биргаликда ҳаракатнинг самара-

⁵³ Мазкур боб Олим Пардаев билан ҳаммуалифликда тайёрландик.

⁵⁴ Большая экономическая энциклопедия. – М.: «Эксмо», 2007. – 581-б.

дорлиги алоҳида ҳаракат қилинганига нисбатан юқори⁵⁵ (таржима бизники-О.П.), деб таъкидланади.

Энди “синергия” сўзининг маъносига тўхталишни мақсадга мувофик, деб топдик. Чунки, айнан синергетика сўзи бошқа луғатларда ҳам учрамайди ва уларда ҳам синергия атамаси ишлатилган. Ушбу сўзга изоҳни 1988 йилда нашр қилинган “Словарь иностранных слов” китобидан топдик. Унда эътироф этилишича “Синергизм, синергия” сўzlари юон тилидан олинган бўлиб, унинг ўзаги “synergeia”ни ташкил қиласди ва унинг маъноси “бирлашиш, ҳамкорлик”⁵⁶, деган маъноларни беради. Ушбу луғатда “синергист” сўзига ҳам изоҳ берилган. Ушбу сўз ҳам юон тилидан олинган бўлиб, “synergos”ни англатади ва “биргаликда ҳаракат қилувчи”⁵⁷, деган маъноларни беради. Аммо кейинги изоҳларда бу атаманинг одам организмида содир бўладиган ўзгаришлар, биологияга оид фанларда қўлланилиши эътироф этилган. Шундай эътироф этиш керакки, ушбу атама биринчи марта ўтган асрнинг ўрталарида физикада қўлланилди. Сўнгра XX-асрнинг охири ва XXI-асрнинг бошларида иқтисодиётта кириб кела бошлади.

Худди шунга ўхшаш ҳолатни 1999 йилда нашр қилинган, А.Н.Азрилиян таҳрири осигутда нашр қилинган “Большой экономический словарь”да ҳам учратиш мумкин. Ушбу луғатда ҳам синергетика сўзига изоҳ берилмаган, фақат “синергия” атамасидан фойдаланиб, унга изоҳ берилган. Ушбу ишда “синергия” атамасига иқтисодиёт нуқтаи назаридан ёндашилган. Ушбу асарда ҳам эътироф этилишича, мазкур атама юон тилидан олинган бўлиб, унинг ўзаги “synergeia”ни ташкил қиласди ва “компанияларнинг алоҳида фаолиятига нисбатан бирлашиб фаолият кўрсатиши натижасида катта самарадорликка эришишдир”⁵⁸ (таржима бизники-О.П.), деб кўрсатилган.

Хозирги пайтда иқтисодиётда қўлланилаётган, унинг самарадорлигини оширишга қаратилган усуллардан бири “Синергетик самара”, деб эътироф этилмоқда. Бу борада айрим тадқиқотларда ҳам эътироф этилиб, айнан шу атама қўлланилмоқда⁵⁹. Ушбу ата-

⁵⁵ Ўша жойда. – 181 б.

⁵⁶ Словарь иностранных слов. 16-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – 467 С.

⁵⁷ Ўша жойда. – 467 С.

⁵⁸ Большой экономический словарь // Под ред. А.Н.Азрилияна. – 4-у изд. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1999. – 906 с.

⁵⁹ Хамидуллоя М.Б. Развитие финансового механизма корпоративного управления. Автореферат докторской диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Т.: Банковско-финансовая Академия РУз., 2008.

мадан М.Б.Хамидулиннинг ишида⁶⁰ иқтисодиётнинг молиявий секторида, хусусан қимматли қоғозлар бозорида фойдаланиш бўйича тегишли тавсиялар ҳам ишлаб чиқилган. Х.Р.Туробованинг ишида⁶¹ эса, қишлоқ хўжалигига кооперация муносабатларини такомиллаштиришда қўллаш мумкинлиги кўрсатиб берилган. Аммо юқорида номлари зикр этилган олимларнинг ишларида ушбу тушунчаларнинг таърифи келтирилмаган. Шундай бўлсада, ушбу тушунчалардан фойдаланишга эришилган.

Булардан кўриниб турибдики, фандаги ҳар қандай янгиликни бир қанча фанларга ҳам қўллаш мумкин экан. Чунки ушбу атама ва усуллар биринчи марта аниқ табиий фанларда, тиббиётда ва физикага оид фанларда қўлланилган бўлса, таъкидланганидек, XXI асрга келиб иқтисодиётда ҳам қўлланилмоқда. Биз эса, буни иқтисодиётнинг кичик бир тармоғи бўлган маҳсулотларни сақлаш ва сотиш хизматларини кўрсатиш жараёнларида қўллаш мумкинлиги хусусида айрим фикрларни айтмоқчимиз.

Ҳақиқатда ушбу тушунчани бевосита хизмат кўрсатиш соҳасига, унинг таркибий қисми бўлган маҳсулотларни сақлаш ва сотиш жараёнига қўллайдиган бўлсак, шуни эътироф этиш керакки, соҳани ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш учун уларни икки босқичда амалга ошириш мумкин. Биринчидан, бир соҳадаги бир қанча бир-бирига ўхшаҳ хўжалик юритувчи субъектлар кучларини бирлаштириш лозим бўлса, иккинчидан ушбу соҳага даҳлдор турли соҳада хўжалик юргувчи субъектлар кучларини бирлаштириш, уларнинг бир-бири билан ҳамкорликда фаолият кўрсатишини таъминлаш лозим бўлади. Кўриниб турибдики, у ҳолда ҳам бу ҳолда ҳам, синергетика билан боғлиқ жараёнларда тарқоқ кучларни бирлаштириш тўғрисида гап кетмоқда.

Аммо шуни эътироф этиш керакки, синергетика, синергетик самара ва синергетик самарадорлик тушунчаларининг таърифлари иқтисодий адабиётларда ҳамон етарли даражада ёритилмаган.

– С. 38., Туробова Х.Р. Фермерликни устувор ривожлантиришда кооперация муносабатларини такомиллаштириш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.: УзР Банк-молия Академииси, 2012. – 27-б.

⁶⁰ Хамидулин М.Б. Развитие финансового механизма корпоративного управления. Автореферат докторской на соискание ученой степени доктора экономических наук. Т.: Банковско-финансовая Академия РУз., 2008.

– С. 27.

⁶¹ Туробова Х.Р. Фермерликни устувор ривожлантиришда кооперация муносабатларини такомиллаштириш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.: УзР Банк-молия Академииси, 2012. – 19-с.

Булардан келиб чиқиб, уларнинг назарий масалаларига алоҳида аҳамият беришни тақозо қилади. Ҳар қандай тушунча ёки категориянинг назарий масаласи унинг таърифини тадқиқ қилиш ва такомиллашган вариантини ишлаб чиқиш билан боғлик. Аммо ушбу атамаларнинг таърифлари иқтисодий адабиётларда ҳамон ёритилмаганилигини инобатга олиб, синергетика атамасига иқтисодиёт нуқтаи назаридан, унинг табиати ва моҳиятини ўрганиб, куйидагича таъриф бериш мумкин, деган холосага келдик. **Синергетика дейилганда, бирорта соҳани ривожлантириш ёки самарадорлигини ошириш мақсадида алоҳида-алоҳида субъектлар кучларини бир жойга жамлаган ҳолда ҳаракат қилиш ёки бир куч билан узлуксиз ҳолда белгиланган мақсадга эришиш йўлида тизимли равишда таъсир қилиш тушунилади.**

Аммо бу ҳолатта эришиш иқтисодиётнинг бозор муносабатлари шароитида бироз мураккаб. Чунки, турли соҳаларда турли мулк эгалиги ҳукм сурмоқда, ҳатто бир соҳада ҳам турли мулк эгаларига асосланган, бир-бири билан рақобатда бўлган хўжалик юритувчи субъектлар фаолият кўрсатади. Бирок, бугунги кунда кучларни бирлаштириш ва бир-бири билан ҳамкорлик қилиш объектив заруратга айланмоқда. Чунки, кучлар бирлашсагина, катта самарадорликка эришиш мумкин.

Мазкур таърифни иқтисодий жиҳатдан асослайдиган бўлсак, шуни эътироф этиш керакки, унда: биринчидан, бирорта аниқ соҳани ривожлантириш ёки самарадорлигини оширишга қаратилган мақсад бўлиши керак. Иккинчидан, уни амалга ошириш учун алоҳида-алоҳида фаолият кўрсатадиган субъектлар кучларини бир жойга жамлаш лозим бўлади. Учинчидан, биргаликда ҳаракатга келтирилган куч орқали алоҳида ҳаракат қилиб эришилган натижага нисбатан кўпроқ самарага эришилганлигига гувоҳ бўламиз. Тўртинчидан, битта куч билан таъсир қилиб, самарадорликка эришиш мақсади қўйилса, унда ушбу битта куч билан узлуксиз ҳолда тизимли равишда таъсир қилиш лозим бўлади.

Ушбу назарий масалаларни асослаш учун айрим далил ва мисолларни келтирамиз. Биринчидан, бирорта аниқ соҳани, яъни маҳсулотларни сақлаш ва сотиш жараёнини такомиллаштириш ва самарадорлигини оширишга қаратилган мақсад қўйилади.

Иккинчидан, ушбу мақсадга эришиш учун эса, алоҳида-алоҳида фаолият кўрсатадиган субъектлар (омбор, уларга хизмат ки-

лувчи коммунал хўжалик субъектлари, транспорт ташкилотлари кабилар) кучлари бир жойга жамланади. Уларнинг ҳамжиҳатликда фаолият кўрсатиши таъминланади.

Учинчидан, биргаликда ҳаракатга келтирилган ҳолатдаги самара, яъни ҳар бир хўжалик юритувчи субъектлар томонидан эришилган фойданинг жамланганига нисбатан, кучни бирлаштириш орқали эришилган фойда кўп бўлади. Бу эса, турли тармоқ ва соҳаларни бирлаштиришда уларнинг манфаатдорлигининг мувофикалигини таъминлаш имконини вужудга келтиради. Ҳар бир корхонанинг ҳамиша алоҳида ҳаракат қилиб, эришилган натижага нисбатан бирлапиб қилинган ҳаракати кўпроқ натижа бериши мумкин.

Тўртингчидан, таъкидланганидек, битта куч билан таъсир қилиб самарадорликка эришиш мақсади қўйилса, унда ушбу битта куч билан узлуксиз ҳолда тизимли равишда таъсир қилиш лозим бўлади. Бунга табиатдан битта мисол келтирамиз. Сув юмшоқ, аммо узлуксиз равишда бир хил томчилатиб қўйилса, қаттиқ тошни ҳам тешиб юбориши мумкин. Иктисадий соҳада мисол қилиб, омбордан юкни транспортга ортишни келтириш мумкин. Одам бир идишда 50 килограмм юкни кўтариб ортиши мумкин. Агар уни тизимли равишда давом эттиrsa, жуда кўп тонналаб юкни оргиб кўяди. Аммо уни бирданiga ортиши кийин. Бунинг учун бир қанча кучларни бирлаштиришга тўғри келади.

Бевосита маҳсулотларни саклаш жараёнига келадиган бўлсак, уни саклайдиган омбор (совуткич идораси), электр тармоқлари, газ билан таъминлайдиган идоралар каби ташкилотлар билан ҳамкорликда ишлашлари лозим. Совуткичга узлуксиз электр таъминоти лозим. Агар унда узилиш бўлса, маҳсулотда бузилиш кўп бўлади. Электр энергиясининг узилиши туфайли у истеъмолчига бир вақт бирлигида кам сотилган бўлади ва бошқа томондан, маҳсулотнинг бир қисми нобуд бўлиши натижасида унинг эгаси зарар кўради ва ҳ.к. Кўриниб турибдики, битта электр кувватининг узилиши бир қанча субъектлар манфаатига зид бўлиб келмокда. Шу туфайли совуткич корхонаси билан электр таъминоти ва ўнга ўхшаш корхоналар ҳамкорлигини таъминлаш лозим бўлади. Улар бир-бирларини қўллаб-куватлаб ишлашлари лозим бўлади.

Энди ушбу заруратлардан келиб чиқиб, синергетик самарага ҳам таъриф бериш мумкин, деб ўйлаймиз. Чунки иктисадий ад-

бийтларда ва тадқиқот жараёнида улардан фойдаланилсада, ушбу тушунчанинг таърифи адабиётларда⁶² келтирилмаган, факат унинг изохи билан чекланиб келинмоқда. Шундай килиб, биз ушбу тушунчага таъриф беришни мақсадга мувоғик, деб топдик. **Синергетик самара дейилганда, бирорта соҳада ёки бирорта жараёнда юқори самарадорликка ҳамкорликда, барча дахлдор кучларни бирлаштирган ҳолда эришиш ёки битта кучни бир мақсад сари тизимли равишда йўналтириш эвазига амалга ошириш тушунилади.** Ушбу таърифнинг ҳам математик ифодасини келтириш мумкин. Бунда асосан натижা кўрсаткичи (синергетик самара) кучларнинг жамланишида ўз ифодасини топади. Бизнинг фикримизча, ушбу жараённинг математик моделини ифодалаш учун куйидаги формуладан фойдаланишини тавсия қиласиз:

$$Q_Y = \sum_{k=1}^n K_i;$$

*Бунда: С-синергетик самара;
i - кучларнинг тартиб рақами;
n - алоҳида кучларнинг сони;
Ki - i-кучнинг (субъектнинг) номи.*

Ушбу таъриф ва математик моделни шу билан асослаш мумкинки, бирорта соҳада ёки бирорта жараёнда юқори самарани, масалан фойдани қўлга киритиш учун битта соҳадаги субъектлар ёки бир соҳага дахлдор бўлган турли субъектлар (корхоналар)нинг ҳамкорликда ҳаракат қилишларини, яъни уларнинг диалектик бирлигини таъминлаган ҳолда тарқоқ кучларни бирлаштиришни йўлга қўйиш лозим бўлади. Уларнинг тарқоқ ҳолда эришган натижасига нисбатан биргаликда килган ҳаракати кўпроқ натижага эришиш имконини беради. Уларнинг мана шу биргаликда эришган муваффакияти айнан синергетик самарани ташкил қиласи.

⁶² Хамидулин М.Б. Развитие финансового механизма корпоративного управления. Автореферат докторской диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Т.: Банковско-финансовая Академия РУз., 2008. – С. 38.; Туробова Х.Р. Фермерликни устувор ривожлантиришда кооперация мунисабатларини тақомиллаштириш. Ийтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияни автореферати. Т.: УзР Банк-молия Академияси., 2012. – 27-б. Словарь иностранных слов. 16-е изд., испр. – М.: «Рус. Яз», 1988. – С. 467.; Большой экономический словарь // Под ред. А.Н.Азрильяна. – 4-е изд. и перераб. – М.: «Институт новой экономики», 1999. – С. 906. ва х.к.

2. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорлик ва уни аниқлаш йўллари

Иқтисодиётнинг бозор муносабатлари ҳар қандай самарани ҳам ўзига сингдира олмайди. Самара қачон кулай, қачонки унга қилинган харажатлар юкори самарадорлик эвазига амалга ошса. Шу туфайли синергетик самара билан бирга **синергетик самарадорлик** тушунчасига ҳам тўхталиши максадга мувофиқ, деб топдик. Аммо иқтисодий адабиётларда, юкорида таъкидланганидек, синергетик самарадорлик тушунчасига берилган таърифни учратмадик. Шу туфайли синергетика ва самарадорлик тушунчаларининг мумтоз таърифидан ва уларнинг иқтисодий мазмунидан келиб чиқкан ҳолда ушбу тушунчанинг таърифини ишлаб чиқдик. Тадқиқотда ушбу тушунчага куйидагича таъриф беришни максадга мувофиқ, деб топдик. **Синергетик самарадорлик дейилганда, бирорта соҳада ёки бирорта жараёнда юкори самарани қўлга киритиш учун ҳамкорликда, барча дахлдор кучларни бирлаштирган ҳолда қилинган ҳаракатларга кетган харажатлар, алоҳида ҳаракат қилинган пайтдаги харажатларга нисбатан юкори самарадорликка эришиш мумкинлиги тушунилади.** Масалан, 8 та бир соҳада хўжалик юритувчи субъектлар алоҳида ҳаракат килиб, ўрта ҳисобда ҳар бир минг сўм қилинган харажатга 300 сўмдан соғ фойда олишга эриши. Улар кучни бирлаштириб, биргаликда ҳаракат қилганда ушбу кўрсаткичнинг миқдори 400 сўмни ташкил қилди, деб фараз киласиз. Кўриниб турибдик, иккинчи ҳолатда синергетик самарадорлик туфайли биринчи ҳолатга нисбатан ҳар бир минг сўм қилинган харажатга юз сўмдан кўшимча соғ фойда (400-300) олишга эришилган. Бунинг математик шаклини куйидагича ифодалаш мумкин:

$$\Delta C_{\text{с}} = K_{\text{с}} - \left(\sum_{k=1}^n K_k \right);$$

Бунда: $K_{\text{с}}$ - синергетик самара фарқининг миқдори;
 K_k - кучларни бирлаштирган пайтдаги синергетик самара;
 $\left(\sum_{k=1}^n K_k \right)$ - алоҳида кучлар ҳаракати пайтидаги самаранинг жамланган миқдори.

Ушбу формулалардан фойдаланиб, синергетик самарадорлик микдорини харажатларга иисбатан аниклаш мумкин. Бунинг учун куйидаги формуладан фойдаланишини тавсия қиласиз:

$$С_{сд} = \frac{К_{бх} - (\sum_{k=1}^n X_{k\cdot})}{С_{х}} = \frac{\Delta С_{с}}{С_{х}};$$

Бунда: $С_{сд}$ – синергетик самарадорлик;

$К_{бх}$ – кучларни бирлаштирган пайтдаги синергетик харажатлар;

$(\sum_{k=1}^n X_{k\cdot})$ – алоҳида кучлар ҳаракати пайтидаги харажатларнинг жамланган миқдори;

$\Delta С_{с}$ – синергетик самара фарқининг миқдори;

$С_{х}$ – кучларни бирлаштирган пайтдаги синергетик харажатлар фарқининг миқдори.

Амалиётда ана шу самарадорликка эришиш учун барча кучларни бирлаштирган ҳолда ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш тақозо қилинади. Бу жараён ўз-ўзидан амалга ошиб қолмайди. Буни ташкил қилишни биринчи босқичда давлат ҳокимияти бош ислоҳотчилик тамойилидан келиб чиқкан ҳолда, маҳаллий ҳокимликлар ўз зиммаларига олишлари ва унинг бажарилишини назорат қилиб боришлари лозим. Бу жараён йўлга тушиб, ўзини оқлагандан кейин хўжалик юритувчи субъектлар ўз ихтиёрлари билан бирлашиб ҳаракат қилишлари табиий. Чунки самара берадиган иқтисодий тадбир ерда қолмайди.

3. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорликнинг асосий йўналишлари ва тамойиллари

Тадқиқотларимиз кўрсатдиги, синергетик самара ва самарадорликка эришиш учун унинг бир қанча йўналишларини караб чиқиш лозим бўлмоқда. Бундай йўналишларга куйидагиларни, яъни ҳамкорликда таъсир, тизимли таъсир ва келажакнинг бугунга таъсири каби йўналишларни киритиш мумкин. Буларнинг бирбирига боғлиқлиги куйидаги расмда көлтирилган (8.1-расм).

Синергетик самаранинг асосий йўналишлари

(тамойиллари)

Хамкорли

тъсири

Тизимли тъсири

Келажакнинг буғунга
тъсири

8.1-расм. Синергетик самаранинг асосий йўналишлари (тамойиллари)⁶³

Буларнинг ҳар бирини изохлайдиган бўлсак, қуидагиларни тъкидлаш мумкин:

Биринчидан, натижанинг ўзгаришига синергетик самаранинг хамкорликда тъсири тамойили вужудга келади. Хамкорликда килинган ҳар қандай ишда кучлар бирлаштирилади ва табиий равишда юқори самарага эришиш мумкин бўади. Бу борада юқорида ҳам етарли далиллар келтирилди. Бундан кўриниб турибдики, бир соҳани ривожлантириш учун уларда мавжуд бўлган ва уларга бевосита дахлдор бўлган тарқоқ кучларни бирлаштиришга тўғри келар экан. Бу жараёнда албатта мураккабликлар мавжуд. Чунки хозирги шароитда турли мулк шаклида фаолият кўрсатаётган, турли соҳада хўжалик юритадиган субъектларни бирлаштириш бироз мураккаб. Шу туфайли уларнинг манфаатдорлиги тъминланган бўлиши лозим. Бу анча ташкилий тадбирларни амалга оширишни тақозо қиласи. Шу туфайли ушбу ишнинг бошида маҳаллий ҳокимият туриши мақсадга мувофик.

Иккинчидан, синергетик самарага эришиш учун тизимли тъсирини амалга ошириш тақозо қилинади. Чунки тизимли тъсири натижасида қаттикни юмшоқ билан енгис мумкин. Юқорида юмшоқ сув тошнинг устига тизимли равишда томизиб турилса, тошни тешиши мумкинлигини эслатган эдик. Буни иқтисодиётга хос тарзда изохлайдиган бўлсак, шуни тъкидлаш жоизки, агар бинони курмокчи бўлсак, ҳар куни унга мингтадан гишт териб борилса, маълум кунда ушбу бино битади. Пахта хирмонини ҳам мисол келтириш мумкин. Пахтанинг ҳар бир чаноқдаги оғирлиги 5-10 граммни ташкил қиласи. Уни териш жараёнида тизимли равишда аста-секинлик билан грамлаб териш натижасида миллион тонналаб хирмон хосил бўлади. Худди шундай ҳолатта қадимиий

⁶³ Муаллиф томонидан тадқиқотлар натижасида ишлаб чиқилади.

мақолларимиздан бири: “Тома-тому кўл бўлур, томмай қолса чўл бўлур”, деган мисолни ҳам келтиришимиз мумкин. Кўриниб турибдики, тизимли таъсир натижасида кичик натижаларнинг жамланиши билан катта муваффакиятга эришиш мумкин экан. Буни бевосита маҳсулотларни сақлаш, совутиш ва сотиш жараёнига ҳам қўллаш мумкин. Масалан, юқорида тавсия қилинган “совук занжир” усулини оладиган бўлсак, маҳсулотни тайёрлашдан сақлаш ва сотишга қадарги босқичларнинг ҳаммасида совуткич бўлиши лозим. Бунда ташиш жараёнида автомобиллар ва бошқа транспорт воситалари ҳам совуткичлар билан жиҳозланиши керак бўлади. У ҳолда маҳсулотнинг нобуд бўлиши минимал даражага тушади ва у катта синергетик самара беради.

Учинчидан, синергетик самаранинг яна бир йўналиши **келажакнинг** бугунга таъсир қилиш тамойили бўлиб ҳисобланади. Буни оила ҳаётига қиёс қиласиган бўлсак, ота-она боласининг саводхон бўлиб ўқишлигини, келажакда билимдон бола бўлиб этишинини орзу қиласи. Бунга эришиш учун эса, унинг ўқишига тегишли шароитларни яратишга харакат қиласи, ўргатувчи (репетитор) ёллайди. Бизнинг мамлакатимизда асосий таълим бепул. Аммо ўз фарзандининг келажагини ўйлаган ота-она пул тўлаб, қўшимча дарсларга иштирок этишини таъминлашга харакат қиласи. Кўриниб турибдики, келажак бугунга таъсир қилмоқда. Агар буни бевосита иқтисодиётга қўллайдиган бўлсак, тадбиркорнинг мақсади ўз фаолияти натижасида, харажатлар қилиш эвазига келажакда катта фойда олиш, сифатли хизмат кўрсатиш, бозорда ўз мавқенини мустаҳкамлаш орқали баланд обрўга эришишга қаратилган бўлади. Бунга эришиш мақсадида тадбиркор биз тадқиқ қилаётган маҳсулотни сақлайдиган омборлар ва совуткичларни ҳам мавсумга шай килиб қўйиш учун барча биноларни, ускуна ва жиҳозларни олдиндан таъмирлаб, уларни шай ҳолатга келтиради. Кўриниб турибдики, келажак бугунги фаолиятга таъсир қилмоқда.

Юқоридаги келтирилган учта тушучаларнинг таърифидан ва уларга берилган изоҳлардан кўриниб турибдики, синергетик самараага эришиш учун хўжалик юритувчи субъектларнинг бозор муносабатлари шароитидаги индивидуализм тамойилига асосланган харакати ва ҳар бирининг якка тартибда рақобат майдонида намоён бўлишига барҳам бериш лозимлигини тақозо қиласи. Бу ҳолат бозор муносабатлари тамойилларига бошқачароқ, ўзимизга

хос тарзда ёндашиш заруратини туғдиради. Бу борада тегишли ташкилий-хуқукий механизмларни ишлаб чиқиш ва улардан амалиётда кеңг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ишни мувофиқлаштириш масаласини ҳозирги пайтларда тажриба тариқасида маҳаллий ҳокимиятлар амалга ошириши мақсадта мувофик. Агар у ҳақиқий синергетик самара берса, уни мамлакат миқиёсида жорий қилишга түгри келади, деб ҳисоблаймиз.

Барча соҳаларда ҳамкорлик катта муваффақиятларга эришиш калити эканлиги бизнинг миллатимиз учун асл қадрият. Масалан, бизда бирорта ишни тез ва соз битириш учун қадимдан “ҳашар” деган тадбирга амал қилиб келинган. Бу айнан бирор-бир мақсадга эришиш, бирорта ишни бажариш учун турли кучларни бирлаштириш ва ҳамкорлик қилиш намунасидир. Демак, бизнинг ҳашаримизни англатадиган замонавий халқаро ибора синергетик усул, яъни ҳамкорлик усули эканлигига гувоҳ бўламиз.

Бизнинг иқтисодиётимиз ҳам жаҳон ҳамжамиятига интеграцияланган ҳолда ривожланмоқда ва бундай бўлиши тайин. Бу ҳолат маълум даражада иқтисодиётимизда рақобат муҳитининг шаклланишини ва рақобатчилар ўргасида рақобатчиликнинг мавжудлигини тақозо қиласи. Бу эса ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш заруратини вужудга келтиради. Аммо бизнинг иқтисодиётимизда кескин рақобатнинг сақланиб қолиши билан биргаликда ҳамкорлик ҳам муттасил ривожланиб боравериши лозим. Зоро, бу жараён ҳозирги замон тили билан айтганда юқори “синергетик самара”га, сўнгра “синергетик самарадорлик”ка эришишнинг асосий йўлларидан бирига айланади.

Булардан шундай хулоса чиқариш мумкини, “синергетика” сўзини ўзимизга мос равишда, унга мазмунни жиҳатидан қарайдиган бўлсак, “ҳамкорлик” деб аташ мумкин. Ҳамкорликнинг ҳозирги мавжуд шакллари: турли уюшмалар, кооперациялар, бирлашмалар, ассоциациялар каби шаклларда намоён бўлмоқда. Бирорта самарага эришишда, бирорта ишни тез ва соз бажаришда кучларни бирлаштиришишнинг бир марталик жараёни бизда қадимдан, юқорида таъкидланганидек, ҳашар шаклида қўлланилиб келинган. Бу ҳозир ҳам сақланиб қолинмоқда. Бундай ишлар қадриятларимизнинг тикланишида ҳам катта аҳамиятга эга бўлмоқда.

Кўриниб турибдики, синергетика бизнинг ижтимоий-иктисодий ҳаётимизнинг ажралмас қисми сифатида биздан олдин ҳам узоқ

бўлмаган ва ҳозир ҳам у биз билан бирга. Келажак истиқболимизда ҳам ҳамкорлик синергетик самарага эришишнинг асосий йўли бўлиб қолади. Чунки, нима кадрият бўлган бўлса, бугун улар босқич-ма-босқич тикланмокда, сакланиб қолганлари такомиллашмокда, келажакда ҳам у ҳаётимизнинг таржибий қисми сифатида авлодларимизнинг ҳаётий тарзидан кенг ўрин олиши табиий. Шу туфайли ҳар қандай янги тушунчалар, усуllар ва дастакларни тадқиқ қилганда, албатта, ўзимизнинг ўтмишимиизга, ота-боболаримизнинг хўжалик юритиш шаклига мурожаат қилиш лозим бўлади. Чунки, ҳар қандай янгилик унutilган ўтмишдир, деган ақидага амал қилиш лозимдир.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самара ва унинг назарий масалалари.
2. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самаранинг таърифи.
3. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самараддорлик ва уни аниқлаш йўллари.
4. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорликning таърифи.
5. Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорликning асосий йўналишлари ва тамойиллари.
6. Синергетик самарадорликning ҳамкорликда таъсири йўналиши.
7. Синергетик самарадорликning тизимли таъсири йўналиши.
8. Синергетик самарадорликning келажакнинг бугунга таъсири йўналиши.

Калитли сўзлар

Синергетика, синергетик самара, хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самара, хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самараддорлик, синергетик самарадорликning ҳамкорликда таъсири йўналиши, синергетик самарадорликning тизимли таъсири йўналиши, синергетик самарадорликning келажакнинг бугунга таъсири йўналиши.

9-мавзу. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА КЛАСТЕР УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ⁶⁴

РЕЖА:

- 1. Кластер усулининг мазмуни ва унинг таърифини асослаш бўйича назарий масалалар.**
- 2. Маҳсулотларни сақлаш билан боғлиқ хизматларни ривожлантириш кластери ва ундан фойдаланиш имкониятлари**

1. Кластер усулининг мазмуни ва унинг таърифини асослаш бўйича назарий масалалар

Йигирма биринчи асрнинг ўзига хос хусусиятларидан бири, иқтисодиёт фанига жуда кўплаб усуллар ва инновацияларнинг кириб келиши билан характерлидир. Улардан бири кластер усулидир. Мазкур усулининг хизмат кўрсатиш соҳасида кўлланилиши бўйича айrim фикрлар айтилмоқда. Ушбу усулдан фойдаланишдан олдин унинг мазмунини назарий жиҳатдан очиб беришни мақсадга мувоғиқ, деб топдик.

Хозирги пайтда кластер сўзи ва у билан боғлиқ тушунчалар халқаро амалиётда ва бир қанча фанларда, шу жумладан, иқтисодиётга оид фанларда ҳам кенг кўлланилиб боришига қарамасдан, ушбу сўзнинг изохи деярли ёритилмасдан қолинмоқда. Жумладан, ўзбек тилида ушбу сўздан деярли фойдаланилмай келинмоқда. Хусусан, 1983 йилда нашр қилинган 2 жилдлик “Русча-ўзбекча лугат”да⁶⁵ ушбу сўзнинг изохи берилмаган эди. 2006 йилда нашрдан чиқсан 5 жилдлик “Ўзбек тилининг изохли лугати”да ҳам ушбу сўз ва у билан боғлиқ тушунчалар келтирилмаган⁶⁶.

Бундай ҳолат рус тилида нашр қилинган адабиётларда ҳам кузатилади. 1999 йилда Москва шахридаги “Институт новой экономики” нашриётида чоп қилинган “Большой экономический словарь”да ҳам кластер сўзига изоҳни топа олмадик⁶⁷. Лугат илмининг даргаларидан бири С.И. Ожеговнинг “Словарь русского языка”

⁶⁴ Мазкур боб Олим Пардаев билан ҳаммуаллифларга тайёрланди.

⁶⁵ Русча-ўзбекча лугат. – Т.: “Ўзбек совет энциклопедияси” баш редакцияси, 1983. 1-жилд – 680 бет, 2-жилд – 672 бет,

⁶⁶ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5-жилдлик. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006. 1-жилд – 680 бет, 2-жилд – 672 бет, 3-жилд – 688 бет, 4-жилд – 608 бет, 5-жилд – 592 бет.

⁶⁷ Большой экономический словарь. – М.: “Институт новой экономики”нашриёти, 1999. – 1246 бет.

номли луғатида ҳам ушбу сўзниң изоҳи берилмаган⁶⁸. Одатда математикада кластер таҳлили қўлланилиб келингандигига гувоҳмиз. Аммо 1988 йилда нашр қилинган “Математический энциклопедический словарь”да ҳам ушбу сўзга изоҳ топа олмадик⁶⁹. Булардан ҳам кўриниб турибдики, иқтисодий ўсишининг илфор усуларидан бири бўлган кластер усули олдин ҳам, ҳозир ҳам МДҲ мамлакатлари иқтисодий адабиётларида ва тил луғатида кенг қўлланилганича йўқ. Москва шаҳрида 2007 йилда нашр қилинган “Большая экономическая энциклопедия”да ҳам кластер сўзига изоҳ берилмаган⁷⁰.

Кластер сўзи ва у билан боғлик тушунчалар халқаро амалиётда ва бир қанча фанларда, шу жумладан, иқтисодиётга оид фанларда ҳам кенг қўлланилмоқда. Масалан, Финляндияда ўрмон хўжалиги кластери, Норвегияда денгиз технологиялари кластери, Буюк Британияда биотехнологик кластер, Италияда оёқ кийимини ишлаб чиқарувчи кластер, Германия ва Бельгияда кимёвий кластер кабиларни мисол келтириш мумкин⁷¹. Булардан келиб чиқиб таъкидлаймизки, Ўзбекистон иқтисодиётида ҳам кластер усулидан фойдаланиш мумкин. Чунки мамлакатимизда бозор муносабатлари шаклланиб, мулк тизимида хусусий мулкнинг устуворлиги етарли даражада таъминланди. Бу ҳолат мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўнгашга инновацион усулларни, хусусан кластер усулини ҳам қўллаш мумкинлигини тақозо қиласди.

Бундай ҳолатни охирги пайтларда кластер усулини қўллаш билан бир қанча тадқиқотчиларнинг шуғуланаётганлигидан ҳам кўриш мумкин. Булар жумласига Д.М.Курбанова⁷², О.М.Пардаев⁷³, М.Т.Алимова⁷⁴ кабиларнинг тавсияларини киритиш мумкин. Маз-

⁶⁸ Ожегов С.И. Словарь русского языка.- М.: “Русский язык”, 1982. – 816 бет.

⁶⁹ Математический энциклопедический словарь. Советская энциклопедия”, 1988. – 847 бет.

⁷⁰ Большая экономическая энциклопедия. – М.: «Эксмо», 2007. – 816 бет.

⁷¹ Алимова М.Г. Туристик кластер худудий рақобатбардошикни оширишнинг самарали ташкий-иқтисодий механизми сифатида://“Мамлакатни модернизациялаш шароитида иқтисодиётни ривожлантиришинге дољзарб муаммолари” мавзусидаги Республика ИАК материаллари. (2012 йил 17 февраль), Самарқанд, СамИСИ, 2012. - 180 бет.

⁷² Курбанова Д.М. Вопросы формирования туристического кластера в Узбекистане//Хизматлар бозориги: муаммо, ечимлар ва истиқболлар. Халқаро ИАА материаллари. 2012 йил 29-30 июнь. Самарқанд, 2012. -111-113-бетлар.

⁷³ Пардаев О.М. Маҳсулотларни сақловчи корхоналарда самарадорлик: мазмунни, мезонлари, кўрсаткочлари, омиллари ва уларни бахолаш йўллари. Монография. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2012 – 76-79-бетлар.

⁷⁴ Алимова М. Г. Туристик кластер худудий рақобатбардошикни оширишнинг самарали ташкий-иқтисодий механизми сифатида://“Мамлакатни модернизациялаш шароитида иқтисодиётни ривожлантиришнинг дољзарб муаммолари” мавзусидаги Республика ИАК материаллари (2012 йил 17 февраль), Самарқанд, СамИСИ, 2012. - 178-182-бетлар.

кур тадқиқотчилар асарларида кластернинг бозор муносабатлари шароитида объектив зарурлиги, амалиётда қўлланилиши, унинг бошқаришдаги ўрини, таркибий тузилиши хусусида эътиборга молик тавсиялар келтирилган. Аммо ушбу адабиётларда кластер тушунчасининг мазмуни назарий жиҳатдан тўлик очиб берилмаган. Буларни инобатга олиб, кластер тушунчасининг мазмунини назарий жиҳатдан таҳлил қилишдан бошлаймиз.

Тадқиқотчилардан М.Т.Алимова таъкидлашича, “Кластер” сўзи инглиз тилидан олинган бўлиб, “бирга ўсмоқ” маъносини англатади⁷⁵. Бизнинг фикримизча, «бирга ўсмоқ» тушунчаси бирорта муаммони ҳал қилишда «бергалашиб ҳаракат қилмоқ» маъносини билдиради. Демак, бирорта муаммони ҳал қилишда кластер ёндашувидан фойдаланадиган бўлсак, албатта ушбу жараённинг ёки бирорта фаолиятнинг самарадорлигини ошириш учун шунга дахлдор бўлган кучларни бирлаштириш ҳакида гап бормоғи лозим.

Шуни эътироф этиш керакки, айрим тадқиқотчилар, масалан, О.М.Пардаев Самарқанд вилоятида маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари кластерини ишлаб чиқсан⁷⁶.

Ушбу фикрга қўшилган ва ундаги услубий йўналишга асосланган ҳолда Самарқанд вилоятида туризмнинг ҳам кластерини тузиш мумкин, деган хуносага келдик. Бизнинг фикримизча ушбу соҳа кластерига қўйидагиларни киритишни мақсадга мувофиқ, деб хисоблаймиз:

- вилоят ҳокимлиги;
- туман ва шаҳар ҳокимликлари;
- туристик фирмалар;
- туризмга хизмат қилувчи инфратузилмавий субъектлар;
- туризмни ривожлантиришга қўйилган инвесторлар;
- туристик комплекслар таркиbidаги меҳмонхона хўжаликлари;
- туризмнинг ички ва ташқи рекламаси билан шуғулланувчи ташкилотлар;
- туризм соҳасида ҳамкорлик қиласиган хорижий фирмалар ва инвесторлар;

⁷⁵ Ўша жойда. – 179-бет.

⁷⁶ Пардаев О.М. Маҳсулотларни сакловчи корхоналарда самарадорлик мазмуни, мезонлари, кўрсаткичлари, омиллари ва уларни баҳолаш йўллари. Монография. – Т.: “Иқтисоднёт”, 2012 – 76-79-бетлар.

туристик ресурслар ва уларни ушлаб турувчи турли ташкилотлар кабиларни киритиш мумкин.

Мазкур тузилмаларнинг функцияларига қисқагина тўхтадиган бўлсак, иқтисодиётнинг ҳозирги босқичида туризм кластери вилоят ҳокимлиги томонидан бошқарилган маъқул. Чунки ушбу ташкилот вилоят бўйича мазкур соҳани ривожлантириш учун тегишли кучларни бир-бирига мувофиқ ҳолда бирлаштириб турди.

Туризмни ривожлантиришда туман ва шаҳар ҳокимликларининг асосий вазифаси ўзларининг худудларидағи туристик обьектларнинг сақланиши, туристларнинг бориши учун тегишли шароитни яратиши ва туристлардан маълум даражада маблағни туман (шаҳар)нинг маҳаллий бюджетига туширишни таъминлашдан иборатдир. Бунинг учун улар имкон қадар туристик фирмаларни ўзларининг худудларида ташкил қилиш билан бирга албагта, туристик обьектларнинг туристларга кўрсатилиши учун қизиқарли ва қулагилгини таъминлашга ҳаракат қўлмоғи лозим.

Туризмни ривожлантириш учун турли мулк шаклида фаолият кўрсатаётган туристик фирмалар биринчи галдаги манфаатдор ташкилот бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли ушбу субъектлар туризмни ривожлантириш учун барча билим ва тажрибаларини аямасдан сафарбар қилиши лозим. Агар туристик кластер ташкил қилинса, турфирмалар бир-бири билан рақобатчи сифатида эмас, балки ҳамкор сифатида фаолият кўрсатадилар. Бизнинг мамлакатимизда катта муваффакиятга эришиш учун рақобатга нисбатан ҳамкорликда фаолият кўрсатиш юқорироқ самара беради, деб ўйлаймиз.

Туризмнинг ривожланишида туризмга хизмат қилувчи инфра тузилмавий субъектларнинг ўрини ва роли ҳам катта эканлигини инобатга олиб, туристик кластерда уларнинг ҳам иштирокини таъминлаш максадга мувофиқ. Бундай ташкилотлар таркибиға коммунал хизматларни амалга оширувчи ташкилотларни, йўлларни таъмирловчи субъектларни, туристларни ташийдиган ва уларнинг хавфсизлигини таъминлайдиган идораларни, “Ўзбекистон темир йўллари” ДАТК, “Ўзбекистон ҳаво йўллари” ДАКнинг худудий ташкилотларини киритиш мумкин. Ушбу ташкилотлар ҳам туризмнинг ривожланишидан бевосита манфаатдор. Бундай обьектив зарурат ушбу субъектларнинг туризм кластери таркибида бўлишини тақозо қиласди.

Ҳар бир соҳани ривожлантириш учун шу соҳанинг эгалари, аникроғи инвесторлари бўлмоғи лозим. Инвесторлар турли мулк эгалари бўлиши мумкин. Уларнинг асосий мақсади тадбиркорликни ривожлантириш ва маълум даражада фойда олиш билан боғлик. Шу туфайли туризмни ривожлантиришга ўз мулкини қўйган инвесторлар ҳам соҳанинг ривожланиши учун катта манфаатдор субъектлардан биридир. Бундай зарурат туризм кластери таркибида инвесторларнинг ҳам бўлишлигини тақозо қиласи. Ушбу субъектларнинг туризм кластерида иштирок этиши соҳанинг ривожланиши учун жўяли таклифларнинг ишлаб чиқилиши учун асос бўлади, деб ўйлаймиз.

Туризмнинг ривожланишида меҳмонхоналарнинг ўрни бекиёс. Шу туфайли кўпгина туристик комплекслар таркибида алоҳида меҳмонхоналар мавжуд. Мамлакатимизда дунё андозасига жавоб берадиган, кўп юлдузли, миллий хусусиятларни ўзида ифода этадиган меҳмонхона хўжаликлари тизими шаклланди ва ривожланмоқда. Туристлар кисқа вақт бўлсада, яшайдиган жойи қулай ва хавфсиз бўлишлигига кафолат бўлсагина ўша мамлакатга ташриф буюради. Шу туфайли туристлар оқимининг кўпайиши меҳмонхона хўжаликларининг ҳолатига ва уларда кўрсатиладиган хизматларнинг сифатига боғлик. Бундай зарурат меҳмонхона хўжаликларининг ҳам туризм кластери таркибида бўлишлигини тақозо қиласи. Чунки кўпгина меҳмонхоналар туристик комплекслар таркибига кирмасдан, алоҳида субъект сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Туризмнинг ривожланишида ички ва ташқи реклама билан шуғулланувчи ташкилотларнинг ҳам ўрини бекиёс. Инсонда бирор нарса ҳакида тасаввур ҳосил бўлиши ва уни кўришга иштиёқ туғилиши учун унга ўша обьект ҳакида ахборот керак. Бу масала XXI-асрга келиб иктисодий-ижтимоий хаётимизнинг ажralmas қисмига айланди. Мамлакатимизнинг туристик салоҳиятини узоқ мамлакатларга кўз-кўз қиласидиган ахборотни реклама орқали етказиш мумкин. Бундай зарурат ушбу субъектларнинг туризм кластери таркибида бўлишлигини тақозо қиласи. Шу туфайли пухта ўйланган ва тезкор тарзда тўлик етказиб бериладиган реклама туризм соҳасининг ривожланиши учун муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг туризм соҳасини ривожлантиришда ҳамкорлик қиласидиган хорижий фирмалар ва инвесторларнинг ҳам

маълум даражада ўрини бор. Чунки, бир қисм туристлар бизга хориждан келади, мос равишда бир қисм фуқароларимиз турист сифатида хорижга боради. Бу туризм соҳасида бевосита хорижий ҳамкорларнинг бўлишини тақозо қиласи ва мос равишда хорижий инвестерларнинг мамлакатимизга кириб келиши учун замин яратади. Шу туфайли мазкур зарурат хорижий ҳамкорларнинг ҳам туризм кластери таркибида бўлишлигини тақозо қиласи. Бу эса, ўз навбатида, туризмнинг ривожланиши учун асос ва катта имконият бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимизда туристик ресурслар кўп. Аммо уларни ушлаб турувчи турли ташкилотлар мавжуд. Буларнинг бир қисми тарихий обидаларни кўриқлаш билан боғлик бўлса, яна бир қисми маданий меросимизни асрашга қаратилган субъектлардир. Учинчisi, табиатни муҳофаза қиласиган ташкилотлар бўлиб ҳисобланади. Ушбу ташкилотлар биринчидан, туристик обьектларни саклашга масъул бўлса, иккинчидан туристларни олиб келишга масъуллар турфирмалар бўлиб ҳисобланади. Улар бевосита бир-бири билан узвий алоқада фаолият кўрсатишлари лозим. Бундай зарурат ушбу субъектларнинг туризм кластери таркибида бўлишлигини тақозо қиласи.

Агар вилоятда туризмни ривожлантириш учун ушбу субъектларнинг кучлари ва эътиборини бирлаштирадиган туризм кластери ташкил қилинса, ўйлаймизки, мазкур соҳанинг муттасил ва барқарор ривожланиши таъминланади.

2. Маҳсулотларни саклаш билан боғлик хизматларни ривожлантириш кластери ва ундан фойдаланиш имкониятлари

Хозирги пайтда иқтисодиётда янги йўналиш – кластер усулидан фойдаланиш орқали юқори самарадорликка эришилмоқда. Унинг таркибий қисми бўлган хизмат кўрсатиш соҳасида ушбу йўналиш янада муҳим роль ўйнайди. Чунки, ушбу соҳа ишлаб чиқаришга таъсир қиласа, унинг ўсиш даражаси хизмат кўрсатишни такомиллаштиради. Бу ўзаро боғлиқлик иқтисодиётнинг барча соҳаларида содир бўлиши табиий.

Охирги пайтларда ривожланган мамлакатларда кластер усулига иқтисодиётни жадал ривожлантириш омили сифатида қаралмоқда. Хусусан, Японияда миллий инновацион тизимларнинг

яратилишида кластерли усуллардан фойдаланилади. Бунга мисол килиб, JETRO корпорациясида 11 та кластер яратилғаннанни таъкидлаш мумкин⁷⁷. Россияда ҳам бир қанча худудий илмий-инновацион кластерлар яратилмоқда⁷⁸. Бундай кластерлар АҚШ, Франция, Швеция каби ривожланган мамлакатларда ҳам яратилған ва улар муваффакият билан фаолият кўрсатмоқда. Жумладан, Гарвард бизнес мактаби маълумотларига кўра, АҚШ иқтисодиётида 32 %дан зиёд бандлик кластер орқали таъминланган. Швеция иқтисодиётида эса, меҳнатга лаёқатли ахолининг 39,0 %и банд. АҚШда кластерда банд ахолининг ўртача иш ҳақи бошқа ахолини-кига қараганда 29 %га кўпдир⁷⁹. Кўриниб турибдики, кластер нафа-қат иқтисодий ўсишининг, балки ижтимоий ҳаётнинг ўнгланиши учун ҳам муҳим омиллардан бири экан.

Хизмат кўрсатиш соҳасининг таркибий қисми бўлган саклаш ва сотиш хизматларини ривожлантиришда ҳам бир қанча замона-вий усуллардан фойдаланиш тақозо қилинади. Юкорида биз синер-гетик самара усулини ва у билан боғлиқ тушунча ва жараёнларнинг хизмат кўрсатиш соҳасида қўлланилиш имкониятларини қараб чиқ-кан эдик. Энди шунга ўхшашиб усуллардан бири – кластер усулидир.

Самарқанд вилоятида маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари кластерига киритиладиган субъектларга куйидагиларни кири-тиш мумкин:

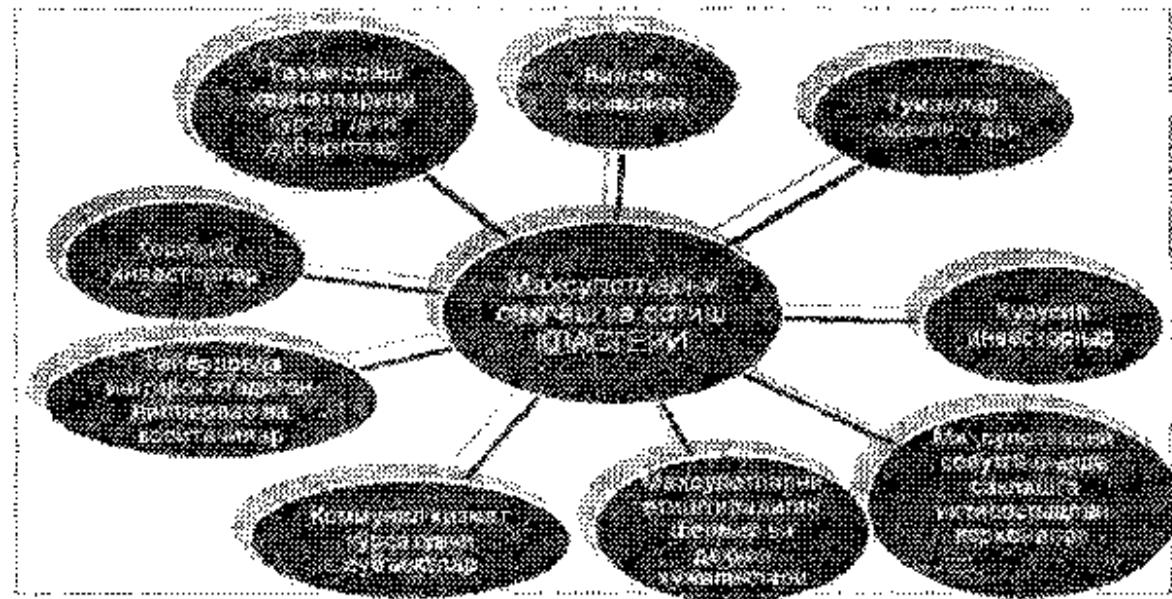
- вилоят ҳокимлиги;
- туман ҳокимликлари;
- ҳусусий инвесторлар;
- маҳсулотларни сотишга ихтисослашган корхоналар;
- маҳсулотларни саклашга мўлжалланган субъектлар;
- маҳсулотларни етиштиришга мўлжалланган субъектлар;
- коммунал хизматларни кўрсатувчи корхоналар;
- маҳсулотларни тайёрловчи корхоналар;
- хорижий инвесторлар;
- таъмирлаш хизматларини амалга оширувчи корхоналар ва ҳ.к.

⁷⁷ Инновационная экономика. / Под ред. Дынкина и Ивановой. – М.: «Наука», 2004. Ушбу маълумот 2011 йилда нашр қилинган “Ўзбекистон: жаҳон моливий-иқтисодий инқизози, инновацион тараққиёт ва миллий иқтисодиёт ракобатбардошлигини ошириш” номли ЎзРФА Иқтисодиёт институти олийлари жамоаси томонидан нашр қолинган монографиядан олинган. – Т.: “KONSAUDITINFORM-NASHR”, 2011. – 97-б.

⁷⁸ Ўза жойда. – 97-б.

⁷⁹ Ўза жойда. – 97-98-б.

Ушбу субъектларнинг бир-бiri билан боғлиқлиги куйидаги расмда келтирилган (9.1-расм).

9.1-расм. Самарқанд вилоятида маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари кластери⁸⁰

Ушбу расмдан кўриниб турибдики, маҳсулотларни саклаш ва сотиш билан боғлиқ жуда кўп субъектлар бир-бiri билан узвий равишда боғлиқ экан. Уларнинг бошини қовуштириш ва барча кучларни бир максад сари йўналтириш учун қаратилган тадбирларни амалга ошириш учун вилоятда айнан шу масалани ҳал қилишга қаратилган худудий дастурни ишлаб чиқиши тақозо қилинади. Бунга факат маҳсулотларни саклаш ва сотиш билан шуғулланадиган субъектлар эмас, балки шунга манфаатдор барча корхона, ташкилот ва идоралар кучларини жамлашга тўғри келади. Хулоса қилиб айтганда вилоятда маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари кластерини яратиш лозим бўлади.

Вилоятдаги вазиятни ўрганиб, маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари кластерини ишлаб чиқишига муваффак бўлдик. Бундан кўриниб турибдики, ушбу соҳани ривожлантириш учун факат маҳсулотларни сакловчи корхоналар ёки ҳокимиятнинг кучи етмайди. Маҳсулотларни сакловчи корхоналарга тегишли инфратузилмани ташкил қилиши учун маблағ этишмаслиги мумкин. Ундан булар бевосита манфаатдор ҳам эмас. Ҳокимиятнинг ҳам маҳаллий бюджети маҳсулотлар саклашни юқори даражага кўтариши учун зарур бўлган харажатларни кўтара олмайди. Шу туфайли, ушбу

⁸⁰ Тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

тадбирни амалга ошириш учун бир қанча кучларни бирлаштириш лозим бўлмоқда. Бунга эришишнинг замонавий йўлларидан бири, унинг кластерини тузишдан иборатdir.

Кластер усулининг моҳияти шундаки, расмда келтирилган барча субъектлар маҳсулотларни сақлаш ва сотиш хизматларини ривожлантиришнинг ягона дастурини ишлаб чиқади ва унда ҳар бирининг вазифаси аниқ белгилаб олинади. Масалан, маҳсулотларни сақлаш ва сотиш хизматларини кўрсатувчи субъектлар нима билан шуғулланади, шу маҳсулотларни кимлар етиштиради, ташиб билан ким шуғулланади, йўлни ким таъмирлади, янги йўлларни ким куради, ички ва ташқи инвесторларнинг вазифалари нималардан иборат бўлади каби масалаларнинг барчаси келишилиб олинади. Шундагина вилоятда маҳсулотларни сақлаш ва сотиш хизматларини ривожлантириш бўйича ягона дастур шаклланиб, уни ривожлантиришга эришилади. Буни мувофиқлаштирувчи ташкилот вилоятда вилоят ҳокимлиги, туман ва шаҳарларда, мос равища, туман ва шаҳар ҳокимликлари бўлади.

Бизнинг фикримизча, Самарқанд вилоятининг Жомбой, Булунгур, Тайлоқ ва Самарқанд каби мева ва сабзавотларга ихтисослашган туманларида маҳсулотларни сақлаш ва сотиш хизматларини мувофиқлаштирувчи кенгаш тузиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ташкилотнинг номини “Маҳсулотларни сақлаш ва сотиш хизматларини ривожлантиришни мувофиқлаштирувчи Кенгаш”, деб аташ мумкин. Унинг таркибий қисмлари сифатида маҳсулотларни сақлаш ва сотиш хизматлари билан шуғулланувчи йирик корхоналар, ундан манбаатдор ва у билан боғлиқ бўлган корхона раҳбарларини киритиш мумкин. Улар дастлаб жамоатчилик асосида, кейинчалик пуллик хизматларни йўлга қўйиб, тижорат асосида фаолият кўрсатишлари мумкин.

Фикримизча, ушбу кенгаш раиси вазифасига вилоят, туманларда бўлса, туман ҳокимлари ёки унинг иқтисодий ва ижтимоий ишлари бўйича ўринбосарлари тайинланишлари мумкин. Унинг аъзолари таркибига шунингдек, ушбу хизматларни ривожлантиришдан манбаатдор бўлган бошқа ташкилотларни ва олимларни ҳам киритиш лозим бўлади. Чунки бу борадаги ишланмалар илмий тавсиялар учун ушбу кластер тажриба майдони бўлиб хисобланади.

Таъкидланганидек, ушбу кенгаш аъзолари биринчи босқичда жамоатчилик асосида фаолият кўрсатишлари лозим. Кейинчалик

маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари билан шуғулланувчи субъектлар ва уларга дахлдор ташкилотлар ривожланиши оқибатида ушбу кенгашнинг фаолиятини таъминлаш учун маълум микдорда ажратмалар ҳисобидан унинг маблағини шакллантирса бўлади. Бундан ташқари, ушбу идора назорат қилувчи ташкилот бўлмасдан, кўмаклашувчи ташкилот бўлиб ҳисобланади. Улар мамлакатимизнинг ва бошқа хорижий мамлакатларнинг турли ҳудудларидан ҳар хил эҳтиёт қисмлар, технологияларни олиб келиш ва уларни таъмирлаш хизматларини амалга ошириши мумкин. Бунинг эвазига улар маълум даражада маблағ ишлаб топади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Кенгашга йўналтирилган маблағлар маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари билан шуғулланувчи субъектлар ва унга дахлдор бўлган ташкилотларга бир неча баробар кўпроқ фойда келтириши лозим бўлади. Кенгаш тузилишидан мақсад ҳам маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари кластерини ташкил қилиш натижасида юқори синергетик самарадорликка эришишдан иборат бўлади.

Биз тавсия қилаётган ушбу маҳсулотларни саклаш ва сотиш хизматлари кластерини вилоятда (туманларда) бошқа соҳаларни ривожлантириш учун ҳам бемалол қўллаш мумкин. Бу ҳақда вилоят ҳокимлигининг тегишли розилиги мавжуд ва мутасадди ташкилотлар ушбу усулни қўллаш бўйича тавсияларимизни маъқулладилар. Келажакда ушбу усуллардан фойдаланиш объектив заруратга айланиб қолади. Чунки кучларни бирлаштириш ва ундан оқилона фойдаланиши масаласи кун тартиbidаги ва катта самара берадиган усуллардандир.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Кластер усулининг мазмунни ва унинг таърифи.
2. Хизмат кўрсатиш соҳасида кластернинг аҳамияти.
3. Маҳсулотларни саклаш билан боғлиқ хизматларни ривожлантириш кластери.
4. Хизмат кўрсатиш соҳасида кластердан фойдаланиш имкониятлари.

Калилли сўзлар

Кластер, саклаш хизматлари, сотиш хизматлари, маъмурият, хизмат турлари, ўзаро боғлиқлик.

10-мавзу. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА РАҶОБАТ ВА БИЗНЕС МУХИТИ, УЛАРНИНГ СОҲАНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ

РЕЖА:

- 1. Хизмат кўрсатиш соҳасида ражобат ва бизнес мухити тушучалари ва уларнинг търифи.**
- 2. Хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини оширишдаги айrim муаммолар ва уларнинг ечимлари.**
- 3. Хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий табдиркорликни ривожлантиришдаги муаммолар.**

* * * *

1. Хизмат кўрсатиш соҳасида ражобат ва бизнес мухити тушучалари ва уларнинг търифи

Юқорида хизматнинг търифига тўхтатган эдик. Энди хизмат кўрсатишнинг търифи бўйича ўз фикримизни ифода этсак. Хизмат кўрсатишга търиф беринча хизмат тушунчасига таянган ҳолда иш юритиш максадга мувофиқдир. Бинобарин, Ўзбек тилининг 5-жилдлик изохли лугатидаги⁸¹ хизматга “хизмат кўрсатиш, ёрдам” деган нисбат берилган. Шунинг учун хизмат кўрсатишга аник манзилга йўналтирилган ҳолатда қараш лозимлигини тъкидлаймиз. Агар ушбу ҳолатдан келиб чиқадиган бўлсақ, хизмат кўрсатиш дейилганда, инсоннинг, меҳнат жамоасининг, худуднинг, давлатнинг ва жамиятнинг маълум бир эҳтиёжини қондиришга қаратилган, кишиларга наф келтирадиган онгли фаолиятининг амалга оширилган қисми тушунилади, деган эътирофни яна бир тъкидлаш мумкин. Бундан кўриниб турибдики, хизмат, юқорида тъкидланганидек, бир иктисадий категория сифатида ўзининг табиатига эга бўлса, хизмат кўрсатиш унинг амалга оширилган жараёни бўлиб ҳисобланади. Хизмат мавжуд нарса, аммо у амалга ошсагина кўрсатилган бўлади. Масалан, транспорт хизмати бор нарса. Аммо у амалга оширилмаган бўлса, хизмат кўрсатилмаган ҳисобланади. Шу туфайли хизмат кўрсатиш дейилганда, амалга оширилган хизматни тушунмоқ лозимдир.

⁸¹ Ўзбек тилининг изохли лугати. 4-жилд. – Т.: “Ўзбекистон мосолий энциклопедияси” Давлат министри нашриёти. 2008. – 395-б.

• Хизмат кўрсатиш корхоналари самарадорлигининг оширилиши нафакат иктисадий, балки таъкидланганидек, юкори даражада ижтимоий самара бериши мумкинлигини ҳам кўрсатиб турибди. Демак, иктисадиётнинг барча бўғинларида, хусусан, хизмат кўрсатиш тармоқларида самарадорликнинг ошиши мамлакат иктисадий-ижтимоий баркарорлигининг муҳим омилларидан биридир. Аммо самарадорлик ўз-ўзидан ошиб колавермайди. Бунинг жуда кўп омиллари мавжуд. Улардан бири соҳада ракобат ва бизнес мухитини яратиш билан боғниқдир.

Бундай жараённи жаҳон амалиётида ҳам кўриш мумкин. Мальумки, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва улар самарадорлигини ошириш учун қайси мамлакатда ракобат ҳамда бизнес мухити яратилаган бўлса, ўша жойда катта муваффакиятларга эришилган. Бу борада мамлакатимизда ҳам бир қатор ишлар амалга оширилмокда. Бевосита ушбу масалага даҳлдор бўлган Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир канча фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Махкамасининг қарорлари қабул қилинди. Мазкур тушунчаларни тўғри тушуниш учун уларнинг таърифларига тўхталишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Тадқиқотларимиз кўрсатдики, бу борада олимлар ўргасида турли қарашлар мавжуд. Уларнинг назарий таҳлилига батафсил тўхталиб ўтирасдан, ўз фикримизни баён қиласми.

Ракобат мухити дейилганда, хўжалик юритувчи субъектларниң, айниқса, тадбиркорлик субъектлари хукуқий тенглигини таъминланганини, табакалашмаган бир ҳил иктисадий эркинликнинг жорий қидинганини, уларнинг фаолиятига турли маъмурий давлат идоралари аралашувининг бартараф қилиншига қаратилганса қонуилар ва месъёрни хужжатлар яратилганини ва уларнинг амал қилинаётганини ҳолати тушунилади.

Ракобат мухити шаклланган жойда бизнес мухитининг ҳам пайдо бўлиши ва ривожланиши мукаррар. Ҳозирга келиб мамлакатимизда бизнес мухити яратиши. Аммо унинг чукур назарий жиҳатдан тадқиқ қилинмаганини, ушбу масаланинг табиатини тўлик очиб бериш имконини бермайди. Бу борада ҳам олимларнинг назарий қарашлари таҳлилига тўхталмасдан, ўз фикримизни ифода этамиз.

Бизнес мухити дейилганды, бизнесининг барча турлари билан шугулланувчи субъектларга ўз фойдасини кўпайтиришга қаратилған, ҳамма учун бир хил шарт-шароитлар иратилған, эркин фаолиятни таъминлайдиган ҳолатининг мавжудлиги тушунилади.

Мамлакатда мазкур тушунчаларнинг мавжудлиги хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорликнинг юқори суръатлар ва самарадорлик билан ривожланишини таъминлайди. Буларнинг ривожланиши учун давлатнинг аралашуви шарт эмас, аммо ушбу мухитни яратиш давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Агар давлат тадбиркорларга шундай мухит ва шароитларни яратиб берса, тадбиркорликнинг эркин ривож топшири таъминланади.

Иқтисодий ривожланган давлатлар тажрибаси кўрсатмоқдаки, эркин иқтисодиёт шароитида жамиятда тадбиркорликнинг тараққиёти соҳада хукукий-меърий базани изчил ва доимий равишда такомиллаштириб бориш билан боғлиқ. Шундан келиб чиқиб, мамлакатимизда қабул қилинган тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришга оид конуналар, фармонлар, ҳукумат қарорлари ва соҳалар бўйича тегишли вазирликларнинг меърий хужжатлари мамлакатимиз иқтисодиётини босқичма-босқич эркинлаштириб боришга қаратилмоқда.

Чунки, хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликнинг ривожланишидан тадбиркорлар билан бирга давлатнинг ўзи ҳам катта манфаатдордир. Зоро, тадбиркорликнинг ривожланиши натижасида:

- давлат бюджети маблағ билан тўлдирилади;
- янги иш ўринларини ташкил қилиш эвазига ишсизлик камайди;
- мамлакат бозори зарур маҳсулотлар билан тўйинади;
- бозорда товарлар нархининг пасайиши рўй беради;
- аҳоли фаровоилиги ошади;
- ҳар бир тадбиркорлик субъекти ўз яшовчанилигини таъминлану учун курашга итилади;
- пишвардида мамлакатда юқори иқтисодий ўснинг эришилади.

Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликнинг кескин ривожланиши учун факат бундай мухитларнинг ўзи етарли эмас, уларга хизмат кўрсатувчи инфратузилмани ҳам яратиш лозим. Масалан,

хозирги кунда мамлакатимизнинг кўплаб худуд ва вилоятларида ахборот - маслаҳат марказлари, уларниң маҳсулотларини жойида харид қиладиган улгуржи бозорлар, тайёрлов корхоналари, шунингдек, тадбиркорларга мельерий хужжатларда содир бўлган ўзгаришларни мунизамам равишда етказиб берадиган механизмни амалга оширадиган ташкилотлар ҳамон етарли эмас. Буларни ташкил килиш учун жойларда кадрлар муаммоси мавжуд.

Кўриниб турибдики, мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш ва уларниң самарадорлигини ошириш учун ҳали қилинадиган ишлар кўлами жуда кенг. Бунинг учун тадбиркорларниң ўзларидан ҳам катта ташкилотчилик ва ташаббускорлик талаб этилади.

2. Хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини оширишдаги айрим муаммолар ва уларниң ечимлари

Республикамиз раҳбари ва ҳукумати томонидан амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш ва жамиятни модернизациялаштириш туфайли иқтисодиётнинг барқарор ўсиши тъминланмоқда, макроиқтисодий ва молиявий барқарорлик мустахкамланмоқда. Аммо бу тадбиркорликни ривожлантириш, айниқса хизмат кўрсатиш соҳасида барча муаммолар бартараф қилинди, дегани эмас. Хозирги шароитдаги мавжуд муаммоларга бир қанча мисоллар келтириш мумкин.

Биринчидан, мамлакатимизнинг ҳар бир вилояти ва худудларида сифатли хизмат кўрсатишга қаратилгай кадрлар тайёрланиши тўлиқ йўлга кўйилган эмас. Мавжуд олий ва ўрта маҳсус ўкув юртларининг фаолият кўрсатишинга қарамасдан, хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлар малакасини оширадиган, уларни кайта тайёрлайдиган ўкув муассасалари ҳамон етарли эмас. Хизмат соҳасидаги тадбиркорлар қаерда, нимани ўқишини ҳамон билмайдилар. Уларни ўқитадиган киска курслар етарли даражада ташкил қилинмаган. Булар барчasi хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликниң ривожланиши учун салбий таъсир кўрсатадиган омиллардир. Кўриниб турибдики, хизмат соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш учун ҳали кадрлар билан боғлик анча ишлар, чора-тадбирларни амалга оширишга тўғри келмоқда.

Иккинчидан, хизмат кўрсатиши соҳасида ишсизликни камайтириш ва бу орқали ушбу соҳани ривожлантириш муаммосидир. Мамлакатимизда ҳар йили 400-450 минг ёшларимиз академик лицей (айрим ҳолларда умумтаълим мақтаблари) ва касб-хунар коллежларини битирмокдалар, шу билан бирга, уларнинг сони йилдан йилга ўсиб бормоқда. Битирувчиларни ишга жойлаштириш, ёшларни иш билан таъминлаш муаммосининг ечимларидан бири – хизмат соҳаси билан шуғулланувчи кичик бизнес субъектларини кўпайтиришдан иборатдир. Ҳозирги пайтда кичик бизнеснинг ривожланиши суръатини битирувчи ўкувчилар ўсиш суръатига нисбатан тез ривожлантириш талаб этилади.

Шу билан бирга, олий ўкув юртлари ва касб-хунар колледжлари базасида илғор компьютер технологияларидан фойдаланиб фаолиятда банд тадбиркорлик субъектларини масофавий таълим тизими орқали ўқитишни ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Тадбиркорлик субъектлари ушбу тизим орқали киска ўкув ёки малака ошириш курсларига жаъб этилиши натижасида ўз соҳасининг энг сўнгги янгилекларидан боҳбар бўлишлари баробарида замонавий телекоммуникация воситаларидан фойдаланиш кўникмаларига ҳам эга бўладилар.

Масофавий таълим тизимини кўллаш орқали куйидаги бир канча имкониятларга эга бўлишимиз мумкин⁸²:

- таълим билан ишлаб чиқариш ўртасида узвий боғлиқлик ўрнатилади;
- таълим сифати ва тезлиги ошишига эришилади;
- талабалар (тадбиркорлик субъектлари) янги ахборотлар ва дунёвий янгилеклардан доим хабардор бўлишади;
- тадбиркорнинг янги ғоялар яратишига имконият яратилади.

Бугунги кунда масофавий таълим тизимини йўлга кўйиш учун куйидаги ишлар амалга оширилиши зарур:

- тадбиркорлар интернет тизимидан фойдалана олиш кўникмаларига эга бўлишлари;
- олий ўкув юртлари ва касб - хунар колледжларида иктисодий фанларни ўқитишга мўлжалланган дискларни яратувчи маҳсус лабораториялар ташкил этилиши;

⁸² Ochilov I.S., Some aspects of using the advanced pedagogical technologies in academic lyceums and vocational colleges // Open and Distance learning in the Digital Era: Towards a lifelong learning Society. Materials of the 16th Asian Association of Open Universities (AAOU) annual conference. – Seoul, Korea, 2002. – P. 165-166.

- дарс берувчи ўқитувчиларга ривожланган мамлакатларнинг илгор тажрибаларини ўрганишни ташкиллаштириши, бунинг учун уларни турли чет эл грантларига жадб этиш чораларини кўриш;
- масофавий таълимнинг техник ва молиявий асосини яратиш;
- хизмат соҳаси билан шугулланувчи тадбиркорларга ҳар бир фанни диалогли коммуникация бўйича ўқитишга доир аниқ дастур ишлаб чиқиш;
- олий ўкув юртлари ва қасб - хунар коллежлари базасида ташкил этилган масофавий таълим марказларини алоҳида тест дастурлари билан таъминлаш.

Учинчидан, қишлоқда тадбиркорликни ривожлантириш муаммосидир, чунки аксарият ёшларимиз қишлоқ ахолисига тўғри келмокда. Бу эса тадбиркорлик субъектларини очишни қишлоқ жойларда ташкил қилишни тақозо этади, аммо қишлоқда уни ривожлантиришининг ўзига хос қийинчиликлари мавжудлиги ҳаммага аён. Чунки хозирги замонавий қурилмалар, кичик цехларнинг барчasi электр энергияси ва газ таъминотига мослаштирилган бўлиб, уларнинг қишлокларимизда барқарор таъминланмаганилиги ушбу соҳани ривожлантиришга анча тўскинлик килмоқда.

Тўртинчидан, хозирги кунда янгидан очилган хизмат кўрсатишга йўналтирилган кўплаб тадбиркорлик субъектлари ёнилиб кетмокда. Тахлиллар кўрсатмокдаки, жуда кўп тадбиркорларда пул, маблағ бор. Аммо тадбиркорлик билан шугулланиш максадида очилган кўплаб хўжалик юритувчи субъектлар жуда киска вактларда ёнилиб кетмокда. Бунинг сабаблари тадқиқ қилинганида шунга амин бўлдики, уларнинг кўпчилиги ўз ҳак-хукукларини яхши билмаганилари, мазкур соҳада хукукий саводхонликнинг етарли эмаслиги туфайли ёнилмокда. Бундан кўринадики, тадбиркорлар ҳаётини тартибга солувчи, тез-тез ўзгариб туралган конундар ва мөъёрий хужжатларни упарга етказиш механизмини яратиш лозимдир. Ушбу муаммони ҳал этиш йўлларидан бири – мазкур соҳага малакалии адвокатлик институтлари ёки масофадан ўқитиш тизимини жорий қилишdir.

Бешинчидан, хозирги пайтда мамлакатимиз ва унинг турли худудларида қасб-хунар коллежлари билан бирга бизнес мактаблари ҳам фаолият кўрсатиб келмокда, аммо бизнес мактабларида бизнесменлар эмас, балки унинг айрим соҳалари билан шугулланадиган маркетологлар, менежерлар, бухгалтерлар, хатто хукуқшунос каби

кадрлар тайёрланмокдаки, улар бизнес мактабини тутатиб ишни нимадан бошлаши билмайдилар. Чунки, кичик бизнес субъектига, қайсики у ерда бор-йўги 3-5 киши ишласа, унга алоҳида бухгалтер ёки маркетолог керак эмас. Лекин йирик корхоналарга бундай мутахассислар зарур, аммо улар олий маълумотли маркетологларни оладилар. Кўриниб турибдики, ҳозирги баззи бизнес мактабларида мутахассис ёки касб эмас, балки “ишсиз”лар тайёрланмокда. Хулоса қилиб айтганда, фикримизча, мамлакатимизда барча соҳалар бўйича, айниқса, хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик мактабларини очиш мақсадга мувофиқ ёки бизнес мактабларида ким нишани ўқийман деса, уларни шу касбга ўқитиш керак.

Олтинчидан, хизмат соҳасидаги хусусий тадбиркорликнинг молиявий тъминоти билан боғлиқ муаммодир. Ушбу соҳага мамлакат Президентининг ташабbusи билан 2000 йилдан буён тижорат банклари томонидан имтиёзли микрокредитлар бериб келинмокдаки, бу соҳанинг ривожланишини учун катта омил бўлмокда. Бироқ, бу неъматдан барча тадбиркорлар бир хилда манфаатдор эмаслар. Сир эмас, айрим худудларда тижорат банклари кредит беришни кўп пайсалга солганилиги туфайли тадбиркорлар банкдан безиб колмокда. Хизмат соҳаси билан шуғулланадиган тадбиркорларнинг кредит олишларига тўскинилик қилиб турган яна бир жиҳат – қишлоқда кўчмас мулклар баҳосининг етарли даражада баҳоланмаганилигидир. Улар жуда арzon, чуники аҳолининг кўчмас мулклари мустақиллик йилларида деярли қайта баҳоланмасдан қолиб кетмокда.

Еттинчидан, бозор муносабатлари шаронтида хизмат соҳаси билан боғлиқ оиласи тадбиркорликни ривожлантириш масаласи ҳам ўта долзарб масадалардан биридир. Аммо бу масала мамлакатимизда катта ташкилотчилик ва ташабbusкорлик ишларини амалга оширишни талаб этади. Аҳолининг фаровонлиги пировардида оила фаровонлиги билан чамбарчас боғлиқ, бироқ оиласи тадбиркорликни ривожлантириш учун мамлакатимизда мельерий хужжатлар, конунлар етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Оиласи тадбиркорликнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки, ҳозирги пайтда оиласарсони бир хил эмас, бир оиласа 3 киши, иккинчисида 5 киши, учинчисида 9 киши бўлиши мумкин. Аммо учадасида ҳам бир хил иш ҳаки оладиган 2 киши ишлайди, бу ҳолатда бир хил даромад бир оиласа 3 кишига, иккинчисида 5 кишига, учинчисида 9 кишига бўлинади. Табиийки, бундай шаронтида иккинчи ва учинчи оиласар

камбагалпашиб боради. Жамиятдаги буидай номутаносибликини факт ойлавий тадбиркорликни ривожлантириш орқали бартараф этиш мумкин.

Касб-хунар колледжларини битирган кўплаб ёшлиар ишга жойлашиш масаласида анча кийинчиликларга дуч келмоқдалар, фикримизча улар кимнингдир ишга кабул қилишини кутиб ўтирмайдиган бўлишлари лозим, уларнинг ўзлари касби ва йўналиши бўйича янги иш ўринларини очиб ўзларини ўзлари иш билан тъминлаш тамойилига ўтиши керак. Бунинг учун, яъни хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорликни ошириш учун унга замонавий кадрларни, яъни бемалол бирорта фаолият билан шуғулланадиган мутахассисларни етиштириб беришга эришини лозим. Хозирги кунда касб-хунар колледжлари асосан алоҳида мутахассислар (менежерлар, маркетологлар, хукукшунослар, иктисадчилар каби) тайёрламокда. Бизнинг фикримизча, мазкур ўкув юртларида кадрларни мутахассисларни бўйича эмас, балки соҳалар бўйича, хусусан хизмат соҳасида шуғулланадиган тадбиркорларни, яъни уй хўжалиги тадбиркори, фермер хўжалиги тадбиркори, дехкон хўжалиги тадбиркори, мева ва сабзавотларни қайта ишилаш тадбиркори, хизмат соҳаси тадбиркори (турлари бўйича) тайёрлаш максадга мувофик. Иккинчидан, мазкур соҳада фаолият кўрсатадиган субъектлар асосан кичик бизнес ва микрофирмалардан иборат. Буидай субъектларга табиийки, тор мутахассисларни эмас, балки кеңг камровли кадрлар керак бўлади. Шу туфайли хозирги хизмат кўрсатиш соҳасига ўрта маълумотли маркетологлар эмас, балки хизматнинг маълум тури билан мукаммал шуғулланадиган тадбиркорлар керак. Улар тадбиркорлик сирлари билан бирга бухгалтерия хисобини, молижий муносабатларни, энг зарур бўлган хукуқий масалаларни ҳам билишлари лозим.

Саккизинчидан, хизмат кўрсатиш соҳасини иккинчи даражали соҳа сифатида караш руҳиятининг сакланиб қолинганлиги ҳам сабаб бўлмоқда. Чунки, режали иктисадиёт шароитида асосий соҳа ишлаб чиқариш тармоги бўлиб, колган соҳалар асосан истемолчи сифатида каралган. Ушбу масаланинг назарий ечимлари ҳам ҳамон етарли даражада ҳал килинган эмас. Ишлаб чиқариш соҳаси билан хизмат кўрсатиш соҳасини қарама-карши кўйиши ўрининг, уларни бир-бирини тўлдирувчи соҳалар сифатида караш лозим. Шу нуқтаи

назардан карападиган, уларнинг бир-бiri билан узвий боғликлигини ёритадиган назария ҳам ишлаб чиқилиши лозим.

Тўққизинчидан, хизмат кўрсатиш соҳасида хизмат сифаги ва самарадорлигини оширишга олиб келадиган илгор технологияларнинг ўзимизда ишлаб чиқарилишининг ҳамон яхши йўлга кўйилмаганини. Агар ушбу технологиялар амалиётта жорий қилинса табиийки, мазкур соҳа бўйича кўзланган максадга муддатидан олдинроқ эришган бўламиз. Чунки, биздаги иш кути ва уларнинг интеллектуал салоҳияти ҳар қандай мураккаб техника ва технологияларни юритиш қобилиятига ва мос равишда имкониятига эга.

Кўриниб турибдики, мамлакатимизда тадбиркорликни, айниқса, хизмат кўрсатиш соҳасида, у билан боғлик муаммоларни ҳал қилиш бўйича талайгина масалалар мавжуд. Аммо улар шунчаки муаммо эмас, балки ҳал қилинини лозим бўлган муаммолардир, чунки мамлакатимизнинг келгусидаги иктисодий ва ижтимоий ҳаёти бевосита шу соҳанинг ривожланишига чамбарчас боғлиkdir.

Мухтасар қилиб айтганда, хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорликни ошириш мамлакатимизда муҳим ижтимоий-иктисодий муаммоларни ҳал қиласди. Аммо унга эришини учун ечимини кутаётган кўплаб масалалар мавжудлигини хўрмокдамиз, шу туфайли хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорликни оширишга ҳар томондама эътибор каратиш лозим.

Мазкур соҳанинг ривожланишида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳамияти катта, чунки хизмат кўрсатиш соҳаси асосан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликдан иборат. Ушбу соҳа, юкорида таъкидланганидек, жуда катта ва бир қанча афзаликларга ҳам эга.

3. Хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришдаги муаммолар

Мамлакатимизда иктисодий ислоҳотларни амалга оширишда муайян тажрибага эришилган бўлсада, хизмат кўрсатиш соҳаси билан боғлик кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда ҳали бир қанча муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни аниқлаш учун хизмат кўрсатиш соҳаси билан шугулланадиган тадбиркорлар билан анкета сўровлари ўтказилди⁸³. Уларнинг таъ-

⁸³ Мазкур масала бўйига социологик сўровга Самарканд ва Жиззах вилоятларида фаoliyat кўрсатаётган 247 та тадбиркорлар жалб қилинди.

кидлашича, мавжуд муаммолар таркибига куйидагиларни киритиш мумкин экан:

- давлат корхоналарига нисбатан хизмат соҳасида фаолият кўрсатаётган хусусий сектор субъектлари тенг имкониятларининг ҳамиша ва ҳамма жойда ҳам бир хил таъминланмаганилиги;
- жуда катта тапкилий-хукукий тадбирларнинг қўлланилишига қарамасдан, баъзи идоралар томонидан турли баҳоналар билан устма-уст текширувларнинг ҳамон мавжудлиги;
- йирик корхоналарнинг кичик бизнес корхоналарига нисбатан иктисадий жиҳатдан устунликларининг мавжудлиги;
- давлат корхоналарига нисбатан хусусий корхоналарга коммунал хизматлар кўрсатишда маълум даражада юқори ставкаларнинг кўйилиши;
- божхона қонунчилигидаги айрим тўсиқлар;
- маъмурий тўсиқларнинг тўлиқ бартараф этилмаганилиги;
- турли ярмаркаларда мини-технологияларни олиш учун кредит олиш механизмининг бироз мураккаблиги;
- ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар бозорининг такомиллашмаганилиги натижасида, тадбиркорларнинг кўп вакти бозорни излашга кетаётганилиги ва мос равишда ўз вактида сотишининг бироз мураккаблиги;
- ижтимоий хизматлар билан шугулланаётган хусусий сектор тадбиркорларига давлат бюджетидан ажратилган маблагларнинг етарли даражада таъминланмайтганилиги;
- илмий-техникавий ишланмалар билан шугулланадиган хусусий секторнинг ривожланмаганилиги ва унинг меъёрий-хукукий асосининг яратилмаганилиги, ушбу соҳани молиялаштириш масаласининг етарли даражада такомиллашмаганилиги;
- хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш юзасидан барча худудлар бўйича Давлат ва худудий дастурларнинг ишлаб чиқилганилигига қарамасдан ҳамма жойда бир хил ва баркарор тарзда ривожлантириш масаласининг ҳамон етарли эмаслиги;
- хизмат кўрсатиш соҳасини тармоқлар бўйича ривожлантириш учун тегинли тадбирларнинг ҳамма жойда бир хилда бажариш имкониятларининг чекланганилиги;
- сугурта хизматлари тўғрисида шартномаларнинг ўз вактида тузилмаслиги ва тузилган тақдирда ҳам ўз вактида ижро этилмаган-

лиги, уларни хужжатлаштиришдаги айrim юйинчиликларнинг мавжудлиги;

- жойларда сұғурталаш хизматлари борасыда сұғурталаш юзасидан тарғибот-тапширікті ишларининг сүстлеги шулар жумласидандыр.

Тадқыноттар күрсатдикі, хизмат соҳаси билан бөглиқ кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлікни ривожлантириш ва юкоридаги хизматларни такомиллаштириш максадыда күйидаги тадбирларни амалга ошириш максадга мувоффикдір:

- іктисодиётда, айникса, хизмат соҳасыда, давлат монополиясининг хар қандай шакларини максимал даражада чеклаш, іктисодиёттің барча бүтінларига әрқинлік беріш;

- тадбиркорлік фаолияттің текшірувчи идораларнинг муофіклештирилген фаолияттің янада такомиллаштириші, бу үринде аудиторлік фаолияттің кучайтириш, уларнинг масъулияттің ошириш, ваколатларини көнгайтириш;

- мұлкчылықка оид қонунчылыкни такомиллаштириш, яғни мұлкка әғалик қиялыш, уни тасарруф этиш ва уидан фойдаланыш хукукини, мұлкиннің дахлесизлігі билан бөглиқ қонундарни янада кучайтириш;

- ишлаб чыкаруш ва экспорт тизиміда хизмат күрсатыш соҳаси билан шүгүлланадиган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлік субъектлары фаолияттің көнгайтириші;

- хизмат күрсатыш билан шүгүлланадиган субъектларнинг бозорға киришдеги маъмурий түсікіларини янада камайтириш ҳамда уларнинг әрқин фаолияти учун барча шароитларни яратышға әршиш;

- сұғурта хизматларини кеңг күламда ривожлантириш, уларнинг афзаплактарини тарғибот қылувчи механизмни яратыш, жойларда сұғурта ишларини олиб боришини көнгайтиришни ташкил қилиш.

Бугунғи кунда хизмат күрсатыш соҳаси билан шүгүлланадиган кичик бизнесни ташкил этиш ва бошқариш борасыда билим ва күникмаларни ривожлантириш тобора мухим ахамиятта эга. Чunksи, хар қандай соҳанинг ривожланиши учун тегишли билимга эга бўлган кадрлар тизими шаклланган бўлмоғи лозимдир.

Хизмат күрсатыш соҳасининг ривожланишидан жамият, давлат, мұлкдор, инвестор, хизмат күрсатувчи шахслар ва аҳоли ҳам

манбаатдордир. Бунинг ривожланишидан, энг аввало, маҳаллий ҳокимият органлари манбаатдор. Хизмат соҳасининг ривожланиши маҳаллий бюджетлар маблағларининг ҳам кўпайишини таъмилайди. Шу туфайли маҳаллий ҳокимият вакиллари тадбиркорликнинг ривожланишига тўсик бўлмасдан, балки уларни маҳкам химояланлари лозим. Ҳозирча бундай рухият ҳамма жойда ҳам шакланган, деб бўлмайди.

Мавзуми такрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Хизмат қўрсатиш соҳасида ракобат мухити ва юларнинг назарий масалалари.
2. Хизмат қўрсатиш соҳасида бизнес мухити ва уларнинг назарий масалалари.
3. Хизмат қўрсатиш соҳасида ракобат ва бизнес мухитининг таърифи.
4. Хизмат қўрсатиш соҳаси самарадорлигини оширишдаги айрим муаммолар.
5. Хизмат қўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш муаммолари.

Калилли сўзлар

Бизнес мухити, ракобат мухити, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик.

11-мавзу. АХОЛИГА КЎРСАТИЛАДИГАН ПУЛЛИ ХИЗМАТЛАР, УЛАРИНГ ТУРЛАРИ, МОХИЯТИ ВА ҲИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Мамлакатимизда пулли хизматларни кўрсатишни ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари.**
- 2. Пулли хизматлар тушунчаси ва улариниг турлари.**

1. Мамлакатимизда пулли хизматларни кўрсатишни ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари

Мамлакатимизда шундай вазият етилдики, энди хизмат кўрсатиш соҳасини янги босқичга кўтариш, унинг иқтисодиётдаги салмоғини янада ошириш, аҳолининг бандлик даражасини кўтаришдаги ролини кучайтириш лозим бўлмокда. Буни инобатга олиб Ўзбекистон Республикаси Президенти 2012 йил 10 майда “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ти ПҚ-1754-сонли қарорини қабул килди. Мазкур қарорда таъкидланишича, хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМдаги улуши 2005 йилдаги 38,7 фоиздан 2011 йилда 50,5 фоизга ўсди. 2006-2011 йилларда хизмат кўрсатиш соҳасини тезкор ривожлантириш ҳисобига, авваламбор, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда 1,1 млн. янги иш жойлари яратилди⁸⁴. Кўриниб турибдики, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида хизмат кўрсатиш соҳасининг ўрни ва роли сезиларли даражада ошмоқда.

Ўзбекистонда алоқа, ахборот-коммуникация, банк, суғурта, лизинг, сайёхлик-экскурсия ва бошқа замонавий юқори технологик ва бозор муносабатларига мос хизмат турлари илдам суръатлар билан ривожланмоқда. 2016 йилгача мамлакатимизнинг ялпи ички маҳсулотига хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 55 фоизга оширилиши назарда тутилган⁸⁵.

⁸⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда имзолаган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ти ПҚ-1754-сонли қарори.

⁸⁵Ўша жода. 1- банд.

Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш борасида бир қанча чора-тадбирлар қўлланилмоқда. 2005 йилдан буён мазкур соҳани ривожлантириш бўйича икки марта Давлат дастури ишлаб чиқилди. Биринчиси 2006-2010 йилларга мўлжалланган бўлса, иккинчиси 2012-2016 йилларга мўлжалланган. Уларни амалга ошириш бўйича худудлар кесимида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Буларнинг ҳаммаси ҳукуматимиз ва Давлат раҳбарининг хизмат кўрсатиш соҳасига эътиборининг бардавомлигини кўрсатади. Бироқ, ушбу масалаларнинг назарий жиҳатлари, тан олиб айтиш керак амалиёт даражасидан орқада қолиб кетмоқда. Чунки ушбу соҳани ҳақиқий ўрганишга киришилганига ҳам ҳали узок вақт бўлган эмас.

Хизматлар тизимида пулли хизматлар салмоқли ўринни эгаллайди. Мазкур хизматларнинг ҳиссаси келгусида ҳам ошиб боради. Аммо тадқиқотлар кўрсатдики, кўпгина пулли хизматларнинг турлари, уларнинг назарий ва амалий масалалари олимларимиз томонидан кам ўрганилган. Уларни ҳисобга олиш йўллари ҳам етарли даражада такомиллашмаган. Аммо пулли хизматларга қайси хизматларнинг кириши, уларни қандай ҳисобга олиш лозимлиги хусусида тегишли йўриқномалар ишлаб чиқилишига қарамасдан, ушбу масала иқтисодий адабиётларда ҳам аниқ ифода этилмаган.

Шунингдек, адабиётларда барча хизматлар билан пулли хизматларни бир хил даражага кўйиб тадқиқ қилинганлиги ва шулар асосида хизматлар бўйича умумий хулосаларга келинган ҳоллар ҳам учраб турмокда. Буларга аниқлик киритиш учун пулли хизматларнинг аниқ номларини келтириш ва ҳар бирига изоҳ бериш такозо қилинади. Ушбу хизматнинг хусусиятларини аниқ кўрсатиш учун унинг такомиллашган таърифини ишлаб чиқиш зарурати туғилди.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики, барча хизматлар, шу жумладан, пулли хизматлар таркибига кирувчи майший хизматларнинг ҳам назарий масалалари кам ёритилган. Шу туфайли майший хизмат тушунчасининг назарий масалалари ўрганилганида, унинг такомиллашган муаллифлик таърифини ҳам ишлаб чиқиш объектив заруриятга айланди.

Пулли хизматлардан йўловчи ташиш транспорти хизматларининг назарий масалаларини ўрганиш, унинг ҳам такомиллашган таърифини бериш, ушбу таърифни назарий жиҳатдан асослаш ҳам

йининг асосий вазифаларидан биридир. Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг аниқ турлари, уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири буидай хизматга кирмаслиги ни ҳам аниқлаш масаланинг амалий жиҳатини кучайтиради. Шунинг учун йўловчи ташиш хизматларини ҳисобга олишда унинг статистикасини такомиллаштириш бўйича ҳам айрим тавсиялар ишлаб чиқиш зарурияти ҳам мавжуддир.

Алоқа хизматларининг назарий масалалари, унинг такомиллашган таърифи ҳам ҳамон етарли даражада қараб чиқилмаган. Алоқа хизматларининг бугунги кундаги аҳамиятидан келиб чиқиб, уларнинг аниқ турлари, қайси бири пулли хизматларга кириши ва қайси бири бунга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилиши лозим. Ҳозирги пайтда бевосита ахборотлаштириш ва телекоммуникация хизматлари билан бирга алоқа хизматларига жуда катта эътибор берилмоқда. Бу масала пулли хизматлар тизимида 2012-2016 йиллар давомида ҳам устувор аҳамиятга эга бўлади. Шу туфайли мазкур хизматларнинг умумий хизматлардаги улуши муттасил ошириб бориш лозим.

Уй-жой хўжалиги хизматлари ҳам пулли хизматлар таркибиға киради. Унинг назарий масалаларини ўрганиш шуни кўрсатдики, бу борада бирмунча чалкашликлар мавжуд экан. Шу туфайли мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, уни оила хўжалиги деб аташ мақсадга мувоғиқ бўлар эди. Оилавий хўжалик хизматларининг такомиллашган таърифини ишлаб чиқиш, турларини аниқлаш ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бирини киритмаслик масаласига аниқлик киритиш ҳам бугунги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Жамият ҳаётида коммунал хизматларнинг роли катта. Аммо ушбу хизматларнинг назарий масалалари ҳам кам ўрганилган соҳалардан бири бўлиб қолганлигига гувоҳ бўлдик. Мамлакатимизда олиб борилаётган коммунал сиёсатга мос ҳолда унинг такомиллашган таърифини ишлаб чиқиш, турларига аниқлик киритиш масаласи ҳам бугунги кун вазифаларидандир.

Ҳозирги пайтда таълим тизими хизматларининг аҳамияти кескин ошиб бораётганлигини инобатга олиб, ушбу хизматларнинг назарий масалаларига алоҳида аҳамият бериш лозим. Бу эса унинг ҳам такомиллашган таърифини ишлаб чиқишни, замон талабига мос равишда диверсификацияланишини тақозо қиласи. Шу туфай-

ли ушбу масалани ҳам бир мунча такомиллаштириш лозимлиги ҳаётай заруратдир.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида маданий хизматларниг аҳамияти ҳамиша катта бўлган. Шу туфайли пулли хизматларнинг асосийларидан бири бўлган маданий хизматларнинг назарий масалалари ўрганилиб, унинг ҳам такомиллашган таърифини бериш, ушбу хизматларнинг амалдаги аниқ турларини келтириш, шу билан бирга, уларни ҳисобга олиш йўлларини такомиллаштириш лозимлиги ҳам муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

XXI асрда жаҳонда туризмнинг ривожланиш даври бошланди. Бундай шароитда сайёхлик-экскурсия (туризм) хизматларининг назарий масалалари ўрганилиб, унинг такомиллашган таърифи ишлаб чиқилиши, бу хизматлар аниқ турларининг қайси бири пулли хизматларга киритилиши ва қайси бири киритилмаслиги муаммоси ҳам эътиборга молик масалалардандир. Туризм соҳасини статистик ҳисботларда қайд қилишда ҳали жуда кўп муаммолар мавжуд. Уларни ҳал қилиш лозимлиги ҳам бугунги куннинг устувор вазифаларидан бирига киради.

Мамлакатимизда пулли хизматлардан бири жисмоний тарбия ва спорт хизматларидир. Уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Шу туфайли ушбу хизматларнинг ҳам назарий масалаларини ўрганиш, унинг такомиллашган таърифини ишлаб чиқиш, турларини аниклаш каби масалаларни ҳал қилиш талаб килинади. Макур хизматларнинг турлари ва уларнинг пулли хизматларга дахлдорлиги ҳам аникланиши лозим.

Пулли хизматлардан бири соғликни сақлаш (тиббий) хизматлардир. Уларнинг жамиятимиздаги ўрни ва роли ошиб бораётганилиги ҳамда мазкур соҳада тадбиркорликнинг аста-секинлик билан шакланаётганилигини инобатга олиб, ушбу хизматларнинг ҳам назарий масалаларини ўрганиш ва уларнинг такомиллашган таърифини ишлаб чиқиш ҳам долзарб масалалардан биридир. Соғликни сақлаш (тиббий) хизматларнинг аниқ турлари ва уларнинг қайси бири пулли хизматларга киритилиши ҳам соҳада хусусий корхоналарнинг кўпайишига олиб келади ва уларни ўрганиш долзарб масалага айланди. Булар шуни кўрсатадики, аҳолига кўрсатиладиган пулли хизматлар келажакда ҳам муттасил ошиб бориш тенденциясига эга бўлади.

Мамлакат аҳолиси фаровонлигини ва ящанинг сифат дара-жасини белгиловчи кўрсаткичлардан бири - уларнинг санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларидан қай ҳолатда фойдаланаётганлигига боғлик. Шу туфайли мазкур хизматларниң ҳам назарий масалаларини ўрганиш, уларнинг такомиллашган таърифи-ни бериш, мазкур масала билан боғлик жуда кўп атама ва тушунчаларга аниқлик киритиш ҳам муҳим масалалардандир. Амалдаги меъёрий хужжатлар асосида санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларининг аниқ турлари ва уларнинг пулли хизматларга киритилиши кўрсатиб ўтилди.

Хозирги иқтисодий босқичда банк муассасалари ва хуқуқий тусдаги хизматлар ҳам кундан-кунга ҳаётий заруратга айланиб бормоқда. Бундай хизматларни бугунги кун талабидан келиб чиқсан ҳолда ўрганиш, уларнинг ҳам такомиллашган муаллифлик таърифларини ишлаб чиқиши каби назарий масалалар инобатга олиниб, музкур хизматларниң аниқ турлари келтирилди ва қайси бирини пулли хизматларга киритиш лозимлиги ҳамда қайси бирини киритмаслик кераклиги ҳам асосланди.

Пулли хизматлар таркибида бошка хизматлар групҳи ҳам келтирилган. Ушбу хизматларниң ҳам мазмуни ва турларига қисқагина тўхталиш ва уларни ҳисобга олиш йўлларини ҳам қараб чиқиши муҳимдир.

Хуллас, пулли хизматларниң шакли муттасил такомиллашади, мазмуни чукурлашади, сони кўпаяди, сифти эса ошиб боради. Соҳада тадбиркорлик ва рақобат муҳити такомиллашиб бора-веради. Буларнинг барчаси ушбу мавзуни нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан ҳам ўрганишни тақозо киласди.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни янада чукурлаштириш, аҳолининг бандлик масаласини ҳал қилиш, турмуш сифатини яхшилаш ва иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш каби муҳим табирлардан бири хизмат соҳасини ривожлантиришdir. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг йилнинг асосий натижалари ва келгуси йилнинг устувор вазифаларини белгилаб олишга бағишлиланган мажлисларида қайта-қайта таъкидлаб келинмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштиришнинг энг му-

хим устувор йўналишларига багишиланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузасида иқтисодиётда сифат ўзгаришларини таъминлаш натижасида “2010 йилгача саноатнинг, шу жумладан курилиш индустрисининг ялпи ички маҳсулотдаги улушини бос-қичма-босқич 24-26 фойзгача, хизмат соҳасининг улушини 45-47 фойзгача кўпайтириш даркор”⁸⁶, деган қатъий вазифани кўйган эди. Бу вазифанинг айнан ошириб бажарилганинига ҳаммамиз гувоҳмиз.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш аҳолининг даромадларини кўпайтириш, турмуш даражасини оширишнинг ўта муҳим шарти бўлган бандлик масаласининг ҳам ҳал бўлишини таъминловчи бош омиллардан биридир. Президентимиз: «2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини, биринчи наъбатда, қишлоқ жойларда ривожлантириш»⁸⁷ лозим деб таъкидлаган эди. Чунки бу юмушлар катта инновация талаб қилмасдан кўплаб янги иш ўринларини яратиш имкониятини беради.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш бандлик муаммосини ҳал қилишга таъсир кўрсатади, “айниқса, хотин-қизлар, қишлоқ ёшлигини иш билан таъминлаш, оиласарнинг даромадларини сезиларли даражада кўпайтириш, бутун мамлакатимиз аҳолисининг фаровонлигини ошириш имконияти яратилади”⁸⁸. Бу биринчидан, аҳолини иш билан таъминлаш орқали оиласарнинг аниқ даромадларини кўпайтиришга хизмат қилса, иккинчидан, мамлакатимиз бозорини хизматларга бўлган эҳтиёжини қондириш орқали аҳоли турмуш даражасининг ошишига сабаб бўлади.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов томонидан хизмат соҳасини ривожлантиришнинг аниқ чора-табирлари ҳам белгилаб берилди, яъни “бу масалани ҳал қилиш учун зарур бўлган бинолар, микрокредитлар ажратиш, бир сўз билан айтганда, ҳар томонлама ёрдам ва кўмак кўрсатиш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш даркор”⁸⁹ деган қатъий кўрсатма Ўзбекистон Республикаси

⁸⁶ Каримов И.А. Эршилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги мэрралар сари изчили ҳаракат қилишимиз лозим. Президент Ислом Каримовнинг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш ясуллари ва 2006 йилда иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштиришниң энг муҳим устувор йўналишларига багишиланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2006 йил, 11 феврал. 2 - бет.

⁸⁷ Ўша жойда. – 3-бет

⁸⁸ Ўша жойда. – 3-бет

⁸⁹ Каримов И.А. “Эршилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги мэрралар сари изчили ҳаракат қилишимиз лозим”. Президент Ислом Каримовнинг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш ясуллари ва 2006 йилда иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига багишиланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2006 йил, 11 феврал. - 3-бет.

Вазирлар Маҳкамаси, Қоракалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгashi, барча вилоятлар, шаҳар ва туман хокимликларига берилди. Хулас, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси ҳам бошқа соҳалар сингари кескин ривожланиш палласига кирди. Эндиги вазифа жойларда уларни изчиллик билан амалга оширилишидан иборат эди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2007 йил 12 февралдаги мажлисининг “2006 йилда Республика ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2007 йилда иктисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Унда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш масаласи яна бир бор таъкидланди. Чунки, мазкур қарорда қайд қилинганидек, «Хизматлар кўрсатиш соҳасининг ривожланиш даражаси ва сифати аҳолининг ортиб бораётган талабига мувофиқ эмас»⁹⁰ эди. Аммо ушбу соҳани ривожлантирмасдан туриб, жамиятнинг ижтимоий-иктисодий ҳаётини юксалтириш қийинлиги ҳаммага аён.

Кўриниб турибдики, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қаратилган эътибор асосан 2005 йиллардан бошлаб жуда кучайтирилди. Бунга мисол қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрелда “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорининг эълон қилинганилигини ҳам айтиш мумкин. Бу қарор олдинги олиб борилган ишларни янада аниқлаштириш ва мамлакатда ислоҳотларни чуқурлаштиришга қаратилган амалий табирлардан бири бўлди. Мазкур қарорга асосан 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш давлат Дастури қабул қилинган ва шунга асосан ҳудудий дастурлар ҳам ишлаб чиқилган эди.

Мазкур қарорнинг 2006 йилларда амалга татбиқ қилиниши даражаси шуни кўрсатдики, бу борадаги барча имкониятлар амалиётда ишга солинмасдан қолинмоқда экан. Шу туфайли мазкур қарорда кўрсатилган параметрларга янада аниқлик киритиш мақсадида мамлакатимиз Президенти бу масалага яна бир бор тўхталиш лозимлигини таъкидлади. Натижада, 2007 йил 12 февралдаги

⁹⁰ “2006 йилда республикани ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2007 йилда иккисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарори. 2007 йил 12 феврал. “Ҳалқ сўзи”, 2007 йил, 15 феврал - 1-бет.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорида тегишли мутасадди вазирлик, идоралар ва ҳокимликларга "... икки ой муддатда 2006-2010 йилларда хизмат ва сервис соҳасини ривожлантириш дастурини танқидий кўриб чиқсинлар ва унга тузатишлар киритиш бўйича таклифлар киритсилар. Дастурда 2007 йилда хизматлар соҳасини жадал ривожлантириб, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улушкини 42-43 фоизга етказиш, хизматларнинг янги, замонавий турларини кенг жорий этиш, ушбу соҳанинг аҳолини, биринчи навбатда, қишлоқ жойларда иш билан банд қилиш муаммоларини ҳал этишдаги ролини ошириш чора-тадбирлари назарда тутилсин"⁹¹, деб тъвидланди.

Ушбу қарорларни амалга татбиқ қилиш мақсадида 2007 йил 21 майда Президентнинг “Ўзбекистон Республикасида 2010 йилга-ча бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги яна битта қарори эълон қилинди. Мазкур қарорга асосан Ўзбекистон Республикасида 2007-2010 йилларда хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг худудлар бўйича янгиланган асосий параметрлари ҳамда “Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини 2007-2010 йилларда ривожлантириш Даствури”нинг мавжуд эҳтиёжларни ҳисобга олиб аниқлаштирилган ва тўлдирилган асосий йўналишлари ва тадбирлари ишлаб чиқилди.

Хуллас, хизмат кўрсатиш соҳаси жадал ривожланиш босқичига кирди. Жумладан, 2005 йилда хизмат кўрсатиш соҳасининг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги (ЯИМ) улуси 38,7 %ни ташкил қиласди. Мазкур дастурга асосан ушбу кўрсаткичнинг микдори 2007 йилда 42,5 %ни ташкил қиласди. Бу кўрсаткич 2008 йилда – 44,7 %, 2009 йилда - 47,0 %, 2010 йилда 49,0 %га, 2011 йилда эса 50,5 % га етказилди. 2012 йилда эса, ушбу кўрсаткичнинг микдорини 52,0%гача кўтариш кўзда тутилди. Бу эса хизмат кўрсатиш соҳасининг узлуксиз ўсиб боришини тақозо қиласди.

Шундай вақт етилдики, энди хизмат кўрсатиш соҳасини янги босқичга кўтариш лозим бўлди. Булар инобатга олинган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майда “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш

⁹¹ “2006 йилда республика ижтиёй-иқтисодий ривожлантириши якунлари ҳамда 2007 йилда иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси маълуматининг қарори. 2007 йил, 12 феврал. “Ҳақ сўзи”. 2007 йил, 15 феврал. - 1- бет.

соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ги ПҚ-1754-сонли қарори қабул қилинди. Мазкур қарорнинг З-иловасига асосан Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш Агентлиги томонидан кўрсатиладиган хизматларнинг умумий ҳажми худудлар кесимида ўз ифодасини топган. Бунда янги хизматларнинг 6 та тури бўйича худудлар кесимида аниқ параметрлар берилган.

Ушбу хизмат турлари телекоммуникация соҳаси корхоналари техник сервиси хизматларини кўрсатишни, интерактив телевидениеси хизматлари, видеотелефон хизматлари, компьютер техникаларини, мобил телефонларни ва бошқа электротехник воситаларни таъмирлаш хизматлари, пул ўтказмалари бўйича алоқа-почта, пайнэт хизматлари, электрон пул ўтказмалари каби хизматларни ўз ичига олади.

Хизматларни турлари бўйича ҳам таҳлил қиласидан бўлсак, уларнинг ҳаммасида ҳам кескин ўсиш рўй берди ва келгусида ҳам шундай суръатларнинг сақланиб қолиши кўзда тутилган. Мамлакатимизда давлат ва нодавлат тизилмалари томонидан минглаб хизматлар кўрсатилади. Уларнинг ҳаммаси аҳолига хизмат қилишга қаратилган. Уларнинг бир қисми оиласаларга кўрсатиладиган хизматлардан иборат бўлса, айримлари оила аъзолари томонидан кўрсатиладиган хизматлардир. Демак, бир киши хизматлардан манфаатдор ва унинг истеъмолчиси бўлиб ҳисобланса, иккинчи шахс ҳам манфаатдор, у хизмат кўрсатувчи бўлиб ҳисобланади. Демак, хизмат кўрсатиш жараёнида нафақат ишлаб чиқариш, балки одамлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар ҳам содир бўлади. Бу муносабатларнинг такомиллашуви натижасида уларнинг манфаатлари ҳам қондирилиб борилади.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш борасида олиб борилган Давлат сиёсатининг асосий йўналишлари куйидагилардан иборат бўлди:

Энг аввало, хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш, унинг фаоллигини янада кучайтириш учун кулай шарт-шароит яратиш, хусусан, бу борадаги расмиятчилик тўсикларини бартараф этиш вазифасининг кўйилганлиги.

Иккинчидан, хизмат кўрсатиш ҳажмининг юқори суръатларда ўсишини таъминлаш натижасида 2016 йилда 2011 йилга нисбатан

2,1 баробар ўсишига эришилиши ва уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 2016 йилда 55,0 фоизга етказиш кўзда тутилганлиги.

Учинчидан, хизмат кўрсатиш тармоклари ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш натижасида 2006-2011 йиллар давомида 1,1 млн. янги иш ўринлари яратилди. Бу соҳада банд бўлган ахоли сонини 2016 йилгача бўлган даврда ҳам жадал ривожлантириш кўзда тутилган.

Тўртинчидан, қишлоқ жойларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш, хусусан, қишлоқ аҳолисига кўрсатилаётган хизматлар, биринчи навбатда, коммунал-маший, уйжойларни таъмирлаш ва қуриш, сувдан фойдаланиш, ветеринария, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш ва машина трактор парклари соҳасидаги хизматлар ҳажми ва турларини янада ошириб боришга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиб борилаётганлиги.

Бешинчидан, мамлакатимизда анъанавий хизматлар турларини ривожлантириш, айрим бугунги кун талабига жавоб берадиган, аммо унутилиб кетилган хизмат турларини излаб топиш ва уларни тиклаш бўйича изчил чораларнинг амалга оширилганлиги.

Олтинчидан, замонавий хизмат турларини, хусусан, телекоммуникация соҳаси корхоналарига техник сервиси хизматларини кўрсатишини, интерактив телевидениеси хизматларини ривожлантириш, видеотелефон хизматлари, компьютер техникаларини, мобил телефонларни ва бошқа электротехник воситаларни таъмирлаш хизматларини такомиллаштириш, пул ўтказмалари бўйича алоқа-почта, пайнэт хизматлари, электрон пул ўтказмалари хизматларини янада жонлантиришни ўз ичига оладиган янги хизмат турларининг ривожланганлиги ва уларни диверсификация қилиш дастурларининг ишлаб чиқилганлиги.

Еттинчидан, хизматларнинг иқтисодий йўналишлардаги истиқболли турларини, хусусан, юридик, консалтинг, банк, молия, сугурта, лизинг ва бошқаларини жадал равишда ривожлантиришнинг кўзда тутилганлиги.

Саккизинчидан, мамлакатимизнинг хизматлар экспортини кўпайтириш учун ушбу соҳа корхоналарининг ҳалқаро бозордаги хизматлар даражаси ва сифатини оширишга эришиш учун меъёрий-хукукий хужжатларнинг ва тегишли шароитларнинг яратилганлиги.

Тўққизинчидан, энг муҳими, хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасида ишлайдиган кадрлар масаласига катта эътибор қаратилиб, уларни замон талабига мос равишда тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ҳар томонлама кўллаб-куватлаш тизими-нинг яратилганлиги.

Белгиланган ҳар бир тадбир, ушбу соҳани ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли ушбу тадбирларни беками кўст бажариш учун хизматлар кўрсатиш ва сервис соҳасини 2006-2010 йилларда ривожлантириш Дастури ишлаб чиқилган ва бу борадаги аниқ вазифалар тегишли мутасаддиларга юклатилган. Вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликларига ҳам ушбу дастурдан келиб чиқиб ўзларининг минтақавий дастурларини ишлаб чиқиши ва унинг бажарилишини таъминлаш вазифаси кўйилган. Энг муҳими, ушбу Дастурларда кўзда тутилган барча тадбирлар бўйича ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томонидан мониторинг килиб борилади ва йилинг ҳар чорагида, ярим йиллик натижалари, тўққиз ойлик ва йиллик хисоботларда эшитилиб, бажарилиши назорат остига олинган.

Аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ҳамда уни замонавий даражага олиб чиқиши замонавий кадрларнинг зарурлигини тақозо қиласди. Аммо мустақилликнинг бошлангич йилларида бундай тайёр кадрлар мамлакатимизда етишмас эди. Боз устига, уларни тайёрлаш масаласи ҳам қониқарсиз ахволда эди. Чунки олдинги иқтисодиёт даврида хизмат кўрсатиш соҳаси иккинчи даражали, асосан истеъмол қиласдиган соҳа сифатида қаралиб келинган эди. Бунинг асоратидан албатта, бирданига кутулиб бўлмаслиги ҳам бор ҳақиқатдир.

Кадрларни тайёрлаш ўта жиддий тадбирларни амалга оширишни тақозо қиласдиган масаладир. Ҳозирги пайта жуда кўплаб янги хизмат турлари кўпайди. Аммо шу соҳани ташкил қиласдиган ва бошқарадиган кадрларнинг айримлари мамлакатимизда умуман тайёрланмаслиги ачинарли ахволга олиб келиши мумкин эди. Шу туфайли бу соҳа ҳам ислоҳ қилиниб, хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаси учун кадрлар тайёрлайдиган олий ва ўрта маҳсус касб-хунар ўкув муассасалари очилди ва соҳа учун замонавий кадрларни тайёрлаш масаласи йўлга кўйилди.

Хизматлар бозори таркибида хизматларнинг янги, истиқболли, мамлакатимизнинг келажагини белгилайдиган турлари, яъни замо-

навий банк-молия, сугурта, ахборот-коммуникация хизматлари, туризм ва сервис хизматларини такомиллаштиришга қаратилган кадрларни тайёрлашга киришилди. Ҳозирги пайтда соҳани бошқаришга мўлжалланган бакалаврлар ва магистрлар тайёрланилмоқда. Бу масаланинг долзарблигини яна шу билан изоҳлаш мумкинки, мамлакатимизда замонавий оиласарда мураккаб маиший техника, компьютерлар ва турли русмдаги шахсий автотранспорт воситалари билан таъминланишининг кескин ошиши уларга кўрсатиляётган хизматларнинг кескин кўпайишига имкон яратди. Аммо бу соҳада ҳам ҳозиргача кадрларни етарли деб бўлмайди.

Шулар инобатга олиниб Президентимиз томонидан «Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги Иқтисодиёт вазирлиги ва бошқа манбаатдор вазирлик ва идоралар билан биргалиқда олий ўкув юртлари ва касб-хунар коллежларида мутахассисликлар рўйхати ва хизматлар кўрсатиш соҳаси учун кадрлар тайёрлаш сифатини танқидий ўрганиш асосида... ўкув жараёнини такомиллаштириш, шу жумладан, унинг ишлаб чиқариш билан интеграциясини чукурлаштириш хамда бу ўкув юртларидағи ўқитувчиларнинг малакасини ошириш...⁹² масаласи қўйилди. Бу масала ҳам муваффакиятли бажарилди.

Ушбу таъқидни исботлаш учун шунни эътироф этиш лозимки, хизмат кўрсатиш соҳаси мамлакатимизда жадал ўсиш суръатига эга бўлди. Жумладан, 2007 йилда хизмат кўрсатиш соҳасининг 2006 йилга нисбатан ўсиш суръатига назар ташлайдиган бўлсак, унинг бир йиллик ўсиш суръати 117,4 %ни ташкил килган эди, 2008 йилда ушбу кўрсаткич 118,0 %га ўсди. 2009 йилда – 118,9 %га, 2010 йилда 121,8 %га ўсган бўлса, 2012 йилда 114,9 %га ўсиши кўзда тутилди. Худди шундай ҳолат Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдаги “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ги ПҚ-1754-сонли қарорда кўрсатилганидек, кейинги йилларда ҳам сақланиб қолади. Чунки, 2013 йилда хизмат кўрсатиш соҳасининг бир йиллик ўсиш суръати 115,6 %га тенг бўлиши кўзда тутилган бўлса, 2014 йилда мазкур кўрсаткичнинг даражасини 116,2 %га етказиш мўлжалланган. 2015 йилга бориб

⁹² “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиши ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. 2006 йил, 17 апрел. “Халқ сўзи”, 2006 йил, 18 апрел, 2-бет.

ушбу кўрсаткичнинг миқдори 116,9 %га, 2016 йилда 117,4 %га оширилиши кўзда тутилган⁹³. Хизмат кўрсатиш ҳажми 2016 йилда 2011 йилга нисбатан 2,1 баробар ошиши кўзда тутилган ҳолда, унинг мамлакат ЯИМдаги улушини 55,0 %га етказилишининг кўзда тутилганлиги соҳанинг нақадар ривожланиши лозимлигини тақозо қиласи.

Хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасига эътибор фақат юқорида таъкидланган қарорлар ва тегишли тадбирлар билан чегараланиб қолинган эмас. Бунга муттасил эътибор берилиб келинган. Чунки, мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришнинг кечаги, ҳозирги ва яқин келажакдаги устувор вазифаларидан бири хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришдан иборатлигига ҳеч кимда ҳеч қандай шубҳа бўлмаса керак.

Хизмат кўрсатиш тизимида катта гуруҳни аҳолига кўрсатила-диган пулли хизматлар ташкил қиласи. Ушбу хизматлар ҳам бошқа хизматлар сингари жамиянинг ижтимоий-иктисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли мазкур рисолада пулли хизматларга алоҳида тўхталашиб.

2. Пулли хизматлар тушунчаси ва уларнинг турлари

Ўзбекистонда 1996 йилдаёқ “Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўрикномаси” “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган эди. Мазкур ҳужжат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган ва 1997 йил 5 февралда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган. Ушбу ҳужжатга бир қанча ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган. Бу ўзгартириш ва қўшимчалар ЎзР Адлия вазирлиги томонидан 2006 йил 10 июлда 305-1-сонли рақам билан ва 2007 йил 23 апрелда 305-2-сонли рақам билан рўйхатга олинган. Бу жараёнлар ЎзР ДСҚ Қарорида ҳам қайд этилган.

Мазкур меъёрий ҳужжатда қайд этилишича пулли хизматларга куйидаги 14 та гуруҳ хизматлар киради. Булар куйидагилардан иборат:

⁹³ “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастири “Тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдаги ПД-1754/сонли қарорининг 1-люваси.

- майший хизмат;
- йўловчи ташниш транспорти хизмати;
- алоқа хизмати;
- уй-жой хўжалиги хизмати;
- таълим тизимлари хизмати;
- маданий хизмат;
- саёхлик - экскурсия хизмати;
- жисмоний тарбия ва спорт хизмати;
- соғликин саклаш (тиббий) хизмати;
- санатория-курорт ва соғломпаштириши хизмати;
- ҳуқуқий тусдаги ва банк муассасалари хизмати;
- коммунал хизматлар;
- бошқа хизматлар.

Санаб ўтилган пулли хизмат турларига кирмайдиган бошқа хизматлар ҳисоб ва ҳисботда "бошқа хизматлар" грухидаги кўрсатилади. Бундай хизматларга юқорида қайд этилган йўрикнома бўйича, куйидагиларни киритиш мумкин.

- ветеринария, уй-жойларни кўриклаш, тир хизматлари;

- Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитаси, мағбаачилик негизи (номи ёзилган папка, табрикнома, манзилли кутлов табрикномалари, айрим мақола ва лавҳалардан нусха кўчириш, китоб, журнал, газеталарни чоп қилиш, муқовалаш, китоб нашрларини таъмирлаш, шахсий хабарларни эълон қилиш, матнларни таҳрир қилиш, маълумотнома-ахборий адабиётларни танлаш, матнларни таржима қилиш ва ҳоказолар)га эга бўлган бошқа корхоналар хизмати;

- дехқон (озик-овқат) бозорлари хизматлари - савдо ўрни учун тўлов, автотўхтагич, тарози ва бошқа анжомларни бериш, маҳсулотларга санитария ишлови бериш, товарларни саклаш, бозор қошидаги меҳмонхоналарда яшаш ва бозорларда товар сотишни амалга оширувчи шахсларга кўрсатиладиган бошқа хизматлар. (ЎзР АВ 10.07.2006 й. 305-1-сон билан рўйхатга олинган ЎзР ДСҚ Қарори таҳриридаги хатбоши);

- пулли хизматларнинг тармоқ грухлари таркибида ҳисобга олинмайдиган савдо ташкилотларининг хизматлари: (мутахассис маслаҳатлари, мижоз масаллиги, маҳсулотидан таом тайёрлашда ошпазлар хизмати, официант, идиш-товоқ ювувчиларнинг уйда идиш-товоқ ювиш хизмати, шиша идишлиарни уйда қабул қилиш,

ойна кесиш, овқат қийматисиз уйга таом етказиб бериш, озик-овқат буюртмаларини бутлаш - түлдириш бўйича хизматлар қиймати, кредит расмийлаштириш);

- илмий соҳадаги хизматлар, ахоли буюртмалари асосида микрофото нусха кўчириш ва хужжатларни тиклаш лабораториялари кўрсатадиган хизматлар, телевидение ва радиоэшиттириш орқали хусусий тусдаги эълонларни бериш ва намойиш этиш, эшиттириш учун ахоли тўлайдиган ҳақ;

- ҳайвон ва ёввойи паррандаларни отиш, балиқ овлаш учун рухсатнома (лицензия) олиш ҳақи”⁹⁴.

Юқоридаги хужжатда эътироф этилишича, ахолига пулли хизмат кўрсатиш сирасига мулкчилик бошқарувнинг ташкилий-хукуқий шаклларидан қатъий назар, бирлашма, корхона, ташкилот, хўжалик юритувчи бошқа субъектлар, шунингдек, фуқароларга уларнинг шахсий буюртмалари асосида якка тартибда хизмат кўрсатиш фаолияти билан шуғулланадиган хусусий шахслар томонидан кўрсатиладиган хизматлар киради. Мамлакатимизда ахолига пулли хизматлар кўрсатиш рўйхати, ҳар бир тури бўйича юқорида қайд этилган 14 та груп, бўйича пулли хизмат кўрсатишнинг амалдаги таснифлагичида ўз аксини топган. Унда барча хизмат турлари аниқ кўрсатилган.

Хозирги пайтда пулли хизматларни ҳисобга олиш корхоналар учун ва хусусий шахслар учун алоҳида олиб борилади. Корхоналарнинг кўрсатилган хизматлари дастлабки ҳисоб маълумотлари асосида, хусусий шахслар бўйича эса, статистика идораларининг белгиланган тартибда тасдиқланган тегишли тавсияномалари асосида аниқ ҳисобот даври учун амалга оширилади.

Пулли хизматлар бўйича ахолига хизмат кўрсатишга ихтисослашган корхоналар ва хизмат кўрсатиш асосий фаолияти бўлмаган корхоналарда ҳисобот бир хилда олиб борилади. Ушбу корхоналарнинг ҳар бири ҳисобот тузадилар ва уни давлат статистика ҳисоботи шаклларида белгиланган муддатда ўзлари жойлаштан худуддаги статистика идорасига тақдим этадилар.

Амалиётда шундай ҳолатлар ҳам борки, хизмат кўрсатувчи субъект юридик шахс мақомига эга бўлмаган тарзда фаолият олиб

⁹⁴ “Ахолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўрниномаси” // “Ўзистикбўлстист” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқсанган. Мазкур хуложат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикбўлстист” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.

боради. Улар бош корхона билан бир туман (шаҳар) доирасида жойлашган таркибий бирлик (филиал, бўлинма ва хоказо)лар бўлиши мумкин. Агар шундай бўладиган бўлса, уларнинг пулли хизматлари ҳажми бош корхона ҳисобига киритилади.

Агарда хўжалик юритувчи субъект бош корхона билан бир туман (шаҳар) доирасида жойлашмаган бўлса, уларнинг ҳисботи ва кўрсатилган хизматлари алоҳида ҳисобга олиниди. Бош корхона-нинг таркибий бирлиги (филиал, бўлинма ва хоказо)лар мустақил равишда ҳисбот тузадилар ва ўзлари жойлашган туман (шаҳар) статистика идораларига мустақил субъект сифатида тақдим этадилар. Мос равишда бошқа туман (шаҳарда) жойлашган бош корхона ҳам статистика идораларига мустақил равишда ҳисбот тақдим этади. Бунда ишлаб чиқариш бирлиги бўлган филиал, бўлинма ва хоказоларнинг кўрсатилган хизматлари ҳажми, агар улар бошқа туман (шаҳарда) жойлашган бўлса, бош корхона ҳисботига киритилмайди.

Аҳолига пулли хизмат кўрсатиш ҳамкорликда ҳам амалга оширилини мумкин. Унда ҳар бир корхона кўрсатган хизматлари ҳажми ўзаро тузилган шартнома асосида белгиланган микдорларда ҳисобга олиниди ва ҳар бирининг ҳисботида алоҳида кўрсатилади.

Жуда кўп хизмат турлари хизмат кўрсатишга мўлжалланмаган субъектлар томонидан ҳам кўрсатилиши мумкин. Буларнинг хизматлари шу корхона ҳисботида ўз аксини топади. Масалан, корхона балансида бўлган маданий-оқартув, мактабдан ташқари муассасалар ва касаба уюшмаларининг, спорт иншоотлари томонидан аҳолига кўрсатиладиган пулли хизматлар ҳажми шу корхона ҳисботига киритилади. Бу ҳолда белгиланган тартибда корхона балансида бўлган касаба қўмиталари, маданий-оқартув, мактабдан ташқари муассасалар ва касаба уюшмалари спорт иншоотлари томонидан аҳолига пулли хизмат кўрсатиш тўғрисида ҳисбот корхона бухгалтериясига тақдим этилади. Ҳозирги пайтда барча хўжалик юритувчи субъектлари, уларнинг асосий фаолияти хизмат кўрсатишга қаратилмаган бўлсада, пулли хизмат кўрсатишлари мумкин ва улар алоҳида ҳисобга олиниб борилади ва тегишли тартибда ҳисбот берабор боради.

Амалдаги меъёрий хужжатларда пулли хизмат кўрсатишнинг таърифи берилмаган. Унда умумий ҳажмита тушунча берилган. “Пулли хизмат кўрсатишнинг умумий ҳажмига аҳолидан ёки бошқа

корхоналардан корхона, шунингдек, ўз кучи билан хизмат кўрсатган хусусий тадбиркорлар томонидан кўрсатилган хизмат турлари га олинган ҳақ учун тўловлар йиғиндисидан иборат⁹⁵, деб белгиланган. Ушбу тушунча мазкур иқтисодий категориянинг таърифини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хисобланади.

Аҳолига пулли хизмат кўрсатиш дейилганда мулкчилик шаклларидан ва бошқарувнинг ташкилий-хукукий тузилишидан қатъий назар, бирлашма, корхона, ташкилот, хўжалик юритувчи бошқа субъектлар, шунингдек, фуқароларга уларнинг шахсий буюртмалари асосида якка тартибда хизмат кўрсатиш фаолияти билан шугулланадиган хусусий шахслар томонидан кўрсатиладиган пулли хизматлар мажмуи тушунилади⁹⁶.

Мазкур таъриф аҳолига пулли хизмат кўрсатишнинг барча жабҳаларини ўзида қамраб олган. Биринчидан, хизматларни ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект кўрсатиши мумкин. Эркин иқтисодиёт шароитида улар турли мулкчилик шаклларига ва бошқарувнинг ташкилий-хукукий тузилишига эга бўлиши мумкин. Шу туфайли уларнинг барчаси пулли хизмат кўрсатиш соҳасига киради. Иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектлар хозирги таркибий тузилиш бўйича бирлашма, корхона, ташкилот, хўжалик юритувчи бошқа субъектларни ўз ичига олиши мумкин. Шу туфайли мазкур таърифда уларнинг номлари ҳам алоҳида кайд этилган. Учинчидан, фуқароларга уларнинг шахсий буюртмалари асосида якка тартибда хизмат кўрсатиш фаолияти билан шугулланадиган хусусий шахслар (якка тадбиркорлар) ҳам шугулланиши мумкин. Шу туфайли уларнинг пулли хизматлари ҳам умумий пулли хизматларга кириши эътироф этилган. Тўртинчидан, барча кўрсатилган пулли хизматлар мажмуи, уларнинг мулк шаклидан қатъи назар, хисобга олиниши кўрсатилган. Демак, ушбу таърифда юқорида ўрганилаётган категориянинг барча қирралари ўз аксини топган, дейиш мумкин.

Кўрсатилган хизматлар учун ҳақ, қўшимча қиймат солиги, маҳсус солик акцизи ва шу кабиларни бевосита корхона кассасига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси банк муассасалари орқали

⁹⁵ "Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни хисобга олиш йўриғномаси". // "Ўзистикболестат" Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур хужоят 1996 йил, 7 октябрда "Ўзистикболестат" Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.-1.2- модда.

⁹⁶ Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

(уй – жой коммунал хизматлари, болаларни мактабгача тарбия муассасаларида саклаш, алоқа хизматлари ва шу кабилар учун) түланиши мумкин. Хусусий тадбиркорлар хизматига ҳақ түлаш, юқорида таъкидланганидек, статистика идораларининг белгиланган тартибдаги тавсиялари асосида ҳисобга олинади.

Пулли хизмат кўрсатиш ҳажмида аҳолидан олинган маблағ ходимларга кўрсатиладиган хизматлар қийматида ифодаланади. Буларнинг ҳисоб-китоби 1999 йил 30 июлдаги 788-сонли "Ёлланиб ишлаётганлар сони ва иш ҳақи статистикаси бўйича" Йўриқномага биноан амалга оширилади. Аҳолига накд пулсиз хизмат кўрсатилган тақдирда бу тўловлар корхонанинг тегишли дастлабки ҳисоботида акс эттирилади.

Пулли хизмат таркибига шунингдек, соғломлаштириш, даволаш-профилактика, ижтимоий-маиший ва бошқа шунга ўхшаш хизматлар киради. Ушбу хизмат таркибида турли ташкилотларнинг майший тусдаги буюртмалари ҳам ҳисобга олинади.

Қайд этиш лозимки, аҳоли томонидан тўланган пулли хизмат кўрсатиш ҳажмида факат бевосита фуқаролардан келиб тушган маблағ миқдоригина кўрсатилади. Бирок, кўрсатилган хизматлар учун ҳақ тўламаслик ёки ўз вақтида тўламаслик муносабати билан олинадиган жарима, устама (пеня) фоизлари хизматлар қийматига киритилмаслиги керак. Лекин тадқиқотларимиз кўрсатдик, улар ҳам пулли хизматлар таркибида ифодаланмоқда.

Мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий сиёsat натижасида ижтимоий ҳимоя килиш идоралари, давлат ёки маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан кўшимча тўловлар аҳолига хизмат кўрсатиш умумий ҳажмига киритилмайди. Буларнинг ҳар бири ўз йўналишида ҳисобга олиб борилади.

Миллий ҳисобчилик тизими (МҲТ)га мувофиқ хизматлар хизмат бажарилаётган пайтида ҳисобга олиниши керак. Бинобарин, кўрсатилган хизматларга амалда олинган ҳақ миқдори, МҲТда фойдаланиш учун, ҳисбот даврида қарзнинг ўзгариши миқдорига мувофиқлаштирилмайди. Амалиётда бунга чек кўйиш керак.

Мавзу бўйича тақрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

I. Мамлакатимизда пулли хизматларни кўрсатишни ривожлантиришнинг объектив зарурлиги.

2. Мамлакатимизда пулли хизматларни кўрсатишни ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари нималардан иборат?
3. Пулли хизматлар тушунчаси ва уларнинг турлари
4. Пулли хизматларни ривожлантиришга қаратилган қонуналар ва бошқа меъёрий хужжатлар ва уларнинг мазмуни.
5. Меъёрий хужжатда қайд этилишича пулли хизматларга 14 та гурухини санаб беринг.
6. Маиший хизмати ларининг мазмуни.
7. Йўловчи ташиш транспорти хизматиларининг мазмуни.
8. Алоқа хизматиларининг мазмуни.
9. Уй-жой хўжалиги хизматларининг мазмуни.
10. Таълим тизимлари хизматларининг мазмуни.
11. Маданий хизматларининг мазмуни.
12. Сайёхлик - экспурсия хизматларининг мазмуни.
13. Жисмоний тарбия ва спорт хизматиларининг мазмуни.
14. Соғлиқни сақлаш (тиббий) хизматларининг мазмуни.
15. Санатория-курорт ва согломлаштириш хизматларининг мазмуни.
16. Хукукий тусдаги ва банк муассасалари хизматларининг мазмуни.
17. Коммунал хизматларларининг мазмуни.
18. Бошқа хизматларнинг мазмуни..

Калитли сўзлар

Маиший хизматлар, йўловчи ташиш транспорти хизматлари, алоқа ҳихматлари, уй-жой хўжалиги хизматлари, уй-жой хўжалиги хизматлари, таълим тизими хизматлари, маъданий хизматлар

12-мавзу. АХОЛИГА КЎРСАТИЛАДИГАН УЙ-ЖОЙ, КОММУНАЛ ВА МАИШИЙ ХИЗМАТЛАР, УЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ТАРТИБЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Уй-жой хўжалиги хизматларининг мазмуни ва уларнинг турлари ҳамда ҳисобга олиш йўллари.**
- 2. Коммунал хизматларнинг мазмуни ва уларни ҳисобга олиш йўллари.**
- 3. Пулли хизматларнинг бошқа групчалари ва уларни ҳисобга олиш йўллари.**

1. Уй-жой хўжалиги хизматларининг мазмуни ва уларнинг турлари ҳамда ҳисобга олиш йўллари

“Уй-жой хўжалиги хизматлари” атамаси “Ўзистиқболстат” Давлат Кўмитаси томонидан 1996 йил 7 октябрда ишлаб чиқилган ва тасдиқланган “Ахолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриқномаси”да кўлланилган. Бизнинг фикримизча, бу атама уй-хўжалиги дейилгандан кўра “Оила хўжалиги” дейилса тўғри бўлади, деб ўйлаймиз. Чунки оила ижтимоий субъект сифатида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, Оила Кодексида ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, оила муқаддас китобларда ҳам оила сифатида зътироф этилган. Шу туфайли уй-жой хўжалиги атамасини оила хўжалиги, деб тушунмоқ лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига маҳсус “Оила” бўлими киритилган. Унинг 63-моддасида: “Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш хуқуқига эга” деб белгиланган. 1998 йил мамлакатимизда “Оила йили”, деб белгиланди ва оиласарнинг жамиятдаги мавқенини ошириш учун маҳсус Давлат дастури қабул қилинди.

Республика Президенти Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишлиланган 2011 йил 7 декабрдаги тантанали йигилишида 2012 йилни “Мустаҳкам оила” йили деб атасни таклиф этди. Бунга асосан 2012 йилда ва ундан кейинги йилларда амалга оширилиши лозим бўлган кенг кўламли ишларни қамраб олган йирик Давлат дастури қабул қилинди. Ҳозирги кунда бу борада жадаллик билан ишлар олиб борилмоқда.

Ушбу дастур доирасида 2012 йил 8 марта Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Конунчилик палатаси томонидан “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида” Конун кабул қилинди. Ушбу конун 2012 йилнинг 23 марта Олий Мажлиснинг Сенати томонидан маъкулланди.

Юкоридаги қонунида оилавий тадбиркорликнинг турли йўналишлари, уларни амалга ошириш йўллари, оилавий корхона тузиб, юридик шахс мақомига эга бўлиб фаолият кўрсатиш ёки юридик шахс статусига эга бўлмасдан шахсий тадбиркор сифатида фаолият кўрсатиш йўллари ҳам содда тарзда тушунтириб берилган. Ҳозирги пайтда ишга жойлаштириш ва янги иш ўринларини очиш, бандлик муаммосини ҳал қилишда ҳам оилавий тадбиркорликнинг ўрни катта. Оилавий тадбиркорликнинг бир тури бўлган касаначилик масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Оила хўжалиги тўлайдиган пулли хизматлар дейилгандага, аҳолининг уй-жой фондини саклаш ва фойдаланганлиги, ётоқхона, меҳмонхоналарда яшаганлиги, хусусий шахслар уй-жойини ёллаш, уй-жойларни олди-сотди, айирбошлиш ишлари бўйича воситачилик қилғанликлари, ижарага олинган уй-жой - хоналарда яшаганлиги, фуқароларнинг якка тартибда буюртмаси асосида кадастр ташкилоти томонидан кўрсатилган хизматлари учун тўланган ҳақ йигиндисидан иборат сумма тушунилади⁹⁷.

Мазкур таърифда оила хўжалигининг оилани уй-жой билан таъминлаш борасидаги барча харажатларини ўз ичига олади. Буни назарий жиҳатдан асослаш учун қуйидагиларни таъкидлашни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Мазкур таърифда оила хўжалиги аъзоларининг яшаш билан боғлиқ тўлайдиган пулли хизматлар қаторига биринчи галда аҳолининг уй-жой фондини саклаш ва фойдаланганлиги учун харажатлари инобатга олинган. Иккинчидан, аҳолининг ётоқхона, меҳмонхоналарда яшаганлиги, хусусий шахслар уй-жойини ёллаш каби яшаш билан боғлиқ харажатларини ҳам қамраб олган. Учинчидан, уй-жойларни олди-сотди, айирбошлиш ишлари бўйича воситачилик қилғанликлари учун ҳам тўланадиган маблағлар оила хўжалигининг пулли хизматларига киради. Тўртинчидан, ижарага олинган уй-жой - хоналарда яшаганлик ҳам пулли хизматлар таркибига киритилган. Бешинчидан, фуқаролар

⁹⁷ Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқолган.

нинг якка тартибда буюртмаси асосида кадастр ташкилоти томонидан кўрсатилган хизматлар учун тўланган ҳақ ҳам шундай харажатларга киради. Олтинчидан, оила хўжалигининг пулли хизматларига барча тўловлар йиғиндинсининг кириши ҳам таъкидланган. Кўриниб турибдики, мазкур таърифда оила хўжалиги кўрсатадиган пулли хизматларнинг барча турлари ўз аксини топган.

Хуллас, оилавий тадбиркорлик ва оила хўжалиги томонидан кўрсатиладиган хизматларга амалдаги Йўрикномалар асосида қуидагилар киради:

“- идоравий бўйсуншилигидан қатъий назар, уй-жой фондини саклаш ва фойдаланганлик учун хисоблаб ёзилган (начисление) ҳақ эмас, балки амалдаги ҳақиқий тўлов ҳақи;

- аҳолининг ётоқхона, меҳмонхоналарда яшаганлик учун амалда тўлаган ҳақ микдори (хона қийматига кирмайдиган жойни бронлаш ва кўшимча хизматлар учун тўлов ҳақини қўшган ҳолда);

- аҳолининг хусусий шахслар уй-жойни топшириш (ёллаш), уй-жойларни олди-сотди, айирбошлиш ишлари бўйича воситачилик қилганликлари учун фирма, идора, бюро, ташкилотларга ҳақ тўлаши;

- аҳолининг ижарага олинган уй-жой - хоналарда яшаганлик учун уй-жой эгаларига ҳақ тўлаши;

- аҳолининг фуқароларнинг якка тартибдаги буюртмаси асосида кадастр ташкилоти (БТИ - техник инвентаризация бюроси) ёки шу каби ташкилотлар томонидан кўрсатилган хизматлари учун ҳақ тўлаши”⁹⁸.

Шуни эҳтироф этиш керакки, уй-жой хўжалиги хизматларига шу жараён билан боғлиқ айrim хизматлар кирмайди. Булар жумласига қуидагилар киради:

“- корхона ва ташкилотларнинг уй-жой фондини саклаш маблағлари;

- сайёхлик йўналишлари ва экскурсия хизматлари йўлланмаси қийматига экскурсантларнинг меҳмонхона ва ётоқхоналарда яшаш ҳақи киритилган киймат”⁹⁹.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики, айrim оилавий пулли хизматлар статстик ҳисботларда ўз аксини топмайди. Шу туфайли ушбу

⁹⁸ “Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни хисобга олиш йўрикномаси” // “Ўзистикболетат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиҳнаган. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикболетат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.-5- модда.

⁹⁹ Ўша жойда. – 5-модда.

хизматларнинг умумий хизматлардаги ҳиссасини, унинг реал ҳажмини ва мос равишда самарадорлигини тўлик баҳлаш бироз мураккабдир. Буни инобатга олиб хизматлар статистикасини ривожлантириш ва такомиллаштириш долзарб масала эканлигини қайд қўлмоқчимиз.

2. Коммунал хизматларнинг мазмани ва уларни ҳисобга олиш йўллари

Бугунги кунда коммунал хизматлар инсонларнинг яшаш сифатини оширишга хизмат қиласиган мухим соҳага айланди. Шу боис маҳаллий ҳокимликларнинг асосий сиёсати ҳам коммунал сиёсат билан боғлиқ бўлиб қолмоқда. Шу туфайли пулли хизматлар таркибида ҳам коммунал хизматларнинг улуши ошиб бормоқда.

Бундай хизматлар турлари асосан мамлакат ичкарисида амалга оширилади. Коммунал хизматлар аксарият ҳолда экспорт қилинмайди. Булар асосан мамлакат аҳолисига кўрсатиладиган хизматлар бўлиб ҳисобланади. Аммо бундай хизматларнинг сифат даражаси паст бўлади деган хулоса чиқармаслигимиз лозим. Мамлакат аҳолисининг турмуш даражаси, яшашининг сифат кўрсаткичлари, уларнинг фаровонлиги айнан шу хизмат турларига ҳам боғлиқдир. Аммо бу соҳада ҳали бозор муносабатлари шароитига мос рақобат мухити шаклланган эмас.

Мамлакатимиз Президенти 2012 йилнинг 18 июляда “Ишбилиармонлик мухитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”¹⁰⁰ ги Фармонига¹⁰⁰ имзо чекди. Мазкур фармон бозор муносабатларини чуқурлаштириш, иқтисодиётни эркинлаштириш сари қўйилган мухим қадамлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Аҳолининг эҳтиёжидан келиб чиқиб, бундай хизмат турларини муттасил ривожлантириб келинди. 2010 йилда 2006 йилга нисбатан мазкур хизматларнинг ҳажми 2,1 мартаға оширилган эди. Ушбу хизмат тури 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 115,8 % оширилган бўлса, 2008 йилда унинг ҳажмини 118,7 %, 2009 йилда – 122,0 ва 2010 йилда ҳам 125,0 % ўстиришга эришилди. Мазкур хизмат-

¹⁰⁰ “Ишбилиармонлик мухитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг эркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 18 июляда имзолаган Фармони.

ларнинг ҳажмини ўстириш билан бирга, унинг сифатига ҳам катта аҳамият берилиши талаб қилинади. Чунки замон шуни талаб килмоқда. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг маҳсус қарорида¹⁰¹ коммунал хизматлар алоҳида кўрсатилмаган. Ушбу хизмат тури бошқа хизматларга киритилган. Қарорда таъкидланишича, бошқа хизматлар 2011-2016 йилларда 2,1 марта ошиши кўзда тутилган. Ҳар йили ўсиши тенденцияси кузатилмоқда. Масалан, 2012 йилда 2011 йилга нисбатан ушбу хизматларнинг ўсиши 115,6 %ни ташкил қиласа, 2013 йилда – 115,9 %, 2014 йилда – 116,1 %, 2015 йилда - 116,6 %, 2016 йилда – 116,9 %ни ташкил қилиши кўзда тутилган. Ҳозирги пайтда коммунал хизматларда айрим камчиликлар учрамоқда. Жумладан, айрим ҳолларда аҳолини огоҳлантирмасдан чирокларни ўчириб қўйиш ҳоллари, табиий газ босимиининг камайиб кетиши кабилар одамлар таъбини хира қилиб, кайфиятларини тушуради. Шу туфайли бу хизматлардан фойдаланишда ҳам бозор принципларидан оқилона фойдаланиш, шартнома тизимини такомиллаштириш, икки томонлама масъулиятни ошириш, иқтисодий механизmlардан икки томонламана жаримани йўлга қўйиш тизимини ишга солиши каби дастаклардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Амалдаги меъёрий хужжатлар бўйича мазкур хизматларга куйидагилар киради:

“- аҳолининг электр қуввати, марказий иситиш, газ, иссиқ ва совук сув таъминоти, канализациядан фойдаланганлик, шунингдек, майдонларни тозалаш ва ахлатларни ташиб кетиши хизматлари (уйжой курилиш ва қурилиш ҳамда фуқаро-курилиш ширкатлари, хусусий уй-жойлар, боф-участка, боғдорчилик ширкатлари буюртмалари асосида) учун амалдаги ҳақиқий ҳақ миқдори (ёзилган ҳақ миқдори эмас).

Бинобарин, кўрсатилган маблағлар фуқароларга бевосита хизмат кўрсатадиган ташкилотларнинг кўрсатган пули хизматлар ҳажмига киритилиши лозим;

- уй-жой курилиш ва уй-жой курилиш ширкатлари уйларида фойдаланиш харажатларини қоплаш пули (ширкат квартиралари

¹⁰¹ «2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатни соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида»ни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдати ПД-1754-сонли қарорининг 1-идоваси.

қийматининг дастлабки бадал (тўлов)лари ва кейинги қоплаш пул миқдорларисиз);

- пулли хожатхона хизмати”¹⁰².

Аммо айрим хизматлар борки, улар мазмунан шу хизматга яқин бўлсада, улар коммунал хизматлар таркибига кирмайди. Бундай хизматларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

“- уй-жой таъмирига йўналтириладиган ва бу таъмирлаш турларини амалга оширадиган корхоналар майший хизматлар таркибида “уй-жой қурилиш ва уй-жой қуриш ширкатлари уйларидаги фойдаланиши харажатларини қоплаш пули” таркибидан тушган маблағлар;

- корхоналардан ишлаб чиқариш - технологик мақсадлар учун фойдаланилган электр, иссиқлик қувватлари, газ, сув, бу корхоналар майдон ва алоқа йўлларига канализация ҳамда тозалик (санитария) хизмати кўрсатиш учун тушган маблағлар”¹⁰³.

Шуни эътироф этиш керакки, иқтисодий адабиётларда коммунал хизматларнинг таърифи ҳам етарли даражада ёритилмаган. Иқтисодчи олим Х.М.Маматқуловнинг маҳсус изоҳли луғатида “Коммунал хўжалик” тушунчасига изоҳ берилган. Унда қайд этилишича “Коммунал хўжалик – маҳаллий ҳокимликларнинг шаҳар ҳаёти билан боғлиқ хўжалик тармоқлари уй-жой, транспорт, электр, водопровод, ҳаммом ҳамда ободончилик ишлари билан шуғулланувчи бўлим”¹⁰⁴ дир. Мазкур изоҳ бирнчидан, коммунал хизматларни ўзида ифода этмайди, чунки у коммунал хўжаликка изоҳ берган ва иккинчидан, “маҳаллий ҳокимликларнинг шаҳар ҳаёти билан боғлиқ хўжалик тармоқлари” дейилган. Бу эса, мос равишда қишлоқ ахолиси коммунал хизматлардан фойдаланмайди, деган хулоса қилишга асос бўлади. Шу туфайли унинг таърифига тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Коммунал хизматлар дейилганда, маҳаллий ҳудуд ҳаёти билан боғлиқ уй-жой, транспорт, электр таъминоти, газ, сув каби ахолининг яшашини яхшилаш билан боғлиқ хизматлар

¹⁰² “Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриғномаси” // “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.-6- модда.

¹⁰³ “Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриғномаси” // “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.-6.2- модда.

¹⁰⁴ Маматкулов Х.М. Хизмат кўрсатиш соҳасига оид атамалар ва иборалар изоҳли луғати. – Т.: “Иқтисодмолия”, 2010. – 126-127 бет.

билин шуғулланувчи хўжалик юритувчи субъектлар томонидан кўрсатиладиган хизматлар мажмуни тушунилади¹⁰⁵. Ҳозирги пайтда бундай хизматларни кўрсатувчи субъектлар асосан маҳаллий ҳокимликлар томонидан бошқарилмокда. Чунки уларнинг аксарият қисми давлат мулкига асосланган. Фикримизча, ушбу соҳада ҳам рақобат муҳитини яратиш, хусусий тадбиркорликка кенг йўл бериш ва уларни бошқариш масаласини нодавлат корхоналарига юклаш лозим, деб ҳисоблаймиз.

3. Пулли хизматларнинг бошқа гурӯхлари ва уларни ҳисобга олиш йўллари

Юқоридаги меъёрий ҳужжат бўйича бошқа хизматларга қўйидаги хизматлар киради:

- “- ветеринария, уй-жойларни қўриқлаш, тир хизматлари;
- Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси, матбаачилик негизи (номи ёзилган папка, табрикнома, кутлов (юбилейный адрес) табрикномалари, айrim мақола ва лавҳалардан нусха кўчириш, китоб, журнал муковалаш, газеталарни чиқариш, китоб нашрларини таъмирлаш, шахсий хабарларни эълон қилиш, матнларни таҳrir қилиш, маълумотнома - ахборий адабиётларни танлаш, матнларни таржима қилиш ва ҳоказолар)га эга бўлган бошқа корхоналар хизмати;
- дехқон (озиқ-овқат) бозорлари хизматлари - савдо ўрни учун тўлов, автотұхтагич, тарози ва бошқа анжомларни бериш, маҳсулотларга санитария ишлови бериш, товарларни саклаш, бозор қошидаги меҳмонхоналарда яшаш ва бозорларда товар сотишни амалга оширувчи шахсларга кўрсатиладиган бошқа хизматлар;
- пулли хизматларнинг тармоқ гурӯхлари таркибида ҳисобга олинмайдиган савдо ташкилотларининг хизматлари: (мутахассис маслаҳатлари, мижоз масаллиғи, маҳсулотидан таом тайёрлашда ошпазлар хизмати, официант, идиш-төвөк юувчиларнинг уйда идиш-төвөк ювиш хизмати, шиша идишларни уйда қабул қилиш, ойна кесиш, овқат қийматисиз уйга таом етказиб бериш, озиқ-овқат буюртмаларини бутлаш - тўлдириш бўйича хизматлар қиймати, кредит расмийлаштириш);

¹⁰⁵ Мазкур таъриф мувалифлар томонидан ишлаб чиқилган.

и. - илмий соҳадаги хизматлар, аҳоли буюртмалари асосида микрофото нусха кўчириш ва хужжатларни тиклаш лабораториялари кўрсатадиган хизматлар, телевидение ва радиоэшиттириш орқали хусусий тусдаги эълонларни намойиш этиш, эшиттириш учун аҳоли тўлайдиган ҳақ;

- ҳайвон ва ёввойи паррандаларни отиш, балиқ овлаш учун рухматнома (лицензия) олиш ҳақи¹⁰⁶.

Ушбу хизматлар учун аҳоли тўлайдиган ҳақ миқдорининг жами пулли хизматлар таркибига киради.

Айрим хизматлар борки, табиатан пулли хизматларга ўхшаш бўлсада, улар пулли хизмат ҳажмида ҳисобга олинмайди. Бундай хизматларга кўйидагилар киради:

“- барча турдаги товарларни пулли хизматларсиз сотиши (халқ истеъмоли моллари, ишлаб чиқариш техника маҳсулотлари, асосий ишлаб чиқариш фондлари, арzon баҳо анжом, айирбошлиш (бартер) асосида олинган халқ истеъмоли моллари, шу жумладан, чет эл товарлари ва шунга ўхшаш маҳсулотлар). Кўрсатилган савдо тушуми шакл 1-хизматлар ҳар ойги статистика ҳисботининг "Бундан ташқари истеъмол моллари ва ишлаб чиқариш - техника маҳсулотларини сотишдан келган тушум" деган сатрида акс эттирилади;

- белгиланган ҳолат, низом, қонунларни шунингдек, суд қарорларини бузганлик учун (алимент, жарима, устама, айбона, ўтиргланган нарса кийматини коплаш, тиббий ҳушёрхоналардаги тўловлар ва шу кабилар) фуқаролар тўлайдиган тўловлар;

- жамоат фондларига кўнгилли бадаллар миқдори ва жамоат, ширкат ташкилотлари ҳисоб рақамларига кўнгилли аъзолик бадалларини тўлаш;

- транспорт воситаларини ҳисобга кўйиш, давлат ва фуқароларга қарашли хусусий автомотранспорт воситалари (кема ва катерларни кўшган ҳолда) учун давлатнинг рақамли белгиларини бериш, бу транспортларни техник кўрикдан ўтказиш учун автонозирнинг йиғим маблағлари;

1.3. бандда кўрсатилганлардан ташқари ташкилот, муассаса ва шу кабилар учун бажарилган ишлар ва хизматлар;

- уй-жой курилиш ва уй-жой ширкатлари уйларидаги ширкат

¹⁰⁶ “Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўрикномаси” // “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур дужжат 1996 йыл 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган. 14 - модда.

квартиralар қийматининг дастлабки бадали ва кейинги ой сари қоплаш суммалари;

- давлат капитал маблағлари, корхоналар маблағлари, банк муассасаларининг кредити ҳисобидан қурилган хусусий кўпқаватли, кўпхонали уйлар қийматини, шунингдек, аҳолига сотилган давлат ва жамоат уй-жой фонди уйларидағи квартиралар қийматини қоплаш учун фуқаролар киритган маблағлар;

- суғурта тўловлари, бир марталик йигимлар, солик, бож ва шу кабилар;

- лотерея билетлари сотиб олиш учун аҳоли сарф - харажатлари ва "мажбурий тўлов ва кўнгилли бадаллар" сифатидаги фуқароларнинг бошқа турдаги сарф - харажатлари ҳам;

- автобус, автомобиль ва бошқа ҳаракат воситалари, спорт иншоотлари, клуб, зал, турар жой ва ўз ходимлари ҳамда бошқа фуқароларга пулли хизмат кўрсатиш, бошқа бинолардан фойдаланиш (соатбай фойдаланиши кўшган ҳолда) учун корхона ва ташкилотларнинг (ижарага берувчи ва ижарага олувчи) ижара ҳаки суммалари;

- корхоналарнинг ижтимоий - маданий ва маиший обьектларни (уй-жой фонди, ётоқхона, меҳмонхона, спорт иншоотлари, клуб, санатория-курорт муассасалари, кутубхона, мактабгача тарбия муассасалари ва шу кабилар) сохибидек саклаш сарф-харажатлари¹⁰⁷.

Маиший хизматларни шаҳар ва қишлоқларга таксимлашда амалдаги маъмурий - хукукий бўлинишлар ва қуидаги тартибга амал қилиш зарур:

"- маиший хизматлар буюртма қабул қилинган жойда ҳисобга олинади. Шаҳар жойларида, техник паспортга асосан қишлоқ жойларида рўйхатга олинган транспорт воситаларини таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш, қишлоқда истиқомат қилувчи шахс шаҳар жойларидаги савдо корхоналари, маиший хизмат кўрсатиш, ёқилғи базалари, газ тарқатиш идора ва базалари, тахта-ёғоч савдоси омборхоналари ва контейнер майдонларидан яшаш жойгача юкларни ташиш учун транспорт воситалари хизматидан фойдаланган тақдирда транспорт хизматлари, қишлоқ хўжалигининг барча тур-

¹⁰⁷ "Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриқномаси" // "Ўзистикбўлстмат" Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда "Ўзистикбўлстмат" Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган. - 14.2 - модда.

даги хизмат ва ишлари учун қабул қилинган буюртмалар истисно сифатида "қишлоқ жойлари бўйича" ҳисобга олинади.

- жамоа боғдорчилик участка (ширкат) буюртмалари асосида бажарилган хизматларни "шаҳар ва қишлоқ жойлар"га тақсимлаш жамоа боғдорчилик участка (ширкат)лар учун ажратилган ерларнинг қаерда жойлашганинидан келиб чиқсан ҳолда: шаҳар атрофи (оромгоҳ - курорт) туридаги қишлоқ чегарасидаги ерлар-шаҳар жойлари бўйича; қишлоқ аҳоли пунктларида - қишлоқ фуқаролар йигини, жамоа, давлат, ўрмон ва ўрмончилик хўжаликлари ихтиёридаги ерлар - қишлоқ жойлари бўйича амалга оширилади;

- уй-жой хўжалиги хизмати ва коммунал хизматлар - хизмат кўрсатувчи жой фонди жойлашган ерда;

- мактабгача тарбия муассасаларида болаларни сақлаш хизматлари - ушбу мактабгача тарбия муассасалари қарайдиган корхоналар жойлашган жой бўйича;

- маданият, соғликни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, банк муассасалари ҳамда "бошқа хизматлар" - мазкур хизматларни амалга оширувчи муассасалар жойлашган жойда;

- алоқа хизматлари: хат, бандероль, жўнатма, пул жўнатмалари, телеграммалар - жўнатишлар амалга ошириладиган алоқа тугуни (узели) жойлашган жойда;

- халқаро телефон сўзлашуви имконини бериш, уй телефони, телефон - автоматларни ўрнатиш ва фойдаланиш - сўзлашув имкони берилган ҳамда телефонлар жойлашган ерда, радиофикация - радиотугунлар жойлаштирилган жойларда ҳисобга олинади¹⁰⁸.

Аҳолининг дастлабки буюртмасиз ишлаб чиқарилиши ва қабул пунктлари тармоқлари орқали сотилиши мумкин бўлган буюмлар рўйхати "Аҳолига пулли хизмат кўрсатишни ҳисобга олиш бўйича Йўрикнома"сида келтирилган. Ушбу буюртмаларни тайёрлашга якка тартибда буюртма мавжуд бўлиши лозимлиги кўзда тутилган. Буларга қуйидагилар киради:

1. Тикувчилик моллари.
2. Пойабзал.
3. Трикотаж моллари.
4. Бош кийимлар.
5. Мебель.

¹⁰⁸ Уйга жойда. – 15 модда.

6. Хўжалик - майший металл буюмдари.
7. Дурадгорлик бочкасозлик тўқима (ўрилма) буюмлари.
8. Бетон ва темир - бетон буюмлари.
9. Дафи этиш анжомлари, ёдгорлик қабрусти плиталари, гулхона, мотам гулдасталари.
10. Тегишли хизмат кўрсатилганда буюртмачи томонидан кўшимча ҳақ тўланган фирмавий жойлаш (упаковка).
11. Бошқа хизматлар турлари.

Булардан ташқари ушбу хужжатда "Майший хизмат кўрсатиш ҳажми" кўрсаткичига киритиладиган даволаш-профилактика ва соғломлаштириш муассасалари ҳамда ижтимоий-майший ташкилотлар рўйхати ҳам берилган. Буларга қуидагилар киритилган:

- Касалхона муассасалари.
- Алоҳида турдаги даволаш-профилактика муассасалари.
- Диспансерлар.
- Оналиқ ва болаликни муҳофаза қилиш муассасалари.
- Санатория-курорт муассасалари.
- Соғломлаштириш ва дам олиш муассасалари.
- Қариялар ва ногиронлар уй – интернатлари.
- Мактабгача тарбия муассасалари.
- Ота - она ҳомийлигисиз қолган болалар тарбия муассасалари.

Пулли хизматлар тушунчасининг назарий ва амалий масалаларини, уларнинг алоҳида турлари бўйича ҳисобга олиш йўлларини тадқиқ қилиш натижасида бир қанча хulosаларга келинди.

1. Мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш борасида бир қанча чора-тадбирлар кўлланилмокда. 2005 йилдан бўён мазкур соҳани ривожлантириш бўйича икки марта Давлат дастури ишлаб чиқилди. Биринчиси 2006-2010 йилларга мўлжалланган бўлса, иккинчиси 2012-2016 йилларга мўлжалланган. Буларни амалга ошириш бўйича худудлар кесимида аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Уларнинг ҳаммаси ҳукуматимиз ва Давлат раҳбарининг хизмат кўрсатиш соҳасига эътиборининг бардавомлигини кўрсатади.

2. Хизматлар тизимида пулли хизматлар салмоқли ўринни эгаллайди. Аммо пулли хизматларга қайси хизматларнинг кириши, уларни қандай ҳисобга олиш лозимлиги хусусида тегишли йўриқномалар ишлаб чиқилишига қарамасдан, ушбу масала

иқтисодий адабиётларда аниқ ифода этилмаган эди. Кўп ҳолларда барча хизматлар билан пулли хизматларни бир хил даражага қўйиб тадқиқ қилинган ва шулар асосида хизматлар бўйича умумий хуло-саларга келинган ҳолатлар ҳам учраб туар эди. Уларга аниқлик киритиш учун пулли хизматларнинг аниқ номлари келтирилди ва ҳар бирiga изоҳ берилди. Ушбу рисолада пулли хизматларнинг мазмунидан келиб чиқиб, унинг такомиллашган таърифи берилди ва асосланди.

3. Рисолада майший хизмат тушунчаси, ҳажми ва уларни ҳисобга олиш тартибларига ҳам алоҳида аҳамият берилди. Тадқиқотларимиз кўрсатдики, барча хизматлар, шу жумладан, майший хизматлар бўйича ҳам уларнинг назарий масалалари ҳамон етарли даражада ишлаб чиқилган эмас. Шу туфайли майший хизмат тушунчасининг назарий масалалари ўрганилиб, унинг такомиллашган муаллифлик таърифи ишлаб чиқилди.

4. Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг назарий масалалари ўрганилиб, унинг ҳам такомиллашган таърифи берилди. Мазкур таъриф назарий жиҳатдан асосланди. Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг аниқ турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Йўловчи ташиш хизматларини ҳисобга олиш учун унинг статистикасини такомиллаштириш бўйича ҳам айрим тавсиялар келтирилди.

5. Алоқа хизматларининг назарий масалалари ўрганилиб, унинг такомиллашган таърифи берилди. Алоқа хизматларининг бу-гунги кундаги аҳамиятидан келиб чиқиб, уларнинг аниқ турлари келтирилди ва қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Ҳозирги пайтда алоқа хизматлари бевосита ахборотлаштириш ва телекоммуникация хизматлари билан бирга қаралмоқда ва уларга жуда катта эътибор берилмоқда. Бу масала пулли хизматлар тизимида 2012-2016 йиллар давомида ҳам устувор аҳамиятта эга бўлади. Шу туфайли мазкур хизматларнинг умумий хизматлардаги улуши муттасил ошиб бориши мумкинлигини қайд этиш лозим.

6. Уй-жой хўжалиги хизматларининг назарий масалаларини ўрганиш шуни кўрсатдики, бу борада бир мунча чалкашликлар мавжуд. Шу туфайли мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, уни оила хўжалиги деб аташни тавсия қилдик ва

такомиллашган таърифини ҳам ишлаб чиқдик. Оилавий хўжалик хизматларининг аниқ турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Бу масалада ҳам такомиллашиш учун катта имкониятлар мавжуд.

7. Коммунал хизматларнинг назарий масалалари ўрганилиб, унинг мамлакатимизда олиб борилаётган коммунал сиёсатга мос ҳолдаги такомиллашган таърифи ишлаб чиқилди. Коммунал хизматларнинг аниқ турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам амалдаги меъёрий ҳужжатларга асосан кўрсатиб берилди.

8. Ҳозирги пайтда таълим тизими хизматларнинг аҳамияти кескин ошиб бормоқда. Бундай ҳолатни инобатга олиб, ушбу хизматларнинг назарий масалалари ўрганилган ҳолда, унинг такомиллашган таърифи ишлаб чиқилди. Таълим тизими хизматларнинг аниқ турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Аммо таълим хизматлари замон талабига мос равишда диверсификацияланишин тақозо қиласди. Шу туфайли ушбу масалани бир муンча такомиллашириш лозимлиги ҳаётий заруратдир.

9. Жамиятнинг ижтимоий-иктисодий ҳаётида маданий хизматларнинг аҳамияти ҳамиша катта бўлган. Шу туфайли пулли хизматларнинг асосийларидан бири бўлган маданий хизматларнинг назарий масалалари ўрганилиб, унинг такомиллашган таърифи берилди. Маданий хизматларнинг амалдаги аниқ турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Шу билан бирга маданий хизматлар турларини ва ҳисобга олиш йўлларини такомиллашириш лозимлиги ҳам қайд этилди

10. XXI асрда жаҳонда туризмнинг ривожланиш даври бошлиди. Бундай шароитда сайёхлик-экскурсия (туризм) хизматларининг назарий масалалари ўрганилиб, унинг такомиллашган таърифи ишлаб чиқилди. Сайёхлик-экскурсия (туризм) хизматларининг аниқ турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Туризм соҳасини ҳисобга олишда ҳали жуда

кўп муаммолар мавжуд. Уларни ҳал қилиш лозимлиги ҳам бугунги куннинг устувор вазифаларидан бирига киради.

11. Мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спорт хизматларини ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Шу туфайли ушбу хизматларнинг ҳам назарий масалалари ўрганилиб, унинг такомиллашган таърифи берилди. Жисмоний тарбия ва спорт хизматларининг турлари жуда кўп, аммо уни ҳисобга олишда амалдаги йўриқномада аник турлари келтирилган. Бироқ ушбу хизматларнинг кўпи унда ўз ифодасини топмаган. Шу туфайли бу соҳа йўналишига анча аниқликлар киритилиши талаб қилинади. Ишда макур хизматларнинг турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш лозимлиги ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Аммо келажакда бундай тартиблар такомиллашишни талаб қиласди.

12. Ҳозирги шароитда соғликни саклаш (тиббий) хизматларининг жамиятимиздаги ўрни ва роли ошиб бораётганлиги ҳамда мазкур соҳада тадбиркорликнинг аста-секинлик билан шакланаётганлигини инобатга олиб, ушбу хизматларнинг ҳам назарий масалалари ўрганилди ва уларнинг такомиллашган таърифи берилди. Соғликни саклаш (тиббий) хизматларининг аник турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш ва қайси бирини бундай ҳисобга киритмаслик лозимлиги ҳам кўрсатиб берилди. Соҳада хусусий корхоналарнинг кўпайиши бундай хизматларнинг ошиб боришига имкон беради. Булар ҳам кўрсатадики, аҳолига кўрсатиладиган пулли хизматлар келажакда муттасил ошиб бориш тенденциясига эга бўлади.

13. Аҳоли фаровонлиги ва яшашининг сифат даражасини белгиловчи кўрсаткичлардан бири - уларнинг санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларидан кай холатда фойдаланаётганлиги билан ифодаланади. Шу туфайли мазкур хизматларнинг ҳам назарий масалалари ўрганилиб, уларнинг такомиллашган таърифи берилди. Бунда жуда кўп атама ва тушунчаларга тўхталиб, уларнинг ҳам таърифлари келтирилди. Ишда амалдаги меъёрий ҳужжатлар асосида санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларининг аник турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш мумкинлиги ва қайси бири бундай ҳисобга кирмаслиги ҳам кўрсатиб ўтилди.

14. Банк муассасалари ва хукукий тусдаги хизматларнинг назарий масалалари бугунги кун талабидан келиб чиқсан ҳолда ўрганилди. Чунки ушбу хизматлар ҳам кундан-кунга ҳаётий заруратга айланиб бормоқда. Аммо уларнинг назарий масалалари кам ўрганилган. Буларни инобатга олиб, ушбу хизматларнинг ҳам такомиллашган муаллифлик таърифлари ишлаб чиқилди. Ушбу хизматларнинг аниқ турлари келтирилди ва уларнинг қайси бирини пулли хизматларга киритиш лозимлиги ва қайси бирини бундай ҳисобга киритмаслиги ҳам кўрсатиб берилди. Бу борада ҳам ҳали такомиллашиши лозим бўлган катта имкониятлар мавжуд.

15. Пулли хизматлар таркибида бошқа хизматлар гуруҳи ҳам келтирилган. Ушбу хизматларнинг ҳам мазмuni ва турларига қисқагина тўхталдик ва уларни ҳисобга олиш йўллари ҳам ишда қисқагина бўлсада қараб чиқилди.

Хуроса қилиб айтганда, пулли хизматларнинг шакли муттасил такомиллашади, мазмuni чукурлашади, сони кўпаяди, сифати эса ошади. Соҳада тадбиркорлик ривожланиб, рақобат муҳити такомиллашиб боради.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил тайёрланиш учун саволлар

1. Уй-жой хўжалиги хизматларининг мазмuni.
2. Уй-жой хўжалиги хизматларининг турлари.
3. Уй-жой хўжалиги хизматларини ҳисобга олиш йўллари.
4. Коммунал хизматларнинг мазмuni.
5. Коммунал хизматларнинг турлари.
6. Коммунал хизматларни ҳисобга олиш йўллари.
7. Пулли хизматларнинг бошқа гуруҳлари.
8. Пулли хизматларнинг бошқа гуруҳларининг турлари.
9. Пулли хизматларнинг бошқа гуруҳларини ҳисобга олиш йўллари.

Калилли сўзлар

Оила хўжалиги тўлайдиган пулли хизматлар, коммунал хизматлар, ветеринария хизматлар, уй-жойларни қўриқлаш хизмати, тир хизматлари, матбаачилик хизматлари, деҳқон (озиқ-овқат) бозорлари хизматлари, ҳисобга олинмайдиган савдо ташкилотларининг хизматлари, консалтинг хизматлари, мутахассис маслаҳатлари, ми-

жоз масаллиғи, маҳсулотидан таом тайёрлашда ошпазлар хизмати, официант хизмати, идиш-төвөк юувчиларнинг уйда идиш-төвөк ювиш хизмати, шиша идишларни уйда қабул қилиш хизмати, ойна кесиш хизмати, уйга таом етказиб бериш, озик-овқат буюртмаларини бутлаш-тўлдириш бўйича хизматлар, кредитни расмийлаштириш хизмати, илмий соҳадаги хизматлар, аҳоли буюртмалари асосида микрофото хизмати, нусха кўчириш хизмати, хужжатларни тиклаш лабораториялари кўрсатадиган хизматлар, телевидение ва радиоэшиттириш орқали хусусий тусдаги эълонларни намойиш этиш хизмати, ҳайвон ва ёввойи паррандаларни отиш хизмати, балиқ овлаш учун рухсатнома (лицензия) бериш хизмати, бичишикиш хизматлари, пойабзал таъмирлаш хизматлари, трикотаж молларини тайёрлаш хизматлари, бош кийимларни тўқиши хизматлари, мебелни ўрнатиш ва таъмирлаш хизматлари, хўжалик-маиший металл буюмларини тайёрлаш хизматлари, дурадгорлик, бочкасозлик, тўқима (ўрилма) буюмларини тайёрлаш ва таъмирлаш хизматлари, бетон ва темир-бетон буюмларини тайёрлаш хизматлари, дағи этиш аңжомларини тайёрлаш хизматлари, ёдгорлик қабрусти плиталари, гулхона, мотам гулдасталарини тайёрлаш хизматлари, тегишли хизмат кўрсатилганда буюртмачи томонидан кўшимча ҳақ тўланган фирмавий жойлаш (упаковка) қилиш хизматлари.

13-мавзу. ЙЎЛОВЧИ ТАШИШ ТРАНСПОРТИ ХИЗМАТЛАРИ, УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ, ТУРЛАРИ ВА ҲИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ¹⁶⁹

РЕЖА:

- 1. Автомобилларда йўловчи ташиш хизматларини амалга оширишда давлат сиёсатининг асосий йўналишлари**
- 2. Йўловчиларни ташишининг турлари ва улар тавсифининг назарий масалалари**
- 3. Хизматлар тизимида йўловчи ташиш транспорти хизматлари ва уларниг назарий масалалари**
- 4. Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг турлари ва ҳисобга олиш йўллари**
- 5. Йўловчи ташиш хизматлари самарадорлиги ва транспорт воситаларига оид атамаларининг таърифлари**

1. Автомобилларда йўловчи ташиш хизматларини амалга оширишда давлат сиёсатининг асосий йўналишлари

Автомобилларда йўловчи ташиш хизматларини амалга оширишда давлат сиёсати шаклланди ва у тизимли равишда босқичма-босқич такомиллашиб бормоқда. Унинг асосий йўналишлари ҳам белгиланган. Аммо бу масала етарли даражада тизимлаштирилган ҳолда иқтисодий адабиётларда, хизматларининг муҳим йўналишларидан бири сифатида ҳамон ёритилган эмас эди. Шу туфайли жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида муҳим соҳалардан бири бўлган мазкур масалага ойдинлик киртиш, унинг самарадорлигини ошириш борасидаги таклифларни ишлаб чиқиш тадқиқот олдига кўйилган асосий вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимизда 1998 йилнинг 29 августида “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Конунининг қабул қилиниши ушбу соҳани ривожлантиришнинг хукуқий асосини автомобилларда йўловчи ташиш хизматларини амалга оширишда давлат сиёсатининг асосий йўналишларини ишлаб чиқиш имко-

¹⁶⁹ Кўлланманнинг мазкур боби А.А.Рахимов билан ҳаммуаллифликда тайёрланди.

нини берди. Чунки ушбу Қонуннинг мақсади ҳам Ўзбекистон Республикасида автомобиль транспорти фаолиятининг хукукий асосларини шакллантиришдан, мазкур соҳада давлат сиёсатини амалга оширишнинг меъёрий-хукукий йўналишларини белгилаб беришдан иборат этиб белгиланган эди.

Мазкур қонунни ҳаётга татбиқ этиш баробарида бир қанча қарорлар ва буйруқлар, йўриқномаю тартиблар ишлаб чиқилди. Булар жумласига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 ноябрдаги 482-сонли «Ўзбекистон Республикасида Автомобиль транспортида йўловчилар ва багаж ташиш қоидаларини ҳамда Автобусларда йўловчилар ташиш хавфсизлигини таъминлашга доир талабларни тасдиқлаш ҳакида»ги, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 10 марта даги 118-сон «Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорларини киритиш мумкин.

Юқоридаги қонун ва қарорларнинг талабларидан келиб чиқкан ҳолда Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги ҳам бир қанча йўриқномалар ва Низомларни ишлаб чиқдилар. Мазкур агент бошлиғининг 2002 йил 24 июлдаги «Ўзбекистон Республикасида шаҳарда, шаҳар атрофи, шаҳарлараро ва халқаро йўналишларда умумий фойдаланишдаги автомобиль ва электр транспортида ҳамда соатбай ташишларда ташилган йўловчилар сонини ва йўловчилар айланишини аниқлаш тўғрисида»ги 97и-сон буйруғи билан тасдиқланган йўриқнома¹¹⁰, ушбу агентликнинг «Йўловчилар ва юкларни автомобиль транспортида ташиш билан шугулланаётган юридик шахсларнинг ходимларига ва юкларни автомобиль транспортида ташиш билан шугулланаётган хусусий тадбиркорларга кўйиладиган малакавий талаблар тўғрисида»ги 2006 йил 6 сентябрдаги 98-сон буйруғи билан тасдиқланган низом¹¹¹ каби бир қанча меъёрий хужжатлар шулар жумласига киради.

Юқорида номи зикр этилган қонунлар, қарорлар ва бошқа меъёрий хужжатлар автомобиль транспорти соҳасида давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаб олиш ва уларни тизимлашти-

¹¹⁰ Ўзбекистон Республикаси вазирликотари, давлат кўмиталари ва идораларининг меъёрий хужжатлари ахборотномаси, 2002 й., 15-16-сон билан тасдиқланган. (рўйхат раҳами 1164, 2002 йил 10 август).

¹¹¹ Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўслими, 2006 й., 40-сон, 403-модда (рўйхат раҳами 1626, 2006 йил 5 октябрь).

риш имконини берди. Натижада автомобиль транспортида йловчи ташиш хизматларини ривожлантириш бўйича давлат сиёсатининг асосий йўналишлари тизимлаштирилди. Тадқиқотларимиз кўрсатдик, буларни бир қанча йўналишларда қараб чиқиш мумкин экан. Буларга:

- мулк ва уларга аэраториб бериладиган ер масалалари билан боғлик сиёсат;
- автомобиллар ва улар томонидан бажариладиган ташиш хизматларининг турларини белгилаш билан боғлик сиёсат;
- автомобилларда ташиш хизматларини бошқариш ва уларни тартибга солиш билан боғлик сиёсат;
- автотранспорт воситаларини стандартлаш, метрология жихатидан таъминлаш, сертификатлаш ва лицензиялаш билан боғлик сиёсат;
- ташувчилар ва мижозларнинг ҳукуқ ва мажбуриятларини белгилаш ва уларнинг назоратини олиб бориш билан боғлик сиёсат;
- ташувчининг юк ташиш учун автотранспорт воситасини бермаганлиги ёки ўз вактида бермаганлиги, кечиктирлганлиги, юкнинг бир қисми ёки бутунлай йўқолганлиги учун жавобгарликни белгилаш билан боғлик сиёсат;
- автомобиль транспортида йўловчиларнинг хавфсизлик масалаларининг таъминланганлиги, уларнинг саломатлигини асрар масаласи ва экология нормаларини таъминлаш билан боғлик сиёсат кабиларни киритишни мақсадга мувофик, деб топдик.

Автомобиль транспорти, унда йўловчи ва юк ташиш қоидалари “Автомобиль транспорти тўғрисида”ги қонун ва бошка қонун хужжатлари билан тартибга солинади. Мазкур қонун ва меъёрий хужжатлар мамлакатимизнинг ҳамма худудида амал қиласи. Аммо Қорақалпоғистон Республикасида автомобиль транспорти соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонун хужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Мамлакатимизнинг барча шаҳарларида йўловчиларини ташиш соҳасидаги муносабаглар Ўзбекистон Республикасининг алоҳида «Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида»¹¹² ги Қонуни билан ҳам тартибга солинади. Чунки ушбу жараён кўп жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга.

¹¹² «Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида». Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 25 апрель Қонуни.

Амалдаги тартиб бўйича йўловчилар, багаж ва юклар ташиш, харакат хавфсизлигини таъминлаш қоидалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Бундай хужжат “Автомобиль транспортида йўловчилар ва багажни ташиш қоидалари”¹¹³ номи билан ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 ноябрдаги 482 сон қарори билан тасдиқланган ҳамда шу даврдан бошлаб автомобиль транспортида йўловчилар ва багажни ташиш амалиётига татбиқ этилган.

Шуни эътироф этиш жоизки, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг автомобиль транспорти тўғрисидаги қонун хужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро муносабатларда мазкур шартнома қоидалари кўлланади. Чунки ҳамма қоидалар бизнинг ички тартибимизга тўғри келмаслиги табий. Зеро биз барча соҳаларда ўзимизга хос ва ўзимизга мос қоидаларни ишлаб чиқиб, шунга асосан фаолият олиб бормоқдамиз.

Шуни таъкидлаш жоизки, мазкур қонунда мамлакатимизда автомобиль транспортининг мулк шакллари белгиланган. Унда эътироф этилишича Ўзбекистон Республикасида автомобиль транспорти хусусий ва оммавий мулк асосида фаолият кўрсатиши мумкин¹¹⁴. Бу соҳада ҳам мулкдорлар ўз фаолиятини тадбиркорлик асосида амалга оширади. Автомобиль транспортининг барча мулкдорлари мамлакатимиз худудида тенг хукуқларга эгадирлар ва қонун химоясидан баб-баравар фойдаланадилар.

Мазкур соҳа бўйича шуғулланадиган тадбиркорларга маҳсус ерлар ажратилади. Автомобиль транспорти ерлари ҳам қонун билан химоялангандир. Автомобиль транспорти фаолиятини таъминлаш учун ерлар “Ер тўғрисида”ги қонун¹¹⁵ хужжатларида белгиланган тартибда доимий фойдаланиш учун ажратиб берилади.

Қонунда эътироф этилишича автотранспорт воситалари йўловчилар автотранспорти, юк автотранспорти ва маҳсус автотранспорт воситаларига бўлинади (13.1-расм).

¹¹³ “Автомобиль транспортида йўловчилар ва багажни ташиш қоидалари”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 ноябрдаги 482-сон қарори билан тасдиқланган.

¹¹⁴ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 4-моддаси. 1998 йил 29 август.

¹¹⁵ “Ер тўғрисида”, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 25 апрель Қонуни.

13. I-расм. Автотранспорт воситаларининг гурухлари

Ушбу расмда келтирилганларнинг ҳар бири алоҳида гурухлаштирилган. Масалан, буларнинг туркумларидан бири **Йўловчилар автотранспорти воситалари** бўлиб ҳисобланади. Булар жумласига автобуслар, микроавтобуслар, енгил автомобиллар, йўловчилар ташладиган тиркамалар ва ярим тиркамалар киради.

Юк автотранспорти воситалари ҳам асосан юк ташишга мўлжалланган бўлиб, улар таркибига юк автомобиллари, шатакчи автомобиллар, тиркамалар ва ярим тиркамалар киради. Конструктив жиҳатларига ҳамда қай мақсадларда фойдаланилишига кўра юк автотранспорти воситалари умумий ва махсус транспорт воситаларига бўлинади. Умумий транспорт воситаларига барча юкларни ташишга мўлжалланган турли русумдаги автомобилларни киритиш мумкин.

Махсус автотранспорт воситалари жумласига турли махсус ишларни, кўпроқ нотранспорт ишларини бажаришга мўлжалланган автомобиллар, тиркамалар ва ярим тиркамалар киради. Булар жумласига ўт ўчириш автомобиллари, компрессор қурилмали автомобиллар, автокранлар, супуриш-сидириш ҳамда чиқинди ташиш автомобиллари ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Махсус автомобиллар асосан махсус шу соҳа билан шуғулланувчи корхоналарга берилади.

Автомобилда ташиш турлари ҳам бир қанча гурухларга бўлинади. Булар жумласига шаҳардаги ташиш, шаҳар атрофидаги, шаҳарлараро ва халқаро ташишларни киритиш мумкин.

Шаҳардаги ташишлар ўзига хос бўлиб, факат шаҳар ёки шаҳар посёлкаси чегаралари доирасида амалга ошириладиган ташишларни ўз ичига олади. Бундай ташишга йўловчиларни ва уларнинг юкларини факт шаҳар худуди бўйлаб ташишни киритиш мумкин.

Шаҳар атрофидаги ташишлар ҳам ўзига хос чегарага эга. Мазкур ташиш жумласига шаҳар ёки шаҳар посёлкаси чегаралари

доирасидан 50 (эллик) километргача ташқарида амалга ошириладиган ташишлар киради. Бунда ҳам йўловчилар ва юк ташишлар кўзда тутилган.

Шахарлараро ташишлар ҳам мамлакатимизда кенг ривожланган. Булар жумласига шаҳар ёки шаҳар посёлкаси чегаралари доирасидан 50 (эллик) километрдан ошик масофада амалга ошириладиган ташишлар, шунингдек, йўналиш масофасидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг икки ёки ундан ортиқ вилояти худудида амалга ошириладиган ташишлар киради. Бунда иккита вилоятда жойлашган иккита шаҳар оралиғи ва битта худуддаги иккита шаҳар ороликларидаги масофалар кўзда тутилган.

Халқаро ташишлар мамлакатимизда сезиларли ўринга эга. Булар жумласига йўналиш масофасидан қатъи назар Ўзбекистон Республикаси давлат чегарасидан ташқарига ёки давлат чегараси ташқарисидан мамлакатимизга кириб келтирилган ташиш хизматларини киритиш мумкин. Бундай хизматларга албатта мамлакатимиз чегарасидан у ёки бу томонга ўтиши билан амалга ошириладиган ташишлар киради.

Автомобилларда йўловчилар, багаж ва юкларни халқаро ташишда транзит алоқаларнинг ҳам борлигини инобатга олиш лозимdir. мамлакатимизда транзит ташишлар халқаро ҳамда транзит алоқа учун очиқ автомобиль йўллари орқали амалга оширилади. Бу жараён Ўзбекистон Республикасининг қонун хужжатларига ва халқаро шартномаларига мувофиқ амалга оширилади. Йўловчилар, багаж ва юкларни автомобилда халқаро ташишлар учун мамлакатимиз қулай худудда жойлашган. Бизнинг худуд ғарб билан шарқни, жануб билан шимолни боғлайдиган кўприк вазифасини ўтайди. Бу ҳолат маълум даражада мамлакат иқтисодий-ижтимоий ҳётида ҳам муҳим аҳамиятга эгалиги билан ажралиб туради.

Мамлакатимизда автомобиль транспорти фаолияти билан шугулнувчи субъектларнинг мулк шаклидан қатъи назар, уларнинг фаолияти бир хил ёндашувлар асосида давлат томонидан тартибга солинади ва бошқарилади. Автомобиль транспорти фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш сертификатлаш, лицензиялаш, солик солиш, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ташишлар учун тарифларни шакллантириш, ягона илмий-техника сиёсатини ўtkазиш ва қонун хужжатларида назарда тутилган бошқа шаклларда амалга оширилади. Бундай тартиблар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Махкамаси томонидан автомобиль транспортини бошқариш бўйича ваколат берган давлат органи орқали амалга оширилади.

Юқорида таъкидланганидек, автомобиль транспортида ташиш билан шугулланувчи субъектлар тадбиркорлик тамойилига асосланган ҳолда иш кўрадилар. Шу туфайли давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ташувчиларнинг хўжалик фаолиятига аралашишга, шунингдек, уларнинг эксплуатация хизмати ходимларини бошқа ишларга жалб этишга ҳакли эмас, деб белгиланган. Бироқ айрим қонун хужжатларида назарда тутилган давлат ва жамият аҳамиятига эга бўлган ҳоллар бўладиган бўлса, давлат ушбу субъектларни бошқа ишларга ҳам жалб қилишлари мумкин. Бу ҳолат ҳам тегишли қонун хужжатларида эътироф этилган бўлиши лозим.

Хозирги пайтда автомобиль транспортида ташиш хизматларини амалга оширишда давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири, ушбу соҳани бошқарувчи давлат органининг асосий ваколатларини қонун хужжатлари билан белгилашдан иборат. Бу борада мамлакатимизда тегишли тартиблар белгилаб қўйилган¹¹⁶. Унда эътироф этилишича автомобиль транспорти хизматларини ривожлантиришнинг давлат сиёсати, бевосита йўловчи ва юк ташиш жараёнини бошқарувчи давлат органининг асосий ваколатларини белгилашдан иборатdir. Бундай ваколатлар, конунда ифода этилишича куйидагилардан иборат:

- “автомобилда ташишларни ташкил этиш ва такомиллаштиришга доир норматив хужжатларни ишлаб чиқиш;
- автомобиль транспортини ривожлантириш миллий дастурлари концепциясини ишлаб чиқиш;
- республика ва ахолининг ташишларга бўлган давлат эҳтиёжлари истиқболини ишлаб чиқиш;
- автомобиль транспорти соҳасида ягона инновация, илмий-техника ва ижтимоий сиёсатни шакллантириш ва юритиш;
- автотранспорт хизматлари бозорини шакллантириш ва ривожлантиришга кўмаклашиш;
- йўловчилар, багаж ва юклар ташишни лицензиялашни ташкил этиш ва такомиллаштириш;

¹¹⁶ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасынинг қонуни. 10-моддаси. 1998 йил 29 авгууст.

- - ташувчилар ва мижозларнинг хукуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
- - кадрларни ўқитиш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш;
- - автомобиль транспорти тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан назорат қилиш;
- - автомобиль транспорти соҳасида халқаро ҳамкорликни амалга ошириш¹¹⁷.

Автомобиль транспорти хизматларини бошқаришда давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг асосий ваколатларини белгилашдан иборатdir. Амалдаги қонунчилик бўйича давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг автомобиль транспорт соҳасидаги асосий ваколатлари давлат сиёсати доирасида белгилаб кўйилган. Бу ваколатлар куйидагилардан иборат.

Биринчидан, маҳаллий ҳокимият органлари маҳаллий эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда автомобиль транспортини ривожлантириш, айниқса уларнинг йўловчи ташиш билан боғлиқ фаолиятлари самарадорлиги ва сифатини оширишнинг комплекс минтақавий дастурларини ишлаб чиқиши ва уларни амалга ошириш чораларини кўриш.

Иккинчидан, автотранспорт хизматлари бозорини шакллантириш ва ривожлантиришда эркин ракобат мухитини яратиш ва барча ташувчиларнинг фаолияти учун тенг шароитларнинг шаклланшига кўмаклашиш.

Учинчидан, автомобиль транспортининг, шу билан бирга, йўловчи ташувчи транспорт корхоналарининг моддий-техника базасини ва ижтимоий-иктисодий аҳволини мустаҳкамлашга кўмаклашиш.

Давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳудуд эҳтиёжлари ва хусусиятларидан келиб чиқсан ҳолда, автомобиль транспорти ва йўловчи ташиш соҳасида бошқа ваколатларга ҳам эга бўлиши мумкин. Бу ваколатлар ҳам ууми қонунлар ва амалдаги меъёрий ҳужжатлар асосида амалга оширилади.

¹¹⁷ "Автомобиль транспорти тўғрисида" Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 10-моддаси. 1998 йил 29 август.

Мамлакатимизда автомобиль транспорти хизматларини ривожлантириш бўйича давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири автомобиль транспорти воситаларини ва улар томонидан кўрсатиладиган хизматларни стандартлаш, метрология жиҳатидан таъминлаш ва сертификатлашдан иборатdir.

Автомобил транспорти томонидан кўрсатиладиган хизматлар ва уларни амалга оширадиган автотранспорт воситалари хавфсизлик, меҳнатни муҳофаза қилиш, экология талабларига, шунингдек, стандартлар ва техник шартларга, тиббий-санитария ва ёнғинга карши нормаларга мувофиқлик сертификатига эга бўлиши лозим. Бу тадбирлар, яъни автотранспорт воситаларини ҳамда улар томонидан кўрсатиладиган хизматларни стандартлаш, метрология ва сертификатлаш ишларини ташкил этиш, мувофиқлаштириш ва таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон давлат стандартлаш, метрология ва сертификатлаш маркази ҳамда бошқа давлат органлари томонидан қонун хужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Сертификатлашдан ўтмаган ва белгиланган тартибда рўйхатга олинмаган автотранспорт воситаларидан фойдаланишга, яъни йўловчи ёки юкларни ташишга йўл кўйилмайди. Ушбу ҳолат давлат органлари томонидан назорат қилиб борилади. Чунки, йўловчилар ва уларнинг мулклари ҳам ташилиш жараённида хавфсизлик, меҳнатни муҳофаза қилиш, экология талабларига, шунингдек, стандартлар ва техник шартларга, тиббий-санитария ва ёнғин хавфсизлигига тўлиқ жавоб бериши лозим.

Автомобилда ташишларни лицензиялаш масаласи ҳам, юқорида таъкидлангандек, йўловчи ташиш борасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан биридир. Маълумки, амалдаги қонун бўйича, автомобильда ташишлар ташувчилар томонидан маҳсус рухсатнома (лицензия) асосида амалга оширилади. Бу масала билан ҳам, яъни автомобилда ташишлар учун лицензия бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади ва тегишли давлат органи томонидан берилади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, автотранспорт воситасини бошқариш, йўловчи ва юкларни ташиш хуқуки ҳаммага берилмайди. Ушбу хизмат билан шугулланиш яъни автотранспорт воситасини бошқариш хуқуки, тегишли малакага эга бўлган ва тиббий текширувдан ўтган жисмоний шахсга берилади. Автотранспорт

воситасини бошқариш ҳуқуқи белгиланган намунадаги хужжат билан тасдиқланади.

Саломатлигига кўра автотранспорт воситасини бошқаришга яроқли ёки яроқсиз эканлигининг тегишли мезони ишлаб чиқилган Ушбу мезон Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни саклаш вазирлиги томонидан белгиланган. Автотранспорт воситаларини бошқаришга доир малака талаблари қонун хужжатлари билан белгиланади ва улар ҳам тегишли тарзда давлат органлари томонидан назорат қилиб борилади..

Йўловчилар, багаж ва юклар ташиш бўйича давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири ташувчилар билан улар ўртасидаги шартнома ва унга амал қилиш бўлиб ҳисобланади. Чунки, йўловчилар, багаж ва юклар ташиш шартлари ва томонларнинг жавобгарлигини назарда тутувчи ташиш шартномаси асосида ташилади. Мазкур шартнома йўловчилар, багаж ва юкларни ташиганлик учун белгиланган ҳақни олиш учун ҳам хужжат ҳисобланади. Чунки шартномада амалдаги тартиб ва тарифлар асосида йўл ҳақи келишилган ва унда кўрсатилган бўлади. Ташиш шартномасидан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажармаган тақдирда, томонлар амалдаги қонун доирасида жавобгар бўладилар. Шуни қайд этиш керакки, агар томонлар қонунда белгилаб кўйилган жавобгарликни чеклаш ёки бартараф этиш ҳақидаги битим тузган бўлса, бундай битимлар ҳақиқий эмас, деб топилди. Қонунда кўрсатилган нарсани инкор қилувчи бирорта ҳам битим ёки бошқа ҳаракат бўлмаслиги керак.

Бугунги кунда автомобилда ташишларнинг айрим турлари учун давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан қонун хужжатларига мувофиқ тартибга солувчи тарифлар белгиланиши мумкин. Бунда айрим маҳаллий аҳамиятга молик ижтимоий характерга эга бўлган ташиш хизматлари кўзда тутилади. Бундай тартибга солувчи тарифлар бўйича ташишлар муносабати билан ташувчиларнинг харажатларини қоплаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Бундай харажатлар тегишли тартибда маҳаллий бюджет маблаглари ҳисобидан амалга оширилади.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда йўловчи ва юкларни ташувчиларга қонун хужжатларига мувофиқ имтиёзлари ҳам берилган, шу жумладан, бепул юриш ҳуқуқи берилган фуқаролар-

нинг айрим тоифаларини ташиш билаң боғлиқ харажатлари давлат бюджети маблағлари ҳисобидан белгилантган тартибда қолланади. Буни қоплаш йўллари маҳсус йўрикномалар асосида амалга оширилади.

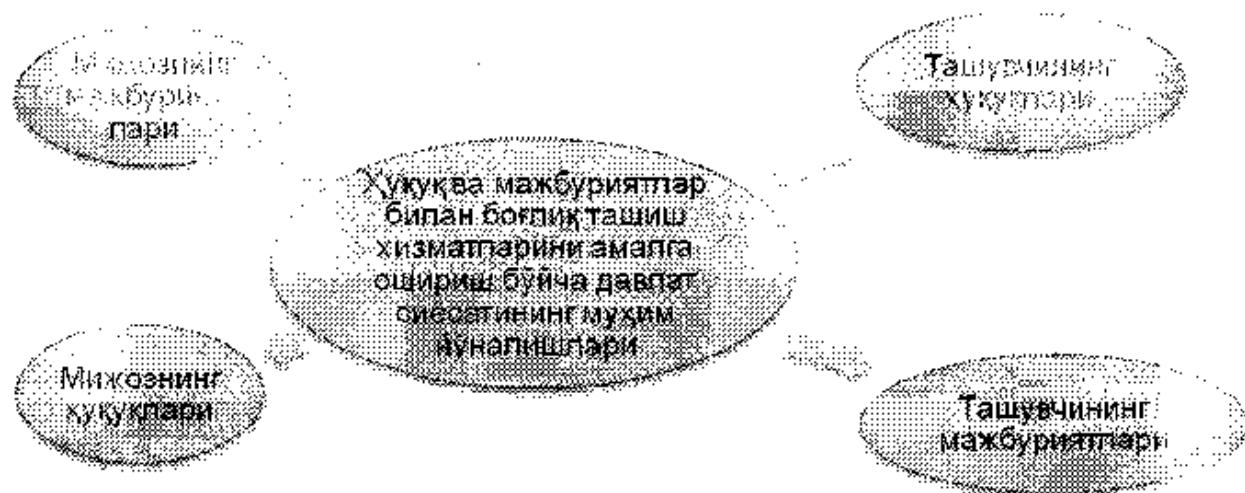
Мазкур масала бўйича давлат сиёсатининг яна бир нозик йўналиши автомобиль транспортида йўловчилар, багаж ва юкларни темир йўл, денгиз, дарё, ҳаво транспорти ва транспортнинг бошқа турлари билан ўзаро ҳамкорликда ташиш ягона транспорт хужжатидан ҳамда шундай ташишни ташкил этиш тартибидан фойдаланган ҳолда амалга оширилаётган пайтда юзага келадиган муносабатлар ташувчилар ўртасидаги битим билан тартибга солинади. Ушбу битимнинг ягона номунавий нусхаси жорий қилинган ва унга амал қилиш барча иштирокчилар учун мажбурдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, аҳолига автотранспорт хизмати кўрсатувчи автовокзаллар ва йўловчилар бекатларини қуриш ташувчилар, давлат бюджети маблағлари ҳамда қонун хужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар (хомийлар) ҳисобидан амалга оширилади. Бундай тадбирнинг жорий қилиниши ташиш хизматларини молиялаштиришда кенг имкониятлардан фойдаланиш учун ҳукукий замин яратади.

Жамият ҳаётида турли фавқулодда ҳолатлар юз бериши мумкин. Масалан, кутилмаганда зилзила, сув тошкини, ёнғин, эпидемия ва бошқа табиий оғатлар юз бериши мумкин. Ушбу ҳолатларда автомобиль транспортидан фойдаланиш масаласи ўта нозик ҳисобланади. Чунки, барча кучлар шу оғатларни тугатишга сафарбар қилиниши мумкин. У ҳолда ташувчилар ва мижозлар ўртасидаги шартнома муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси ёки давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг қарорига биноан табиий оғатлар ёки уларнинг оқибатларини тугатиш даврида вактинча тўхтатиб турилиши мумкин.

Маълумки ташувчи субъектлар ўз фаолиятини тадбиркорлик асосида амалга оширади. Шу туфайли ташувчилар фавқулодда ҳолатларда, шунингдек, сафарбарлик ҳолатида, фуқаро мудофааси ва авария-куткарув ишларига оид тадбирларни таъминлаш билан боғлиқ ташишларни амалга оширишга доир харажатлари давлат бюджети томонидан қолланади. Бу масалалар ҳам фавқулотдаги вазиятларда кўзда тутилган сафарбарлик тадбирлари асосида алоҳида тартиблар бўйича амалга оширилади.

Автомобиларда ташув хизматларини амалга оширишдаги давлат сиёсатининг хукуқ ва мажбуриятлар билан боғлиқ йўналишларига ташувчининг хукуклари, ташувчининг мажбуриятлари, мижознинг хукуклари ва мижознинг мажбуриятларини белгилаш билан боғлиқ сиёсатни киритиш мумкин (13.2-расм).

13.2-расм. Ташин хизматларини амалга ошириш бўйича давлат сиёсатининг хукуқ ва мажбуриятлар билан боғлиқ йўналишлари

“Автомобиль транспорти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунида¹¹⁸ ташувчиланинг бир қанча хукукларини эътироф этган. Буларга қуидагилар киритилган:

- “умумий фойдаланишдаги барча автомобиль йўллари, шунингдек, идораларга қарашли умумий фойдаланиш учун очик автомобиль йўллари орқали ўтиш;
- жўнатилаётган юк ўз сертификатига мувофиқ эканлигини тасдиқловчи хужжатларни олиш;
- фуқаролар ҳаётига, йўл ҳаракати хавфсизлигига таҳдид солувчи, экология ва санитария нормалари бузилишига ёки бошқа гайриқонуний ҳаракатларга сабаб бўлувчи ҳолатларда ташишдан воз кечиш каби қонун хужжатларига мувофиқ бошқа хукукларга ҳам эга бўлиши мумкин¹¹⁹.

¹¹⁸ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 17-моддаси. 1998 йил 29 август.

¹¹⁹ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 17-моддаси. 1998 йил 29 август.

Кўриниб турибдики, мижозга хизмат кўрсатиш чоғида ташувчининг бир қанча хукуклари белгилаб қўйилган экан. Аммо тадқиқотларимиз кўрсатдиди, барча ташувчилар ўзларининг қонуний хукукларини тўлиқ ўзлаштириб олмаганлар.

Ташувчи мижозга хизмат кўрсатиш чоғида бир қанча мажбуриятларга ҳам эга. Бу мажбуриятлар ташувчилар томонидан ташиш хизматларининг хавфсизлигини таъминлашга, ташиш хизматлари сифатини кафолотлашга, атроф-муҳитнинг ифлосланишига, экологик ҳалокатга олиб келмаслик чораларини кўришга, ташувчи ташишни давом эттиришдан бош тортган тақдирда мижоз кўрган зарарни қоплаши каби муҳим жиҳатларга қаратилгандир. Буларга куйидагиларни киртиш мумкин:

- “ташиш хукукини берувчи лицензияга эга бўлиши;
- сертификатга эга бўлган ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси томонидан белгиланган тартибда рўйхатга олинган ишга ярокли транспорт воситаларидан фойдаланиши;
- ташиш шартномаси шартларига риоя қилиши;
- йўловчилар, багаж ва юклар ташишнинг белгиланган қоидаларига риоя қилиши;
- йўловчи, багаж ёки юкни тайинланган жойига ташиш шартномасида белгиланган муддатда элтиб қўйиши. Агар элтиб қўйиш муддати ташиш шартномасида белгиланмаган ва назарда тутилмаган бўлса, элтиб қўйиш оқилона муддатларда амалга оширилиши лозим;
- йўловчининг хавфсизлигини, хизмат кўрсатишнинг зарур кулийклари ва шартларини таъминлаши;
- багаж ва юкларнинг ташишга қабул қилиб олинган пайтдан бошлаб олувчига берилгунга қадар сакланишини таъминлаши;
- йўл ҳаракати хавфсизлиги ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этилишини таъминлаши;
- ташувчи ташишни давом эттиришдан бош тортган тақдирда мижоз кўрган зарарни қоплаши;
- автомобильда ташишлар бўйича белгиланган тартибга мувофиқ ҳисобга олиш ва ҳисбот бериш ишларини юритиши;
- қонун хужжатларида назарда тутилган бошқа мажбуриятларни бажариши шарт”¹²⁰. Шуни эътироф этиш керакки, ташиш хизматларидан фойдаланувчи асосий субъект бўлган мижоз-

¹²⁰ Ўша жода - 18 модда.

нинг ҳам бир қанча хукуқ ва мажбуриятлари қонун билан белгиаб кўйилган. Межозлар қонунга кўра қуидаги хукукларга эга:

- “ташувчи тўғрисида зарур бўлган ахборотни олиш;
- ташувчини эркин танлаш ва ташиш учун шартнома тузиш;
- қоидаларда ёки ташиш шартномасида белгиланган тарзда ташувчи томонидан ўз вақтида ва сифатли хизмат кўрсатилишидан баҳраманд бўлиш;
- ташиш туфайли етказилган зиённи ва маънавий заарни қонун ҳужжатларига мувофиқ тўлаттириш ва қоплаттириш;
- ташиш шартномасида кўрсатиб ўтилган шартлар ташувчи томонидан бузилган тақдирда хизматлар кўрсатилишидан возкечиш;
- ўз хукуклари бузилган тақдирда ваколатли давлат органдарига ёки судга мурожаат қилиш;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа хукуклардан фойдаланиш”¹²¹.

Йўловчиларни ташиш чоғида йўловчилар бир қанча хукукларга ҳам эга. Булар қуидагилардан иборат:

- “- йўловчилар ташиш учун очик бўлган ҳар қандай йўналишга чипта сотиб олиш, чиптада белгиланган жойни эгаллаш;
- шаҳар ва шаҳар атрофи йўналишларидаги автобусларда етти ёшгача бўлган болаларни ўзи билан бепул олиб юриш;
- шаҳарлараро ва халқаро йўналишлардаги автобусда беш ёшгача бўлган бир болани алоҳида жой берилмаган ҳолда бепул олиб юриш, беш ёшдан ўн ёшгача бўлган бола учун алоҳида жой берилган ҳолда чипта тўлик қийматининг 50 фоизини тўлаб чипта сотиб олиш ва ўн ёшгача бўлган икки ёки ундан ортиқ бола олиб юрилганда улардан бири бепул олиб юрилади, қолганлари учун – алоҳида жой берилган ҳолда чипта тўлик қийматининг 50 фоизини тўлаб чипта сотиб олинади;
- шаҳар ва шаҳар атрофи йўналишларида йигирма килограммдан ошмайдиган оғирликдаги багажни, шаҳарлараро ва халқаро йўналишларда - белгиланган ўлчамлардаги багажнинг бир ўрнини ўзи билан бепул, кўрсатиб ўтилган нормалардагидан ортиқча багажни эса — ҳақ эвазига олиб юриш;

¹²¹“Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 18-моддаси. 1998 йил 29 август.

- ташиш бошланмасидан олдиқ чигтани топшириш ва унинг учун тўланган суммани қайтариб олиш. Тўланган сумманинг ташувчи томонидан қайтарилиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади;

- йўловчиларни ташувчи рейслар кечиккан ёки бекор қилинган тақдирда етказилган зиённи ва маънавий зарарни қонун ҳужжатларига мувофиқ тўлаттириш ва қоплаттириш¹²².

Шуни эътироф этиш керакки, ушбу қонуннинг 19-моддаси иккинчи қисмининг учинчи ва тўртинчи хатбошиларида берилган имтиёзларни татбик қилиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда ташувчининг маблағлари ҳисобидан амалга оширилади, деб кўрсатилган. Бундан маълум бўлмоқдаки, ушбу ҳолатда ҳам давлатимиз ижтимоий муҳофазага муҳтож аҳоли қатламини ёдидан чиқармаган.

Юқоридаги қонуннинг 20-моддасида мижозларнинг мажбуриятлари ҳам кўрсатиб ўтилган. Буларга қуидагилар киритилган:

- “ташиш шартномаси шартларига риоя қилиши;
- ташиш қоидаларида ўзига кўйилган талабларни бажариши;
- тасилаётган юкнинг ташиш шартномасига мувофиқлигини тасдиқловчи зарур ҳужжатларни ташувчининг талабига биноан тақдим этиши;
- автотранспорт воситаларининг тасилиши лозим бўлган юк ёки багаж ёнига бемалол ва хавфсиз кириб бора олишини таъминлаши;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мажбуриятларни бажариши шарт”¹²³.

Ташувчи ташиш учун мулкни қабул қилиб олгандан сўнг унинг сакланиши ва бутлиги учун тўлик жавобгар бўлади. Ташувчи буюртмачининг юки ёки багажини йўқотган бўлса, унинг бир қисми кам чиқсан ёки шикастланган (бузилган) бўлса, бундай ҳолларда асосий жавобгарлик ташувчининг зиммасида бўлади. Агар ташувчи юк ёки багажнинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастлашида (бузилишида) ўзининг айби йўқлигини исботлай олмаса, уларни ташиш вақтида етказилган заарар йўқотилган, кам чиқсан

¹²² “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 17-моддаси. 1998 йил 29 август.

¹²³ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 20-моддаси. 1998 йил 29 август.

ёки шикастланган (бузилган) юк ёки багаж қиймати мижоздан олган кира ҳақи қиймати миқдорида бўлса кира ҳақи тўланмайди. Агар йўқотилган юк ёки багажнинг баҳоси кира ҳақидан кўп бўлса, унинг фарки ташувчи томонидан қопланади. Шу билан бирга, мижоз ташувчидан юк йўқолгани, кам чиққанлиги ёки шикастлангани (бузилгани) туфайли етказилган бошқа заарларни ҳам қоплашишини талаб қилишга ҳақли.

Давлатнинг ташиш хизматларини амалга оширишдаги иқтисодий сиёсатининг асосий йўналишларидан бири мижоз хукуқининг устуворлигини таъминлашга қаратилгандир. Агарда мижознинг юкини ташиш учун ташувчи автотранспорт воситасини бермаганлиги ёки ўз вактида бермаганлиги учун жавобгардир.

Агар автотранспорт воситасини бермаганлик ёки ўз вактида бермаганлик енгиб бўлмас куч, ҳарбий ҳаракатлар, муайян йўналишда юк ташиш тўхтатиб ёки чеклаб қўйилганлиги туфайли юз берган бўлса, ташувчи қонун хужжатларида белгиланган тартибда жавобгарликдан озод қилинади.

Агар юк ташиш учун ташувчи томонидан берилган автотранспорт воситасидан фойдаланмаганлик учун амалдаги тартиб бўйича мижознинг ўзи жавобгар бўлади. Юк ташиш учун ташиш шартномасига мувофик берилган автотранспорт воситасидан фойдаланмаганлик учун мижоз қонун хужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўлади. Агар бу ҳодиса енгиб бўлмас куч, ҳарбий ҳаракатлар, муайян йўналишда юк ташиш тўхтатиб ёки чеклаб қўйилганлиги туфайли юз берган бўлса, мижоз қонун хужжатларида белгиланган тартибда жавобгарликдан озод қилинади.

Мамлакатимизда амалда бўлган бир қанча қонунлар (“Истельмолчилар хукукларини химоя қилиш тўғрисида”, “Автомобиль транспорти тўғрисида”) билан йўловчини жўнатиб юбориш кечикирилгани ёки манзилга кеч етиб келганлиги учун ташувчининг жавобгарлиги белгиланган.

Йўловчиларни ташиш учун автотранспорт воситасини жўнатиши кечикирилган ёки у белгиланган манзилга кечикиб келган тақдирда (шаҳар ва шаҳар атрофида ташишлар бундан мустасно), ташувчи, агар кечикириш ёки кеч етиб бориш ташувчига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар туфайли юз берганлигини исботлай олмаса, жарима миқдори ва уни тўлаш тартиби қонун хужжатлари билан белгиланади. Тадқиқотларимиз кўрсатдики, йўловчиларни кечики-

риш кўп учрамокда, аммо ушбу ҳолат учун йўловчига жарима тариқасида неустойка тўлаш масаласи кўриб чиқилмаган.

Бироқ, шуни эътироф этиш керакки, автотранспорт воситаси кечиктирилганлиги сабабли йўловчи унда жўнашдан воз кечган тақдирда, ташувчи йўловчига кира ҳакини ва у қилган бошқа харажатларни қайтариши амалда қўлланилмоқда.

Ташувчи амалдаги қонун хужжатларига асосан йўловчининг ҳаёти ёки соғлиғига шикаст етказилганлиги учун жавобгарлиги белгиланган. Ташувчи ташиш пайтида йўловчининг ҳаёти ёки соғлиғига шикаст етказилганлиги унинг қасди ёки енгиб бўлмас кучи туфайли юз берганлигини исботлай олмаса қонун олдида жавобгар бўлади.

Агар мижоз ўзининг айби билан бошқа шахсларга, ташувчининг ва бошқа шахсларниң мол-мулкига етказилган зарари учун жавобгар бўлади. Юк жўнатувчи транспорт хужжатларида кўрсатилган маълумотлар нотўғрилиги, ноаниқлиги ёки тўлик эмаслиги туфайли юзага келиши мумкин бўлган барча заарлар учун ташувчи ва учинчи шахс олдида жавобгар бўлади.

Хозирги пайтда ушбу масала бўйича давлат сиёсатининг яна бир йўналиши йўловчилар, багаж ва юкларни суғурта қилишдан иборат. Амалдаги қонун бўйича йўловчилар халқаро ва шаҳарлар-аро автомобиль транспортидан фойдаланганда мажбурий шахсий суғурта қилинишлари шарт. Бу жараённи амалга ошириш қонун хужжатлари билан белгиланади.

Бундан ташқари, йўловчилар ҳаётини, соғлигини, шунингдек, багаж ва юкларни суғурта қилиш тегишли суғурта шартномалари асосида қонун хужжатларига мувофиқ ихтиёрий суғурта қилиниши ҳам мумкин.

Давлат сиёсатининг энг муҳим шартлардан бири, автомобиль транспортида хавфсизлик ва экология нормаларини таъминлашга қаратилган. Бунга бир вақтнинг ўзида ҳам ташувчилар, ҳам йўловчилар маъсулдир. Улар багаж ва юкларни ташиш жараёнида фуқаролар ҳаёти ва соғлиғи, ҳаракат хавфсизлигини ҳамда атроф муҳит муҳофаза қилинишини таъминлаши шарт. Ушбу талабларга риоя қилмаган ҳар қандай шахс қонун олдида жавоб берадилар.

Автотранспорт корхоналари, автовокзаллар, автобекатларнинг транспорт воситалари ҳаракати ва юк ортиш-тушириши ишлари амалга ошириладиган худудлари ўта хавфли тегралар (худуд-

лар) ҳисобланади. Бундай ҳудудларнинг бўлиш ва унда ишларни амалга ошириш қоидалари қонун хужжатлари билан белгиланади. Чунки ташиш жараёнида турли заҳарловчи, портловчи, алангала-нувчи, радиоактив, заҳарли ва бошқа хавфли юклар бўлиши мумкин. Бундай юкларни ташиш қоидаларига мувофик, уларни кўриқлаш ва кузатиб бориш юкни жўнатувчилар ёки оловчилар томонидан бутун йўл давомида таъминланиши лозим. Микоз ва ташувчи уларнинг бехатар ташилиши, ортилиши ва тушириб олинишини таъминлашлари шарт. Хавфли юклар рўйхати ва уларни ташиш қоидалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

2. Йўловчиларни ташишнинг турлари ва улар тавсифининг назарий масалалари

Автомобиль транспортида (автобус, такси ва бошқаларда) йўловчилар ва багажни ташиш хизматлари хизматлар таркибида мухим ўринга эга. Чунки бу хизмат ҳаётий зарурият бўлиб, ундан мамлакатимиз аҳолисининг деярли ҳаммаси фойдаланади. Шу туфайли ушбу масалани тартибга солиш ва аҳолига ташиш хизматлари сифати ва самарадорлигини ошириш борасида мамлакатимизда бир қанча қонунлар ва қонун ости хужжатлари қабул қилинган. Булар жумласига «Автомобиль транспорти тўғрисида¹²⁴», «Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида¹²⁵», «Йўл харакати хавфсизлиги тўғрисида¹²⁶», «Темир йўл транспорти тўғрисида¹²⁷», «Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларининг мажбурий шахсий давлат суғуртаси тўғрисида¹²⁸», «Истеъмолчиларни хукукларини ҳимоя килиш тўғрисида¹²⁹» ги Ўзбекистон Республикаси қонунларини мисол келтириш мумкин. Ушбу қонунларга мувофик “Автомобиль транспортида йўловчилар ва багажни ташиш қоидалари”¹³⁰ ишлаб чиқилган ва бу хужжат Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси-

¹²⁴ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 29 август Конуни.

¹²⁵ “Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида”, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 25 апрель Конуни.

¹²⁶ “Йўл харакати хавфсизлиги тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 19 август Конуни.

¹²⁷ “Темир йўл транспорти тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 15 апрель Конуни.

¹²⁸ “Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларининг мажбурий шахсий давлат суғуртаси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 май Конуни.

¹²⁹ “Истеъмолчиларни хукукларини ҳимоя килиш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрель Конуни.

¹³⁰ “Автомобиль транспортида йўловчилар ва багажни ташиш қоидалари”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 ноябрдаги 482-сон қарори билан тасдиқланган.

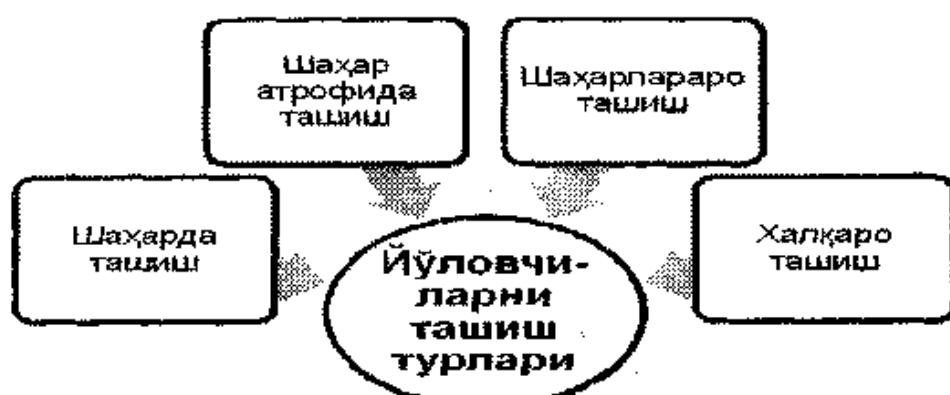
нинг 2003 йил 4 ноябрдаги 482-сон қарори билан автомобиль транспортида йўловчилар ва багажни ташиш амалиётига татбиқ этилган.

Қайд этиш жоизки, юкоридаги қоидага мувофик, автомобиль транспортида йўловчилар ва багажларни ташиш тегишли лицензия, тендер натижалари бўйича белгиланган тартибда тузилган мунтазам йўналишларда йўловчилар транспортида хизматлар кўрсатиш юзасидан тузилган шартномалар (контракт) мавжуд бўлган тақдирда амалга оширилади.

Деярли кўпгина хизматларда мижоз билан хизмат кўрсатувчи субъект хизмат нархини келишган баҳода амалга оширади. Аммо ушбу хизматларниң характерли хусусиятлари шундаки, йўловчилар ва багажлар ташишга тўланадиган ҳақ катъий таърифлар асосида амалга оширилади. Ушбу тарифлар миқдорлари қонун ва бошқа меъёрий хужжатларида кўрсатилган тартибда белгиланади. Булардан ташқари, автомобильда йўловчилар ва багажни халқаро ташишлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари билан ҳам тартибга солинади.

Тўлов хужжатларини бирхиллаштириш ва уни сохталаштиришнинг олдини олиш максадида йўл чипталари, йўл ва чиптани ҳисобга олиш варакалари реквизитлари, йўналишлар, автовокзаллар (автостанциялар) паспортлари, автомобиль транспортида йўловчилар ва багажни ташишга тааллуқли шакллар ва йўриқнома-методик хужжатлар Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан тасдиқланади ва назорат қилинади.

Мамлакатимизда амалдаги тартиб бўйича йўловчиларни ташиш турлари ҳам халқаро классификаторга тўғри келади ва улар қуидаги турларга бўлинади (13.3-расм).

13.3-расм. Йўловчиларни ташиш турлари¹³¹

¹³¹ Тадқиқот натижасида муаллиф томонидан тузилган.

Табиийки, ушбу хизматларнинг истеъмолчилари (фойдаланувчилири) аҳоли бўлиб ҳисобланади. Булар автомобиль транспорти нуқтаи назарида йўловчилар, деб юритилади. Уларни ташиш автотранспорт (автобуслар, енгил машиналар, турли русмдаги таксилар каби) воситалари орқали амалга оширилади.

Йўловчиларни шаҳарда ташиш дейилганда бир шаҳар чегараси доирасида турли йўналишлар бўйича ташиш тушунилади. Бунга мисол қилиб Самарқанд шаҳри ичидаги 19 та йўналиш бўйича қатнаётган автобус маршрутларини мисол келтириш мумкин.

Иккинчи йўналиш йўловчиларни шаҳар атрофида ташиш тушунилади. Бунда маршрутлар бар вактнинг ўзида шаҳарда ва шаҳардан ташқари, шаҳарга яқин жойларга қатниши кўзда тутилади. Булардан ташқари шаҳар чегарасидан шаҳарга яқин жойларга ташийдиган транспорт воситалариидир.

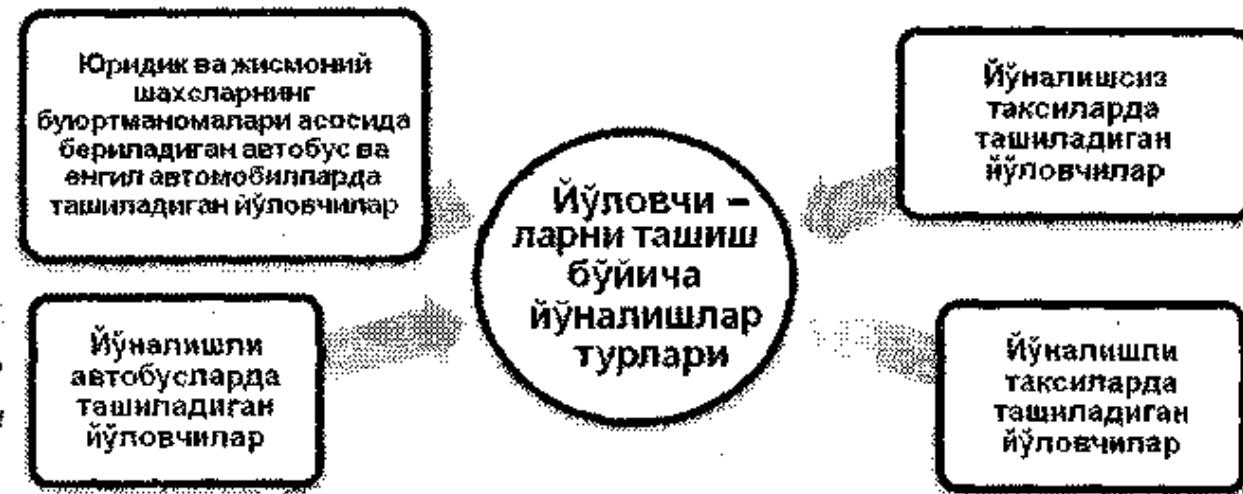
Учинчиси, йўловчиларни шаҳарлараро йўналиш бўйича ташишдан иборат. Бунда бир шаҳар автобекатидан иккинчи шаҳар автобекатига қадарги бўлган масофага йўловчиларни ва уларнинг юкларини ташиш тушунилади. Бу нафақат иқтисодий, балки муҳим ижтимоий масала ҳисобланади. Чунки, аҳолининг ҳаракланиш воситаси шу маршрутлар орқали амалга оширилиб, уларнинг узоги яқин бўлади. Бу масалага ҳам охирги пайтларда жуда катта аҳмият берилмоқда. Турли янги-янги маршрутлар очилиши баробарида маршрутларга замонавий автобуслар сотиб олинмоқда.

Тўртинчи йўналиш – бу халқарор ташиш бўлиб ҳисобланади. Бунинг номидан ҳам кўриниб турибдики, бундай маршрутлар бир давлатдан иккинчи давлат чегарасидан ўтиб қатнайдиганлардир. Ҳозирги шароитда бундай маршрутлар халқаро вазиятдан келиб чиқиб, унчалик ривожланган эмас. Келажакда турли иқтисодий-ижтимоий алоқаларнинг юзага келиши ва ривожланиши, халқаро туризмнинг ривожланиши яқин қўшиларимиз ўртасида халқаро маршрутларни ҳам ташкил қилишни тақозо қиласи.

Йўловчиларни ташиш бўйича ушбу йўналишларнинг ҳам бир қанча турлари мавжуд. Улар куйидагиларга бўлинади.

Иккинчиси, юридик ва жисмоний шахсларга уларнинг буюртманомаларига ёки ташишнинг бошқа шартномалари бўйича бериладиган автобус ва енгил автомобилларда ташиладиган йўловчилар. Булар кўп ҳолларда бир марталик ҳарактерга эга бўлади.

Бунда маршрут буюртмада кўрсатилган ва келишилган йўналиш бўйича амалга оширилади. Бундай йўловчиларга турли тадбирларга иштирок этишга, жамоавий зиёратларга чиқишида, бошқа шаҳарларга туристик мақсадда сафар қилишга отланганлар кириши мумкин. (13.4-расм).

13.4-расм. Йўловчиларни ташиш бўйича йўналишлар турлари¹³²

Учинчи гурӯҳ йўловчиларга, йўналишсиз таксила-диган йўловчилар киради. Бундай йўловчилар таксиладан ўзига керак бўлган турли йўналишлар бўйича фойдаланувчилар киради. Ҳозирги пайтда таксиларнинг маҳсус руҳсатнома асосида ҳаракат қилиши белгиланган. Буларга асосан хусусий мулкка асосланган таксилар ва тадбиркорлик билан шуғулланувчи ҳайдовчилар жалб қилинган.

Тўртингчиси, йўналишли таксиларда ташиладиган йўловчилардир. Бундай йўловчилар тасидан фойдаланади, аммо ўзларининг маршрути бўйича эмас, балки таксига руҳсат этилган ва қатъий белгиланган маршрутлар бўйича қатнайдилар.

Шуни эътироф этиш керакки, юқоридаги келтирилган барча тур ташишлар ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, йўналишли автобуслар ва йўналишли таксилар ҳаракати бир қанча аниқ йўналишлар бўйича амалга оширилади. Буларга:

Биринчидан, шаҳардаги йўналишларда ташиладиган йўловчиларни (шаҳарлар ҳокимликлари томонидан ташкил этиладиган шаҳар йўловчилар ташиш транспортини бошқариш органлари томонидан тартибга солинади);

¹³² Тадқиқот натижасида муаллиф томонидан тузилган

Иккинчидан, шаҳарлар атрофидаги ва вилоятлар ичидаги шаҳарлараро йўналишларда ташиладиган йўловчиларни (вилоятлар ҳокимликлари ёки Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаси ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари томонидан ташкил этиладиган йўловчилар ташиш транспортини бошқариш органлари томонидан тартибга солинади ва назорат қилинади);

Учинчидан, вилоятлараро-шаҳарлараро ва халқаро йўналишларда ташиладиган йўловчиларни (Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан тузиладиган жадваллар бўйича ташкил этилади ва назорат қилинади) ташишни киритиш мумкин.

Объектив заруратга кўра ҳар бир ҳудудда янги йўналишлар очилиши ҳам мумкин. Янги йўналишларни ташкил этиш (очиш) белгиланган тартибда амалга оширилди. Бундай ваколатлар ҳам тегишли органларга берилган. Булар жумласига қўйидагиларни киритиш мумкин:

а) шаҳарларда — шаҳарлар ҳокимликлари ёки шаҳар йўловчилар ташиш транспортини бошқариш органлари томонидан;

б) шаҳар атрофидаги ва вилоятлар ичидаги шаҳарлараро йўналишларда — Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаси ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари ёки йўловчилар ташиш транспортини бошқариш органлари томонидан;

в) вилоятлараро, шаҳарлараро ва халқаро йўналишларда — Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Йўлларда харатланиш хавфсизлиги бош бошқармаси билан келишган ҳолда Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан амалга оширилади.

Ушбу йўналишларни очиш тегишли талабларга жавоб берсагина амалга оширилади. Бунда йўлларнинг талабга жавоб бериси, унинг атрофида тегишли инфратузилмаларнинг мавжудлиги, йўловчилар хавфсизлигининг таъминланганлиги каби жиҳатларни инобатга олиш лозим бўлади.

Амалдаги тартиб бўйича ҳар бир янгидан очиладиган ва фойдаланиладиган йўналишлар учун йўналиш паспорти тасдиқланади, унда бир қанча шартлар мавжуд. Буларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

а) йўналишнинг асосий кўрсаткичлари билан бирга титул ва рақаси;

б) йўналиш схемаси (схемада тўхтаб ўтиш манзиллари, харакатланиш учун хавфли бўлган йўл участкалари, темир йўлни кесиб ўтиш жойлари, кесишган йўл устидан ўтказилган кўндаланг йўллар ва шу кабилар кўрсатилади). Шаҳарлараро-вилоятлараро ва халқаро йўналишлар схемаларида, бундан ташқари, дам олиш жойлари, овқатланиш шохобчалари ҳам кўрсатилган бўлади;

в) масофани ўлчаш протоколи ва автотранспорт воситасининг харакатланиш вакти хронометражи;

г) автотранспорт воситасининг йўналиш бўйича харакатланиш жадвали;

д) йўл ҳақи тарифлари.

Шуни эътироф этиш керакки, мамлакатимизда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатлами йўловчи сифатида ҳам эътиборга олинган. Шу туфайли йўловчиларнинг айrim тоифаларига транспортда имтиёзли (шу жумладан бепул) юриш хукуки берилади. Автомобиль транспортида имтиёзли юриш хукукига эга бўлган йўловчилар тоифалари ва ушбу имтиёзларни бериш тартиби қонун хужжатларига мувофиқ белгиланади. Бу ҳам тегишли хужжатлар асосида амалга оширилади ва тегишли тарзда ҳисобга олиб борилади.

Маълумки, йўловчилар йўл чипталарини кассалардан ёки кондуктордан (ҳайдовчидан) сотиб олади. Мунтазам йўловчилар ташиш йўналишларидаги автотранспорт воситаларида юришда йўловчи йўл чиптаси сотиб олиши, уни бутун йўлда юриш вакти давомида саклаши ва уни назоратчининг биринчи талабига кўра кўрсатиши шарт. Амалдаги қоида бўйича, йўналишдаги автотранспорт воситаси носоз бўлган тақдирда йўловчиларга берилган йўлда юриш хужжатлари айнан шу йўналишдаги бошқа автотранспорт воситасида юриш учун ҳақиқий ҳисобланади. Йўловчиларни бошқа автотранспорт воситасига ўтказиш носоз автотранспорт воситасининг ҳайдовчиси томонидан амалга оширилади.

Шуни эътироф этиш керакки, агар йўловчилар маълум йўналиш бўйича чипталар харид қилган бўлса ва уни фойдаланмасдан йўкотиб қўйса, бундай чипталар тикланмайди ва мос равишида улар учун тўланган пул қайтариб берилмайди. Бу эса, йўловчиларнинг харид қилган чипталарини эҳтиёт қилиши ва унга бефарқ бўлиб, низо чикишига йўл кўймаслик масалаларига қаратилган.

Кўриниб турибдики, йўловчиларни ташиш жараёнида кўрсатиладиган хизматлар ҳам бевосита йўловчилардан ҳам ва уларга хизмат қиласиганларга ҳам ўта эътиборли бўлишни талаб қиласиган давлат аҳамиятидаги иш хисобланади.

Йўловчиларнинг тинчлиги ва хотиржамлигини саклаш нуқтаи назаридан автобусда айрим чекловлар ҳам кўзда тутилган. Буларга:

Биринчидан, автобусда йўловчиларнинг маст ҳолда юриши тақиқланади. Чунки, маст ҳолда юрган йўловчи автобус ичидаги-ларга турли вокулайликларни тұғдириши, арзимаган кўнгилхира-ликларни келтириб чиқариши мумкин.

Иккинчидан, йўловчилар ёки ҳайдовчининг чекиши ҳам ман этилган. Чунки, чекиш чеккан кишига нисбатан атрофдаги чекмайдиганларни кўпроқ заҳарлашлари мумкин. Бундан ташқари авто-транспорт воситалари ҳозирги шароитда бензиндан ташқари, тез ёнувчи газ каби ёқилгилар билан ҳаракатланади. Бундай шароитда чекиши ёнғии хавфини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Учинчидан, ҳайдовчи ёки кондукторнинг рухсатисиз йўловчилар томонидан ойналарни очиши ҳам тақиқланган. Бу ҳам турли кўнгилсизликларга олиб келиши мумкин. Кишда иссиқни саклаш мақсадида ойналар маҳкам ёпилган ва автобуснинг иситадиган печкаси ишлаб турган бўлиши мумкин. Бундай шароитда ойналарни очиш иссиқликни саклаш имконини бермайди ва йўловчиларни шомоллатиб қўйиши мумкин. Ёзда эса салқин ҳароратни саклаб туриш учун совуткич ишлаб турган бўлиши ҳам мумкин. Бунда ҳам очиш мумкин эмас. Булардан ташқари йўловчиларнинг хавфсизлигини саклаш нуқтаи назаридан ҳам ўзбошимчалик қиласиги керак.

Тўртинчидан, йўловчиларнинг ойнадан ташқарига осилиши ҳам ман этилган. Автобус турганда ҳам ҳаракатланаётганда ҳам бундай ҳолатта йўл қўйиб бўлмайди. Зоро ҳайдовчи зиммасида йўловчиларнинг хавфсизлигини таъминлашдек масъулиятли вазифа бор. Агар йўловчи ойнадан ташқарига осилса, табиийки, бунда хавфсизликнинг таъминланишига кафолот йўқ.

Бешинчидан, йўловчиларнинг автобусларда тез ёнувчан, портловчи, заҳарловчи, заҳарли, қўланса, радиоактив моддалар ва ашёларни, гилофсиз ўқ отар қурол, тиғли ва кескир ашёларни олиб юриши ҳам мумкин эмас. Бу чеклов ҳам йўловчиларнинг хавфсиз-

лигини таъминлашга қаратилған. Агар юқоридагиларни олиб юриладиган бўяса, бордию бирорта заҳарли модда олиб келинаётган идиш синиб у очилиб кетса, табиийки, йўловчиларнинг бирортаси ёки бир қанчаси заҳарланиши ёки бошқа бирорта зарар кўриши мумкин.

Олтинчидан, йўловчиларнинг ўлчами 100 см x 50 см x 30 сантиметрдан катта ёки битта ўрин учун оғирлиги 60 килограммдан ортиқ буюмларни, шунингдек, узунлиги 200 сантиметрдан ортиқ бўлган буюмларни олиб юриши ҳам ман этилган. Бундай буюмларнинг олиб юрилиши йўловчиларга турли нокулайликлар тугдириши мумкин. Хусусан, автобуснинг ичида эркин ҳаракат қилиш чекланади. Бу ҳолат ҳарактланаётган транспорт воситаларида мумкин эмас. Автобусларда ҳар бир йўловчининг эркин ҳаракат қилишлари учун тегишли шароит яратилган бўлиши керак.

Еттинчидан, йўловчиларнинг салонни ёки бошқа йўловчиларнинг кийимларини ифлос қилувчи буюмлар ва ашёларни олиб юриши ҳам тақиқланган. Чунки, йўловчилар ишга ёки бирорта маракага, турли тантаналарга бораётган бўлишлари мумкин. Агар у автобусда кийимини ифлос қилиб қўйса, унга катта ташвиш келтирилади. Чунки у кийимларини тозалаш учун ёки тозасини алмаштириб келиши учун уйига қайтиши керак, аммо вакт бунга имкон бермаслиги мумкин. Шу туфайли жамоат транспортида бундай ҳолатга ҳам йўл қўйиб бўлмайди.

Саккизинчидан, йўловчиларнинг тумшукбоғсиз итлар ва бошқа ҳайвонларни олиб юришини ҳам чекловлар қаторига киритиш мумкин. Чунки, ҳайвонларга бирорларни тишламаслик, эркаланиб яламасликка кафолот йўқ. Бу бошқа йўловчиларга нокулайликларни тугдириши мумкин. Шу туфайли бу масала ҳам амалдаги тартибда кўзда тутилган.

3. Хизматлар тизимида йўловчи ташиш транспорти хизматлари ва уларнинг назарий масалалари

Йўловчи ташиш транспорти хизматлари масаласини тадқиқ қилиш натижасида амин бўлдикки, мамлакатимизнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида транспорт хизматларининг ўрни ва аҳамияти бениҳоя катта. Аммо, ушбу масала олимлар ва мутахассислар томо-

нидан кам тадқиқ қилинган соҳалигича қолмоқда. Натижада ушбу соҳа бўйича, адабиётлар ҳам кам нашр қилинган.

Йўловчи ташиш хизматларини назарий жиҳатдан тадқиқ ва таҳлил қилиш учун, энг аввало, хизматлар тушунчасини, сўнгра транспорт хизматлари ва ниҳоят йўловчи ташиш хизматлари тушунчаларининг таърифларини ишлаб чиқиш лозим бўлади. Булардан ташқари кўрсагиладиган хизматлардан самарали фойдаланиш лозимлигини инобатга олиб, унинг самарадорлигига ҳам таъриф бериш ва уларнинг ҳаммасини назарий жиҳатдан асослаш даркордир.

Кўриниб турибдики, хизматлар тизимида йўловчиларни ташиш билан боғлиқ хизматлар ҳам ўзига хос ўринга ва хусусиятларга эга экан. Буларни инобатга олиб, хизмат ва йўловчи ташиш хизматларининг таърифини ишлаб чиқиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Бизнинг фикримизча, хизматга берилган таърифлар ҳозиргача етарли даражада асосланмаган ва унинг мазмунини тўлик ифода этадиган ҳолатда ишлаб чиқилмаган эди. Аммо 2011 йилда М.Қ. Пардаев ва И.С. Очиловлар томонидан нашр қилинган монографияда ушбу масалада аниқ фикрлар айтилди. Ушбу ишда хизматларга берилган таъриф¹³³ тақомиллашган таъриф сифатида бир қанча ишларда эътироф этилди ва биз ҳам ушбу таърифга асосланишни мақсадга мувофиқ, деб топдик. Хизматга, ушбу асарда таъриф мазкур кўлланманинг 32-бетида ҳам келтирилган. Хизмат жараёни бир вактнинг ўзида ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий соҳадир. Иқтисодий соҳалиги шунда намоён бўладики, ушбу соҳада мамлакат ялпи ички маҳсулотининг асосий қисми яратилади. Ижтимоийлиги шунда намоён бўладики, унинг аксарият қисми инсонларнинг ҳаётини яхшилашта, яшашини кулагайлаштиришта, узогини яқинлаштиришта, уларнинг асосий қисмини иш билан таъминлашга қаратилган бўлади.

Ушбу таърифдан ва хизматнинг табиатидан келиб чиқиб, транспорт хизмати ва йўловчи ташиш хизматларининг ҳам таърифларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Хизматлар тизимида мазкур хизматларнинг ҳам ўзига хос ўрни ва аҳамияти мавжуд. Аммо ушбу соҳада кўрсатиладиган хизматларнинг таърифини хизматга

¹³³ Пардаев М.Қ., Очилов И.С. Хизмат кўрсатилиши соҳаси корхоналарида самарадорлекини овариш йўллари. Монография.-Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2011. - Б. 19.

оид иқтисодий адабиётларда¹³⁴ учратмадик. Шу туфайли таrasпорт ва хизматларнинг мазмунидан келиб чиқиб, таrasпорт хизматлари тушунчасининг таърифини ишлаб чиқдик. Бизнинг фикримизча унинг таърифи ишлаб чиқилмаган. Буларни инобатга олиб таrasпорт хизматига қуйидагича таъриф беришини мақсадга мувофик, деб топдик. Транспорт хизмати дейилганда инсоннинг, меҳнат жамоасининг, худуднинг, давлатнинг ҳамда жамиятнинг йўловчи ва юк ташиш билан боғлиқ эҳтиёжини сифатли хизмат кўrsatiш йўллари билан қондиришга каратилган транспорт ҳодимларининг нафли фаолияти тушунилади¹³⁵. Энди ушбу таърифни назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат киламиз. Бунинг учун қуйидагиларни таъкидлашни лозим, деб топдик. Энг аввало эътироф этиш жоизки, транспорт хизмати йўловчиларни ва юкларни ташиш хизматларини кўrsагади. Бундай хизматга бир қанча тизилмаларнинг эҳтиёжи бор. Шу туфайли, транспорт хизмати дейилганда факат инсоннинг эҳтиёжи билан чекланиб қолмасдан, балки, меҳнат жамоасининг, худуднинг, давлатнинг ҳамда жамиятнинг эҳтиёжи ҳам инобатга олинган. Чунки юқорида келтирилган барча субъектлар транспорт хизматидан манфаатдордир. Шунинг учун, иккинчидан, ушбу хизматга инсоннинг, меҳнат жамоасининг, худуднинг, давлатнинг ҳамда жамиятнинг йўловчи ва юк ташиш билан боғлиқ эҳтиёжини инобатга олишимизга тўғри келди. Қайд этилган субъектларнинг манфаатлари жуда кенг ва ранг-баранг. Мазкур таърифда айнан транспорт хизматига чегара мавжуд. Бунда гап бевосита йўловчи ва

¹³⁴ Акбарова З. Товар ва хизматлар бозори статистикаси. Ўкув қўлланма. Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамгармаси наприёти, 2004. – 144 б. Бурменко Т.Д. Сфера услуг: экономика. Учебное пособие / Т.Д. Бурменко, Н.Н.Даниленко, Т.А.Туренко. – М.: КНОРУС, 2007. – 328 с.,Бухгалтерский учет в сфере услуг. Учебник. М.А.Вахрушина, Т.П.Карпова, А.М.Петров и др.- М.: Рид Групп, 2011. – 576 с.,Бычков В.П. Предпринимательская деятельность на автомобильном транспорте. – СПб.: Питер, 2004. – 448 с., Дубровский Д.А. Прибыльный автосервис. Советы владельцам и управляющим. - СПб.: Питер, 2010. – 256 с., Маматкулов Х.М. Хизмат кўrsatiш соҳасига оид атамалар ва изборлар изоҳдлугати. – Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2010. – 398 Б., Пардаев М.К., Очилов И.С. Хизмат кўrsatiш соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш Йўллари. Монография. – Т.: "Иқтисод-молия", 2011. – 172 б. – 11,0 б.т., Пардаев М.К., Исроилов Ё.Ж. Автомобиль транспорти хизматини кўrsатувчи корхоналар таддиллантиштагимиздан эйрим эзҳатлари. – Т.: "Ноширилик ёдуси", 2011. – 65 б. – 4,88 б.т.,Ўзбекистон саноати ва хизмат кўrsatiш тормоқлари ривожланиши босқичига иқтисодий ҳаффозлил масалалари. Самарқанд, СамИСИ, 2008. – 20 б. – 1,25 б.т. Файзиев Э.С. Сервис соҳасининг иқтисодиётдаги ўрни. Рисола. Т.: 'Fan va texnologiya', 2007. – 16 б.-1,0 б.т.,Файзиев Э.С. Сервис тизими фаолияти асослари. Маъруза матки. Самарқанд, 2007. – 208 б.-13,0 б.т., Очилов И.С. Хизмат кўrsatiш соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш Йўллари. Кувондиқов Ш.О. хизмат соҳаларида оиласигий тадбиркорликни ривожлантириши муаммолари. 08.00.05. И.Ф.И. илимий даражасини олиши учун тақдим этилган диссертация автореферати. Самарқанд, СамИСИ, 2010. - 24 б., Худайберганов Д.Т.Иқтисодиётни ривожлантиришда товарлар ва хизматлар бозори самарадорликни ошириш имкониятлари (Хоразм вилояти мисолида). 08.00.05. И.Ф.И. илимий даражасини олиши учун тақдим этилган диссертация автореферати. Самарқанд, СамИСИ, 2010. - 24 б.

¹³⁵ Ушбу таъриф мазкур атамани назарий жиҳатдан ўрганиши асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

юк ташиш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиришга қаратилган хизматлар ҳакида бормоқда. Учинчидан, ҳозирги ракобат муҳити яратиган ва у такомиилашиб бораётган паллада ҳар қандай хизмат кўрсатиш билан эмас, балки сифатли хизмат кўрсатиш йўллари билан қондиришга қаратилган бўлмоғи лозимдир. Шу туфайли мазкур таърифда эҳтиёжни шунчаки қондириш эмас, балки сифатли хизмат кўрсатиш йўллари билан қондириш лозимлиги қайд этилган Тўртинчидан, бозор муносабатлари шароитида, ҳар қандай хизматда банд бўлган ходимлар сингари транспорт хизмати билан шуғулланувчи ходимларининг ҳам шунчалик фаолияти эмас, балки нафли фаолиятини олиш лозимлиги кўрсатиб ўтилди. Чунки, ҳар қандай хизматни, шу жумладан, транспорт хизматини ҳам кўрсатавериш мумкин. Аммо ҳозирги пайтда ҳар бир кўрсатиладиган хизмат тегишли субъектларга фойда ҳам олиб келиши лозим. Шу жихатдан транспорт хизматини кўрсатувчи ходимларининг айнаң, нафли фаолияти тушунилади, деб эътироф этилган. Ўйлаймизки, мазкур таъриф бугунги кун талабига тўлиқ жавоб беради.

Мазкур таъриф бевосита йўловчи ташиш хизматларининг таърифини ишлаб чиқиш учун ҳам асос бўлиши мумкин. Чунки унинг мазмуни йўловчиларни турли транспорт воситаларида ташиш билан боғлиқ хизматларга ҳам тўғри келади. Шу туфайли ушбу хизматларни иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида баҳолаш ва таҳлил қилиш лозим бўлади. Агар шу нуктаи назардан қарайдиган бўлсак, ушбу хизмат ҳам самарали амалга оширилишини тақозо қиласди.

Транспорт корхоналарида кўрсатиладиган йўловчи ташиш билан боғлиқ хизматлар транспорт хизматларига нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Транспорт хизмати кенг маънода бўлса, йўловчи ташиш хизматлари ушбу хизматнинг таркибий қисми бўлиб хисобланади. Тадқиқотларимиз натижасида ушбу хизматларининг ҳам таърифини беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик ва уни куйидагича шакллантиридик. **Йўловчи ташиш хизматлари дейилганда маҳсус рухсатномага (лицензиясига) эга бўлган юридик ёки жисмоний шахслар томонидан транспорт воситалари орқали тижорат асосида йўловчилар ва улар юкларининг харакатларини таъминлашга қаратилган хизматлар тушунилади¹³⁶.**

¹³⁶ Ушбу таъриф йўловчи ташиш транспортни хизматларининг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатларини инобатта олган ҳолда манфаатлар муштараклигини таъминлашни инобатта олиб, муаллиф томонидан ишлаб чиқиди.

Ушбу хизматнинг таърифини назарий жихатдан асослаш учун куйидаги далилларни келтирамиз. Биринчидан, йўловчи ташиш хизматлари дейилганда шунчаки ташпиш эмас, балки маҳсус рухсатномага (лицензиясига) эга бўлган юридик ёки жисмоний шахслар томонидан амалга оширилиши кўзда тутилган. Чунки, йўловчиларни ташишда ноконуний йўллар билан шугулланаётган транспорт воситаларининг эгаларини йўловчи ташишга киритиб бўлмайди. Зоро, уларнинг ҳеч жойда ҳисоб-китоби ҳам олиб борилмайди ва фаолият жараёни ҳам ҳеч расмий идорага маълум эмас. Иккинчидан, транспорт воситалари орқали уларнинг эгалари шунчаки хизмат кўрсатмайди, балки маълум келишилган нархларда тикорат асосида йўловчилар ва улар юкларини ташиб беришни таъминлашга қаратилган хизматлар тушунилиши эътироф этилган.

4. Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг турлари ва ҳисобга олиш йўллари

Бизнинг фикримизча, хизматларнинг таснифи ҳам иқтисодий жихатдан тўлиқ асосланган эмас. Айрим қарашларда хизматларни жамиятнинг ижтимоий-иктисодий ҳаётига тегадиган нафлилиги нуткаи назаридан таснифласа¹³⁷, айрим ҳолларда уларнинг бошқа белгилари билан таснифланганлигини ҳам кўришимиз мумкин¹³⁸. Кўриниб турибдики, бир хил тушунчаларга турли олимлар турлича ёндашмоқдалар. Бундай бўлиши табиий, албатта. Чунки ҳар бир иқтисодий жараёнга қандай ёқдашиш, унга қандай мақсадни кўзда тутилганлигига қараб турлича бўлиши мумкин.

Хизмат кўрсатишнинг таснифига олимларнинг турли ёндашувларини тадкиқ қилиб, унга берилган таърифга асосланган ҳолда, жамиятдаги барча субъектлар манфаатидан келиб чиқадиган бўлсак, уларни М.К.Пардаев ва И.С.Очиловлар берган куйидаги гурухларга бўлиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Ушбу олимлар эътироф этишича барча хизматлар куйидаги гурухларга бўлинади: инсоннинг камолоти билан боғлиқ хизматлар; оила равнақи билан боғлиқ хизматлар; меҳнат жамоаларининг такомиллашви билан боғлиқ хизматлар; худуднинг тарққиёти билан боғлиқ хизматлар; давлатнинг равнақи билан боғлиқ хизматлар; жамият-

¹³⁷ Пардаев М.К., Очилов И.С. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни олириш йўллари. Монография.-Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2011. – 172 Б.

¹³⁸ Худайберганов Д., Бердиколова И. Товарлар ва хизматлар бозори самарадорликни олириш масалалари. – Самарқанд, 2011. – Б. 23.

нинг тараккиёти билан боғлиқ хизматлар¹³⁹. Йўловчи ташиш таранспорти хизматлари айрим ҳолларда бевосита ва айрим ҳолларда билвосита шу хизматларни амалга оширишда иштирок этади.

Таъкидлаш жоизки, мазкур хизматларнинг ҳаммаси ўзига хос хизмат турларига киради. Ушбу хизматлар қайд этилган субъектларнинг (корхона, давлат, жамият, ишлаётган ходимлар, мулкдорлар каби) маълум бир эҳтиёжини қондиришга қаратилган кишиларнинг нафли фаолиятидан иборатdir. Шу туфайли, хизматларни назарий ва амалий жиҳатдан тахлил қилгандা, уларга биринчи галда инсонлар (йўловчилар) нуқтаи назаридан қараш керак, деб ўйлаймиз. Чунки хизмат кўрсатишнинг мақсади биринчидан, инсон камолотига қаратилган бўлса, иккинчидан, хизматни амалга оширадиганлар ҳам шу инсонлардир. Шу нуқтаи назардан, хизматлар инсон ва унинг камолоти билан боғлиқ иқтисодий-ижтимоий жараёнлар мажмуасидан иборатdir.

Транспорт корхоналарида ташиш билан боғлиқ турли хизматлар (юк ташиш, йўловчи ташиш каби) кўрсатилади. Йўловчи ташиш билан боғлиқ хизматлар транспорт хизматларига нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Транспорт хизмати кенг маънода бўлса, йўловчи ташиш хизматлари ушбу хизматнинг таркибий қисми бўлиб хисобланади. Унинг бир канча турлари мавжуд. Нима бўлганда ҳам йўловчи ташиш транспорти хизматлари такомиллашиб, унинг сифати ошиб, мазкур соҳада ракобат ва тадбиркорлик муҳити чукурлашиб боришини тақозо қиласи.

Тадқиқотларимиз кўрсатдики, ушбу тушунчанинг таърифи ҳам иқтисодий адабиётларда ҳамон ишлаб чиқилмаган. Хизмат кўрсатиши соҳасига оид Х.М.Маматкулов томонидан нашр қилинган изоҳли лугатда¹⁴⁰ ҳам ушбу тушунчага таъриф берилмаган. Фақат “Йўловчиларга хизмат кўрсатиш” иборасига изоҳ берилган. Унда айтилишича: “Йўловчиларга хизмат кўрсатиш – конкрет хизматлар ва фаолият турлари тизими, транспортда саёҳат чоғида йўловчиларга барча қулайликларни яратади”¹⁴¹ дейилган. Мазкур таърифда йўловчи ташиш хизматларининг мазмuni тўлиқ очиб берилмаган.

¹³⁹ Пардаев М.К., Оқилов И.С. Хизмат кўрсатиши соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари. Монография.-Т.: “IQTISOD-MOLGYA”, 2011. - Б. 23-24.

¹⁴⁰ Маматкулов Х.М. Хизмат кўрсатиши соҳасига оид атамалар ва иборалар изоҳли лугати. – Т.: “Иқтисодмолия”, 2010. – 398 - бет.

¹⁴¹ Маматкулов Х.М. Хизмат кўрсатиши соҳасига оид атамалар ва иборалар изоҳли лугати. – Т.: “Иқтисодмолия”, 2010. – 109 - бет.

Шу туфайли ушбу хизматларнинг ҳам таърифини беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик ва уни қуидагиша шакллантирилди. Йўловчи ташиш хизматлари дейилганда махсус рухсатномага (лицензиясига) эга бўлган юридик ёки жисмоний шахслар томонидан транспорт воситалари орқали тижорат асосида йўловчилар ва улар юкларининг ҳаракатларини таъминлашга қаратилган хизматлар тушунилади¹⁴².

Ушбу хизматнинг таърифини назарий жиҳатдан асослаш учун куйидаги далилларни келтирамиз. Биринчидан, йўловчи ташиш хизматлари дейилганда шунчаки ташиш эмас, балки махсус рухсатномага (лицензиясига) эга бўлган юридик ёки жисмоний шахслар томонидан амалга оширилиши кўзда тутилган. Чунки, йўловчиларни ташищда икконуний йўллар билан шуғулланадиган транспорт воситаларининг эгаарини йўловчи ташишга киритиб бўлмайди. Зоро, уларнинг ҳеч жойда ҳисоб-китоби ҳам олиб борilmайди ва фаолият жараёни ҳам ҳеч расмий идорага маълум эмас. Иккинчидан, транспорт воситалари орқали уларнинг эгалари шунчаки хизмат кўрсатмайди, балки маълум келишилган нархларда тижорат асосида йўловчилар ва улар юкларини ташиб беришни таъминлашга қаратилган хизматлар тушунилиши эътироф этилган.

Пулли хизматлар таркибида йўловчи ташиш хизматлари ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Ушбу хизматларга, мазкур соҳага оид Йўриқномада таъкидланганидек, куйидагилар киради:

“- аҳолининг умум фойдаланадиган (темир йўл, дениз, хаво, дарё, автомобиль) транспортда, шаҳар (трамвай, троллейбус, метрополитен, автобус, такси) транспорти, шунингдек, йўловчи ташиш асосий фаолияти ҳисобланмаган корхона ва ташкилотларнинг барча турдаги транспортида юргани учун йўлкира тўлаш;

- корхоналар томонидан ўз ходимлари шаҳар транспортида юрганликлари учун шаҳар транспортида юриш карточкаларига йўлкира ҳақи тўлаш;

- аҳолининг темир йўл транспортида идора (контора)лар томонидан кўрсатилган хизматлар (кўрпа - ёстиқ маҳсулот қийматисиз чой, қанд, печене ва шу кабиларни бериш хизматлари) учун тўлаган ҳақи;

¹⁴² Ушбу таъриф йўловчи ташиш транспорти хизматларининг иккисодий ва нектарий жиҳатларини инобатта олган холда манбаатлар муштарақлигини таъминлаш доирасида, муаллифлар томонидан ислааб чиқалди.

- ҳаво транспорти, денгиз флоти кемалари ва понтон кўприклар орқали багаж ва юкларни ташиш;

- юридик шахсларнинг енгил автотранспорт воситалари билан амалга ошириладиган йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар”¹⁴³.

Йўловчи ташиш транспорти хизматига, шунингдек, чипталарни олдиндан сотишдан олинадиган комиссион йигимлар микдори, чипталарни барча турдаги транспортга бронлаш қиймати, чипталарни уйга етказиб бериш қиймати киритилди.

Шуни эътироф этиш керакки, ҳар қандай хизматлар ҳам йўловчи ташиш хизматларига киравермайди. Бундай хизматларга қуидагиларни таъкидлаш мумкин. Биринчидан, аҳолига автомобиль транспортида мебель ва бошқа юкларни ташиш, аҳолига газ баллонлари етказиб бериш хизматлари, маиший хизмат таркибида ҳисобга олинадиган юк ташувчилар ва багаж сақлаш камералари хизматлари тегишли тармоқлар хизматларида ўз аксини топади. Иккинчидан, алоқа бўлимларига (бўлимларидан) ва "Рўзномалар" киоскларига жўнатма, даврий нашрларни таксиларда етказиб бериш, шунингдек, бошқа корхона ва ташкилотларга енгил такси, автобус ва бошқа автотранспортларни беришдан таксопарк ҳамда автотранспорт ташкилотларининг даромадлари ҳам йўловчи ташиш хизматларига киритилмайди. Учинчидан, экскурсия хизмати йўлланмаси қийматига киритилган йўловчи ташиш транспорти хизмати ҳам мазкур хизматга кирмайди. Уларнинг тушумлари тегишли равища бошқа фаолиятларда ифодаланади.

Кўриниб турибдики, ҳар бир хизмат ва ундан ундириладиган (тўланадиган) хақ тегишли равища ўз йўналишлари бўйича таксимланади. Тадқиқотларимиз кўрсатдики, йўловчи ташиш хизматларига ҳар бир оила бюджетининг бир қисми (2-5 фоизи) сарфланар экан. Демак, бундай хизматта жамиятимизда катта эҳтиёж бор. Шу туфайли ушбу хизматларнинг самарадорлигини ва сифатини ошириш бугунги куннинг устувор вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Йўловчи ташиш транспорти хизматига, шунингдек, чипталарни олдиндан сотишдан олинадиган комиссион йигимлар микдори,

¹⁴³ “Аҳолига кўрсатилган пуллии хизматларни ҳисобга олиш йўрикюмаси” // “Ўзистикболстат” Давлат Кўнитаси томонидан ишлаб чиқарилган. Мазкур хужожат 1996 йыл 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўнитаси томонидан тасдиқланган.-3.1 - модда.

чипталарни барча турдаги транспортга бронлаш қиймати, чипталарни уйга етказиб бериш қиймати киритилади.

5. Йүловчи ташиш хизматлари самарадорлиги ва транспорт воситаларига оид атамаларнинг таърифлари

Ҳар қандай хизмат маълум даражада самараали бўлиши лозим. Шу нуқтаи назардан йўловчи ташиш хизматлари самарадорлигини ҳам қараб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу масала бевосита унинг таърифини ишлаб чиқиш билан боғлиқдир.

Бироқ, шуни эътироф этиш керакки, мазкур соҳада самарадорлик тушунчасига фақат иқтисодий нуқтаи назаридан қараб бўлмайди. Чунки ушбу масалага фақат автомобиль корхоналари нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, бу ерда ижтимоий масала, яъни йўловчилар манфаати четда қолиб кетиши мумкин. Буни инобатга олмаслик мумкин эмас. Мос равишда ушбу тушунчанинг таърифида давлат ва жамият манфаатлари ҳам ўз аксини топмоғи лозим. Чунки манфаатлар муштараклигини таъминламаган ҳар қандай самарадорликнинг бардавомлиги бўлмайди ва мос равишда, бундай самарадорликнинг жамият учун кераги ҳам йўқ.

Бизнинг фикримизча, транспорт корхоналари томонидан кўрсатиладиган йўловчи ташиши хизматлари самарадорлигига қуйидагича таърифни беришни лозим, деб топдик. Йўловчи ташиш транспорти хизматлари самарадорлиги деганда маълум вакт бирлигига ташилган йўловчилар ва сотилган хизматлар ҳажмининг сарфланган харажатлар ёки ишлатилган ресурсларга нисбати билан аниқланадиган кўрсаткичларнинг микдори тушунилади¹⁴⁴.

Ушбу таърифни қуйидагича асослаш мумкин. Биринчидан, йўловчи ташиш транспорти хизматлари самарадорлиги деганда маълум вакт бирлиги олинган бўлиб, улар замон нуқтаи назаридан чегараланган. Чунки, ҳар бир кўрсаткич маълум бир вакт доирасида содир бўлган жараёнларнинг ракамларда ифодаланишини характерлаши лозим. Иккинчидан, самарадорликни аниқлаш учун, албатта, натижка кўрсаткичи бўлмоғи лозим. Шу жиҳатдан, натижка кўрсаткичи сифатида ташилган йўловчилар ва сотилган хизматлар ҳажми олинган. Учинчидан, самарадорликнинг яна бир муҳим жиҳати, шу эришилган натижка учун сарфланган харажатлар ва ишлатилган

¹⁴⁴ Ушбу таъриф йўловчи ташиш транспорти хизматларининг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатларини инобатта олган холда муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

ресурсларнинг мавжудлигидир. Уларнинг самаралими ёки самара-сизлигини билиш учун натижа билан харажатларнинг нисбати олинади. Бу ҳам таърифда ўз аксини топган. Тўртинчидан, самара-дорликни ифодаловчи миқдор, унинг кўрсаткичлари бўлиб ҳисобланади. Улар вакт ўтиши билан доимий равишда ўсиш тенденция-сига эга бўлишлиги ёки барқарор ҳолатда сакланиб туришлиги лозим. Шундагина уларнинг фаолиятини самарали, деб баҳолаши-миз мумкин. Аммо шундай ҳоллар ҳам учрайдики, самара-дорлик кўрсаткичи олдинги даврга нисбатан кам бўлиши мумкинки. Бу дегани ушбу жараён ёки ресурс самарасиз дегани эмас, балки шу даврда самара-дорликнинг маълум миқдорга пасайғанлигини кўрсатади.

Мазкур таърифда жамият манфаати ҳам яширган ҳолда ўз ифодасини топган. Чунки йўловчиларни ташиш уларнинг ишга бориши ва ишдан қайтиши, бирорта манзилга етиши, бирорта масалани ҳал қилиши, шахсий эҳтиёжлар билан ҳаракат қилиши кабиларни ҳам таъминлаб боради. Буларнинг ҳаммаси пировардида ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилганлиги билан аҳамиятлади.

Юқоридаги таърифлар ва таъкидлар билан бирга автомобиль транспортида ташиш хизматларини амалга ошириш учун шу жараён билан боғлик бир қанча атама ва тушунчаларнинг ҳам таърифини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Эътироф этиш жоизки, “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонунида шу соҳа бўйича асосий тушунчаларнинг таърифи келтирилган. Булар жумласига “автомобиль транспорти”, “автотранспорт воситалари”, “ташувчи”, “мижоз (йўловчи, юк оловчи, юк жўнатувчи)” каби тушунчаларни келтириш мумкин.

Мазкур қонунда юқорида қайд этилган тушунчалар кўп қўлланилганлиги ва қонунинг асосий ўзагини ташкил қилиши муносабати билан улардан кенг фойдаланилган. Бу жараён ушбу атамаларга тегишли тарзда изоҳ беришни тақозо қиласди. Жумладан, “Автомобиль транспорти тўғрисида”ги қонунда автомобил транспортига қуйидагича таъриф берилган. “Автомобиль транспорти — таркибига юридик ва жисмоний шахслар кирувчи, иктисолиёт ва аҳолининг йўловчилар, багаж ва юкларни, шу жумладан почтани (бундан кейин — йўловчилар, багаж ва юклар деб юритилади) автомобилда ташишга бўлган эҳтиёжларини таъминловчи

ишилаб чиқариш-технология мажмуй”¹⁴⁵, деган изоҳ берилган. Бу, ўз навбатида, унинг таърифини такомиллаштириш учун асос бўлади. Бизнинг фикримизча ушбу атамага куйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқдир. “Автомобиль транспорти дейилгандан юридик ва жисмоний шахсларда мавжуд бўлган иқтисодиёт ва аҳолининг йўловчилар, багаж ва юкларни, шу жумладан, почтани автомобилда ташишга бўлган эҳтиёжларини таъминлашга хизмат қилувчи автомобиль воситалари мажмуй тушунилади”¹⁴⁶. Шунингдек, мазкур қонунда бошқа бир қанча атамаларга ҳам изоҳ берилган. Булардан бири, таъкидланганидек, автотранспорт воситаларидир. Ушбу тушунчани қўйидагича изоҳлайди. “Авто-транспорт воситалари — йўловчилар, багаж, юклар ташишга ҳамда маҳсус ишларни бажаришга мўлжалланган автомобиллар, шатакчи автомобиллар, тиркама ва ярим тиркамалар”¹⁴⁷ дан иборат. “Авто-транспорт воситалари дейилгандан йўловчилар, багаж, юклар ташишга ҳамда маҳсус ишлар ва хизматларни бажаришга мўлжалланган автомобиллар, шатакчи автомобиллар, тиркама ва ярим тиркамалар мажмуй тушунилади”¹⁴⁸.

Табиийки, автомобиль транспортидан фойдаланувчи асосий истеъмолчи ёки буюртмачига автомобиль хизматини кўрсатувчи шахс ташувчи бўлиб ҳисобланади. Мазкур қонунда ташувчини қўйидагича изоҳлайди. “Ташувчи — мулк ҳукуқи ёки бошқа ашёвий ҳукуклар асосида автотранспорт воситасига эга бўлган, тижорат асосида йўловчилар, багаж, юклар ташиш хизматини кўрсатадиган ҳамда бунга маҳсус рухсатномаси (лицензияси) бўлган юридик ёки жисмоний шахс”¹⁴⁹, деб кўрсатлган. Ушбу изоҳ мазкур тушенчанинг мазмунини тўлиқ ифода этади, деб ўйлаймиз. Бироқ унинг ҳам айrim жиҳатларини такомиллаштирган ҳолда, куйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

“Ташувчи дейилгандан мулк ҳукуқи ёки бошқа ашёвий ҳукуклар асосида автотранспорт воситасига эга бўлган, тадбиркорлик асосида йўловчилар, багаж, юклар ташиш хизматини кўрсатадиган ҳамда бунга маҳсус рухсатномаси (лицензияси)

¹⁴⁵ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1998 йил 29 август.

¹⁴⁶ Мазкур таъриф “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1998 йил 29 август) асосида муаллиф томонидан такомиллаштирган ҳолда ишилаб чиқилиди.

¹⁴⁷ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1998 йил 29 август.

¹⁴⁸ Мазкур таъриф “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1998 йил 29 август) асосида муаллиф томонидан такомиллаштирган ҳолда ишилаб чиқилиди.

¹⁴⁹ “Автомобиль транспорти тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни. 1998 йил 29 август.

бўлгаи юридик ёки жисмоний шахс тушунилади. Ташувчидан ташқари мижоз тушунчаси ҳам мавжуд. Бу ҳам ташиш хизматларини тадқиқ қилишда, унинг назарий масалаларини ёритишида муҳим аҳамиятга эга.

Шу туфайли бўлса керак, мазкур қонунда мижоз тушунчасига ҳам куйидагича изоҳ берилган. “Мижоз (йўловчи, юқ олувчи, юқ жўнатувчи) — тузилган ташиш шартномасига мувофиқ ташувчининг хизматларидан фойдаланувчи юридик ёки жисмоний шахс”¹⁵⁰, деб кўрсатилган. Ҳакиқатда мижозлар транспорт хизматидан фойдаланувчилар, яъни уларнинг асосий истеъмолчилари. Мазкур тушунчага берилган изоҳ, унинг ҳам такомиллашган таърифи ни ишлаб чиқиш имконини берди.

Бизнинг фикримизча, ушбу тушунчага оддий қилиб куйидагича таъриф бериш мумкин. **Мижоз (йўловчи, юқ олувчи, юқ жўнатувчи) дейилгандан ташувчининг хизматларидан фойдаланувчи юридик ёки жисмоний шахс тушунилади**¹⁵¹, деб таъриф беришимиз мумкин. Қонунда “тузилган ташиш шартномасига мувофиқ”, деган ибора ўз ифодасини топган. Аммо ташиш хизматлари ҳамиша ҳам тузилган шартномага асосланмайди, балки шартнома тузмасдан оғзаки келишиб ҳам мазкур хизматни кўрсатиши мумкин.

Фикримизча мавзуга оид барча тушунчаларнинг назарий талкини ва таърифи қараб чиқилди. Булар эса тадқиқотимизнинг навбатдаги босқичлари учун назарий асос бўлиб хисобланади.

Мазкур мавзуни тақрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Автомобилларда йўловчи ташиш хизматларини амалга оширишда давлат сиёсатининг асосий йўналишлари.
2. Йўловчиларни танишининг турлари ва улар назарий масалалари.
3. Йўловчиларни танишининг турлари ва улар тавсифи.
4. Йўловчи ташиш хизматлари бўйича хар бирининг назарий масалалари.
5. Хизматлар ва унинг таърифи.
6. Хизматлар тизимида йўловчи ташиш транспорти хизматлари.

¹⁵⁰ Уша жойда.

¹⁵¹ Мазкур таъриф “Автомобил транспорти тўтрасида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1998 йил 29 август) асосида муаллиф томонидан такомиллаштирган холда ишлаб чиқилди.

7. Хизматлар тизимида транспорт хизматлари ва уларнинг таърифи.
8. Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг таърифи.
9. Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг турлари.
10. Хизматларни ҳисобга олиш йўллари.
11. Йўловчи ташиш транспорти хизматлари самарадорлигининг назарий масалалари.
12. Автомобиль транспорти тушунчасининг таърифи.
13. Автотранспорт воситалари тушунчасининг таърифи.
14. Ташувчи тушунчасининг таърифи.
15. Мижоз тушунчасининг таърифи.

Калитли сўзлар

Ташиш хизматларини амалга оширишда давлат сиёсати, йўловчи ташиш хизматлари, юк ташиш хизматлари, хизматлар, йўловчи ташиш хизматлари турлари, йўловчи ташиш транспорти хизматлари, йўловчи ташиш транспорти хизматлари самарадорлиги, автомобиль транспорти, автотранспорт воситалари, ташувчи, мижоз.

14-мавзу. АЛОҚА, АХБОРОТЛАШТИРИШ ВА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ХИЗМАТЛАРИНИНГ МАЗМУНИ ҲАМДА УЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Алоқа хизматларини кўрсатиш: мазмунни ва уларни ҳисобга олиш йўллари.**
- 2. Алоқа ва ахборотлаштириш билан боғлик хизматларининг истиқболи.**
- 3. Таълим тизими хизматларининг мазмунни ва уларни ҳисобга олиш йўллари.**

1. Алоқа хизматларини кўрсатиш: мазмунни ва уларни ҳисобга олиш йўллари

Алоқа хизматларининг табиатидан келиб чиқадиган бўлсак, у жамиятимизнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида жуда муҳим жараён бўлиб ҳисобланади. Алоқа хизматлари, биринчи галда, ахборотларни турли воситалар орқали узатиш жараёни билан боғлиkdir. Улар икки шахсни бир-бири билан ахборотлар орқали боғлайди ва хабардор (вокиф) қиласди. Бу эса уларнинг бошқарув қарорларини қабул қилишга, фаолиятларини такомиллаштиришга, ҳаракатларини ўзгартириш каби ҳодисаларга сабаб бўлади. Иккичи жиҳатдан қарайдиган бўлсак, иқтисодиётнинг муҳим тармоғи бўлиб ҳисобланади. Алоқа тизимига почта, телефон, телеграф, радио, кабел телевидениеси, интернет кабилар киради. Улар ҳар куни миллиардлаб ахборотларни бир шахсдан иккинчисига узатади ва етказади. Аммо иқтисодий адабиётларда шу алоқа хизматларининг ҳам таърифини учратмадик. Шу туфайли ушбу атаманинг ҳам таърифини шакллантиридик.

Алоқа хизматлари дейилганда, турли ахборотларни бир шахсдан иккичи шахсга турли воситалар орқали узатадиган жараёнини ташкил қилувчи одамлар меҳнатининг мажмуй тушунилади¹⁵².

Ўйлаймизки, ушбу таъриф мазкур тушунчанинг мазмунини тўлиқ қамраб олади. Биринчидан, алоқа хизматларини кўрсатиш жараёнида асосий обьект бўлиб турли ахборотлар ҳисобланади.

¹⁵² Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чоқилган.

Иккинчидан шу ахборотлар бир шахсдан иккинчи шахсга узатида-ди. Уларни бир-бири билан алоқасини таъминлайди. Учинчидан, ахборотлар турли воситалар орқали узатилади. Бу ҳам алоқа хизматларининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Шунингдек, тўртингидан, шу хизматлар ҳам бошқа хизматлар сингари одамлар меҳнати билан амалга оширилади. Буларнинг хаммаси пировардида меҳнат (жонли ва жонсиз) мажмуини ташкил қиласиди. Шу жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, мазкур таъриф алоқа хизматларининг мазмуинини ўзида тўлиқ ифода этади.

Алоқа хизматлари пулли хизматлар таркибида энг ривожланган хизматлардан бири ҳисобланади. Ушбу хизматларни кўрсатадиган корхона ва ташкилотлар сони ҳам кундан-кунга ривожланиб бормоқда. Чунки аҳоли ва жамияткинг мазкур хизматларга эҳтиёжи ҳам кенгайиб бормоқда.

Аҳоли ҳақ тўлайдиган, яъни пулли алоқа хизматлари таркибига амалдаги тартиб бўйича қўйидагилар киради::

- хат, бандероль, пул ўтказиш, жўнатма, телеграмма жўнатиш;
- почта бўлимларида манзилгоҳларга жўнатиш учун қабул қилинган бандероль, жўнатмаларни жойлаштириш;
- квартира телефонлари, шаҳар ва қишлоқ телефон-автоматларидан фойдаланиш;
- уяли телефон алоқаларидан фойдаланиш;
- сўзлашув шоҳобчаларидан, шаҳарлараро телефон-автомат, квартиралар, меҳмонхоналар телефонларидан халқаро ва шаҳарлараро сўзлашув имконини бериш;
- радио эшилтириш нұқталаридан фойдаланиш;
- телефон ва радио пунктлари ўрнатиш (алоқа корхонасига тегишли телефон аппарати қийматини қўшган ҳолда), бошқа жойга қайта ўрнатиш, рўйхатдан қайта ўтказиш, кўшимча розетка ва телефон ўрнатиш, телефон аппаратларини таъмирлаш;
- телеантенна ўрнатиш, кабель телевидениеси ва телевидениенинг бошқа каналларидан фойдаланиш;
- алоқа тизими корхоналари томонидан йирик жамоавий қабул тизимига хизмат кўрсатиш;
- алоқа корхоналарида сотиладиган нарсаларни жўнатадиган кути (яшик), қоплар;
- алоқа корхоналарида сотиладиган тамғаланган (маркирован-

ный) хатжилд ва открыткалар¹⁵³. Мазкур хизматлар пулли хизмат сифатида аниқ ҳисобга олиб борилади ва улар статистик ҳисботларда акс эттирилади.

2. Алоқа ва ахборотлаштириш билан боғлиқ хизматларнинг истиқболи

Хозирги пайтда мамлакатимизда алоқа ва ахборотларни узатиш бўйича бажариладиган хизматлар йирик индустрисал босқичга кирди. Мазкур хизмат турининг ривожланиши ҳам мамлакатнинг нафасат иқтисодий қудратининг юксалиши учун, балки унинг интеллектуал салоҳиятининг ошиши учун ҳам хизмат қиласди. Бу хизмат турларининг яқин йилларда тез ривожланиши кўзда тутилган. 2010 йилда 2006 йилга нисбатан мазкур хизматнинг ҳажми 2,5 баробарга оширилиши белгиланган бўлса, шу даврда, таъкидланганидек, умумий хизмат тури 2,0 марта оширилиши кўзда тутилган. Ушбу хизмат тури 2007 йилда 120,7 % оширилиши белгилаб берилган. 2008 йилда унинг ҳажми 125,2 %, 2009 йилда – 130,0 ва 2010 йилда ҳам 130,0 % ўсиши кўзда тутилган. Биз олдинлари факат симли телефон хизматидан фойдаланаётган бўлсак, эндиликда улар сафига уяли телефонлар, электрон почталар, интернет тормоғига уланиш каби алоқанинг янги ва илғор турлари кириб келди. Бундай илғор технологияларга асосланган хизматларнинг ривожланиши мамлакат аҳолисининг интеллектуал салоҳиятининг ошишига ҳам катта хизмат қиласди.

Хозирги пайтда хизматнинг илғор усусларидан бири бўлган алоқа ва ахборотлар билан боғлиқ хизматларнинг мамлакатимизда ва унинг барча худудларида ўсиши кўзда тутилган. Республикаиз бўйича 2006-2010 йилларда ушбу хизмат тури 2,5 марта ўсиши кўзда тутилган. Бу кўрсаткич Самарқанд вилоятида бир муњча юқори, яъни 2,6 марта тенг. Бу вилоятда интеллектуал салоҳиятнинг ўшиши, ахборотларга бўлган эҳтиёжнинг ошиб бориши эвазига амалга ошмоқда. Бу кўрсаткичининг энг юқори миқдори Фарғона вилоятига тўғри келади. Бу вилоятда 3,2 марта ортиши кўзда тутилган. Қолган бир қанча вилоятларда республика кўрсаткичига нисбатан юқори

¹⁵³ "Адолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўрингомаси" // "Ўзистикболотат" Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиққитган. Мазкур ҳужжат 1996 йил 7 октябрда "Ўзистикболостат" Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.- 4-модда.

бўлишига қарамасдан Самарқанд вилояти кўрсаткичига нисбатан пастдир.

Самарқанд вилоятида алоқа ва ахборотлар билан боғлик хизматларни йиллар бўйича таҳлил қилинганда қуидагиларни кузатиш мумкин. 2007 йилда мазкур хизматнинг ҳажмини вилоятда 2006 йилга нисбатан 118,0 % ошириш кўзда тутилган. 2008 йилда 127,6 %, 2009 йилда – 130,0%, 2010 йилда – 131,0 % ошириши мўлжалланган. Бундай жадал ўсиш суръати мамлакатимизнинг Наманган ва Хоразм вилоятларида кўзга ташланади. Мазкур вилоятларда шундай хизматларнинг ўсишини тезлаштиришига сабаб, уларда ушбу соҳага катта эҳтиёж борлигидир.

Мамлакатимиз Президентининг 2012 йил 10 майда имзолаган “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастири тўғрисида”ги ПҚ-1754-сонли қарорида ушбу соҳага алоҳида аҳамият берилган. Мазкур қарорда эътироф этилишича, ушбу соҳанинг ривожланиши умумий хизматлар ривожланишига нисбатан юкори қилиб белгиланган. 2012-2016 йиллар давомида алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари 2,2 мартаға оширилиши кўзда тутилган. Шу йилларда барча хизматларнинг ўсиш суръати, юкорида таъкидланганидек, – 2,1 мартаға оширилиши кўзда тутилган. Ушбу соҳанинг жадаллик коэффициенти 1,05 ни ($2,2 : 2,1$) ташкил қиласди. Алоқа ва ахборотлар билан боғлик хизматларни йиллар бўйича таҳлил қилинганда қуидагиларни кузатиш мумкин. 2012 йилда 2011 йилга нисбатан мазкур хизматларнинг ҳажмини 116,9 % ошириш кўзда тутилган. 2013 йилда - 117,2 %, 2014 йилда – 117,5%, 2015 йилда – 118,1 %, 2016 йилда – 117,4 % ошириши мўлжалланган. Мазкур параметрларнинг бажарилиши қуидаги жадвалда келтирилган (14.1-жадвал).

Ушбу хизматларни йиллар бўйича таҳлил қиласиган бўлсак, унинг жадал ривожланишини кузатиш мумкин. Алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари 2012 йилда 2011 йилга нисбатан 116,9 % ўсиши кўзда тутилган. 2013 йилда – 117,2 %, 2014 йилда – 117,5 %, 2015 йилда – 117,8 %, 2016 йилда – 118,1 % оширилиши кўзда тутилган. Мазкур дастур асосида худудий дастурлар ҳам ишлаб чиқилган.

**2007-2011 йилларда Ўзбекистон Республикаси минтақалари
бўйича алоқа ва ахборотлаштириш хизматларини
ривожлантириш ҳолати (солиштирма нархларда)¹⁵⁴**

Ўтган йилга нисбатан фоизда

№	Минтақа шарифни	Хизмат давомининг ўсмиши									
		2007 год		2009 год		2010 год		2011 год			
		юн и юн	январ	январ	январ	январ	январ	январ	январ		
	Ўз.Рес.	120,7	151,5	1	140,1	139	121,6	130	101,9	107,8	139,9
	Кумладан:										
1	Қор. Рес	114,1	155,2	116,5	134,4	123	121,5	126,4	116	105,2	122,6
2	Андижон вилояти	117	133,2	120	121,6	127,5	113,6	128,9	109	103,7	126,8
3.	Бухоро вилояти	131,5	154	132	134,3	137	125,1	140	102	107,1	131,7
4	Жizzах вилояти	114,1	236,7	116	131	125	113,6	128	102	117,8	135,4
5	Кашқадарё вилояти	117	160,4	120	152,1	130	108,4	130	117	108,0	141,4
6	Навоий вилояти	123	133,2	124	133,5	130	150,3	131	116	113,3	127,3
7	Наманган вилояти	125	177,2	128	146	130	118,9	132	109	110,0	127,1
8	Самарқанд вилояти	118	174,8	127,6	153,7	130	103,9	131	113	104,9	133,4
9	Сурхондарё вилояти	121	165,1	125	142,9	128	183	130	117	112,8	136,3
10	Сирдарё вилояти	117,8	176,3	120	124,9	125	143	128	112	107,0	136,6
11	Тошкент вилояти	126	157,3	130	141,4	132	145	133	108	109,0	124,6
12	Фарғона вилояти	131,5	167,2	133	138,9	135,5	130	136	116	102,4	122,5
13	Хоразм вилояти	122	150,2	126,2	130,1	132	119,3	135	114	105,2	134,9
14	Тошкент шахри	120	145,8	125	141,3	129,7	118,8	128,5	96	108,0	154,6

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу хизматларни ривожлантиришинга 2012 йил 10 майда мамлакат Президенти имзолаган

¹⁵⁴ «2012 йил Ватанимиз тараққиётини яхши босқигига кўтарадиган йил бўлади». Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2011 йилининг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни иқтиёрий-идрисий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига багишланган Базирлар Махкамасининг можлисида сўзлаган нутқини ўрганиши бўйига мажмуанинг муаллифлари томонидан ҳисоб-ютиб килинган..

қарорда¹⁵⁵ катта аҳамият берилган. Ушбу қарорда алоқа ва ахборотлаштиришга оид б та йўналиш бўйича прогноз кўрсаткичлари мамлакатимиз миқёсида ва вилоятлар (худудлар) кесимида 2012-2016 йиллар учун ишлаб чиқилган. Бу йўналишлар қўйидагилардан иборат:

- телекоммуникация соҳаси корхоналарида техник таъмирлаш хизматлари;
- интерактив телевиденияси хизматлари;
- видеотелефон хизматлари;
- компьютер техникаларини, мобил телефонларни ва поча алоқаларида бошқа электротехник жиҳозларни таъмирлаш хизматлари;
- ПАЙНЕТ тизими орқали мобил телефонларга қабул қилинадиган почта ўтказмалари;
- электрон пул ўтказмалари бўйича кўрсатиладиган хизматлар.

Мазкур кўрсаткичлар бўйича ўсиш суръатлари эмас, балки ҳар бири суммада аниқ кўрсатилган. Уларнинг ҳажми йиллар бўйича республика миқиёсида ва алоҳида вилоятлар кесимида крсатилган. Ушбу кўрсаткичлар ҳар бир вилоятда туманлар (шаҳарлар) бўйича ғам ишлаб чиқиши тақозо килади.

Булардан ҳам кўриниб турибдики, мамлакатимизда алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари келажакда жадал суръатлар билан риводланади.

3. Таълим тизими хизматларининг мазмуни ва уларни хисобга олиш йўллари

Охирги пайтларда таълим соҳасида туб ўзгаришлар рўй берди. “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг конунининг қабул қилиниши, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” асосида мамлакатимизда узлуксиз таълимнинг жорий қилинганлиги, кўп-босқичли таълимнинг амалга оширилганлиги ушбу соҳадаги ислоҳотларнинг барқарорлигини таъминлади. Шу аснода таълим хизматларига ҳам етарли даражада аҳамият бериш лозимлиги хаётий заруриятга айланди. Шу туфайли ушбу масала билан олимларимиз шуғулланиб келмоқдалар. Уларнинг таълим хизматлари

¹⁵⁵ “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожлантириш Дастури тўғрисида”ги ПҚ-1754-сонни Ўзбекистон республикаси Президентининг қарори

бўйича бир қанча қарашлари шаклланди. Шулардан М.Сайдов, З.Б.Кўзиев кабиларнинг олиб борган тадқиқотлари диккатга сазовордир. Шу туфайли ушбу тушунчанинг таърифини ишлаб чиқишида уларнинг қарашларидан фойдаландик. **Таълим хизматлари дейилганда, иносоннинг, давлат, жамият ва бошқа билим олиш истагидаги субъектларнинг билимга бўлган, узоқ муддатга мўлжалланган эҳтиёжларини қондиришга қаратилган, наф келтирадиган хизмат жараёни билан боғлиқ билим згаларининг онгли фаолияти тушунилади¹⁵⁶.** Ушбу таърифнинг афзалликлари З.Б.Кўзиевнинг ишларида батафсил асосланган.

Таълим хизматлари ҳам пулли хизматлар таркибига киритилган ва у ҳам кўпайиш тенденциясига эга. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда хизматларни кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг маҳсус қарори¹⁵⁷ қабул килинган. Ушбу қарорда таълим хизматларининг ҳам ўсиши кўзда тутилган. Қарорда таъкидланишича, ушбу хизматларнинг 2011-2016 йилларда 1,8 марта ошиши мўлжалланган. Агар йиллар бўйича кузатадиган бўлсак, ушбу хизмат ҳар йили ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда. Масалан, 2012 йилда 2011 йилга нисбатан ушбу хизматларнинг ўсиши 110,6 %ни ташкил қиласа, 2013 йилда – 111,5 %, 2014 йилда – 112,8 %, 2015 йилда - 113,6 %, 2016 йилда – 114,0 %ни ташкил килиши кўзда тутилган.

Кўриниб турибдики, пулли хизматлар таркибида таълим тизими хизмати ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мазкур хизматларга қуидагилар киради:

“- ота-оналарнинг болаларни мактабгача тарбия муассасалари, шунингдек, хусусий шахслар томонидан ташкил этилган мактабгача тарбия муассасаларида, мактаб интернатларда саклаш учун тўлайдиган пул микдори;

- аҳолининг мактабгача тарбия муассасалари, мактаб, гимназия, лицей, билим юрти, ўрта маҳсус ва олий ўкув юртларида болаларга кўрсатиладиган қўшимча хизматлар учун тўлайдиган ҳаки;

- олий ўкув юртлари, техникум, билим юртларига кириш тайёр-

¹⁵⁶ Кўзиев З.Б. Таълим хизматлари ва тадбиркорлик фаолигити самарадорликни ошириш йўллари. 08.00.05.- «Хизмат кўрсатиш тармоқлари иштисодиёти» иштисосларни бўйича иштисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Самарқанд, 2012.- 8 бет. (кўлёзма хукуқида).

¹⁵⁷ “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастуря тўғрисида”ти Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 майдати ГК-1754-сонги қарорининг 1-иловаси.

гарлиги учун пулли курслар хизматлари, чет тиллар курсларида ўқиши учун тўланадиган ҳақ;

- ахолининг автомобиль, мотоцикл бошқариш, ахборот ва ҳисоблаш техникаси асослари, менежмент ҳамда малакали билим олиш бўйича бошқа курсларда таълим олиш учун тўлайдиган ҳақи¹⁵⁸.

Таълим тизими хизматлари ҳам бошқа хизматлар сингари ўзининг чегарасига эга. Чунки шу билан боғлиқ бўлган, аммо мазмуни сал бошқачароқ бўлган айрим хизматлар таълим хизматлари таркибиغا кирмайди. Бундай хизматларга қуидагиларни келтириш мумкин:

- мактабгача тарбия муассасалари ходимларининг шу муассасаларда уларга бериладиган овқат пули;

- корхона, муассасаларининг шу муассасаларни сақлашга қаратилган маблағлари;

- корхона, ташкилотларининг ўз ходимларини курсларда ўқитиш учун тўлайдиган ҳақи¹⁵⁹.

Таълим хизматлари ҳозирги кунда жадаллик билан ривожланиб бормокда. Чунки инсон капиталига қўйиладиган инновациялар айнан таълим хизматларини ривожлантиришни тақозо қиласди. Шу жиҳатдан мазкур хизматларни дивесификациялаш вақти келди, деб ўйлаймиз. Чунки, ҳаёт жадаллик билан ривожланмоқда. Ҳаётимизга турли янги хизматлар кириб келмоқдаки, бу уларни амалга ошириш учун тегишли кадрларни ҳам тайёрлашни тақозо қиласди.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан имзоланган 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори муҳим аҳамият касб этади. Мазкур Қарорда: “Белгилаб қўйилсинки, 2011-2016 йилларда олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини модернизациялаш ва мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш бўйича Дастурнинг амалга оширилишини молиялаштириш учун хўжалик юритувчи субъектлар томонидан 2011-2016 йиллар

¹⁵⁸ “Ахолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриқномаси”. // “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур ҳужжат 1996 йил, 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган. - 7 - модда.

¹⁵⁹ Уша жойда. - 7.2-модда.

мобайнида ҳомийлик ёрдами шаклида йўналтирилган маблағлар юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ва ягона солик тўловини ҳисоблашда солик солинадиган базадан чиқарилади¹⁶⁰ деб таъкидлаб ўтилганлигини эътироф этиш жоиз. Бу таълим соҳасининг ривожланиши учун катта имкониятлардан биридир.

Таълим соҳасини ривожлантириш бўйича яна бир муҳим ҳужжат қабул қилинди. Бу Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан 2012 йил 28 майда имзоланган “Малакали педагогик кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта маҳсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори ҳисобланади.

Қарорда таъкидланишича, ҳозирги вақтда мамлакатимиздаги 1537 та ўрта-маҳсус, касб-хунар таълими муассасаларида 214 та талаб этилаётган йўналишлар ва мутахассисликлар бўйича 115,8 минг нафар педагог ходимлар кадрлар тайёрлашни амалга ошироқдалар, уларнинг 90,6 фоизи олий маълумотга эга, ўқитувчи кадрларнинг 70 фоизидан кўпроғи 40 ёшгача бўлган юкори малакали мутахассислардир¹⁶¹. Аммо бу соҳада ҳали анча камчиликлар, ечимини кутаётган муаммолар мавжуд эди. Мазкур қарор уларни бартараф қилишда муҳим дастур бўлиб хизмат қиласди.

Шундай қилиб, таълим тизими хизматлари куйидаги бўғинларда кўрсатилади:

- мактабгача таълим муассасаларида;
- умумтаълим мактабларида;
- касб-хунар коллежлари ва академик лицейларда;
- олий таълим тизимида.

Шуни эътироф этиш керакки, мамлакатимиздатоълим тизими бепул амалга оширилади. Ундаги модель 9+3 бўлиб, барчасида бепул ўқитилади. Жуда кўп тўгараклар ҳам бепул амалга оширилади. Аммо шундай хизматлар борки, уларни бемалол пулли хизмат сифатида амалга ошириш ва уни хисобга олиш йўлларини ишлаб чикиш мумкин. Масалан, ҳозирги пайтларда репетиторлик хизмати барча бўғинларда мавжуд ва улар кўп ҳолларда пул тўлаш йўли

¹⁶⁰http://www.press-service.uz/uz/news/show/postanovleniya_presidenta/o_merah_po_ukreplchivu_materialno-tehnicheskimi_sredstvami

¹⁶¹ “Малакали педагогик кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта маҳсус, касб-хунар таълими муассасаларини шундай кадрлар билан таъминлаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори 2012 йил 28 май.

билин норасмий равища амалга оширилмоқда. Шу туфайли тақлифимиз, ушбу хизматларни шахсий тадбиркорлик шаклида расмийлаштириш ва тегишли солиқ түлов орқали назорат остига олиш лозим.

Хозирги пайтларда жуда кўп олий ўкув юртларида қўшимча пулли курслар очилмоқда ва улар пулли таълим хизмати сифатида ҳисобга олиб борилмоқда. Аммо таълим тизимида, айниқса, олий ўкув юртларида пулли хизматларни кўпайтиришнинг жуда кўп имкониятлари мавжуд. Жумладан, қўшимча курсларни ҳозирги ҳолатига нисбатан 2,5 – 3,0 баробар ошириш мумкин. Турли ишланмаларни инновацион ғоя сифатида амалиётга жорий қилишга кўмаклашиш, аҳолига кенг кўламда типография ва полиграфия хизматларини кўрсатиш, аҳолига зарур китобларни буюртмалар асосида тайёрлаш ва ўрнатилган тартибда нашр қилиб буюртмачиларга етказиш, компьютерда турли хизматларни кўрсатиш, ўкув юртлари томонидан аҳолига интернет хизматлари каби таълим хизматларини кўрсатишини мисол келтириш мумкин.

Ушбу вазифаларнинг таркибий қисми сифатида шуни эътироф этиш керакки, ушбу муаммоларни ҳал қилишда таълим хизматлари мухим ўрин эгаллайди.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Алоқа хизматларини кўрсатиш мазмуни ва уларнинг назарий масалалари.
2. Алоқа хизматларини кўрсатиш ва уларни ҳисобга олиш йўллари.
3. Ахборотлаштири билан боғлиқ хизматлар ва уларнинг истиқболи.
4. Таълим тизими хизматларининг мазмуни ва уларнинг назарий масалалари.
5. Таълим хизматларини ҳисобга олиш йўллари.

Калитли сўзлар

Алоқа хизматлари, алоқа хизматларини ҳисобга олиш йўллари, таълим хизматлари, таълим хизматларини ҳисобга олиш йўллари.

15-мавзу. МАДАНИЙ, МАИШИЙ ВА САЙЁХЛИК-ЭКСКУРСИЯ ХИЗМАТЛАРИ ТУРЛАРИ, УЛАРНИНГ МАЗМУНИ ВА ҲИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Маданий хизматларнинг мазмунини, турлари ва уларни
ҳисобга олиш йўллари.**
- 2. Аҳолига кўрсатиладиган майший хизмат ҳажми ва уларни
ҳисобга олиш тартиблари**
- 3. Сайёхлик-экскурсия хизматлари турлари, уларнинг
мазмунини ва ҳисобга олиш йўллари**

1. Маданий хизматларнинг мазмунини, турлари ва уларни ҳисобга олиш йўллари

Инсоннинг интеллектуал салоҳияти, унинг мъянавий савиғаси кўп ҳолларда маданий хизматларнинг қандай ташкил қилинганлигига боғлиқ. Шу туфайли ушбу хизматларнинг ҳам қандай ташкил қилинганлигини, унинг турлари ва мазмунини тадқиқ қилишни тақозо қиласи.

Шуни зътироф этиш керакки, иқтисодий адабиётларда маданий хизматлар билан боғлиқ масалалар жуда кам ёритилган. Мос равишда унинг таърифи ҳам ишлаб чиқилмаган. Шуларни инобатга олиб ушбу тушунчага куйидаги таърифни беришни мақсадга мувоғик, деб топдик.

Маданий хизматлар дейилганда, одамларнинг дам олишини ташкил қилишда турли кўнгилочар томошаларга, маданият ва истироҳат боғларида ўтказиладиган маданий-оммавий йигиниларга, маданият, санъат университетлари ҳамда бошқа маданий-маърифий тадбирларга қатнашиш ва кириш ҳамда мусиқа, бадиӣ, хореография, студиялар ва санъат каби мактабларда таълим олишларни ташкил қилиш билан боғлиқ хизматлар тушунилади¹⁶².

Ушбу таърифни назарий жиҳатдан асослаш учун қуйидаги далилларни келтиришни мақсадга мувоғик, деб топдик. Биринчидан, маданий хизматлар бевосита одамларнинг дам олишини ташкил қилиш билан боғлиқ жараёнлардир. Бу масала келтирилган

¹⁶² Маскур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқылган.

таърифда биринчилар қаторида ўрин эгаллаган. Иккинчидан, маданий хизматлар турли кўнгилочар томошалар билан боғлиқлиги ҳам эътироф этилган. Учинчидан, ушбу кўнгил очар тадбирлар маданият ва истироҳат боғларида, театрларда ва бошқа маданият муассасаларида амалга оширилиши ҳам ўз ифодасини топган. Тўртинчидан, ўтказиладиган маданий-оммавий йиғинларга, маданият, санъат университетлари ҳамда бошқа маданий-маърифий муассасаларнинг қатнашиши масаласи ҳам ўз ўрнини топган. Бешинчидан, мусиқа, бадиий, хореография, студиялар ва санъат каби мактабларда таълим олиш масаласи ҳам қайд этилган. Ниҳоят олтинчидан, юқорида келтирилган барча тадбирларни ташкил қилиш билан боғлиқ хизматлар мажмуи тушунилиши ҳам кўзда тутилган.

Шундай қилиб, маданий хизматлар ҳам пулли хизматлар таркибиغا кирадиган хизмат сифатида намоён бўлади. Бунга ҳам аҳоли томонидан тўланадиган ҳақ суммасининг йиғиндиси киради. Буларга қўйидагилар кириши кўзда тутилган:

- кинофильм, видеодастур, спектакль, концерт, цирк томошалари намойиши, музей кўргазмаларини кўриш, ижодий кечаларда қатнашиш учун кириш чипта (абонемент)лари;
- республика ва маҳаллий бошқарув идоралари томонидан назарда тутилган (ташкилот, жамоа, гуруҳларнинг ўzlари ҳисобга оладиган) жалб этилган концерт ташкилотлари, театр жамоалари, цирк гуруҳлари кўрсатган дастурлар қийматисиз, маданият ва истироҳат боғлари (шаҳар боғлари) кучи билан (шаҳар боғлари), рақс майдонлари, театрлаштирилган байрам, кечалар, концерт, дискотекалар ва бошқа маданий-оммавий тадбирларни томоша килиш, қатнашиш учун кириш чипталари;
- аттракцион ва болалар ўйин автоматларидан фойдаланиш;
- ҳайвонот боғлари ва юлдузхона (планетарий)га кириш чипталари;
- маданият, санъат университетлари ҳамда бошқа маданий-маърифий тадбирларга катнаш, кириш;
- мусиқа, бадиий, хореография мактаб ва студиялар, санъат мактабларида таълим олиш;
- аҳоли буюртмасига асосан видеодастурлар ёзилган кассеталарни кўпайтириш ва ижарага бериш” кабилар киради.

Хозирги пайтда амалдаги мельерий хужжатларда маданий

хизматларга бир қисм хизматлар кирмайди. Буларга қуидагиларни киритиш мүмкін:

- күйилган гастроль спектакль, концерт ва шу каби томошаларга маданият муассасалари томонидан тұланадиган ҳақ микдори.

Күрсатылған маблаглар корхонанинг молия-хұжалик фаолиятига баҳо берішда ифодаланиши керак;

- экскурсия хизмати йүлланмаси қийматига киритилған, экскурсантлар музей, күргазма ва шу каби маданий тәдбирларда қатнашиш қиймати¹⁶³. Ушбу хизматларга тұланған ҳақ бевосита шу экскурсантларнинг музей, күргазма ва шу каби маданий тәдбирларда қатнашиш қиймати¹⁶⁴. Ушбу хизматларга тұланған ҳақ бевосита шу фаолиятларнинг тегишли қийматига киритилғанлиги туфайли улар пуллы хизматлар таркибига киритилмайди. Ҳисобкитоб жараёнида ва якуний ҳисботларни түзишда ушбу масалага алоҳида аҳамият беріш лозим.

2. Аҳолига күрсатыладиган маиший хизмат ҳажми ва уларни ҳисобға олиш тартиблари

Маиший хизматларнинг ривожланиши аҳолининг яшаш даражасини сифат босқичига күтаришга хизмат қыладиган жараёндир. Шу туфайли хизматлар тизимида ушбу хизматларга ҳам алоҳида аҳамият берилиши ва уни ривожлантириш устувор вазифа сифатида белгиланиши мақсаддага мувофик. Ушбу хизматларнинг турлари мамлакатимизда 2006 йил 12 майдан бошлаб амалға киритилған ва “Ўзстандарт” Агентлиги томонидан тасдиқланған “Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматларнинг таснифлагичи (ФТБХУТ)”да ўз ифодасини топған. Аммо ушбу хужжатда маиший хизматлар алоҳида гурухда ўз аксини топмаган. Улар таснифлагичининг “Бошқа хизматлар” 93-бўлимига киритилған¹⁶⁵. Мазкур гуруҳ хизматларнинг аниқ рўйхати “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилған “Аҳолига күрсатылған пулли

¹⁶³ “Аҳолига күрсатылған пуллы хизматларни ҳисобға олиш йўрүнномаси” // “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилған. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.- 8 - модда.

¹⁶⁴ “Аҳолига күрсатылған пуллы хизматларни ҳисобға олиш йўрүнномаси” // “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилған. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.- 8 - модда.

¹⁶⁵ “Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматларнинг таснифлагичи (ФТБХУТ)”, “Госкомстат” давлат кўмитаси ва “Ўзстандарт” Агентлиги томонидан 2006 йил, 12 маида тасдиқланған. – Ташкент: 2006. – 124-125- бетлар.

хизматларни ҳисобга олиш йўриқномаси”да кўрсатилган¹⁶⁶. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган ва амалиётда қўлланилишга тавсия қилинган.

Яна бир муҳим жиҳат – майший хизмат тушунчасининг таърифи етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Бу борада иқтисодчи олим Х.М.Маматқулов ўзининг изоҳли лугатида¹⁶⁷ “Майший соҳа” ва “Майший соҳа фаолияти” тушунчаларига изоҳ берган. Табиийки, ушбу атамалар майший хизмат тушунчасининг мазмунини тўлиқ ифода этмайди. Аммо “Майший хизмат” атамасининг таърифи ёки изоҳини бошқа адабиётларда ҳам учратмадик. Ушбу хизмат тури назарий ва амалий жиҳатдан алоҳида мавзу сифатида олимларимиз томонидан тадқиқ қилинмаган. Шуларни инобатга олиб, унинг таърифини беришни мақсадга мувоғиқ, деб топдик. **Майший хизмат дейилганда, инсонларнинг кундалик ҳётида зарур бўлган, уларнинг индивидуал ривожланиши ва фаол дам олишини тъминлашга, бўш вактини кўпайтиришга йўналтирилган хизматларни кўрсатишга қаратилган турли фаолият тизими тушунилади**¹⁶⁸.

Ушбу таърифни қўйидагича асослаш мумкин. Биринчидан, миший хизмат дейилганда, инсонларнинг кундалик ҳётида зарур бўлган эҳтиёжлар тизими инобатга олинган. Иккинчидан, уларнинг индивидуал ривожланиши ва фаол дам олишини тъминлашга қаратилган хизматлар ҳакида ҳам гап кетмокда. Учинчидан, бу инсонларнинг асосий бойлиги бўлган бўш вактини кўпайтиришга йўналтирилган хизматларни кўрсатишга қаратилган турли фаолият тизими, дейилган. Буларнинг ҳаммаси майший хизмат тизимига кирувчи барча фаолиятни ўзида қамраб олади, деб ўйлаймиз.

“Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган “Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриқномаси”да эътироф этилишича, майший хизматлар таркибига қўйидагилар киради:

¹⁶⁶ “Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриқномаси” // “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур хужжат 1996 йил, 7 октябрда “Ўзистикболстат” Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган.

¹⁶⁷ Маматқулов Х.М. Хизмат кўрсатиш соҳасига оид атамалар ва иборалар изоҳли лугати. – Т.: “Иқтисодмолия”, 2010. – 156-157 бет.

¹⁶⁸ Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

- пойабзал таъмирлаш;
- пойабзал тикиш (ортопедия пойабзали тикишни қўшган ҳолда);
- кийим - бош ва трикотаж моллар таъмири;
- кийим - бош тикиш (тўқимачилик атторлик моллари, бош кийим тайёрлаш, намойиш этиш, мода кўрсатишиларни қўшган ҳолда);
- трикотаж буюмларини тикиш ва тўкиш;
- радиоэлектрон аппаратлар, майний машина ва асбобларни таъмирлаш;
- металл буюмлар тайёрлаш ва таъмирлаш;
- фуқароларга тегишли транспорт воситаларига техник хизмати кўрсатиш (техник кўрик машиналар ювишни қўшган ҳолда), таъмирлаш;
- мебель таъмирлаш;
- мебель тайёрлаш (ясаш);
- кимёвий тозалаш ва бўяш;
- кирхона хизматлари (қўшимча хизмат кўрсатишилар - ашёнарсаларга ишлов бериш ва майда таъмирлаш);
- уй-жой (квартира)ларни таъмирлаш ва кўриш;
- сурат ва сураткинолаборатория хизматлари, овоз ёзиш хона (салон)лари;
- ҳаммом ва сувпуркагич (душ) хоналар хизмати;
- сартарошхоналар хизмати (ясама соч (парик) ва шинъон ясаш);
- ижарага бериш шохобчалари (фуқаролар буюртмалари асосида тантанавий тадбирлар - туғилган кун, тўй ва шу кабиларни ўтказиш учун биноларни бериб туришни қўшган ҳолда);
- транспорт хизматлари (ахолига юк ташиш);
- маросим ўтказиш хизматлари (ихтисослаштирилган дўконлар орқали дағн ашё-анжомларини сотишни қўшган ҳолда); майний хизмат кўрсатишнинг бошқа турлари (фуқаролар буюртмасига кўра якка тартибдаги уй-жой секторига карашли уй-жойларни газлаштириш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашни қўшган ҳолда).

Шунингдек, ушбу гурухга фуқаролар томонидан берилган якка тартибдаги буюртмаларнинг бажарилган ва улар тўлаган барча майний хизматлар қиймати киритилади.

Майний хизматлар ҳажмида фуқароларнинг якка тартибдаги буюртмалари асосида бажарилган қуйидаги ишлар учун тушган нул

хисобга олинади: бевосита қабул қилиш шохобчалари орқали фуқароларга нақд пулга сотилган, дастлабки буюртмасиз тайёрланган буюмлар қиймати, шу шарт биланки, агар худди шу буюмлар фуқароларнинг якка тартибдаги буюртмалари асосида тайёрланган бўлса. Шунингдек, ушбу хизматга давлат ашё-анжомлари билан таъминланадиган корхоналар бўйича - миший хизмат кўрсатишида фойдаланиладиган материал, тугун (узел), қисм, эҳтиёт қисмлар (сотув баҳосида) қиймати.

Булардан ташқари миший хизмат таркибиға фуқароларга тегишли ширкат гаражлар ва транспорт воситалари турадиган (стоянка) жойлари қурилиши, таъмири, боғ участкалари (ширкатлар)ни ободонлаштириш, ҳак тўлаш шаклидан қатъий назар, ширкат аъзолари маблағлари ҳисобидан ширкат уй-жойларнинг умум фойдаланадиган ерларини таъмирлаш бўйича кўрсатиладиган хизматлар қиймати ҳам киритилиши кўзда тутилган.

Миший хизматлар таркибиға пойабзал, кийим-бош, трикотаж буюмлари, мебель, радиоэлектрон аппаратлари, миший машина ва асбоблар таъмирлаш хизмати, шунингдек, даволаш-профилактика, соғломлаштириш муассасалари, ижтимоий-миший ташкилотлар буюртмалари асосида металл буюмлар тайёрлаш, таъмирлаш, кирхона, кимёвий тозалаш ва бўяш, транспорт хизмати, корхоналар буюртмаси асосида маросим ўтказиш хизмати, меҳмонхона хўжалиги корхоналари, ўкув юртлари ётоқхоналари, сайёхлик ташкилотлари, темир йўл, аэропорт, ҳарбий қисмлар буюртмалари асосида кирхона, кимёвий тозалаш ва бўяш хизмати, ҳарбий қисмлар таркибиға ҳаммом, сувпуркагич (душ)лар хизматларини кўрсатиш қиймати кабилар ҳам ушбу хизмат турларига киради.

Булардан ташқари миший хизмат турларига куйидагиларнинг ҳам кириши кўзда тутилган:

- ижтимоий таъминот маблағлари ҳисобидан ногиронларга тегишли автомототехникани уларнинг буюртмалари асосида таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш қиймати;
- миший хизмат кўрсатиш корхоналарида тайёрлаш, миший техника ва транспорт таъмири бўйича буюртмани бажаришда фойдаланилган қисм, эҳтиёт қисм, тугун, агрегат, кузовлар қиймати, уларни ишлаб чиқаришда сарфланган ҳом ашё ва материаллар қийматисиз.

Амалдаги тартиб бўйича аҳоли томонидан ҳаки тўланган миший хизматлар ҳисоботга хизматлар бажарилган пайтга куйидагича киритилади:

- кийим-бош, пойабзal, трикотаж буюмлari, мебель тайёрлаш, шахсий транспорт воситаларини, уй-жой (квартира) ва бошқа қурилишларни таъмиrlаш ҳисоботга буюртма берилган пайтига киритилади;

- янги қурилишлар бўйича буюртмачи томонидан ҳаки тўланган ишлар қиймати ҳисобот даврида битган ёки тўлиқ тугалланган қурилиш (объект) ишларини топшириш далолатномаси асосида ҳисоботга киритилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, майшиj хизмат кўrsatiш ҳажмига мазкур давр мобайнида хизмат кўrsatiш жараёнида ишлатилган материаллар, эҳтиёт қисм ва қисмлар қиймати, шунингдек, бошқа ташкилотлар томонидан кўrsatilган хизматлар қиймати киритилмайди. Чунончи, йўрикномада хизмат кўrsatiш ҳажмига қуидагиларнинг қиймати киритилмайди, деб кўrsatilган. Буларга:

- буюртмачи тақдим этган (бериладиган хом ашё) материал, буюмлар, эҳтиёт қисм ва қисмлар;

- корхона томонидан чакана савдода (чакана савдо товар айланмаси ҳажмида ҳисобга олинади) сотиб олинган материал, буюмлар, эҳтиёт қисм ва қисмлар;

- коммунал хизмат (газ таъминоти) таркибида ҳисобга олинадиган газ баллонларга газ тўлдириш ва уларни ахолига етказиб бериш;

- радиоэлектрон аппаратлари, майшиj машина ва асбоблар, транспорт воситаларини бепул кафолатли таъмиrlаш;

- радиоэлектрон аппаратлари, майшиj машина ва асбоблар, транспорт воситаларини сотиш олди ҳамда савдо олдидан таъмиrlаш;

- корхоналардан бири томонидан (бирлашилган, воситачилик ва шу кабилар килингандан) ҳисобга олинган хизматлар қиймати;

- чакана савдо товар айланмаси таркибида ҳисобга олинган ихтисослашган дўконлар орқали вафот этганларни дафи этиш ашёлари қийматидан мустасно боғдорчилик ва гулчилик хўжалик (корхона)ларининг ихтисослашган дўконлар орқали сотилган гул, гул уруғи, гул кўчатлари қиймати¹⁶⁹.

¹⁶⁹ "Ахолига кўrsatilgan pulni хизматларни ҳисобга олиш йўрикномаси". // "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур кужжат 1996 йил, 7 октябрда "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган. - 2.4-модда.

3. Сайёхлик-экскурсия хизматлари турлари, уларнинг мазмани ва ҳисобга олиш йўллари¹⁷⁰

Мамлакатимизда сайёхлик-экскурсия хизматларини бир сўз билан туристик хизматлар деб аташ жоиз. Ушбу соҳа ҳозирги кунда энг истиқболли хизмат турларига киради. Унинг барча хизматлардаги ҳиссаси ҳам келажакда ошиб бораверади. Чунки бу соҳа унга эҳтиёж ошиб бориш тенденциясига эга. 2010 йилда 2006 йилга нисбатан мазкур хизматларнинг ҳажми 2,3 мартаға оширилиш кўзда тутилган эди. Бунга тўлиқ эришилди. 2011 йилдан бошлаб ўсиш суръти барқарорлигича қолмоқда.

Агар охирги беш йилга назар соладиган бўлсақ, ушбу хизмат турининг 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 119,3 % ошганлигини кўрамиз. 2008 йилда унинг ҳажми 121,3 %, 2009 йилда – 123,4 %, 2010 йилда 127,5 %, 2011 йилда 128,6 % ўсишга эришилди. Туризмнинг ривожланиши учун мамлакатимизда катта туристик салоҳият мавжуд. Тарихий обидаларга бой Самарқанд, Бухора, Хива каби шаҳарларимиз дунё нигоҳида. Мустақаллик иштоотлари билан ҳам фахрланиш мумкин бўлган Тошкент шаҳри, гўзал маңзаралари билан доинг таратган Фарғона водийси ҳамда бошқа обида ва гўшалар туристларга кўз-кўз қиласиган маскан ва объектларга айланди. Ҳозир мамлакатимизнинг қайси бир гўшасига борманг, обод ва озод масканлар гувоҳи бўласиз.

Туризмнинг ривожланишида катта омил бўладиган соҳа - бу меҳмонхона хизматидир. Бу соҳа ҳозирги пайтда асосан хусусий сектор ҳисобидан тез ривожланиш босқичини бошидан кечирмоқда ва яқин истиқболда ҳам тез ривожланиши учун катта кўрсаткичларга эришиш кўзда тутилган. Хусусан, 2010 йилда 2006 йилга нисбатан меҳмонхона хизматини ривожлантириш 2,4 баробарга ўсиши белгиланган. Бу соҳа хизматининг ҳар йили ўсиши ҳам белгилаб кўйилган эди. Дастурда кўзда тутилган меҳмонхона хизматларининг 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 120,0 %, 2008 йилда - 122,5 %, 2009 йилда - 125,3 %, 2010 йилда - 125 %, 2011 йилда 126,7 % ўсиш суръатига эришилди. Бу истиқболли соҳанинг ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлардан бири шуки, янги қурилаётган меҳмонхоналар жаҳон стандартлари талабларига жавоб

¹⁷⁰ Мазкур параграф А.Қ.Турсунов билан ҳаммуаллифликда тайёрланган.

берадиган даражада амалга оширилмоқда. Уларнинг юқори сифатлилиги билан бирга нархи ҳам бошқа мамлакатлардан бир мунча арzonлиги билан фарқ қилади. Бу эса туристларниг мамлакатимизга жалб қилиниши учун муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Бу масаланинг халқаро даражага кўтарилишига сабаб, халқаро туризмни ривожлантиришга қаратилгандир.

“Ўзбектуризм” Миллий Компаниясининг маълумотларига караганда, 2011 йилда мамлакатимизга 1 миллион нафардан зиёд хорижлик сайёхлар ташриф буюрган. Шу йили мамлакатимиз бўйича 124 та ташкилотга сайёхлик хизматлари кўрсатиш учун лицензия берилган ва улар асосида 55 та меҳмонхона хўжаликлари ташкил этилган. Натижада 2012 йилнинг бошида сайёхлик ташкилотларининг сони 828 тага етди. Улардан 510 таси туроператорлик фаолиятини олиб боради, 318 таси эса меҳмонхона хўжаликлирдир. Бугунги кунда туризмга бўлган эътибор ушбу соҳани жадал ривожлантириш учун асос бўлмоқда. Чунки мамлакатимизда 2011-2015 йилларга мўлжалланган туризмни ривожлантириш бўйича барча ҳудудлар кесимида манзилли тадбирлар дастури ишлаб чиқилган. Бунда ҳам асосий эътибор туризм хизматлари экспорт салоҳиятини оширишга қаратилди. Бу тадбир жойларда меҳмонхоналарни ташкил қилиш, туризм инфратузилмасини яхшилаш, замонавий транспорт воситаларини (автобус ва микроавтобусларни) харид қилиш каби муҳим ташкилий ишлар билан боғлиқдир. Булардан ҳам кўриниб турибдикি, туризмни ривожлантиришга бўлган эътибор анча кучайтирилган ва у етарли даражада самарасини бериши тайин. Зеро, мамлакатимизнинг туристик салоҳияти бунга етарлидир.

Туристик хизматлар меҳмонхона хизматлари билан бирга пулли хизматлар таркибиغا киритилган ва булар ҳам истиқболда кўпайиш тенденциясига эга. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда хизматларни кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг маҳсус “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ти Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил, 10 майдати ПҚ-1754-сонли қарорининг 1-чловаси.

¹⁷¹ “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ти Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил, 10 майдати ПҚ-1754-сонли қарорининг 1-чловаси.

тутилган. Қарорда таъкидланишича, ушбу хизматларни 2011-2016 йилларда 2,3 марта ошириш мүлжалланган. Агар йиллар бўйича кузатадиган бўлсак, ушбу хизматларнинг ҳар йили ўсиши белгилаб кўйилган. Масалан, 2012 йилда 2011 йилга нисбатан ушбу хизматларнинг ўсиши 116,1 %ни ташкил қилса, 2013 йилда – 116,6 %, 2014 йилда – 117,5 %, 2015 йилда - 118,9 %, 2016 йилда – 119,1 %ни ташкил қилиши кўзда тутилган.

Охирги йилларда ушбу соҳани тадқиқ қилиш масаласи устуворликни ташкил қиласди. Жуда кўплаб монография ва ўкув адабиётлари яратилди. Уларда ушбу хизматларга турли қарашлар шаклланди. Уларни умумлаштириб, туристик хизматларнинг таърифини келтирмокдамиз.

Туристик хизматлар дейилганда, туристик маҳсулотлар ва хизматларнинг истеъмолчилари (туристлар) билан уларни ишлаб чиқарувчилар (турфирмалар ва туристларга хизмат қилувчи бошқа субъектлар) ўртасида содир бўладиган туристик маҳсулотлар ва хизматларни истеъмол қилиш жараёнидаги мураккаб ижтимоий-иктисодий муносабатлар мажмуюи тушунилади¹⁷².

Мазкур таърифни куйидагича изоҳлаш мумкин. Биринчидан, туристик хизматлар дейилганда, туристик маҳсулотлар ва хизматларнинг истеъмолчилари албатта туристлар эканлиги эътироф этилган. Иккинчидан, туристик маҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилар сифатида турфирмалар ва туристларга хизмат қилувчи бошқа субъектлар қайд этилган. Учинчидан, улар ўртасида содир бўладиган туристик маҳсулотлар ва хизматларни истеъмол қилиш жараёни кўзда тутилган ва ниҳоят тўртинчидан, буларнинг ҳаммаси улар ўртасидаги мураккаб ижтимоий-иктисодий муносабатлар мажмуюи эканлиги ҳам ифода этилган. Шулардан ҳам кўриниб турибдики, туристик хизматларнинг мазмуни мазкур таърифда тўлиқ ўз ифодасини топган.

Туристик хизматлар ҳозирги тартиб бўйича пулли хизматлар таркибиға киради. Мазкур хизматлар ўз ичига куйидагиларни олади;

- ахолининг йўловчи ташиш транспорти хизматларини, сайёҳ-

¹⁷² Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

лик-мехмонхона мажмуи, сайёхлик марказлари, меҳмонхона, сайёхлик базалари, пансионат, кемпингларда яшами ва овқатланишини ўз ичига олган сайёхлик йўналишлар ҳамда экскурсия хизматлари йўлланмаси учун тўлайдиган ҳаки;

- бошқа вазирликларнинг ижарага олинган жойлашиш воситалари ва фуқароларнинг шахсий уй-жойларида яшаш;
- экскурсия, сайёхлик-соғломлаштириш хизматлари;
- маданий - оммавий хизмат ва шу кабилар;
- юкоридаги корхона ва ташкилотлар томонидан сайёҳ ва экскурсантларга кўрсатиладиган, йўлланмалар қийматидан ортиқча ҳақ эвазига улар кўшимча тўлайдиган хизматлар;
- аҳолининг халқаро сайёхлик йўналишлари ва хизматларга сайёхлик-экскурсия йўлланмалар учун фирма, агентлик компанияларга йўлланма қиймати устига кўшимча тўлайдиган ҳаки;
- аҳолининг хорижга бориши учун виза, паспорт ва бошқа хужжатларни расмийлаштириш учун тўлайдиган ҳаки¹⁷³.

Аммо бир кисм қуидаги хизматлар сайёхлик-экскурсия хизматларига кирмайди. Бундай хизматларга қуидагилар киритилган:

- бошқа ташкилот (корхона)лар билан ўзаро ҳисоб-китоб бўйича сайёхлик ва экскурсиялар борасида пул маблағларининг йиғиндиси;
- умум овқатланиш товар айланмаси таркибида ҳисобга олинадиган ресторан, қаҳвахона, ошхона, буфетларнинг экскурсант ва сайёхлар, шунингдек, бошқаларга кўшимча хизмат кўрсатишидан келган тушумлари¹⁷⁴.

Сайёхлик-экскурсия хизматларининг кўлами ва доираси кенгайиб бормокда. Чунки одамларда сайёхликка эҳтиёж йилдан-йилга ошиб бормокда. Бу бир қанча ҳаётий омиллар билан боғлиқ. Аҳоли моддий имкониятларининг ортиб бориши туфайли, улар узокроқда дам олишни хоҳлаб қолмокда, бир йилда бир марта эмас, икки-уч марта дам олмокда. Кўпинча, табиат қўйнига чиқиб дам олиш эҳтиёжи ҳам одамларимизда ортиб бормокда. Кўриниб турибдики, ушбу хизмат турлари келажакда анча кенгаяди ва улага бўлган эҳтиёжнинг ошиши туфайли, пулли хизматлар таркибида мазкур хизматларнинг ҳиссаси ҳам ортиб боради.

¹⁷³ Ўша жойда. – 8.2-модда.

¹⁷⁴ Ўша жойда. – 9-модда.

Мавзуни тақорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Маданий хизматларнинг мазмунни ва таърифи.
2. Маданий хизматларнинг турлари.
3. Маданий хизматларни ҳисобга олиш йўллари.
4. Аҳолига кўрсатиладиган майший хизматлар таърифи.
5. Майший хизматларнинг турлари.
6. Майший хизматларни ҳисобга олиш тартиби.
7. Туристик хизматларнинг таърифи.
8. Сайёхлик-экскурсия хизматлари турлари.
9. Сайёхлик-туристик хизматларнинг мазмунни.
10. Сайёхлик-экскурсия хизматларини ҳисобга олиш йўллари.

Калитли сўзлар

Маданий хизматлар, маданий хизматларнинг турлари, майший хизматлар, майший хизматларнинг турлари, туристик хизматлар, сайёхлик-экскурсия хизматлари,

16-мавзу. СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ (ТИББИЙ), САНАТОРИЯ-КУРОРТ, СОҒЛОМЛАШТИРИШ, ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ, МАЗМУНИ ҲАМДА УЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Соғлиқни саклаш (тиббий) хизматлари, уларнинг турлари ва ҳисобга олиш йўллари.**
- 2. Санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларининг турлари, мазмуни ҳамда уларни ҳисобга олиш йўллари.**
- 3. Жисмоний тарбия ва спорт хизматлари тушунчаси, таркиби, уларнинг мазмуни ва ҳисобга олиш йўллари**

1. Соғлиқни саклаш (тиббий) хизматлари, уларнинг турлари ва ҳисобга олиш йўллари¹⁷⁵

Ижтимоий соҳанинг муҳим тармоқларидан бири соғлиқни саклаш тизимиdir. Чунки шу тармоқ таъсирида инсон капитали кайта тикланади, такрор ишлаб чиқилади ва ҳаёт даражаси кўтарилади. Шу туфайли ушбу соҳага мамлакатимиз раҳбарияти ва жамоатчилик томонидан катта аҳамият берилиб келинмоқда.

Хозирги шароитда соғлиқни саклаш соҳаси ҳам бозор таомилларига мослашиб, кўпмулкчилик асосида ривожланиб бормоқда. Унда тадбиркорликнинг янги шакли пайдо бўлмоқда. Бу ўз навбатида, соғлиқни саклаш соҳасида давлатнинг монополистик ҳукумронлигига барҳам бериб, ракобат муҳити шаклланиб ва чукурлашиб бормоқда.

Мазкур масаланинг назарий жиҳатларини таҳлил қилганда шунга эътиборни қаратиш керакки, ҳозирги шароитда “тиббий ёрдам” ва “тиббий хизмат” атамалари кўплаб учрайди. Ушбу тушунчалар бир хилми ёки ўзига хос ҳусусиятларга эгами? Ушбу саволга жавоб бериш учун уларнинг таърифиға мурожат қилиш лозим.

Биринчи галда шуни таъкидлаш лозимки, “тиббий ёрдам” атамаси бевосита социал-ижтимоий категория бўлиб ҳисобланади. “Тиббий хизмат” атамаси эса бевосита иқтисодий категориядир.

“Тиббий ёрдам” ўз ичига ташхис (диагноз) қўйиш, профилак-

¹⁷⁵ Мазкур параграф тадқиқотчи Қ. Собиров билан ҳаммуаллифликда таёланади.

тика қилиш, даволаш, тиклаш (реабилитация) каби жараёнларнинг касбий маҳоратни ишга солган ҳолда амалга ошириладиган жараёндири. “Тиббий хизмат” атамаси ўз ичига мижозларга тўлов асосида кўрсатиладиган тиббий хизматлардан иборат бўлади. Бунда ҳар бир тиббий хизмат маълум даражада нархланган ва ушбу нарх замирида барча харажатларни қоплаб фойда олиш кўзда тутилган бўлади. Шу туфайли ушбу атама иктиносидий категория бўлиб, тадбиркорликнинг бир шакли сифатида баҳоланади. Пулли тиббий хизмат деганда айнан шу жиҳатлар эътиборга олинади.

Энди ушбу тушунчаларнинг таърифларига эътиборни қаратамиз. **Тиббий ёрдам деганда, соғлиқни саклаш муассасалари томонидан ташхис (диагноз) кўйиш, касалликларни профилактика қилиш, даволаш, тиклаш (реабилитация) каби жараёнларнинг касбий маҳоратни ишга солган ҳолда бепул амалга ошириладиган тиббиёт ходимлари меҳнат жараёни тушунилади¹⁷⁶.**

Ушбу таърифни назарий жиҳатдан куйидагича асослаш мумкин. Биринчидан, тиббий ёрдам соғлиқни саклаш муассасалари томонидан амалга оширилиши кўзда тутилган. Иккинчидан, тиббий ёрдам ташхис (диагноз) кўйиш, касалликларни профилактика қилиш, даволаш, тиклаш (реабилитация) каби жараёнларни ўз ичига олиши ҳам қайд этилган. Учинчидан, ушбу ишлар тиббиёт ходимларининг касбий маҳоратини ишга солган ҳолда бажарилиши лозимлиги ҳам кўрсатилган. Тўртинчидан, барча ишлар бепул амалга оширилиши ҳам алоҳида таъкидланган. Бешинчидан, бу ишларни тиббиёт ходимлари меҳнат эвазига амалга оширилиши ҳам кўрсатиб ўтилган.

Энди тиббий хизмат атамасининг таърифини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. **Тиббий хизмат дейилганда, мижозларга (беморларга) тўлов асосида кўрсатиладиган тиббий хизматларни (ташхис кўйиш, касалликларни профилактика қилиш, даволаш, тиклаш ишларини) маълум даражада нархланган ҳолда ва ушбу нарх замирида барча харажатларни қоплаб фойда олиш кўзда тутилган тиббий хизматларга асосланган тадбиркорлик фаолияти тушунилади¹⁷⁷.**

Ушбу таърифни асослаш учун соғлиқни саклаш тизимида тиббий хизматнинг мавжудлигини эътироф этган ҳолда куйидаги-

¹⁷⁶ Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

¹⁷⁷ Мазкур таъриф ҳам тадқиқотлар натижасида муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

ларни таъкидлаш жоиз. Биринчидан, мижозларга (беморларга) тиббий хизматларнинг кўрсатилиши кўзда тутилган. Иккинчидан, уларда тўлов асосида кўрсатиладиган тиббий хизматлар назарда тутилган. Учинчидан бу тиббий хизматларда бевосита ташхис кўйиш, касалликларни профилактика қилиш, даволаш, тиклаш ишларини амалга ошириш қамраб олиниши эътироф этилган. Тўртинчидан, ушбу тиббий хизматлар маълум даражада нархланган ҳолда бўлишлиги ҳам кўрсатилган. Бешинчидан, ушбу нарх замирида барча харажатларни қоплаб, фойда олиш кўзда тутилганлиги ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилган. Олтинчидан, ушбу тиббий хизматларни тадбиркорлик асосида амалга ошириш масаласи ҳам четда қолмаган. Шундай қилиб, мазкур таърифда тиббий хизматларнинг барча қирралари ўз аксини топганлигини қайд этиш лозим.

Соғлиқни саклаш хизматларига соғлиқни саклаш муассасалари ёки уларнинг барча даражадаги бўлинмалари, шунингдек, ихтисослашган тиббиёт бирлашмалари, корхоналар ва ташкилотлар киради. Уларнинг таркиби қуидагилардан иборат:

- тиш даволаш, физиотерапия, гомеопатия ("ўхшашни ўхшashi билан даволаш тизими") поликлиникалар, косметология шифохоналари, ясама тиш кўйиш бўлимлари ва хоналари, наркология амбулаториялари, ҳайдовчилик бўйича тиббий комиссиялари, дезинфекция станциялари, санитар-эпидемиологияга қарши ихтисослашган лаборатория ва бўлинмалар ҳамда бошқа муассасалар, шунингдек, юкорида кўрсатилган муассасаларнинг уқалаш, тиббий-соғломлаштириш тадбирларини амалга ошириш бўйича мутахассислар тайёрлаш курслари томонидан турли тиббий ёрдам ва санитария хизматлари кўрсатиш учун корхоналардан накд пулсиз ўtkazilgan, шунингдек, аҳолидан олинган суммалар киради.

Соғлиқни саклаш хизматларига шунингдек, хусусий тартибда тиббиёт фаолияти билан шуғулланувчи (хусусий амалиёт кўрсатувчи врач, тиббиёт ҳамширалари ва шу кабилар) жисмоний шахсларга аҳоли томонидан тўланадиган маблағлар ҳам киради¹⁷⁸.

Амалдаги тартиб бўйича, соғлиқни саклаш хизматига қуидагилар кирмайди:

- "бошқа хизматлар" грухида ҳисобга олинадиган ветеринария хизматлари;

¹⁷⁸ "Аҳолига кўрсатияган түлли хизматларни ҳисобга олиш йўрикномаси" // "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан ўшлаб чиқилган. Мазкур ҳужжат 1996 йил 7 октябрда "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган. 11 - модда.

Касалхона ва бошқа даволаш муассасалари ходимларининг овқат учун тўлаган ҳаки¹⁷⁹. Чунки бу хизматлар бошқа хизматлар таркибида ифодаланади. Масалан, мол дўхтири хизматларини олайлик. Бу хизматлар ветеринария хизматларига киради. Касалхона ва бошқа даволаш муассасалари ходимларининг овқат учун тўлаган ҳаки умумий овқатланиш корхоналари оборотида ўз аксини топади.

2. Санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларининг турлари, мазмуни ҳамда уларни хисобга олиш йўллари¹⁸⁰

Мамлакатимизнинг пулли хизматлари таркибида санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматлари ҳам тегишли ўринга эга бўлмоқда. Мамлакатимиздаги курортларнинг ҳозирги ҳолатидан кўриниб турибдики, юртимиз худудларида жойлашган санаторияларда йил давомида бандлик даражаси жуда юқори. Мавсум пайтида эса жуда кўп талабгорлар йўлланма топмасдан қолмоқдалар. Демак, ушбу хизматларни ривожлантириш учун тегишли талаб етарли. Бу эса таклиф масаласига катта эътибор бериш ва тегишли имкониятга эга бўлган жойларда янги санаторияларни очиш ва фаолият кўрсатиб турганларига қўшимча биноларни қуриб ишга туширишни тақозо қиласди.

Курортларни ташкил қилиш масаласи ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб ҳал қилинади. Бунинг умумий йўриги “Курорт иши (фаолияти)”, деб юритилади. “Курорт иши (фаолияти)” деганда, касалликларнинг олдини олиш, даволаш ва тиклаш жараёнини табиий даволаш усуллари билан амалга ошириш йўлларини ташкиллаштириш, зарур ҳолларда бундай муассасаларни қуриш, ишга тушириш, бошқариш ва уларни илмий-амалий жиҳатдан ўрганишга қаратилган тадбирлар мажмуюи тушунилади¹⁸¹.

Ҳозирги шароитда тиббий фан сифатида шу соҳа мутахassisларини тайёрлаш учун **курортология** фани ўқитилади. Аммо бизда курортларни ташкил қилиш ва бошқариш йўналишида мутахassisлар тайёрланмайди ва мос равишда бундай фан кам ўқитилади. **Курортология** фани табиий-икклим ва минералларнинг инсон

¹⁷⁹ Ўша жойда – 11.2.- модда.

¹⁸⁰ Мазкур параграф тадқиқотчи Собиржон Жабборов билан ҳаммуаллифликда тайёрланди.

¹⁸¹ Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

организмига таъсирини, уларнинг даволовчи хусусиятларини ўрганадиган тиббий фан тармоғи бўлиб ҳисобланади¹⁸².

Курортология фани қуидагиларни ўз ичига олади.

Больнеология – сувнинг одам организмига таъсирини ўрганадиган фан. Бундан келиб чиқсан ҳолда больнеотерапия шаклланган. **Больнеотерапия** - минерал сувларни даволаш мақсадида қўллаш усулларини ўрганади.

Климатология – иқлим ҳақидаги фан бўлиб, иқлиминг одам организмига таъсирини ўрганади. Бунинг натижасида климотерапия вужудга келган. **Климотерапия** – иқлим билан одамларни даволаш ва соғломлаштириш мақсадида фойдаланиш йўллари билан шугуулланади.

Диетология – овқатланишнинг одам организмига таъсирини ўрганадиган фан сифатида шаклланган. Ушбу фан замирида диетотерапия вужудга келган. **Диетотерапия** – овқатланиш орқали одамларни даволаш усуллари билан шуғулланади.

Кинезитерапия – инсон организмини ҳаракат билан даволаш усулларини ўрганадиган фан. Унинг замирида жисмоний маданият вужудга келган.

Жисмоний маданият – ҳаракат билан фаол дам олишни ва жисмоний маданият орқали даволаш йўлларини ўрганадиган усуллар мажмуи билан шуғулланадиган фан.

Аэрология – инсон организмига ҳавонинг таъсирини ўрганишга қаратилган фан. Унинг замирида аэротерапия вужудга келган.

Аэротерапия – даволаш ва соғломлаштириш мақсадида ҳавонинг таъсиридан фойдаланиш йўлларини ўрганади.

Гелиология – одам организмига қуёш таъсирини ўрганадиган фан. Ушбу фан замирида гелиотерапия вужудга келган.

Гелиотерапия – даволаш ва соғломлаштириш мақсадида қуёш нурининг таъсиридан фойдаланиш йўлларини ўрганади.

Талассология - одам организмига денгиз суви ва ҳавосининг таъсирини ўрганадиган фан. Ушбу фан замирида талассотерапия вужудга келган.

Талассотерапия – соғломлаштириш мақсадида денгизда чўмилиш, иқлимидан ва қуёш ваннасидан фойдаланиши омухта ҳолда кўшиб ишлатиш йўлларини ўрганади.

¹⁸² Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

Физиотерапия - одам организмини турли сунъий таъсиrlар (юкори частотали электр қуватини бериш, оғриқ қолдириш учун минералларни электр токи билан организмга сингдириш кабилар) билан даволаш йўлларини ўрганадиган ва амалга оширадиган усул (фан).

Энди санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматига таъриф бериш мумкин. **Санатория-курорт хизмати дейилганда, курорт жойларида жойлашган субъектлар (санатория, профилактория кабилар)** томонидан кўрсатиладиган дам олувчиларни жойлаштириш, овқатлантириш, даволаш ва дам олиш ишларини ташкил қилишга қаратилган хизматлар тизими тушунилади¹⁸³.

Мазкур таърифни назарий жиҳатдан асослаш учун қуидагиларни таъкидлаш мумкин. Биринчидан, санатория-курорт хизматининг курорт жойларида жойлашган субъектлар (санатория, профилактория кабилар) томонидан кўрсатилиши эътироф этилган. Иккинчидан, ушбу хизматлар дам олувчиларни жойлаштириш, овқатлантириш, даволаш ва дам олиш ишларини ташкил қилишга қаратилганилиги ҳам унинг мазмунини тўлиқ ифода этади, деб ўйлаймиз. Учинчидан, дам олувчиларга битта ёки бир гуруҳ хизматларни эмас, балки хизматлар тизимини кўрсатиш лозимлиги ҳам уқтирилган.

Бундан ташқари санатория-курорт ёрдами ҳам бор. **Санатория курорт ёрдами дейилганда, жамиятдаги алоҳида категориядаги одамларни давлат ҳисобидаи санаторияларда дам олдириш, даволаш ва соғломлаштириш хизматлари тушунилади.** Бундай тоифадаги одамларга иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари, уларга тенглаштирилган фуқаролар, пенсионерлар, кам таъминланган оила аъзолари кабилар киради.

Санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматига қуидагилар киради:

- аҳоли (болалар лагерларига йўлланмаларни қўшган ҳолда) шу муассасаларга йўлланма учун тўлайдиган ҳак. Бу даволаш ва дам олиш муассасалари қайси корхона баланси ёки ихтиёрида бўлса, шу корхона жойлашган ерда ҳисобга олинади;

- дам олувчиларнинг йўлланма қийматига кирмайдиган қўшимча хизматлар учун тўлайдиган ҳак микдори; тиш (ясама тиш), косметология, уқалаш ва бошқа даволаш хоналари, дам олувчининг

¹⁸³ Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиққалган.

хохишига кўра хонасига қўшимча қулайликлар яратувчи телевизор, совуткич ва бошқа анжомлар билан таъминлаш. Бу хизматлар санатория-курорт ва соғломлаштирувчи муассасалар жойлашган ерда ҳисобга олинади¹⁸⁴.

Эътироф этиш керакки, айрим хизматлар санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларига киригилмайди. Бундай хизматларга:

- дам олиш жойларига йўлланмасиз келувчиларга хусусий уйларда (уй эгалари билан келишув асосида) турар-жой топиб бериш хизмати, бу хизматлар уй-жой хизмати таркибида кўрсатилилади;

- санатория - курорт ва соғломлаштириш муссасалари ходимларининг овқатланиши учун тўланадиган ҳақ миқдори;

- корхоналарнинг санатория-курорт ва соғломлаштириш муассасаларини эгаларча сақлаш маблағи миқдори¹⁸⁵. Бундай хизмат турлари учун ҳақ олинади. Аммо бу суммалар тегишли равища бошқа йўналишларда ифодаланади. Масалан, санатория-курорт ва соғломлаштириш муссасалари ходимларининг овқатланиши учун тўланадиган ҳақ миқдори умумий овқатланиш корхоналари оборотида ифодаланади. Яна бир сумма, яъни корхоналарнинг санатория-курорт ва соғломлаштириш муассасаларини эгаларча сақлаш маблағи миқдори сақлаш харажатларида ўз ифодасини топади. Кўриниб турибдики, пулли хизматларни ҳисобга олиш масаласи ҳам ҳисобчи ходимлардан малака ва синчиковликни, профессионал билимни талаб этади. Ҳозирги кадрлар айнан шундай талабларга жавоб беришлари лозим.

Бугунги кунда мамлакатимизда йирик курортлар ва курорт хўжаликлари ташкил қилинган. Бу ҳам ўз ичига бир қанча курорт билан боғлиқ субъектларни камраб олади. Буни англаш учун уларнинг таърифига аҳамият бериш керак. **Курорт дейилганди, табиий даволовчи минералларга, сув ва бошқа даволовчи ресурсларга бой худудларни одамларни даволаш мақсадида ўзлаштириб, тегишли санатория бинолари, иншоотлар ва инфратузилма объектлари барпо қилинган комплекс тушунилади.** Бундай иншоотлар дуч келган жойда эмас, балки илмий

¹⁸⁴ "Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўрикномаси" // "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиққитан. Мазкур хужжат 1996 йил 7 октябрда "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан таодикланган. 12 - модда.

¹⁸⁵ Ўша жойда – 12.2. - модда.

жиҳатдан одамларни даволаш мумкинлиги асосланган табиий даволаш ресурсларига бой жойларда барпо қилинади ва улар маълум бир давлат ёки нодавлат органи қарамоғида бўлиши лозим. Ҳозирги пайтда хусусий курортлар ҳам пайдо бўлмоқда. Улар ҳам тегишли тиббий назорат остида бўлиши ва профессионал даволовчи тиббий ходимларнинг фаолият кўрсатишини тақозо қиласди.

Курортлар билан бирга, таъкидланганидек, курорт хўжаликлари ҳам пайдо бўлди. Бу ҳам ўзига хос тушунчага эга. Курорт хўжалиги деганда, одамларни даволаш, соғломлаштириш ва дам олдириш мақсадида санатория-курорт хизматларини кўрсатишга қаратилган субъектлар мажмуй тушунилади. Бундай субъектларга санаториялар, даволовчи пансионатлар, курорт қошидаги поликлиникалар, минерал сувлар галареяси, пляж, сауна, аквопарклар, манзаравий боғлар кабилар киради.

3. Жисмоний тарбия ва спорт хизматлари тушунчаси, таркиби, уларнинг мазмуни ва ҳисобга олиш йўллари

Жисмоний тарбия ва спорт хизмати инсон камолоти учун катта аҳамиятта эга. Шу туфайли ушбу масалага мамлакатимизда катта аҳамият берилиб келинмоқда. Ёшларда спортга кўникма хосил қилиш ва уларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш мақсадида мамлакатимизда Президентимиз ташаббуси билан “Болалар спорти жамғармаси” ташкил қилинди. Мамлакатимизнинг барча худудларида спорт майдончалари қурилиб ишга туширилди. Қисқа килиб айтадиган бўлсак, спорт билан шугулланиш учун тегишли шароитлар яратилди ва бу жараён муттасил давом этмоқда.

Жисмоний тарбия ва спорт хизматлари, дейилганда одамлар соғлигини мустаҳкамлавига, жисмоний жиҳатдан ҳар томонлама баркамол бўлишга, уларнинг бўш вақтини мазмунли ўtkазишга, фаол дам олишга қаратилган хизматларни амалга оширишiga сарфланган меҳнатлар мажмуй тушунилади¹⁸⁶.

Ушбу таърифни асослаш учун жисмоний тарбия ва спорт хизматларининг мазмунидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан ушбу хизматлар одамлар соғлигини мустаҳкамлашга қаратилган бўлса, иккинчидан, жисмоний жиҳатдан ҳар томонлама баркамол бўлишга йўналтирилган хизматлардан иборатдир. Энг

¹⁸⁶ Мазкур таъриф муаллифлар томонидан ишлаб чиқилган.

муҳими, учинчидан, мазкур хизматларни ташкил қилиш орқали бу ҳаракат одамларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишга ва уларнинг фаол дам олишини таъминлашга қаратилган бўлади. Тўртичидан, мазкур хизматларни амалга ошириш ҳам бевосита ходимлар, инсонлар томонидан сарфланган меҳнат орқали бўлади. Шу туфайли улар меҳнатининг мажмуи ҳам ушбу таърифда ўз ифодасини топган. Шундай қилиб мазкур таъриф ушбу ўрганилаётган хизмат турининг мазмунини тўлиқ ифода этади, деб ўйлаймиз.

Жисмоний тарбия ва спорт хизматига куйидагилар киради;

- аҳолининг спорт иншооти биноларида ўтказиладиган спорт мусобақалари, байрамлар, спорт-тomoша тадбирлари, муддати аниқ кўрсатилган жадвалий ва мусобақавий (матчевый) учрашувларга кириш чипталари, спорт турлари бўйича ўкув гурухлари ва командаларда соғломлаштиришга йўналтириш, умум жисмоний тайёргарлик, саломатликни чиниктириш, сузиш, соғломлаштирадиган чопиш ва югуриш, ритмик ҳамда даволаш гимнастикаси, чангидаги юриш ва шу каби мактаб, клубларда машгулотларда қатнашиш учун абонемент ва бир марталик чипталарга тўлайдиган ҳаки;

- спорт маҳоратини ошириш ва жисмоний чиниктиришга ўқитиши, пулли гурухларда ишлаш ниятидаги жисмоний тарбия ва спорт йўриқчиларини тайёрлаш учун ҳақ микдори;

- аҳолининг спорт-техник асбоб-ускуна, анжом, жиҳозлар, тренажер, кийимлардан фойдаланганлик ва спорт иншооти, биноларига киравчиларга бошқа хизматлар (ҳаммом, сауна, болаларга қараб туриш, кийимларни тартибга келтириш, уқалаш, физиотерапия ҳамда иссиқ сув муолажаси тадбирлари ва хоказолар)дан фойдаланганлик учун тўлаган ҳаки¹⁸⁷.

Хозирги пайтда жисмоний тарбия ва спорт хизматларининг кўлами кенгайиб бормоқда. Бундай хизматларни амалга оширадиган турли мулк шаклидаги муассасалар пайдо бўлиб, улар ўртасида тадбиркорлик ва ракобат муҳитлари шаклланиб ва чуқурлашиб бормоқда. Келгусида бундай хизматларга эҳтиёж йилдан-йилга ошиб боради. Бу эса мос равишда уларнинг кўламини янада кенгайтириш учун имконият тугдирди.

Энг муҳими, мазкур хизматларнинг ривожланиши аҳоли ўрта-

¹⁸⁷ "Аҳолига кўрсатилган пулли хизматларни ҳисобга олиш йўриқномаси" // "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур дужжат 1996 йил 7 октябрда "Ўзистикболстат" Давлат Кўмитаси томонидан тасдиқланган. 10 - модда.

сида соғлом турмуш тарзининг ривожланаётганилигидан, уларнинг фаол дам олишга бўлган эҳтиёжларининг пайдо бўлаётганилигидан, яшаш сифатининг ошаётганилигидан далолат беради. Бу масалалар давлатимиз ижтимоий-иктисодий сиёсатининг пировард мақсадини ташкил қиласди.

Мавзуни такрорлаш ва мустақил таълим учун саволлар

1. Соғликни саклаш (тиббий) хизматларининг мазмuni ва таърифи.
2. Соғликни саклаш хизматларининг турлари.
3. Соғликни саклаш хизматларини ҳисобга олиш йўллари.
4. Санатория-курорт ва соғломлаштириш хизматларининг мазмuni ва таърифи.
5. Санатория-курорт хизматларининг турлари.
6. Санатория-курорт хизматларини ҳисобга олиш йўллари.
7. Жисмоний маданият хизматларининг мазмuni ва таърифи.
8. Жисмоний тарбия хизматларининг мазмuni ва таърифи.
9. Спорт хизматлари тушунчасининг таърифи ва мазмuni.
10. Жисмоний маданият ва спорт хизматларининг таркиби.
11. Жисмоний маданият ва спорт хизматларини ҳисобга олиш йўли.
12. Курортология фанининг мазмuni.
13. Больнеологиянинг таърифи.
14. Климатологиянинг таърифи.
15. Диеталогиянинг таърифи.
16. Кинезитерапиянинг таърифи.
17. Аэрологиянинг таърифи.
18. Гелиологиянинг таърифи.
19. Талассологиянинг таърифи.
20. Физиотерапиянинг таърифи.

Калилли сўзлар

Тиббий ёрдам, тиббий хизмат, курорт иши (фаолияти), санатория-курорт хизмати, санатория-курорт ёрдами, курорт, курорт хўжалиги, жисмоний маданият, жисмоний тарбия, спорт, спорт хизматлари, курортология фани, больнеология, климатология, диетология, кинезитерапия, аэрология, гелиология, талассология, физиотерапия.

17-мавзу. АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИ: МОХИЯТИ, ТУРЛАРИ, ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ

РЕЖА:

- 1. Агросервиснинг мохияти ва уни республикада ривожлантиришинг заруряти.**
- 2. Аграр тармоқда агросервис тизимининг ўзига хос хусусиятлари.**
- 3. Агросервисни ривожлантиришинг хорижий тажрибаси ва улардан республикада фойдаланишинг асосий йўналишлари.**

1. Агросервиснинг мохияти ва уни республикада ривожлантиришинг заруряти

Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг ҳар бир йўналишида қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятини ривожлантириш билан бирга фермер ва дехкон хўжаликларига хизмат курсатувчи агросервис тузилмалари ни янада шакллантириш ва тараққий эттириш ҳамда уларни давлат томонидан кўллаб-куватлашга ҳам катта эътибор берилмокда. Чунки, қишлоқ жойларида агросервис тизимини шакллантириш ва ривожлантириш қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларига маҳсулот етиштириш ва ташиб харажатларини камайтириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, хўжаликларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашда ҳам бевосита, ҳам билвосита кўшимча имкониятлар яратиши билан ҳам алоҳида дикқатга сазовор масала эканлигини эътироф этиш ўринлидир. Бундан ташқари, агросервис субъектларини кўпайтириш ва ривожлантириш қишлоқда аҳолининг бир қисмини қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғлиқ бўлмаган меҳнат фаолиятига жалб қилиш йўлларини очиб бериши туфайли ҳам аграр ислоҳотларнинг ижтимоий кескинлигини пасайтириш имконини беради.

Алоҳида эътироф этиш ўринлики, агросервис хизматларини амалга ошириш нафакат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарилишини баркарор ривожланишини таъминлайди, балки хизмат кўrsатувчи агросервис субъектларининг сервис хизматларидан оладиган даромадини кўпайиб боришини ҳам такозо этади. Шундай экан, қишлоқ хўжалигига агросервис алоҳида олинган соҳа сифатида унинг иқтисодиётини ўрганишни такозо этади. Таъкидлаш жоизки, агро-

сервис иқтисодиёти агросервисни алоҳида олинган соҳа сифатида унинг мазмун - моҳиятини, ундаги иқтисодий муносабатларни, иқтисодий қонунларни харакат килиш механизмини ҳамда аниқ шароитда улардан фойдаланиш йўлларини очиб беради. Бундан ташкири, соҳага оид иқтисодий материалларни ўрганишда иқтисодий тадқикотларнинг турли усулларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлинади. Жумладан, иқтисодий билишнинг монографик, иқтисодий-статистик, таққослаш, анализ, синтез, индукция, дедукция, иқтисодий-математик ва бошқалар шулар жумласидандир. Буларнинг ҳаммаси агросервис буйича алоҳида олинган соҳа иқтисодиёти сифатида чукур илмий-тадқикотлар олиб боришни тақозо этади.

Кишилик жамиятининг ҳар бир соҳа ва жабҳасида, жумладан иқтисодий тизимида, содир бўладиган янги воқелик ва ҳодисалар жараёнларини илғаш ва амалий жиҳатдан ривожлантириш учун уларнинг илмий-назарий асосларини, мазмун ва моҳиятини ҳамда тараққиётнинг кейинги босқичларига қай даражада (ижобий ёки салбий) таъсир кўрсатишини тадқиқ этиш ва башорат қилиш энг муҳим муаммолардан бири эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳакиқатdir. Шу нуқтаи назардан агросервис хизмати соҳасининг ҳам назарий-методологик асослари тадқиқ қилиниб тўлиқ очиб берилмас экан, уни ривожлантириш масаласида субъектив ёндашувлар, назарий жиҳатдан асосланмаган хулосаларнинг бўлиши табиий. Шу жиҳатдан ушбу соҳа билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ қилиш, уларнинг мажмуавий ечимларини топиш ва амалиётга самарали жорий этиш бугунги куннинг, айниқса, истиқболдаги стратегик аҳамиятга эга ўта долзарб масалалардан бири сифатида қаролмоғи лозимdir. Ушбу масаланинг илмий-амалий моҳиятини очиб бериш учун айнан шу йўналишга бағишлиган тадқиқот ишларини танқидий ва ижодий таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Муаллифлар томонидан асослаб берилган илмий-амалий хулосаларга биноан давлат ва жамият, шунингдек, ҳар бир юридик ва жисмоний шахснинг моддий-маънавий эҳтиёжларини қондиришда сервис ва хизмат кўрсатиш тизимининг нихоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги ва кишилик жамияти тараққиётнинг ўзаги ва ажralmas қисми эканлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Айниқса, республикамизда хизмат кўрсатиш тармоқлари ва сервис

соҳасини ривожлантиришга мамлакатимиз Президенти ва ҳукумати томонидан катта эътибор берилмокда. Бу борада республика миз Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, «ўтган йили хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасида 13,4 % ўсишга эришилди... замонавий банк хизматлари, лизинг, супурта, аудит, инжинирнинг ва бошқа замонавий хизмат турларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратмоқдамиз»¹⁸⁸.

Аммо, шунни ҳам эътироф этиш керакки, хизмат кўрсатиш соҳасининг иқтисодиётдаги ўрнини аниқлаш учун ундаги меҳнатнинг характеристини назарий жиҳатдан таҳлил қилиб, бир тўхтамга келиб олиш лозимдир. Агар, ушбу соҳа моддий ишлаб чиқариш соҳасига киритиладиган бўлса, ундаги меҳнатнинг характеристи қандай баҳоланиши ёки иоишлаб чиқариш соҳасига киритиладиган бўлса, бозор муносабатлари шароитида меҳнатнинг характеристи қандай бўлиши ҳам муҳим назарий муаммолардан биридир.

Умуман, юқоридагилардан келиб чиқиб шундай хулоса қилиш мумкинки, хизмат кўрсатиш ва сервис тушунчалари, бизнинг фикримизча, иқтисодий моҳияти жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган тушунчалардир. Аввал таъкидлаб ўтганимиздек, фалсафий ёндашиш нуқтаи назаридан ушбу тушунчаларга алоҳидалик, ўзаро боғлиқлик, алокадорлик, уйғунлик ва таъсир этиш тамойиллари доирасида уларнинг ҳар бирига мос таъриф бериш илмий-назарий ва услубий жиҳатдан асосланган бўлиб ҳисобланади.

Сервис хизмат кўрсатишнинг муҳим тури сифатида ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлиб республикада олиб борилаётган илмий-тадқиқот изланишлари ва амалиётда ўзига хос хусусиятларга эга агросервис хизматлари ҳамда тузилмаларини ташкил қилиш ва ривожлантириш борасидаги муаммолар ўрганила бошланди. Шунингдек, агросервис қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёнидаги ташкилий-иктисодий тизимнинг зарурӣ ажралмас таркибий қисми эканлиги ҳам илмий-назарий, ҳам услубий-амалий жиҳатдан ҳакли равишда чукур асослаб берилди.

Агар соҳадаги сервис хизматлари кўрсатиш тузилмаларининг шаклланиш ва ривожланиш назариясини ўрганиш натижалари шунни кўрсатмоқдаки, агросервис тушунчаси атрофида кўплаб агарар иқтисодчи олимлар томонидан турлича ёндашувлар мавжуддир.

¹⁸⁸ И.Каримов. Барча режа за дастурларимиз ватанимиз тараккиётини юксатириши ҳақимиз фарзонлигини оширишга хизмат қиласди // "Ishonch" газетаси, 2011 йил 22 январь.

МТЖ Бинобарин, бизнинг фикримизча, агросервис хизматларини ишлаб чиқариш жараёнига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи гурухларга ажратиш мақсадга мувофиқ. Агросервис корхоналари ўзларининг аксарият хизматлари билан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этади ва бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига таъсир кўрсатади. Мисол учун, ерларни ҳайдаш, ғаллани ўриш, экинлар орасига ишлов бериш, маҳаллий ва минерал ўғитлар билан озиқлантириш, ҳашорат ва бегона ўтларга қарши курашиш каби бошқа кўплаб хизматлар бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб, улар билан боғлиқ сарф-харажатлар маҳсулот таннархига киритилади.

Бизнингча, агросервис субъектлари томонидан кўрсатиладиган ҳар хил турдаги хизматлар, қишлоқ хўжалиги корхоналари, хусусан, фермер хўжаликларининг иқтисодий фаолиятини ташкил этиш, уни барқарор ривожлантириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсир этувчи асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам агросервис агросаноат мажмуидаги ишлаб чиқариш инфратузилмасининг асосини ташкил этади.

Агросервис тизими қишлоқ хўжалик корхоналарига маҳсулотни етиштиришдан ташқари, етиштирилган маҳсулотни тайёрлаш, қуритиш, сақлаш ва жойлаштириш, ташин ҳамда бошқа хизмат турларини кўрсатувчи ва уларнинг ўзлуксиз фаолият юритишни таъминловчи корхоналар мажмуасини ташкил этади. Агросервис таркибий тузилмаларига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ моддий-техника таъминоти, транспорт хизматлари, алоқа хизмати, уруғлик билан таъминлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлайдиган объекtlар, агрокимё хизмати, мелиорация хизмати, ветеринария ва наслчиллик хизмати, ем-хашак таъминоти хизматлари ва бошқалар киради.

Демак, агросервис хизматлари бу бозор иқтисодиёти шароитида аграр соҳа тизимида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш эҳтиёжларини кондиришга қаратилган, шу жараёнда замонавий техника ва технологияларга асосланган ҳолда истеъмолчилар талааб ва таълифларини ўзаро уйғунликда шакллантирувчи ҳамда уни амалга ошириш даврида даромад келтиришга йўналтирилган мақсадга мувофиқ фаолиятлар мажмуидир.

Бозор муносабатлари шароитида агросервис хизматлари иқтисодий категория сифатида ўзининг бир қатор хусусиятларига эга ва улар, бизнингча, куйидагилардан иборат:

- қишлоқ хўжалигида фермер ва дехқон хўжаликларини фақатгина ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғуланишиларига имкон беради ва сервис хизмати кўрсатиш вазифаларидан озод этади;
- агросервис субъектлари бевосита моддий неъматлар яратмасада, аммо улар фаолиятини ривожлантиришга маблағ сарфлаган субъектларга ҳам, улар хизматидан фойдаланган хўжаликларига ҳам қўшимча даромад олиш имконини яратади;
- қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини оширади, меҳнат тақсимотини мақбуллаштириб, қишлоқ аҳолисини иш билан бандлик муаммоларини ҳал этишга ёрдам беради.

Шундай килиб, агросервис субъектлари хизматлари бу бозор иқтисодиёти шароитида истеъмолчилар талаб ва таклифи асосида шаклланувчи ҳамда уни амалга оширувчи субъектлар томонидан қишлоқ хўжалиги тармогининг мажмуавий характердаги хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондирувчи, замонавий техника ва технологияларга асосланган даромад келтирувчи мақсадга мувофиқ фаолиятдан иборатdir. Шу сабабдан ҳам агросервис хизматларини оқилона ташкил қилиш, уларнинг самарадорлигини баҳолаш ва ошириш масалаларини тадқиқ этиш муҳим илмий-амалий аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишни агросервис хизматисиз амалга ошириб бўлмайди. Жумладан, техник хизмат кўрсатиш корхоналари, ЁММ ва минерал ўғит шохобчаларининг ишлаб чиқариш объектларига қулай жойлашуви ҳамда агросервис корхоналари билан тўлиқ таъминланганлиги улар хизматидан фойдаланаётган қишлоқ хўжалик корхоналари учун қулай ва мақбул шароит яратиб беради. Ўз навбатида агросервиснинг шаклланиши қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқариш шартшароитларини таъминловчи тармокларни ривожлантириш ҳамда меҳнат тақсимотини янада чукурлаштириш жараёнлари билан боғлиқдир. Агросервис қишлоқ хўжалигини ривожлантиришдаги иқтисодий муносабатларнинг инъикоси ҳисобланади ва шунинг учун ҳам агросервисни бозор талабларига мос тақомиллаштириб бормасдан

туриб агар тармоқ самарадорлигини ошириш ва уни барқарор ривожлантиришга эришиб бўлмайди.

Бугунги кунда республикамизда алоҳида агросервис хизматлари бозори шаклланган бўлиб, у мазмун-моҳияти бўйича бошқа бозорлардан кам фарқ қиласди ва бозор муносабатларининг барча умумий жиҳатларига эга ҳисобланади. Шу билан бирга, агросервис қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бошқа барча иқтисодий-ижтимоий жараёнларни ҳам қамраб олади. Яъни, турли хил хизмат кўрсатиш (молиявий, ташкилий, хукукий, техник, ахборот, экологик ва бошқа) фаолияти билан шуғулланади ва ишлаб чиқаришнинг пировард натижасига билвосита ўз таъсирини кўрсатади. Демак, юкорида илмий-назарий жиҳатдан асослаб берганимиздек, агросервис қишлоқ хўжалиги тармоғи хусусиятлари ва талабларига мос кўрсатиладиган барча йўналишдаги хизматларни ўз ичига олади ва уларни ўзаро уйғунликда ифода этади.

2. Аграр тармоқда агросервис тизимининг ўзига хос хусусиятлари

Бозор муносабатлари шароитида агросервис хизматларини ташкил этиш қишлоқ хўжалиги маҳсулот етиштирувчилар талабларидан келиб чиқиб амалга оширишни тақозо этади. Бугунги кунда қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи агросервис тизимини ривожлантириш ва улар фаолиятини такомиллаштиришнинг объектив заруряти қуидагиларда ўз аксини топади:

- хўжалик юритишининг турли шаклидаги субъектлар - фермер ва дехқон хўжаликлари сони ва уларга бириктирилган ер майдонлари ўлчамларининг оптималлашуви;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштирувчиларнинг асосий қисми, яъни фермер ва дехқон хўжаликларида молиявий ресурсларнинг етишмаслик муаммоларининг мавжудлиги ҳамда уларнинг иқтисодий жиҳатдан нобарқарорлиги сабабли ҳар бирида барча турдаги хизматларни ташкил қилиш ва сифатли бажариш имкониятининг чекланганлиги;
- қишлоқ хўжалик корхоналаридаги мавжуд техникалар, машина ва механизмлар юкламаларининг бугунги тармоқни модернизациялаш талабларига мос эмаслиги ва бунда товар ишлаб чиқарувчилар имкониятларининг ҳисобга олинмаганлиги;

- сифатли ва ўз вактида агросервис хизматларини кўрсатиш орқали қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини оширишга эришиш мумкинлиги;
- бугунги бозор муносабатларига мос равища хўжалик юритувчи субъектларда сифатли, кафолатли ва арzon хизмат кўрсатувчи агросервис хизматларига бўлган талабнинг ортиши;
- қишлоқда ортиқча иш кучининг агросервис хизматларини амалга оширувчи субъектлар (турли мулкчилик шаклларидаги) фаолиятига жалб этилиши ва х.к.

Юкоридаги ҳолатларни инобатга олиб, агросервисни ривожлантиришга аграр ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналиши сифатида республика Президенти ва хукумати томонидан ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 2005 йил 28 январда Республика Олий Мажлисining Конунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма йигилишидаги ўз маъruzасида «Фермерларга хизмат кўрсатиш, уларни зарур моддий ресурслар ва техника билан таъминлаш бўйича бозор инфратузилмасини шакллантириш жараёнини тезлаштириш зарур»¹⁸⁹ лигини таъкидлаб ўтганилигини эътироф этиш лозим.

Хозирги кунда Республикамиз Президенти ва хукуматининг аграр тармоқда агросервисни ташкил этиш ва ривожлантиришга кенг йўл очиб берадиган маҳсус ҳуқуқий-меъёрий ва қонун ости хужжатларининг қабул қилинганилигини қайд этиш ўринлидир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 5 январдаги «Қишлоқ хўжалиги корхоналарини фермер хўжаликларига айлантириш тўғрисида»ги, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 30 октябрдаги «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 476-сонли, 2004 йил 24 декабрдаги «2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 607-сонли қарорларида ширкат хўжаликлари негизида ташкил этилган фермер хўжаликларига хизмат кўрсатувчи, уларни моддий-техника ресурслари билан таъминловчи агросервис корхоналарини ташкил этиш ва ривожлантириш белгилаб берилган. Бугунги кунда бу чора-тадбирларнинг асосий мақсади янги ташкил этилган ва фаолият юритиб келаётган фермер хўжаликларига маҳсулот ишлаб чиқариш

¹⁸⁹ Каримов И.А. Бизнинг боли мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янтиҳам, мамлакатини модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – Б. 84-85.

учун зарур бўлган барча турдаги ресурсларни етказиб бериш ва турли хил хизматларни кўрсатиш шароитини яхшилашга қаратилди.

Айникса, мамлакатимиз Президентининг 2012 йил 22 октябрдаги Фармонига кўра “фермер хўжаликларининг иқтисодий мустақиллиги ва молиявий барқарорлигини ошириш, фермерларнинг ер сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, замонавий технологияларни жорий этиш ва қишлоқ хўжалик хом ашёсини комплекс қайта ишлаш, шунингдек, қишлоқда янги ишлаб чиқаришлар ва хизмат кўрсатиш соҳаларни ташкил қилиш ҳамда ривожлантириш ҳисобида механизациялаш даражаси ва рентабелликни оширишдан манфаатдорлигини рағбатлантириш¹⁹⁰ га алоҳида эътибор қаратилган.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 апрелдаги ПҚ-325-сонли «Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 2007 йил 21 майдаги ПҚ-640-сонли «Ўзбекистон Республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорларининг қабул қилиниши натижасида хизматлар кўрсатиш соҳасини ривожлантириш даражасини янада оширишга эришилмоқда, турли тармоқ ва соҳаларга, аҳолига янги замонавий ва сифатли хизмат турлари кўрсатиш, иқтисодий ўсишни таъминлаш ва аҳоли бандлиги, биринчи навбатида, қишлоқ жойларида бандлик масалаларини ҳал этишга эришилмоқда.

Бу борада Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, «таркибий янгиланишдаги алоҳида эътиборни талаб этадиган навбатдаги муҳим масала – бу хизматлар соҳасининг жадал ривожланишини таъминлашдан иборат»¹⁹¹ лиги иқтисодиётимизнинг асосий тармоқ ва соҳаларидағи муҳим вазифалардан биридир.

Амалга оширилаётган чора-тадбирлар ўзининг бир қатор ижобий натижасини берәётган бўлсада, аммо, тадқикотлар натижалари ва амалиёт тажрибалари хукумат қарорлари асосида агросервис шоҳобчаларини ташкил этиш ва ривожлантириш масаласига янада

¹⁹⁰ «Ўзбекистонда фермерлик фаoliyatini ташкил қилишини янада тақомилшатиш ва уни ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида»ти Ўз. Р. Президентининг Фармони // Ўзбекистон Овози, 2012 йил 22 октябр.

¹⁹¹ Каримов И.А. 2012 йил вятақимиз тараққиётини янги боссичга кўтарадиган йил бўлади // Ўзбекистон Овози, 2012 йил 21 январь.

чукурроқ ёндашиш лозимлигини кўрсатмокда. Яъни, қарор асосида белгиланган агросервис шохобчаларининг айримлари ташкил килинмасдан қолмокда. Бунга бир қатор омиллар салбий таъсир кўрсатмокда, жумладан, мавжуд моддий-техника базасининг ўта заифлиги, айрим турдаги шохобчаларни ташкил этишининг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмаслиги ва бошқалар.

Шунингдек, ҳозирги вактда хизмат кўрсатиш учун агросервис объектларининг ўзларида эркин молиявий маблағларининг этиш маслиги, солиқ тизимида рағбатлантирувчи механизмларнинг етарли даражада жорий этилмаётганлиги, банкдан кредит олишдаги қийинчиликлар қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантириш, агросервис хизматлари корхоналарини ташкил этиш асосида қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш ва турмуш даражасини оширишга жиддий таъсир қилмокда.

Қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатиш турлари бўйича талаб ва таклиф мувозанатининг нобаркаорлиги, шунингдек, агросервис субъектларини ташкил этишда етарли даражада ижтимоий-демографик, ишлаб чиқариш ва иқтисодий омилларнинг етарли даражада ҳисобга олинмаганлиги аграр секторда бозор иқтисодиётини ривожлантириш жараёнига салбий таъсир этаётганини ҳам тан олиш лозим. Бугунги иқтисодиётни эркинлаштириш ва модернизациялаш шароити талаблари асосида агросервис хизмат кўрсатиш тизими хусусиятларини қуидагича тизимлаштириш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, аграр тармокда агросервисни ташкил этишининг асосий шартларидан бири ушбу тизим объектларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини этиштирувчиларга яқин бўлган масофада ва улар хизматидан фойдаланишга кулагай шартшароитларни яратган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг талабларидан келиб чиқиб жойлаштириш ва ташкил этиш ҳисобланади. Бу масалага ҳам жойларда жиддий зътибор қаратилмаётганлиги натижасида хизматларга бўлган талабнинг ошиши ва уларнинг ўз вақтида сифатли бажарилишига салбий таъсир қилмокда. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлик хусусияти ўз-ўзидан агросервис корхоналарини ҳам мавсумийлик асосида фаолият юритишини тақозо этади. Шунинг учун агросервис корхоналарини ташкил этиш жараёнида қишлоқ хўжалигининг мавсумийлик характеристи етарли даражада ҳисобга олиниши

ва ҳар бир мавсумда (ерларни экишга тайёрлаш, экинларни экиш, вегетация, етиштирилган ҳосилни йиғиб олиш ва бошқалар) агроСервис хизматларига бўлган талаб тўлиқ таъминланиши лозим. (17.1-расм).

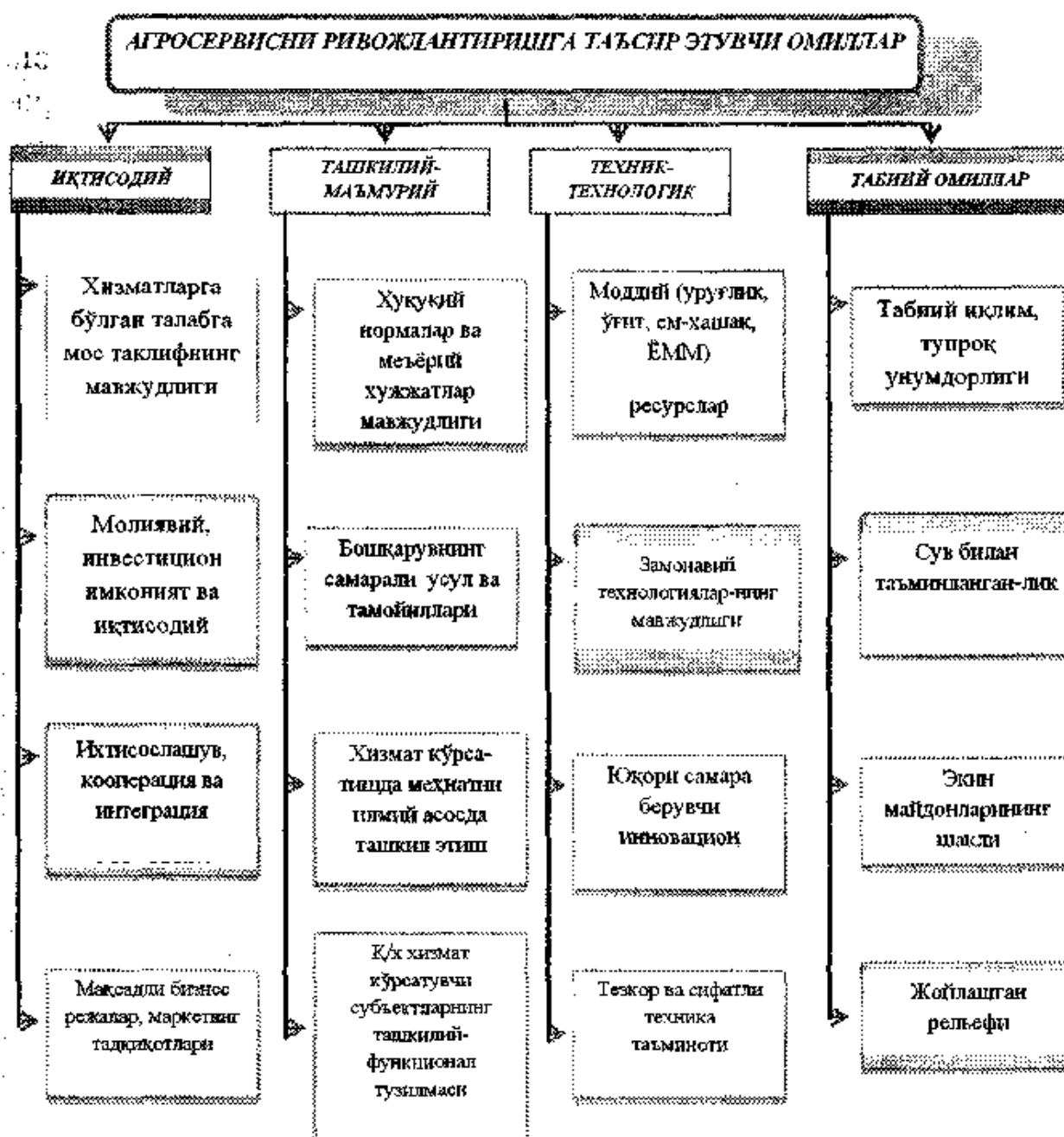

17.1-расм. Кишлоп ҳўжалигида агроСервис хизмат кўрсатиш тизимиининг ўзига хос хусусиятлари¹⁹².

Бундан ташқари, қишлоп ҳўжалигида агроСервисни шакллантириш ва ривожлантиришга 17.2-расмда акс эттирилган гурӯхий омиллар таъсирини ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш юкори иқтисодий самара беради. Таъкидлаш жоизки, агроСервиснинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш бу тизимнинг қишлоп ҳўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва ривожлантиришдаги ўрни ва моҳиятини янада аниқлаштиришга ёрдам беради.

¹⁹² Манба: Муаллифларнинг илмий тадқиқотлари асосида тузилган.

АГРОСЕРВИСНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

17.2-расм. АгроСервисни ривожлантиришга таъсир этувчи омиллар тизими¹⁹³.

Бугунги кунда аграр тармоқда олиб борилаётган иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш натижасида тармоқда хизмат кўрсатиш турларининг кўпайиши кузатилмоқда. Бу эса уларни таснифлашнинг мавжуд тизимини такомиллаштиришни талаб этади. Мамлакатимизнинг бир қатор аграр иқтисодчи олимлари томонидан олиб борилган тадқиқотларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига

¹⁹³ Муаллифнинг илмий тад и отлари асосида тузилган.

хизмат кўрсатувчи агросервис субъектлари уч гурухга ажратилган.¹⁹⁴

Биринчи гурухга қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига агросервис хизмати кўрсатувчи субъектлар, иккинчи гурухга ижтимоий сервис субъектлари, учинчи гурухга қишлоқ хўжалигига бозор инфрагузилма субъектлари киритилган. Бизнингча, агросервис субъектларини бу каби қатъий чегаралаб уч гурухга бўлиш мақсадга мувофик эмас. Мазкур олимларнинг илмий қарашларини инкор этмаган ҳолда агросервис субъектлари ўз хизматлари билан бирга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида бевосита ёки билвосита қатнашишларини инобатга олиш жуда мухим деб ҳисоблаймиз.

Шунингдек, ҳар бир хизмат кўрсатиш тури қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ўзига хос ўринга эга эканлигини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг ҳар бирини тармок фаолияти ихтиноссликларидан келиб чиқиб алоҳида турларга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Шу нуқтаи назардан қишлоқ хўжалик корхоналарига хизмат кўрсатувчи агросервис корхоналари таркибини, фикримизча, қуйидагича тизимлаштириш лозим.

Ушбу расмда акс эттирилган агросервис таркибиға кирувчи корхоналар хизматларига қишлоқ хўжалик товар маҳсулоти ишлаб чиқарувчилар томонидан талаб ошиб бормоқда. Ўз-ўзидан агросервис хизматларига бўлган талаб асосида таклиф ва рақобат шаклланади. Агросервис таркибидаги корхоналарнинг кўпайиши рақобат муҳитини вужудга келтиради, улар сонининг кам бўлиши эса хизматлар бозорида монополиянинг кучайишига олиб келади. Бизнингча, бугунги бозор муносабатларини ривожлантириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида қишлоқ хўжалигига агросервис хизмати ҳам тўлиғича эркинлаштирилиши ва бунда хусусий сектор салмоғини оширишига эришиш ва агросервис корхоналарининг ноанъанавий турларини устувор ривожлантириш зарур.

Умуман олганда, агросервис корхоналарини кўпайтириш ва улар фаолиятини такомиллаштириш натижасида қуйидагилар амалга оширилади:

¹⁹⁴ Хушматов Н.С. Қишлоқ хўжалигига инфрагузилма обьектларини ривожлантиришнинг асосий муаммо ва еъзмлари // Бозор муносабатларининг ривожлантириш шароитида қишлоқларда инфрагузилма обьектларини ташкил этиш ва ривожлантиришнинг устувор йўналишлари: Илмий-амалий конференция. – Т.: 2007. – Б. 9-16.; Абдуғаниев А.А. ва бошқалар. Даъватнинг аграр сиёсати. – Т.: Академия, 2006. - 200 б.

- биринчидан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига хизмат кўрсагувчилар сони ортади ва улардаги хизматлар сифати яхшиланади, хўжаликларнинг хизмат турларига бўлган талаби қондирилади;
- иккинчидан, сервис хизматини кўрсатиш тизимида ракобат муҳити яратилади, натижада хизматлар сифати яхшиланади ва баҳоси арzonлашади;
- учинчидан, қишлоқ хўжалиги барқарор ривожланади;
- тўртинчидан, агрoserвис корхоналарини шакллантириш ва ривожлантириш асосида қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш ва даромадларини оширишнинг қўшимча манбалари юзага келади;
- бешинчидан, хорижий инновациялар, янги техника ва технологиялар киритиш имкони яратилади. Бу эса, ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлигини ошириш ва тармоқни барқарор ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Шу нуқтаи назардан, қишлоқда агрoserвис хизматларини янада ривожлантириш мақсадида уларнинг моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш учун етарли шароит яратилиши, яъни уларга лизинг асосида техника бериш, банклардан имтиёзли шартлар асосида кредит олиш механизмларини соддалаштириш, агрофирмаларга етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлайдиган маҳсус омборларни куриш ва уларни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш учун имтиёзли кредитлар ажратиб берилиши мақсадга мувофик.

Шунингдек, агрoserвис тузилмалари учун малакали ишчи ходимларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада ривожлантириш, мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, қишлоқ жойларда тадбиркорликни ривожлантириш жараёни учун тегишли илмий-услубий таъминотни янада такомиллаштириш лозим. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларини моддий-техник ресурслар билан таъминлаш ва уларга хизмат кўрсатиш жараёнини такомиллаштириш мақсадида қишлоқ хўжалигини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш ҳолатини мунтазам баҳолаб бориш ва уларнинг амалиётда самарали ишлатилиши устидан мониторинг ўрнатилиши лозим.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (айниқса, давлат эҳтиёжлари учун) етиштирувчиларига моддий-техник ресурсларни етказиб берувчиларни танлаш учун тендерлар ўтказиш, шунингдек, фермер хўжаликлари томонидан имтиёзли кредит маблагларини ўз эҳтиёжи учун эркин ишлатилишини таъминлайдиган механизмларни босқичма-босқич жорий этиш масалалари ҳам долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Ташкил этилган агросервис объектлари томонидан фермер ва деҳқон хўжаликларига кўрсатилаётган хизмат турларининг мунтазам қўпайтирилиб борилиши, шу мақсадда вилоятлар, қолаверса, республика миқёсида намунали агросервис тузилмаларида тажриба алмасиши учун мунтазам равишда семинарлар ўтказиб турилиши ҳам агросервисни ривожлантиришга хизмат қиласди.

Хулоса қилиб айтганда, агросервисни ривожлантириш қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш жараёнларини жадаллаштириш, маҳсулот етиштиришни қўпайтириш ва иқтисодий самарадорлигини ошириш ҳамда қишлоқ жойларидаги ижтимоий масалаларни ҳал қилиш имконини янада кенгайтиради.

3. Агросервисни ривожлантиришнинг хорижий тажрибаси ва улардан республикада фойдаланишининг асосий йўналишлари

Мамлакатимизда агросервисни шакллантириш ва ривожлантириш босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтиб борар экан, бу борада ривожланган хорижий мамлакатларда тўпланган тажрибаларни умумлаштириб, чуқур таҳлил қилган ҳолда уларнинг мамлакатимиз шароитига мос жиҳатларини амалиётга жорий этиш бўйича тавсиялар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу йўналишдги таҳлилларимизнинг кўрсатишича, қишлоқ хўжалигига агросервисни шакллантириш ва ривожлантириш борасида ХХР, АҚШ, Япония, Россия каби мамлакатларда бой тажриба тўпланган.

Ривожланган мамлакатларда агросервис корхоналарини ташкил этишда ўзаро кооперативлар, уюшмалар ва ассоциациялар муҳим ўрин эгаллайди.

Хизматлар бозорини шакллантиришда Хитой Халқ Республикасининг тажрибаси алоҳида ўрин тутади. Ушбу мамлакатнинг агросервис хизматлари тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш бўйича муҳим вазифаларнинг оқилона ҳал этилганлигини эътироф

етиш лозим. Улар, жумладан, куйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

- сервис хизматлари кўрсатиш инфраструктураси бўйича ягона ахборот-коммуникация технологияси (ИКТ) тизимининг яратилганлиги¹⁹⁵;

- қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш мақсадида фан ва техника ҳамда технологиялар соҳасидаги энг илғор замонавий ютуқларни амалиётга татбиқ этиш бўйича илмий марказларнинг ташкил этилганлиги ва уларнинг ўзаро боғлик ҳолда фаолият юритишиларининг таъминланганлиги;

- қишлоқ хўжалиги техникалари (тракторлар, комбайнлар ва бошқа техник воситалар) сотиб олишда кафолатланган давлат субсидиялари тизимининг жорий этилганлиги;

- этиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сифати ва меҳнат унумдорлигига хизмат кўрсатиш соҳасининг билвосита кўрсатадиган таъсирини кучайтиришни таъминлайдиган, маҳсулотларни қайта ишлаш, саклаш ва истеъмолчига етказиб бериш бўйича мувофиқлашган иқтисодий муносабатларнинг ўрнатилганлиги;

- қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кооперацияси учун муҳим бўлган молия - солиқ имтиёзларининг мавжудлиги ва ш.ў¹⁹⁶.

Таъкидлаш жоизки, бу борада 2005 йил май ойида қишлоқ хўжалик соҳасида юкори технологиилар ва инновациялар жорий этиш асосланган Ўзбекистон – ХХР ўргазмалар маркази тузиш бўйича келишув имзоланган¹⁹⁷.

Рақобат муҳитини шакллантирадиган хизматлар бозорини вужудга келтириш, хизматлар сифатини яхшилаш ва нархини пасайириш борасида, жумладан, АҚШ тажрибаси ҳам алоҳида хусусиятларга эга. Бу мамлакатда хизмат кўрсатиш тузилмаси шу соҳа тармоқларини эркинлаштириш тамойилига асосланган бўлиб, у ўз навбатида сервис субъектлари ўргасида рақобат муҳитини шакллантирган ҳолда, юкорида таъкидлаганимиздек, хизматлар сифати ва нархини муқобиллаштиришга олиб келади.

Шунинг билан бирга, АҚШда сервис хизматларидан тўлиқ фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришини янада ривожлантириш ва

¹⁹⁵ Китай. Пекин. "Синьсин". 1999. 143 б.

¹⁹⁶ Китай. Пекин. "Синьсин". 1999. - Б. 143.

¹⁹⁷ Бобаев А. Узбекистан-Китай: новый этап сотрудничество. "Народное слово". № 102. 28 мая 2005/

унинг самарадорлигини ошириш мақсадида давлат томонидан қишлоқ хўжаликларини кредитлаш тизимини¹⁹⁸ тадқиқ этиш ва унинг натижаларига холисона баҳо бериш алоҳида аҳамият касб этади. Изланишларнинг кўрсатишича, бугунги кунда АҚШ Федерал бюджетидан фермер хўжаликларига қуйидаги молия-суғурта институтлари томонидан кредитлар ажратилмоқда:

- а) фермерларни кредитлаш тизими;
- б) суғурта компаниялари;
- с) фермерларга хизмат кўрсатиш агентлиги.

АҚШдаги қишлоқ хўжалигини кредитлашда фермерларни кредит тизими ҳам бир неча тузилмалардан ташкил топади, жумладан, қишлоқ хўжалиги кредит банки, федерал қишлоқ хўжалиги ипотека кооперацияси, фермерлар кредит тизимини молиявий кўллаб-куватловчи корпорация, фермер кредит банкларини молиялаштирувчи федерал корпорация. Шунингдек, суғурта компаниялари хизматлари тузилмаси ҳам бир неча турлардан ташкил топади, яъни CRP-катострафик рисклардан ҳимоя қилиш, BUC-хосилни тўлаб бериш, GRP-гуруҳ рисклар дастури, NIAP-суғуртавий ёрдам дастури¹⁹⁹ кабилардан иборат. Шунингдек, фермерларга хизмат кўрсатиш агентликлари АҚШ хукумати давлат ташкилотлари ҳисобланиб фавқулодда ҳолатлар (табий оғат ва ҳ.к.) юз берганда фермерларга амалий ёрдам беради.

Бизнинг фикримизча, АҚШда фермер хўжаликларини кредитлаш тизимининг қуйидаги йўналишларидан республикамиз шароитида фойдаланиш мумкин:

- суғурта ташкилотлари томонидан тармоқли кредитлаш амалиётини кўллаш ва тармоқларни мақсадли кредитлашда уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш;

- товар ишлаб чиқарувчи фермер ва дехқон хўжаликларига сервис хизматлари кўрсатувчи тизим ва субъектлар ўртасида ракобат муҳитини ривожлантиришда давлатнинг ролини ошириб бориш;

- давлат ва нодавлат молия институтлари томонидан агросервис хизмати ва аграр тармоқлар субъектларини ўзаро боғлиқликда ва уйғун ривожлантириш учун зарурый маблағлар ажратиш ва ушбу

¹⁹⁸ Овчинников О.Г. Государственное регулирование аграрного сектора США М: 1999. – С.663

¹⁹⁹ АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари. Swod, USA. 1998. – Б. 156.

тизимни иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш талабларига мос такомиллаштириб бориш ва бошқалардан иборат.

Яна бир дикқатга сазовор томони шундаки, АҚШда фермерларга сервис хизмати кўрсатувчи ва зарурий ресурслар билан тъминловчи кооперативлар тизими ривожланган. Бундай кооперативлар фермерлар учун минерал ўғит, уруглик, заҳарли кимёвий воситалар, чорвачилик учун зарурий препаратлар ва бошқа шу каби ресурсларни сотишни йўлга кўйишган. Ишлаб чиқариш ресурслари кооперативлар томонидан фермерлар билан тузилган шартномага асосан талаб қилинган жойгача олиб бориб берилади. Бундан ташқари, бу ташкилотлар шартномага асосан экинларни ҳашорат ва зараркунандаларга қарши кимёвий ишлов бериш билан ҳам шугулланишади. Шунингдек, етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олиш ва уларни сақлаш ҳам кооперативларнинг асосий фаолиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Кооперативлар уларнинг хизматларидан фойдаланувчиларни рағбатлантириш мағсадида имтиёзли кредитлар ажратиш механизмини ҳам жорий қилган. Яъни, кооперативлар хизматида фойдаланган фермерларга маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари учун имтиёзли кредитлар беради. Бундан ташқари кооперативлар ҳар хил мутахассисликдаги малакали кадрларга эга бўлиб, улар фермерларга экинлар зараркунандаларига қарши курашиб, агротехника тадбирларини ўtkазиш ва бошқа зарурий масалалар бўйича маслаҳатлар беради.

АҚШда кооперативлар билан бирга қишлоқ хўжалик корхоналарига кўрсатиладиган сервис хизмати кўп ҳолларда йирик ташкилотларнинг дилерлик пунктлари орқали ҳам амалга оширилади. Дилер ташкилотлар асосан техник сервис хизматлари кўрсатиш билан шугулланиб, уларнинг фаолияти техникаларни сотиш, ижарага бериш, зарурий эҳтиёт қисмлар билан тъминлаш, трактор ёки бошқа қишлоқ хўжалик машиналарига техник хизмат кўрсатиш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Японияда эса қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти етиштирувчиларни зарурий моддий-техника ресурслари билан тъминлашда федерация шаклидаги уюшмалар катта рол ўйнайди. Масалан, «Хокурэн» қишлоқ хўжалиги кооперативлари федерациясига 143 та қишлоқ хўжалиги кооперативи аъзо бўлиб, улар кўпгина фермер

хўжаликларини ишлаб чиқариш учун зарурй ресурслар билан таъминлаш ва уларга техник ёрдам кўрсатиш билан шуғулланади. Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар (ўғит, озиқа, уруғлик, кўчатлар, қадоқлаш материаллари)нинг бир қисмини ўз таркибидаги корхоналарда ишлаб чиқарса, бир қисмини импорт қиласди.

Умумяпон қишлоқ хўжалик кооперативлари федерацияси ва префектрал федерацияларнинг асосий вазифаси фермерлардан ишлаб чиқариш ресурсларига буюргма олиб, улар номидан ишлаб чиқарувчилар билан бу ресурсларнинг нархи, сифати ва етказиб бериш шарти бўйича шартномалар тузадилар. Бу тизим туфайли фермерларга янада сифатли ва арzon ишлаб чиқариш ресурслари етказиб бериш имконияти туғилади. Умуман олганда, Япониядаги фермерлар олдида танлов имконияти бўлиб, улар ўзлари учун зарур бўлган ресурсларни тўғридан-тўғри чакана савдо тармоқлари орқали ёки кооперативлар орқали олишлари мумкин²⁰⁰.

Мазкур тизим Япония қишлоқ хўжалигига куйидаги қулайликларни вужудга келтирган:

- фермерлар учун моддий-техника ресурсларини таъминлаш ва хизмат кўрсатишда янги танлаш имконияти вужудга келган;
- моддий-техника ресурсларини олиш учун олдиндан буюргма асосида шартномалар тузиш ҳамда арzon, сифатли, ўз вақтида етказиб бериш имкониятлари кенгайтирилган;
- федерация уюшма аъзолари учун зарурй ресурслар бўйича ўз истеъмолини тўлиқ қондириш ҳамда уларни экспорт қилиш имконияти вужудга келган.

Россия Федерациясида хизматлар бозори кооперация асосида хизмат кўрсатиш тизимидағи вертикал ва горизонтал алоқаларни уйғунлаштириш тамойиллари асосида мувофиқлаштирилган бўлиб, кўпроқ фермерларга хизмат қилувчи кооперативлар шаклида хизмат кўрсатиш ташкил этилган.

Шунингдек, Россияда ҳам қишлоқ хўжалигига сервис хизмати кўрсатувчи куйидаги, яъни савдо; техник; ишлаб чиқариш; маҳсулотларни қайта ишлаш; кредит билан таъминлаш ва бошқа йўналишлардаги кооперативларни ривожлантиришга асосий эътибор қаратилган.

²⁰⁰ Накамура Масаси. Роль и функция сельхозкооперативов. Федерация сельхозкооперативов. // Материалы семинара "Маркетинг сельхозпродукции". "Хокусн"- 2000.

Россия Федерацияси агросервис хизматлари бозорининг бизнинг республикамиз шароитида татбиқ этилиши мумкин бўлган жиҳатлари, бизнинг фикримизча, кўйидагилар хисобланади:

- хизмат кўрсатувчи соҳаларнинг ўзлари ичida, шунингдек, улар фаолиятидан фойдаланувчilar ўртасида кучли координациянинг мавжудлиги;

- қишлоқ хўжалигига сервис хизматларининг ривожланишида давлат роли ва ёрдамининг ҳар томонлама таъминланганлиги ҳамда бу жараёнда хизматларни молиялаштириш ва соликقا тортиш тизимларида кўшимча имтиёзлар бериш механизмининг кўлланилганлиги, инновациялар, субсидиялар ажратиш ва бошқа механизмларнинг кенг йўлга кўйилганлиги.

Юқоридаги тажрибадан келиб чиқсан ҳолда, мамлакатимизда ҳам фермер хўжаликларини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш билан шуғулланувчи кооперативлар фаолиятини йўлга кўйиши мумкин. Бундай коперативлар туманлар ёки туманлардаги ҳудудлар миқёсида фермерларнинг ўзаро уюшмалари шаклида тузилиши мумкин. Улар фермерларга зарурӣ ресурслар етказиб бериш билан бир вақтнинг ўзида улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш билан ҳам шуғулланишларини мақсадга мувофиқ деб хисоблаймиз. Бундай турдаги кооперативларни ташкил этиш учун уларни аввало иктисадий ва молиявий жиҳатдан кўллаб-куватлаш, яъни, узок муддатли имтиёзли кредитлар бериш, солик соҳасида имтиёзлар бериш, бу борадаги мавжуд меъёрий хужжатларни қайта кўриб чиқиш зарур бўлади. Шунингдек, кооперативлар қишлоқ хўжалиги техникаси ишлаб чиқарувчи заводларнинг дилерлари сифатида ҳам фаолият юритишлари мумкин.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалигига ишлатилаётган техника воситаларини эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш ҳам талаб даражасида йўлга кўйилмаган қишлоқ хўжалиги товар маҳсулоти этиштирувчilar ёки уларга техник хизмат кўрсагувчи корхоналар эҳтиёт қисмлар сотиб олишда турли қийинчиликларга дуч келадилар. Бу эҳтиёт қисмларни ўз вақтида олиш ёки уларнинг нархи билан боғлиқ. Бу борада ҳам хорижий мамлакатларда етарлича ижобий тажриба тўпланди. Жаҳондаги кўнгина йирик қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқарувчи компаниялар ўзлари ишлаб чиқарган қишлоқ хўжалиги техникаларини эҳтиёт қисмлар билан таъминловчи омборлар тармоғини, эҳтиёт қисмларга бўлган

талааб, уларни ишлатиш жараёнларини ўрганиши ва шу асосда эҳтиёт кисмларни сотиш, эҳтиёт кисмлар захираларини бошқариш тизимини яратиб бўлишган. Кейинги йилларда эҳтиёт кисмларни тақсимлаш ва етказиб беришни ташкил қилиш усуллари замонавий алоқа воситалари, компьютерлар, батафсил ва кенг статистик маълумотлар, шунингдек, сотиш тизимининг барча бўғини учун малақали кадрлар тайёрлаш ҳисобига такомиллаштирилиб борилмоқда.

Олинадиган фойда микдори, шунингдек, харидорларга ўз вақтида хизмат кўрсатиш ва сотиш тармоғининг самрадорлиги ва тезкорлигига ёки бошқача қилиб айтганда, бу тизимда ишлайдиган кадрларнинг малакасига боғлиқ эканлигини тушуниб етган ҳолда жаҳондаги қишлоқ хўжалик техникаси ишлаб чиқарувчи барча йирик корхоналар ўзларининг ходимларини ўқитиш ва малакасини оширишни йўлга қўйганлар. Ходимларни ўқитиш ва малакасини ошириш мазкур компанияларнинг ўз ўкув марказларида ёки ҳудудлар бўйича ташкил қилинган марказларда амалга оширилади. Ўқитиш ходимларнинг мутахассислиги ва вазифасига қараб турли босқичларда ва турли дастурлар бўйича ўтказилади. Ўқитиш жараёнида ходимларга омборларни ва савдони ташкил қилиш услублари, эҳтиёт кисмлар захирасини бошқариш, компьютерда ҳисоб-китоб юритиш ва бошқа соҳалар бўйича билимлар берилади.

Иzlанишларимиз жараёнида маълум бўлдики, бугунги кунда мамлакатимизда агросервис хизмати кўрсатиш тизими учун маҳсус мутахассислар тайёрлаш ягона тизим сифатида тўлиқ йўлга кўйилмаган. Ваҳоланки, хорижий мамлакатлар тажрибасига кўра, хизмат кўрсатиш соҳасида алоҳида тайёрланган мутахассислар шуғуланиши лозим. Шунинг учун мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида агросервис тизимини маҳсус тайёрланган мутахассислар билан таъминлаш масаласини ҳал этиш давр тақозоси эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Жумладан, бизнинг фикримизча, агросервис тизими учун мутахассис кадрлар ҳозирги кунда вилоят ва гуманларда фаолият юритаётган колледжларда маҳсус дастурлар орқали тайёрланиши мумкин.

Бунинг учун мамлакатимиздаги қишлоқ хўжалик техникаси ишлаб чиқарувчи йирик корхоналар (Тошкент трактор заводи, машинасозлик заводлари) ҳамда минерал ўғит ва қишлоқ хўжалиги тармоқларида ишлатиладиган бошқа кимёвий воситалар ишлаб чиқарувчи корхоналар («Самарқанд суперфосфат», «Навоизот»

каби заводлар) билан коллежларнинг доимий ҳамкорлигини йўлга кўйиш муҳим ташкилий масала сифатида ҳал этилиши мақсадга мувофиқ. Бу ташкилотлар томонидан айни пайтда ишлаб чиқарилаётган ва яқин истиқболда ишлаб чиқарилиши кўзда тутилаётган маҳсулотлар бўйича маҳсус ўқув дастурлари яратиш ва коллежлардаги ўқитиши жараёнларини ана шу дастурлар асосида олиб бориш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, йирик корхоналар республикамиздаги коллежларнинг моддий-техника базасини ривожлантиришда кўмаклашишлари, ўзлари ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг намунавий нусхалари билан таъминлашлари, ўзлари учун ўта зарур бўлган мутахассисларни тайёрлаш учун ҳомийлик фаолиятини йўлга кўйишлари лозим. Алоҳида таъкидлаш керакки, агросервис хизматларини кооперация асосида шакллантириш ер майдонлари оптималлашган фермер ҳамда дехқон хўжаликлари фаолият юритаётган ҳозирги шароитда муҳим аҳамият касб этади.

Агросервисни ривожлантириш бўйича ривожланган мамлакатлар билан бирга бозор муносабатлари эндиғина шаклланиб келаётган давлатларда бир қатор ўзига хос яхши тажрибалар тўпланиб бормокда. Бу борада бугунги кунда Қирғизистон Республикасида қўлланилиб келаётган фермер хўжаликлари ўртасида кооперация муносабатларини ривожлантириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ҳамда уларга қўшимча даромад олиш имконини берадиган кооперативларни ташкил этилганлиги қишлоқ хўжалиги учун бир қатор қулийларни вужудга келтирган. Маълумки, қишлоқ хўжалик ерлари қишлоқ оиласарига улуш асосида тақсимланганлиги оқибатида уларнинг молиявий имкониятлари чекланиб ва ҳатто уларда қишлоқ хўжалиги техникаси сотиб олишга қурби етмайди. Шу сабабли, қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқарувчилар ўзаро бирлашиб кооператив ташкил этиш асосида юқорида таъкидланган муаммоларни ҳал этиш имкониятига эга бўлади. Шунингдек, кооперативлар қишлоқ хўжалик техникасини сотиб олиш учун Қирғизистон Агросаноат Молия корпорациясидан имтиёзли ставкаларда кредит олиш ҳукуқига эга бўлиши билан бирга таъсисчилар томонидан сотиб олинган қишлоқ хўжалик техникалари ҳисобидан бошқа (таъсисчи бўлмаган) фермер ёки ер эгаларига хизмат кўрсатиш ҳисобига қўшимча даромад олиш имкониятига эга бўлади.

Бундан кўриниб турибдики, фермер хўжаликлари ўртасида кооперация муносабатларини ривожлантириш ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, уларга қўшимча даромад олиш имконини беради.

Юқоридагилардан келиб чиқкан ҳолда, мамлакатимизда фермерлар фаолиятини ривожлантиришнинг ҳозирги ва кейинги босқичларида улар ўртасида кооперация муносабатларининг афзалликлари, фермерлар учун қулайликлари ва иқтисодий жиҳатдан самарали эканлиги тўғрисида тушунтириш ишларини йўлга кўйиш лозим. Чунки, тадқиқотларнинг кўрсатишича, айни пайтда фермерларнинг аксарияти кооперацияларнинг моҳияти, ўзи учун фойдали бўлган томонлари тўғрисида етарли тушунчага эга эмас.

Бугунги кунда агрoserвис хизматлари ичida сувдан истеъмолчилари уюшмаси (СИУ) ҳам энг мухим хизматлардан бири бўлиб ҳисобланади. АҚШ, Хитой ва бошқа шу каби бир қатор ривожланган хорижий мамлакатлар сувдан фойдаланувчилар уюшмаси фаолиятини ташкил қилиш ва ривожлантириш бўйича бой тажрибаларга эга. Таъкидлаш керакки, СИУлар демократик асосда бошқарилади ва унинг раҳбари ҳар йили аъзолар томонидан овоз бериш йўли билан сайланади. СИУлар ўз аъзоларини белгиланган вақт ва керакли миқдорда экинларни сугориш суви билан таъминлаш мажбуриятини олган ҳолда, бу соҳада керакли чора-тадбирларини амалга оширишга масъулдирлар.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда фермерлар учун энг зарур агрoserвис шохобчаларидан бири ҳисобланган СИУларни ривожлантириш учун хорижий сармоялар, халқаро ташкилотлар ва молия институтлари маблағларини жалб қилиш чораларини кўриш, уларга имтиёзлар бериш ва рағбатлантириш механизmlарини жорий этиш лозим.

Умуман олганда, ривожланган хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи агрoserвис корхоналари асосан хусусий ёки кооператив ташкилот ҳисобланиб, улар кучли ракобат шароитида фаолият юритади. Бундай шароитда ҳар бир корхона иложи борича арzon, сифатли ва қулай хизмат кўрсатишга ҳамда кўпроқ мижоз билан ишлацга ва фойда олишга ҳаракат қиласи. Бу эса, албатта, ўз-ўзидан уларнинг хизматидан фойдаланувчилар учун қулай шарт-шароитларни яратади.

" Ривожланган ва ривожланаётган хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики, агросервис корхоналарининг муваффақиятли фаолият юритишига бир қатор омиллар таъсир қиласи. Булар куйидагилардан иборат:

- қарорларнинг ўзаро келишган ҳолда қабул қилиниши;
- хизмат кўрсатувчи ва ундан фойдаланувчилар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда иш юритилиши;
- кўрсатиладиган хизматлар нархига минимал устама ҳақ қўйилиши;
- олинган фойданинг таъсисчиларнинг мулкдаги улуши ва меҳнатда иштирок этишига қараб тақсимланиши;
- хизматлардан фойдаланишда рағбатлантириш механизmlарининг жорий этилганлиги ва х.к.

Бинобарин, мамлакатимизда ислоҳотларни янада чуқурлаштиришнинг навбатдаги босқичларида агросервис корхоналари ўртасида рақобат мухитини яратиш, давлат улуши мавжуд бўлган хизмат кўрсатиш ва таъминот корхоналарига рақобатчи сифатида хусусий муқобил корхоналарнинг ривожланишига кулай шартшароитлар туғдириш, фаолиятининг дастлабки даврида камидан зйил муддатга уларга имтиёзлар бериш мақсадга мувофик. Шунингдек, юқорида келтирилган тажрибага асосан, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти этиштирувчиларга янада кулагийлик яратиш мақсадида таъминот ва агросервис хизматлари кўрсатиш корхоналари ҳамда улар хизматларидан фойдаланувчи хўжаликларга имтиёзли кредитлар бериш механизмини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш истиқболда яхши самара беришини эътироф этиши лозим.

Мавзуни тақрорлантиш ва мустақил ишлаш учун саволлар

1. Агросервис хизмати кўрсатишнинг таърифини келтиринг.
2. Қишлоқ хўжалигида агросервис зарурияти нималардан иборат?
3. АгроЕрвис хизматларининг ўзига хос хусусияти нимада?
4. Агросервис хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қаратилган давлатимиз раҳбарининг эътибори нималарда намоён бўлади?

5. Агросервис хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга каратилган давлат сиёсатининг устувор вазифаларини айтиб беринг?
6. Агросервис хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иктисодий табии табии нималарда намоён бўлади?
7. Агросервис хизматларини ривожлантиришнинг хорижий тажрибаси нималардан иборат?
8. Агросервис хизматларини хорижий тажрибасининг ижобий томонларини Республикамиз аграп соҳасида кўллаш имкониятларини айтиб беринг.

Калилни сўзлар:

Агросервис, агросервис тизими, агросервис хизматлари бозори, агросервис субъектлари, агросервис омиллари, сервис хизматлари кўрсатиш инфраструктураси, кишлек хўжалик кооперативлари федерацияси.

18-Мавзу: АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИНИ КҮРСАТИШДА ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

РЕЖА:

- 1. Агросервис иқтисодиётида иқтисодий муносабатлар тизимининг моҳияти ва унинг таркибий элементларининг хусусиятлари.**
- 2. Қишлоқ хўжалигида сифатли моддий-техника ресурслари таъминоти-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш имкониятлари.**
- 3. Агросервисни молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш.**

1. Агросервис иқтисодиётида иқтисодий муносабатлар тизимининг моҳияти ва унинг таркибий элементларининг хусусиятлари

Республикамиз иқтисодиёти ва унинг асосий тармоқларидан бири қишлоқ хўжалигининг босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтиши бугунги кунда тармоқнинг келгусидаги таракқиётини белгилаб берувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари – фермер ва дехқон хўжаликлари ҳамда агросервис корхоналари ўртасида бозор тамойилларига мос ўзаро иқтисодий муносабатларни шакллантиришни тақозо этади.

Юқорида баён этилган агросервис хизматлари ва уларнинг самарадорлигини оширишнинг назарий-услубий асосларига таянган ҳолда, агросервис хизматлари бозори (АХБ) бу бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида сервис хизматига бўлган истеъмолчилар талаб ва таклифи асосида шаклланувчи ҳамда уни амалга оширувчи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан боғлиқ эҳтиёжларни қондирувчи, замонавий техника ва технологияга асосланган юқори даромад келтирувчи, сотувчи (ишлаб чиқарувчи), истеъмолчи ва хизмат кўрсатувчилар ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш ва тартибга солиш механизмларини қамраб оловчи яхлит тизимdir.

Республикада агросервис хизматлари бозорининг ўзига хос муҳим хусусиятлари кўйидагилардан иборат:

- республикамизда агросервис хизматлари бозори туйинмаган бозорлар сирасига киришлиги (яни, хизматларга бўлган эҳтиёж етарлича қондирилмаганлиги);
- агросервис хизматлар бозори тармоқ хусусиятига эга (факат бир тармоқ - қишлоқ хўжалик тармогида амал қилиши) эканлиги;
- агросервис хизматлар бозорида вактнинг даврийлиги (кишда амал килмайди), табиий иқлим шароитига боғланганлиги;
- агросервис хизматлар бозори алоҳида олинган бозор эканлиги, хукуқий институционал асослари ва иқтисодий механизмларини такомиллаштириш зарурлиги, техника-технологияни ривожланган даражасига боғлиқлиги.

Бироқ, агросервис хизматлари бозори (АХБ) шакланишининг ҳозирги босқичида ресурсларни марказлашган ҳолда тақсимлашнинг айрим элементларининг сақланиб қолиши, давлатнинг бевосита аралашувиning мавжудлиги, кўрсатилаётган сервис хизматлари миқдори ва сифатига бўлган талаб ва таклиф ўртасидаги номутаносиблик бевосита амалдаги иқтисодий муносабатларнинг етарлича такомиллашмаганлиги билан изоҳланади. Ваҳоланки, агросервис хизматлари бозори иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқаришни ташкил этиш - ҳосилни йиғиштириш ташиш сақлаш қайта ишлаш ва уни истеъмолчига етказиб бериш жараёнларининг ўзаро узлуксизлигини таъминлашга қаратилган. Шу боис ҳар бир жараён бўғинларидаги муаммолар ва камчиликларнинг бошқаларига салбий таъсир кўрсатишини ҳисобга олиб, уларни доимий равища бартараф этиш лозим бўлади. Ушбу жараёнларнинг моҳиятини чукурроқ асослаш учун, авваламбор, ҳар бир жараёнда бевосита ва билвосита иштирок этувчи агросервис хизматлари бозори субъектларининг бажарадиган фаолият туридан келиб чиқсан ҳолда, уларнинг ўзига хос хусусиятларини мужассамлаштирган иқтисодий муносабатларнинг реал ҳолатини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳим ҳисобланади.

Маълумки, агросервис хизматлари бозорида иқтисодий муносабатлар бугунги кунда фермер ва дехқон хўжаликларига агросервис субъектлари томонидан кўрсатилаётган хизматлар ҳажми ва уларнинг турлари бўйича талабнинг қай даражада қондирилиши билан изоҳланади. Шу нуқтаи назардан қишлоқ хўжалигига агросервис хизмати кўрсатувчи корхоналарни шакллан-

тиришнинг ташкилий-иктисодий асослари қўйидагиларни ўз ичига олади:

- агросервис корхонаси фаолиятининг иктисодий механизми, уни режалаштириш, ишловчиларни моддий рафбатлантириш, кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш имкониятлари ҳамда манбаларини излаб топиш;

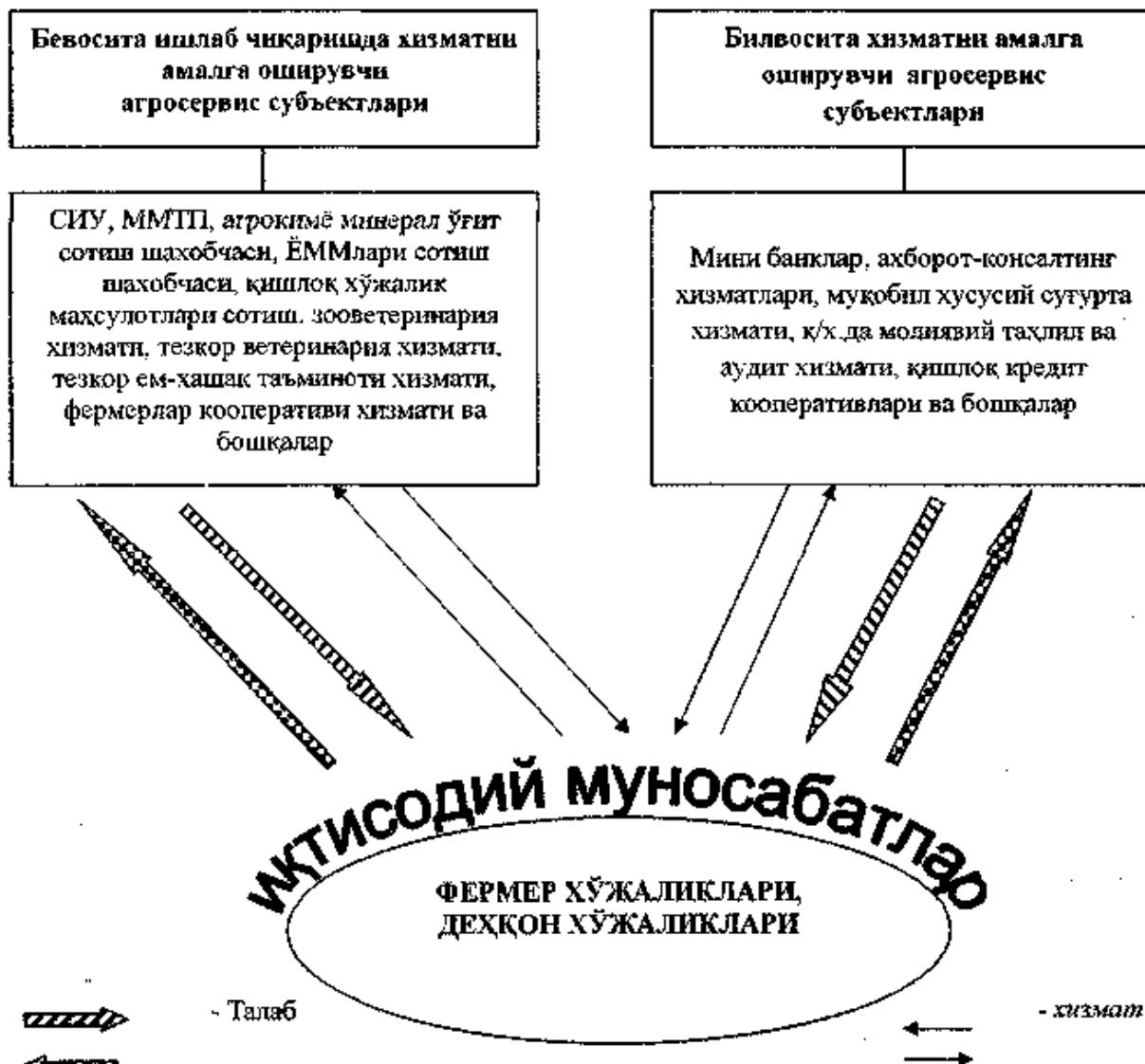
- агросервис корхонаси билан унинг хизматидан фойдаланувчилар ўртасидаги ўзаро иктисодий муносабатлар, яъни шартномавий муносабатлар, хизмат баҳолари, унинг ўз вақтида ва сифатли бажарилишига кафолат, истеъмолчилар билан ўзаро муносабатларни талаб асосида шакллантириш;

- агросервис обьектларини ташкил этишда биринчи навбатда жойлардаги уларга бўлган талабдан келиб чиқсан ҳолда маҳсулот ишлаб чиқарувчилар жойлашган худудларни ҳар томонлама ўрганиб, тўлиқ таҳлил қилинган ҳолда белгилаш кабилардан иборат.

Бугунги кунда ташкил этилган агросервис хизматлари субъектларининг аксарияти Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари билан фермер хўжаликлариға айлантирилган ширкат хўжаликлари негизида ўз фаолиятини бошлаган. Шу сабабли ташкил этилаётган агросервис субъектларини нафақат ер ўлмачлари майдони оптимальлаштирилган фермер хўжаликлари сонига қараб, балки жойларда олдиндан фаолият кўрсатаётган дехқон хўжаликлари, уларнинг туман марказлариға узок-яқинлиги, қайси хизмат турлариға талабнинг юқорилиги кабиларни инобатга олган ҳолда фаолиятини йўлга кўйиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги тақрор ишлаб чиқариш жараёнида фермер ва дехқон хўжаликлари бевосита иштирок этадилар. Улар эса бевосита ва билвосита хизматни амалга оширувчилар - агросервис субъектлари хизматидан фойдаланадилар. Бу жараён улар ўртасида ўрнатиладиган муносабатларнинг иктисодий-хукукий асослари қайдаражада бозор тамойиллариға мос келишига боғлик бўлади. Шу асосда қишлоқ хўжалиги корхоналари ва агросервис субъектлари ўртасидаги хизмат кўрсатиш соҳаси билан боғлик бўлган муносабатлар тартибга солинади.

Юқоридаги асосларга кўра республикамиз қишлоқ хўжалигига фермер ва дехқон хўжаликлари ва агросервис субъектлари ўртасидаги ўзаро иктисодий муносабатлар тизимини, бизнингча, кўйидагича ташкил этиш мақсадга мувофиқ (18.1-расм).

18.1-расм. Фермер ва дехқон хўжаликлари билан агросервис субъектлари ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар тизими²⁰¹.

Ушбу расмдан кўриниб турибдики, фермер ва дехқон хўжаликлари билан агросервис субъектлари ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатларни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори тартибга солиб туради. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалик корхоналари ҳамда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш агросервис субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тизимини чукур ўрганиш тақозо зо этилади. Зоро, қишлоқ хўжалигига асосий ишлаб чиқарувчилар,

²⁰¹ Майба: Муаллифнинг илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

яъни фермер хўжаликларининг фаолиятини бозор муносабатларисиз, бозорнинг бошқа субъектлари билан ўзаро алоқалар ва муносабатлар тизимидағи иштирокисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Иқтисодиётни эркинлаштиришнинг ҳозирги босқичида республика қишлоқ хўжалиги агросервис хизматлари бозорида вужудга келган иқтисодий муносабатлар қуидаги йўналишларда шаклланмоқда:

- агросервис хизмат кўрсатиш корхоналари ва фермер (дехқон) хўжаликлири үртасидаги иқтисодий-хукукий асосланган шартномавий муносабатлар;

- агросервис корхоналари томонидан фермер хўжаликларига кўрсатилган хизматлар бўйича икки томон манфаатларига асосланган тўлов баҳоларини келишиш муносабатлари;

- юқори бошқарув органлари ва агросервис субъектлари ҳамда фермер (дехқон) хўжаликлири үртасидаги давлат томонидан тартибга солинадиган маъмурий муносабатлар;

- агросервис хизматлар бозорида агросервис субъектлари үртасидаги ўзаро муносабатлар кабиларни киритиш мумкин.

Шунинг учун ҳам жойларда қишлоқ хўжалигидаги мавжуд муаммоларни ҳал этиш учун талаб ва таклиф шаклланишига тўла шароит яратиб бериш асосида қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчилар билан агросервиснинг барча субъектлари үртасида ихтиёрий равишда бирдай алоқа ўрнатиш зарур хисобланади. Бу алоқалар, яъни ўзаро иқтисодий муносабатлар натижаси икки томонлама тузилаётган шартномаларнинг қай даражада тузилиши ва ишланишига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Бугунги кунда республикамиз фермер хўжаликлири билан агросервис субъектлари үртасидаги шартномавий муносабатлар ҳолати бўйича чукур монографик тадқиқотлар олиб борилган.

Республикамизда агросервис субъектлари томонидан хизмат истеъмолчилари билан мос шартномавий муносабатларга киришилган ҳамда шу асосда ҳақиқатда хизматлар амалга оширилган ва бу кўрсатилган хизматлардан даромадлар олинган. Бунда хизмат кўрсатишдан олинган даромад миқдори (қиймати) тузилган шартномалар сони ва суммасига ҳамда кўрсатилган хизматнинг ҳажми (сони) ва қийматига боғлиқ бўлган. Ушбу ҳолатни, жумладан, Самарқанд

вилоятидаги агросервис субъектлари ҳамда фермер хўжаликлари ўртасидаги муносабатларда ҳам кўришимиз мумкин.

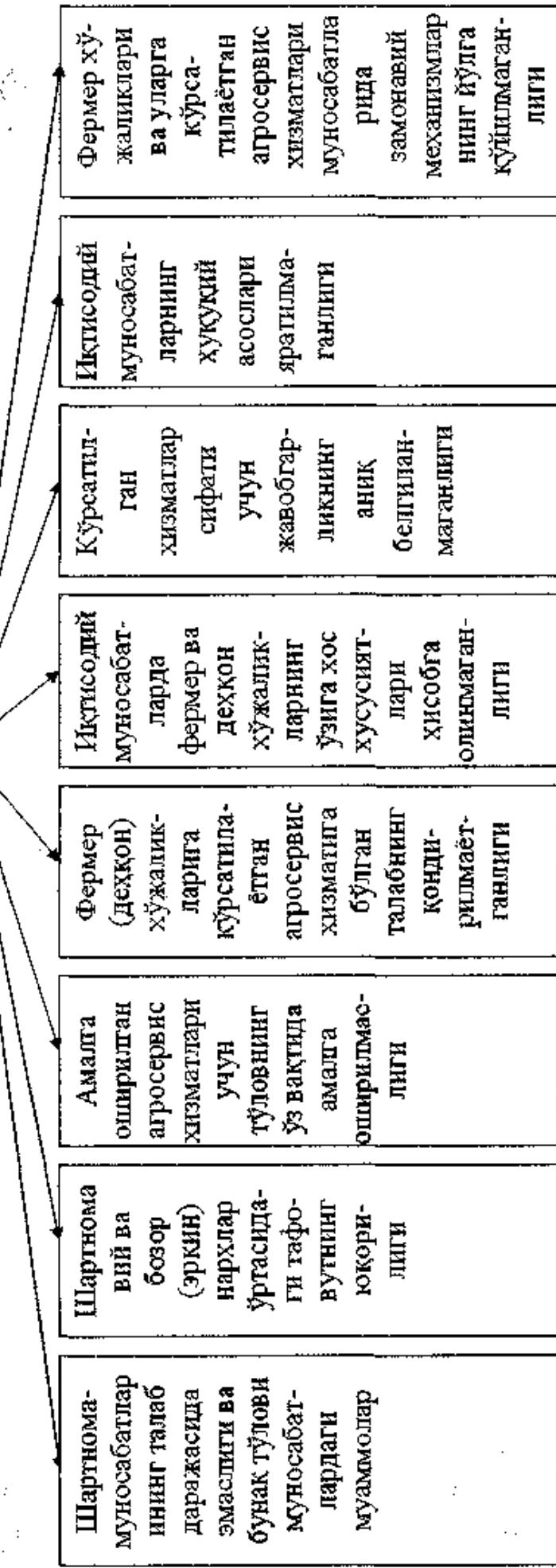
Бироқ, таҳдилларнинг кўрсатишича, бугунги кунда маҳсулот ишлаб чиқарувчилар билан хизмат кўрсатувчи субъектлар ўргасида шартномаларда кўпинча, хизмат кўрсатувчиларнинг манфаатлари устун кўйилмоқда. Бизнингча, улар ўртасидаги муносабатлар кўпроқ дехқон ва фермерларни кўллаб-куватлашга қаратилиши мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, бунда хизмат кўрсатувчи субъектларнинг фаолияти (хизмат кўрсатиш маданияти, ходимларнинг малакаси, хизмат турлари ва нархлари) бозор талабларига ҳар томонлама мос келиши лозим бўлади.

Умуман, тадқиқот натижаларига кўра бугунги кунда республикамиз қишлоқ хўжалигида фермер ва дехқон хўжаликлари ҳамда агросервис субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ижобий томонга силжишига тўсқинлик қилаётган бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, улар 18.2-расмда акс эттирилган.

Республикамиз қишлоқ хўжалигида агросервис хизматлари кўрсатиш тизимини ташкил этиш ва уларда иқтисодий муносабатларни ривожлантириш бозорга тез мослашувчи, тезкор субъектлар фаолиятини кўллаб-куватлаш, уларнинг моддий-техника базаси ва малакали мутахассислар билан таъминотини мустаҳкамлаш, бозор иқтисодиёти шароитида самарали фаолият юритишга қодир бўлган менежер, маркетолог, агротехнолог каби кадрлар ҳамда зарур илмий-услубий кўлланмалар билан таъминлаш тизимини ривожлантириш, агроинновацион технологияларни жорий этишни рафбатлантириш учун ташкилий-хукукий ва иқтисодий-институционал шарт-шароитлар яратилишини зарур қилиб-кўяди.

Шу нуктаи назардан ҳам, бугунги кунда шакланаётган агросервис хизматлари бозоридаги мавжуд иқтисодий муносабатлар ўзида бевосита давлатнинг аралашуви, тартибга солиш механизми билан бозор тамойилларига мос усусларнинг ўзаро номутаносиблиги шароитида амалга оширилаётганлигини, лекин ҳали тўлақонли рақобат муҳити шаклланмаганлигини таъкидлаш жоиз.

Фермер ва дехкон хўжаликлари хамда агросервис субъектлари ўргасида иктисодий муносабатлардаги асосий муаммолар

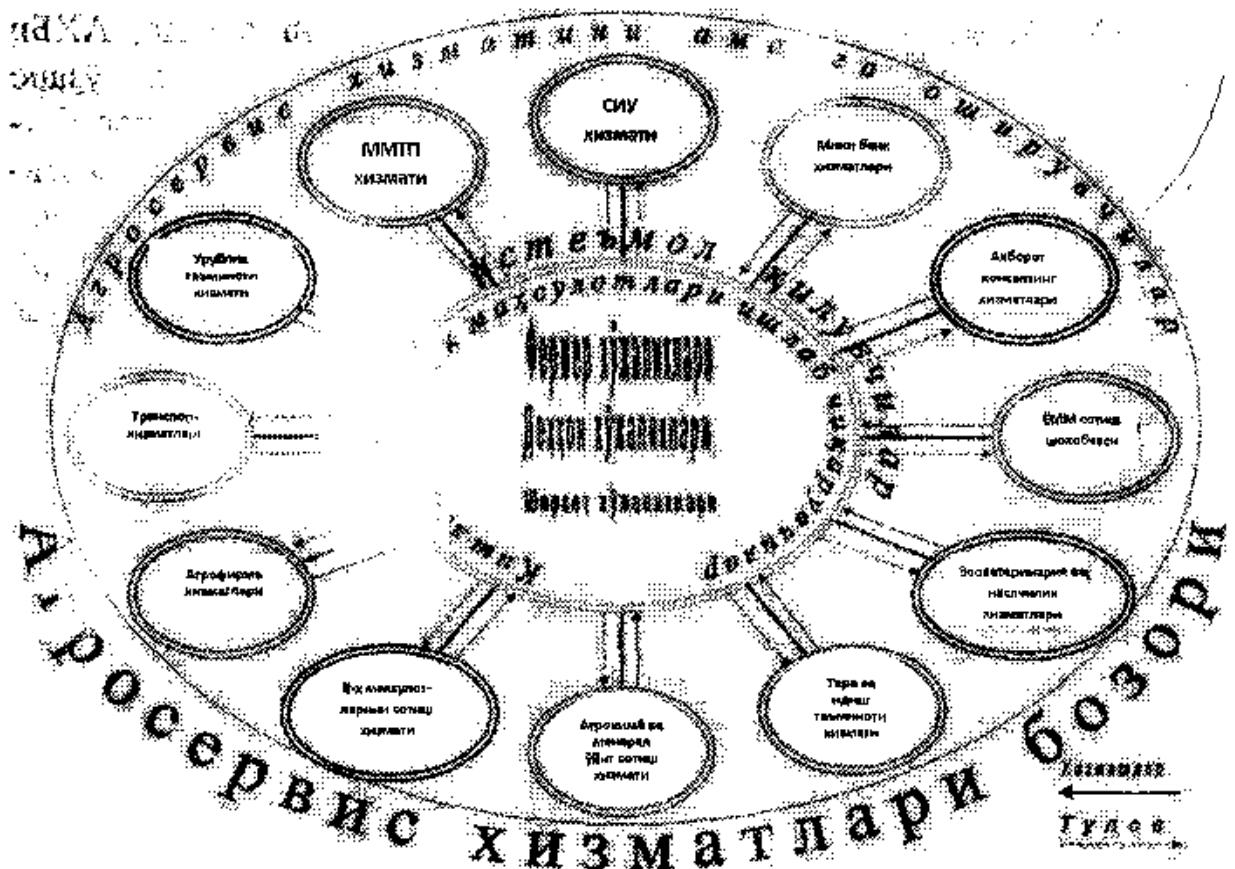
18.2-расmi. Фермер ва дехкон хўжаликлари хамда агросервис субъектлари иктисодий муносабатларининг асосий муаммолари²⁰².

²⁰² Манба: Муалифнин тадқиқотларини асоссан тутишлар.

Ушбу жараённи чукуррек ўрганиш учун, энг аввало, АХБи асосий сегментлари ва иқтисодий муносабатларининг ўзаро алоқадорлигини аниклаш лозим. АХБидаги иқтисодий муносабатлар аграр тармоқда такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давом этишини, хизматни истеъмол қилувчилар билан агросервис хизматини амалга оширувчилар ўртасида товарлар (маҳсулотлар, хизматлар), пул, меҳнат ресурслари, ахборотлар ҳаракатини таъминлашда вужудга келадиган муносабатлар бўлиб, қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари билан ўзаро мутаносибликда фаолият юритиши ва барқарор ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади (18.3-расм).

Иқтисодий муносабатлар унинг иштирокчилари ўртасида асосан шартномалар тузиш ва уларни бажаришда пайдо бўладиган муносабатларда намоён бўлади. Шартномавий муносабатлар хукукий жиҳатдан «Фуқаролик кодекси», «Фермер хўжалиги тўғрисида», «Дехқон хўжалиги тўғрисида», «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий хукукий базаси тўғрисидаги» қонунлар, «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида шартномавий муносабатларни такомиллаштириш ва мажбуриятларнинг бажарилиши учун томонларниң жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябр 383-сонли қарори ва ушбу қарор билан тасдиқланган «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёров, хизмат кўрсатиши ташкилотлари ўртасидаги шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек, уларнинг бажарилиш мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисидаги низом» асосида ҳамда «Фермер хўжаликлари тасарруфидаги ер участкалари майдонларини янада мақбуллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Республикализ Президентининг 3287-сонли фармойишлари(2009 йил 22 октябр)га асосланган ҳолда амалга оширилмоқда. Шартномалар асосан ҳар бир АХБ иштирокчисининг бизнес-режаларидан келиб чиқсан ҳолда хизмат турларининг хусусиятларига кўра тузилади. Шартномада субъектларнинг хукуқлари, мажбуриятлари ва умумий ҳолатлардаги жавобгарликларида ўз аксини топган бўлади.

Иқтисодий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида асосий хўжалик субъектлари, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулот-

18.3-расм. Агросервис хизматлари бозорининг асосий сегментлари ва йўналишлари²⁰³.

лари ишлаб чиқарувчи билан уларга хизмат кўрсатувчилар ўртасидаги муносабатлар бирламчи характерга эга бўлиб, хизмат кўрсатув ўртасида бўладиган ва бевосита АХБ субъектлари бўлмаган хўжалик юритувчилар ўртасидаги муносабатларни ҳам ўз ичига олади. Албатта, ушбу учала йўналишлардаги иқтисодий муносабатлар бир бирига чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг барчасидаги салбий ҳолатлар умуниқтисодий муносабатларга ўз таъсирини кўрсатади. АХБидаги иқтисодий муносабатларнинг бозор тамойилларига мос келиши учун хизмат кўрсатиш соҳасида монополияга барҳам бериш ва соглом ракобатни муҳити шакллантириш, уларнинг муқобил ва хусусий шаклларини ривожлантиришга эътибор қаратиш зарур.

Бугунги кунда фаолият юритаётган агросервис хизмати субъектлари шаклланишига эътибор қаратадиган бўлсак, аксарият

²⁰³ Манба: Муаллиф илмий тадқиқотлари асосида тузилган.

жиҳатдан улар фаолиятида маъмурий ёндашувнинг мавжудлиги, худудлардаги табиий-иктисодий салоҳият, фермер хўжаликлари нинг ихтисослашуви, мавжуд қишлоқ хўжалиги экин майдонлари каби ҳолатлар тўлиқ инобатта олинмаслиги каби ҳолатларниң салбий оқибатлари билан характерланади. Шунингдек, агросервис хизмати субъектларининг асосий фаолиятидаги устуворлик давлат буюртмаси сақланиб келинаётган пахта-ғалла экинлари етиштирувчи фермер хўжаликларига хизмат қилувчиларга берилган бўлиб, бу ерда давлат ташкилотлари, хусусан, маҳаллий ҳокимият аралашувининг ҳанузгача сақланиб қолаётганлиги, хизмат турларининг чекланганлиги, сифатининг пастлиги, нархларининг юкорилиги, ўз вактида амалга оширилмаслиги, АҲБ субъектлари ўргасида дебиторлик-кредиторлик қарзларининг мавжудлиги, уларнинг моддий-техника базасининг заифлиги, кадрлар малака ва амалий тажрибаларининг сустлиги каби камчиликлар бевосита иқтисодий муносабатларниң самарали ишлашига салбий таъсир кўрсатиб, уларнинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Ваҳоланки, иқтисодий муносабатлар асосини мулкий муносабатлар ташкил этар экан, улар бевосита бозор унсурлари, яъни талаб ва таклиф, нарх ва рақобат шартларига мос келишлари лозим. Шунингдек, фермер арzon, сифатли ва ўз вактида кўрсатилиши лозим бўлган хизмат турларини танлаш имкониятига эга бўлиши, бунииг учун эса уларнинг ушбу мезонларга жавоб берадиган агросервис хизмати кўрсатувчиларининг мавжуд бўлиши ва улар иқтисодий муносабатларниң бозорга мос ривожланишида муҳим омиллардан ҳисобланади.

АҲБида иқтисодий муносабатларниң бугунги ҳолатини қуидагилар билан изоҳлаш мумкин:

- биринчидан, иқтисодиётда содир бўлган туб институционал ва таркибий ўзгаришлар натижасида нодавлат шаклида фаолият юритувчи хўжалик субъектларининг вужудга келганлиги;

- иккинчидан, агросервис соҳасида соғлом рақобат муҳитини кучайтириш мақсадида муқобил турдаги турли мулкчилик шаклларига асосланган хизмат кўрсатувчи корхоналарниң ташкил этилиши;

- учинчидан, давлатнинг бевосита амалий кўмагида агросервис хизмати кўрсатувчиларниң ташкилий-хукукий ва моддий-иктисодий жиҳатдан кўллаб қувватланиши;

- тўртингидан, агросервис хизматлари фаолиятининг шаклланиши ва ривожланиши босқичида моддий-техника таъминоти, кадрлар муаммоси, ташкилий-иктисодий жараёнларда айrim камчилик ва номутаносибликлар мавжудлиги билан характерланади.

Юқоридагилардан келиб чиқсан ҳолда, агросервис хизматлари кўрсатишдаги иқтисодий муносабатларни шакллантиришда қуидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофик:

- агросервис хизмати кўрсатиш объектларини ташкил этишда маъмурий ёндашувга барҳам бериш, бу борада қуий бўғин ташаббусини кўллаб-куватлаш, яъни худудлардаги тегишли хизматларга бўлган ҳақиқий талабни инобатга олган ҳолда ташкил этиш;

- марказлаштирилган тақсимот тизими элементларидан босқичма-босқич тўлиқ воз кечиш ва соғлом ракобатга асосланган ресурслар бозорини шакллантириш ва ривожлантиришнинг ташкилий-хукукий асосларини такомиллаштириш;

- агросервис хизматлари кўрсатиш корхоналарини ривожлантиришга имтиёзли, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар ажратиш ҳамда солиқ имтиёзларини жорий қилиш;

- хукукий-меъёрий хужжатларда агросервис хизмат кўрсатиш субъектларининг манфаатларини кўпроқ акс эттириш ва уларни ахборот билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш;

- хизмат кўрсатиш корхоналарининг фаолиятини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг пировард натижасига боғловчи манфаатдорлик механизмини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш каби масалалар ўз ечимини топиши лозим.

Тадқиқот натижаларига кўра агросервис корхоналари ҳамда фермер ва деҳқон хўжаликлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг муҳим асоси хисобланган шартномавий муносабатларни такомиллаштиришда қуидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофикдир. Жумладан:

- шартнома шартларини бажармасликлари сабабли кўриладиган заарни қоплашда томонлар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда тўлиқ заарни ундиришни амалга ошириш;

- олдиндан тузилган шартномалар учун келишилган туловларни амалга ошириш шартларини бажаришни қатъий қилиб белгилаш, бажарилмаслик ҳолатларида жазо чораларини кўллаш;

• - агросервис субъектлари ўртасидаги шартномавий муносабатларни эркинлаштириш (икки томон ҳохишига кўра шартнома шартларини ўзгартириш мумкинлиги) ва шу кабилардан иборат.

Шундай қилиб, иқтисодиётни эркинлаштириш ва модернизациялаш шароитида агросервис субъектлари ва қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги иқтисодий алоқалар, шунингдек, шартномавий муносабатларни такомиллаштириш бўйича берилган тавсияларни қўллаш натижасида республикамиз Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидағи фермер хўжаликлари ҳамда агросервис субъектлари рентабеллик даражасининг қўшимча 4,5-5,0 % га ошириш мумкинлиги иммий асосланилди.

Агросервис хизматлари бозоридаги иқтисодий муносабатларни такомиллаштиришда хизматлар баҳосини дифференциялаш алоҳида аҳамият касб этади. Бунда кўрсатилган хизматлар учун мавсум даврлари ҳамда иш ва хизматларни бажариб бериш муддатига қараб ўзгарувчан (дифференциялашган) баҳоларни шакллантиришни жорий этиш зарур, деб хисоблаймиз. Бунда:

- агросервис хизматлари бўйича тўлов баҳоларини маълум бир белгилари меъзонларига қараб табакалаштириш, хизматлар бўйича буюртма берилган катта ва кўп ҳажмдаги ишларга нисбатан пастроқ баҳо ҳамда кам ва кичик ҳажмдаги ишларга нисбатан юқорироқ баҳо белгилаш;

- мавсум даврларида агросервис хизматлари учун ўзгарувчан баҳоларни белгилаш, яъни катта эҳтиёж асосидаги ишларга мавсум даврида юқори баҳо белгилаш;

- баҳо белгилашда дифференциялашган коэффицентлардан фойдаланиш, яъни олдиндан хизматлар учун туловни амалга оширганда пастроқ коэффициент ва аксинча ҳолатларда юқорироқ коэффициент белгилаш ва шу кабилардан иборат.

Мазкур таклифларни амалиётга қўллаш натижасида фаолият юритаётган агросервис субъектлари хизматлари самарадорлиги қўшимча, 3-4 %га ошириш имконияти иммий асосланилди.

Таъкидлаш жоизки, келгусида фермер хўжаликлари агросервис хизмат кўрсатувчи субъектларни ривожланиш даражаси ҳар бир худуднинг иқтисодий салоҳиятига ҳам боғлиқлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Чунки, бугунги кунда худуднинг иқтисодий салоҳияти ва ривожланиш даражасига боғлиқ бўлган ўзига хос агросервис тузилмалари тизими шаклланган. Дарҳақиқат, агросер-

вис субъектлар етарли даражада шакланган шароитдагина фермер хўжаликларида кўрсатиладиган хизматларни танлаш имконияти пайдо бўлиб, бу эса, ўз навбатида, хизмат кўрсатувчилар ўртасида рақобатнинг кучайишига олиб келади, сифатли ва арzon хизмат кўрсатишга асос бўлади. Лекин, бугунги кунда айrim сабабларга (субъектив ва объектив) кўра бу нарса амалда кузатилмаяпти ва натижада агросервис хизмати кўрсатувчи субъектлар ва фермер хўжаликлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар томонлар манфаатини қондирмасдан, (шарномавий шартларни бажармаслик ва хизмат тўловларини амалга оширмаслик) аксинча, моддий ва маънавий заарлар кўрилиб бутун қишлоқ хўжалигининг ижтимоий-иктисодий ривожига салбий таъсири этмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, келгусида фермер хўжаликлари ва агросервис субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларини янада такомиллаштириш мақсадида, мавжуд жиддий нуқсонларни, жумладан, истеъмолчи талабини қондирмаётган хизмат сифатининг мавжудлиги, хизмат кўрсатувчиларни истеъмолчига нисбатан узоқ масофада жойлашганлиги, буюртмачилар (фермерлар) ва моддий-техника воситаларини етказиб берувчи шохобчалар ўртасида ҳисоб-китоб механизмларининг такомиллашмаганлиги кабиларни бартараф этиш мақсадга мувофиқдир. Фақатгина, томонлар манфаатига мос самарали иқтисодий муносабатларгина қишлоқ хўжалигидаги фермер ва дехқон хўжаликлари молиявий – иқтисодий фаолиятини ёмонлашувидан саклаб колади, агросервис субъектлари рентабеллик даражасининг пасайиб кетиши каби салбий оқибатларни бартараф этади. Шуни ҳисобга олганда, келгусида республикамизда фермер хўжаликлари билан агросервис субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни иқтисодиётни модернизация талабларига мос доимо такомиллаштириб бориш тақозо этилади.

2. Қишлоқ хўжалигига сифатли моддий-техника ресурслари таъминоти-иктисодий алоқаларни мустаҳкамлаш имкониятлари

Мамлакатимиз аграр соҳасида моддий-техника ресурслари таъминоти қишлоқ хўжалиги корхоналари билан агросервис корхоналари ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг барқарорлигини белгилаб беради. Маълумки, республика қишлоқ хўжалиги корхона-

ларига кўрсагилаётган агросервис хизматларининг самарали фаолияти кўп жиҳатдан моддий-техника таъминотига боғлиқ ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти аграр соҳадаги моддий-техника таъминоти тизимини ҳам тубдан ўзгартириш заруратини келтириб чиқарди. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва модернизациялаш жараёнидан кўзланган устувор вазифалардан бири бу аграр соҳада моддий-техника таъминотининг марказлаштирилган усули ўрнида, талаб ва таклиф қонуни, шунингдек, бозор муносабатлари талабларига жавоб берадиган таъминот тизимини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат. Бироқ таҳлилларнинг кўрсатишича, қишлоқ хўжалигига асосий хўжалик юритувчи шакли ҳисобланган – фермер хўжаликларини моддий-техника ресурслари билан таъминлашда режали-тақсимот тизими асосидаги марказлаштирилган фонд тақсимоти айрим унсурлари (пахтачилик ва ғаллачилик) сакланиб қолмоқда. Моддий-техника ресурсларининг марказлаштирилган тарзда тақсимланишининг ижобий томони хўжаликлар, туманлар ва вилоятлар таъминотини барқарорлаштиришга имконият берсада, лекин бизнинг фикримизча, бу борада бир қатор камчиликлар ҳам мавжуд. Жумладан:

- бугунги кунда деҳқон хўжаликлари томонидан озиқ-овқат маҳсулотлари (узум, меварезаворлар, полиз экинлари)нинг 47-52 фоизи, сабзавот ва картошканинг 67-83 фоизи, чорвачилик маҳсулотлари (сут ва гўшт)нинг эса 95-96 фоизидан ортикроғи ишлаб чиқарилсада, аммо улар моддий-техника ресурслари билан таъминлашнинг марказлаштирилган тизимига киритилмаган. Шу билан бирга, зарур турдаги (минерал ўғит, уруғлик, ЁММ) моддий-техника ресурларига боғлиқ эркин бозорнинг шаклланмаганини сабабли бундай ресурсларни сотиб олиш имкониятлари чекланган;

- моддий-техник ресурслар асосан пахта ва ғалла маҳсулотларини етиштирувчи фермер хўжаликларига марказлаштирилган равишда етказиб берилсада, аммо бошқа турдаги маҳсулот етиштирувчи фермерлар бу имкониятдан фойдаланмайдилар. Натижада, чорвачилик, мева ва сабзавотчилик, картошкачилик билан шугулланаётган фермерларда моддий техника-ресурсларини етишмаслиги оқибатида хосилдорлик, чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш ва умуман, маҳсулот микдорини кўпайтириб бориш муаммолари юзага келади;

- агросервис хизматлари бозорида марказлашган тарзда таксимлаш тизимининг мавжудлиги талаб ва таклиф асосида хизматлар баҳосининг юзага келиши ва тўловларни ўз вақтида амалга оширишни чеклайди.

Шунга қарамасдан, бизнинг фикримизча, марказлаштирилган моддий-техника таъминоти тизимидан ҳам фойдаланиш зарурати бир қатор объектив ва субъектив омиллар билан боғлиқ. Жумладан, қишлоқ хўжалик корхоналари молиявий ҳолатининг заифлиги, ташки бозордан моддий-техника ресурсларини сотиб олишдаги муаммоларнинг мавжудлиги ва имкониятларнинг чекланганлиги асосан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумий характерга эга эканлиги, таъминотчи корхоналарнинг монопол мавқеи, транспорт харажатларининг ошиб кетиши, транзит, божхона тўловларининг юқорилиги, инфляция жараёнининг мавжудлиги, ва бошқа қатор омилларга бориб тақалади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб таъкидлаш жоизки, бозор иқтисодиётининг дастлабки даврларида марказлашган моддий-техника таъминоти тизимининг давлат буюргасидаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (пахта ва ғалла)ни етишириш учун сакланиб қолиши билан бирга, республика аграр тармоғида моддий-техника ресурсларини олди-сотдисини амалга оширадиган эркин бозорни шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бу эса қуйидаги янги имкониятларни очиб беради:

- эркин рақобат мұхитини шакллантиради;
- таъминотчи корхоналар монопол мавқеини чеклайди;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва саноат маҳсулотлари (техника, ўғит ва х.к.лар) нархлари мутаносиблигини юзага келтиради;
- аграр тармокни модернизациялаш жараёнини тезлаштиради;
- агросервис хизматларини бозор тамойилларига мос талаб ва таклиф асосида ривожлантириш имкониятларини көнгайтиради.

Юқорида келтирилган омиллар таъсирида республика қишлоқ хўжалигига охирги 10 йил ичидаги техника таъминоти даражаси кескин камайган ва бу тенденция бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Қишлоқ хўжалигининг асосий техника турлари билан 1000 га экин майдони хисобига таъминланиш даражаси таҳдилига

қараганда, деярли барча техника турлари сони бўйича пасайиш кузатилмокда

Жумладан, республика бўйича 2010 йилда 1999 йилга нисбатан барча турдаги тракторлар билан таъминланиш даражаси 95,1 фоизни, ем-хашак ўриш комбайнлари 25,2 фоизни, пахта териш машиналари 4,1 фоизни, чигит экиш сеялкалари 44,7 ва омочлар 37,8 фоизни ташкил қиласкан. Фақатгина ғалла ўриш комбайнлари 16,2 фоизга ошган. Буни ғаллачиликка бўлган эътиборнинг ортиши, юқори унумли «Кейс» ғалла ўриш комбайнларини ишлаб чиқаришда кенг қўламда қўллаш билан изоҳлаш мумкин.

Техника билан таъминланиш суръатларини пасайиши қишлоқ хўжалигини энергетик қувватлар билан таъминланиш даражаси кўрсаткичларига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Республика бўйича агар 2000 йилда энергия билан таъминланганлик 100 гектар ҳайдов ер майдони ҳисобига 420,9 от кучи ва энергия билан қуролланганлик ўртача йиллик ишчи ҳисобига 5,2 от кучига тенг бўлган бўлса, 2010 йилда эса 373,2 ва 4,7 от кучидан иборат бўлган. Демак, бошқача килиб айтганда 2000-2010 йиллар давомида республикада энергетик қувватлар билан таъминланиш даражасининг пасайиш тенденцияси кузатилган. Фақатгина 2007-2010 йилларда эса бирозгина ўсиш бўлган. Шунингдек, таҳлилларнинг гувоҳлик беришича республика қишлоқ хўжалигининг асосий турдаги минерал ўғитлар билан таъминланиш даражаси ҳам пасайиб борган.

Демак, мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурслари жумладан, минерал ўғит, ёнилғи мойлаш материаллари, техника воситалари ва бошқа ресурслар билан таъминлаш ҳамда улардан самарали фойдаланиш талаб даражасида эмас. Шу боисдан ҳам, биринчидан, турли мулкчилик шаклларидағи қишлоқ хўжалиги корхоналарини моддий-техника ресурслари билан бозор қонуслиари асосида таъминлаш тизимини такомиллаштириш зарур бўлса, иккинчи томондан хўжалик субъектларини мавжуд ресурслардан самарали ва тежамли фойдаланишга бўлган манфаатдорлик механизмини ишлаб чиқиш лозим.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника таъминотининг заифлиги, аксарият хўжаликлар ер майдонларининг кичикилиги ва молиявий нобарқарорлиги шароитида мавжуд моддий-техника ресурсларидан самарали фойдаланиш долзарб аҳамиятга эгадир. Ҳозирда қишлоқ

хўжалиги учун етказиб берилаётган моддий-техника ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ сарфларнинг маҳсулот ишлаб чиқарини харажатидаги улушининг юқорилиги ҳам бу заруратни асослаб бермокда. Ҳар бир турдаги ресурс бирлиги ҳисобига маҳсулот етишириш ҳажмини кўпайтириш ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга ресурс сарфини камайтириш ушбу масаланинг негизини ташкил этади. Бугунги кунда ушбу масала эътибордан бирмунча четда қолиб кетмоқда, асосий масала маҳсулот етишириш ҳажмини кўпайтиришга қаратилган, сарф қилинаётган ресурс ҳажми, маҳсулот сифати, ишлаб чиқаришдан олинаётган якуний молиявий натижка кейинги ўринга суриб кўйилган.

Шу боис, бугунги кунда барча турдаги ресурслардан, шу жумладан, моддий-техника ресурсларидан оқилона фойдаланиш ҳисобига улар сарфини камайтириш, натижада маҳсулот таннархининг арzon бўлиши ва пировард натижада маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга кўпроқ эътибор бериш лозим. Чunksi, тадқиқотларнинг кўрсатишича, аксарият ҳолларда минерал ўғитлар, ЁММдан хўжасизларча фойдаланиш ҳолатлари кузатилмокда. Демак, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, сарфланадиган ресурс бирлиги ҳисобига олинган маҳсулот микдорини кўпайтириш, ресурслардан оқилона фойдаланиш қишлоқ хўжалиги самарадорлигини белгиловчи асосий меъзонлардан бўлиши лозим.

Бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодий юксалишининг муҳим асосларидан бири бу ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш асосида юқори самарадорликка ва молиявий-иктисодий барқарорликка эришиш ҳисобланади. Айниқса бу борада Республикализ Президенти И.Каримов қайд этганидек, «қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш»²⁰⁴ бугунги кунда иқтисодиётимиз олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Шу мақсадда қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи агроСервис корхоналаридаги хизмат кўрсатиш харажатларини камайтиришнинг ички резервларини излаб топиш нихоятда долзарбdir. Бу борада 2008 йил 28 ноябрдаги «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини кўллаб-куватлаш, уларнинг барқарор ишлашини

²⁰⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иктисодий инкіррози, Ўзбекистон щағонтида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари” номли асарини ўрганиш бўйича ўқув кўлланма.-Т.: Иқтисодиёт, 2009. 59-бет.

таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури туғрисида»ги республика Президентини Фармони алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу Фармондан келиб чиқсан ҳолда қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи агросервис корхоналари бўйича кўйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- иқтисодий начор хизмат кўрсатувчи агросервис корхоналари ни молиявий соғломлаштириш;
- мазкур корхоналарни техник ва технологик жиҳатдан янтилаш;
- агросервис корхоналарини малакали ишчи-ходимлар билан тъминлаш;
- агросервис корхоналари иқтисодий ўсишининг барқарор суръатларини тъминлаш.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, бизнинг фикримизча, инқирозга қарши чора-тадбирлар дастури талаблари асосида агросервис корхоналарида хизмат кўрсатиш харажатларини камайтиришнинг асосий йўналишлари қўйидагилардан иборат бўлиши лозим (18.4- расм).

18.4 -расм. Агросервис хизматлари харажатларини пасайтиришнинг асосий йўналишлари²⁰⁵.

Кишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархининг йилдан-йилга ортиб боришининг асосий сабабларидан бири бу моддий-техника ресурслари нархларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларига нисбатан тез суръатлар билан ўсиб боришидир. Натижада уларнинг

²⁰⁵ Манба: Муаллиф илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

салмоғи маҳсулот таннархи таркибида 45-55 фоизни ташкил этмокда. Пахта ва ғалла давлат томонидан белгиланган баҳоларда сотиб олинаяпти, лекин хўжаликлар уни етиштириш учун сарфланадиган ресурсларни эркин баҳоларда сотиб олмокдалар. Бизнингча, бу ерда давлат томонидан сотиб олинаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш учун ресурслар имтиёзли нархларда сотилиши лозим

Таҳлил натижаларига кўра, бугунги кунда барча турдаги моддий-техника ресурсларидан аввалги ширкат хўжаликларига нисбатан фермер хўжаликларида самараали фойдаланишга эришилмоқда. Бунинг энг асосий сабабларидан бири бу мулк, етиштирилган маҳсулот ва олинган даромадни эркин тасарруф этиш имкониятининг мавжудлиги, меҳнат мотивациясининг юқорилигидир. Бирок, шунга қарамасдан бугунги кунда уларнинг молиявий ҳолати моддий-техника базасини мунтазам равишда янгилаб бориш ва мустаҳкамлаш имконини бермаётир. Натижада техника воситаларини ишлатиш (эксплуатацион) харажатлари ошиб кетмоқдаки, бу эса қишлоқ хўжалик маҳсулоти таннархини юқори бўлиши, ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайишига олиб келмоқда. Маълумки, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлиги кўп жиҳатдан уларга турили хил сервис хизматлари кўрсатувчи тузилмаларнинг ривожланиш даражасига бевосита боғлик. Шуни ҳисобга олиб, тадқикот обьекти сифатида танлаб олинган Самарқанд вилоятида ташкил этилаётган ҳар бир сервис корхонаси ҳисобига тўғри келувчи Фермер хўжаликлари сонининг ўзгариши йиллар бўйича динамикада таҳлил қилинди.

Тадқикот натижаларига кўра, 2010 йилда 2006 йилга нисбатан бир агрoserвис субъектига тўғри келадиган фермер хўжаликларининг сони кескин камайган. Бунга сабаб фермер хўжаликларининг ер майдонларининг мақбуллашуви натижасида Самарқанд вилояти бўйича таҳлил қилинаётган йилларда 45,2 % га камайган. Аммо бу жараён мавжуд фермер хўжаликлари учун агрoserвис субъектлари томонидан сифатли агрoserвис хизматларини амалга ошириш имконини беради. Фаолият юритаётган агрoserвис тузилмаларини хўжаликлар фаолияти самарадорлигига таъсирини аниқлаш мақсадида Самарқанд вилояти Самарқанд туманидаги қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари,

масалан, буғдой етиштириш харажатлари таркибидаги кўрсатилган сервис хизматларининг улуши таҳлил қилинди.

Таҳлилий маълумотларга кўра, фермер хўжаликларида 1 ц. Буғдой маҳсулоти таннархи таркибидаги 2010 йилда техникавий хизматлар улуши - 20,2 %, минерал ўғит ва агрокимё хизмати - 9,8 %, ахборот-маслаҳат хизмати - 2,1 %, транспорт хизмати улуши эса 17,2 %дан иборат бўлган.

Умуман, жаҳон молиявий-иктисодий инқирози шароитида қишлоқ хўжалик агросервис хизматлари харажатларини камайтириш бўйича қўйидаги таклиф ва тавсияларни эътиборга олиш мақсадга мувофик, яъни:

- биринчидан, агросервисни модернизациялаш ва хизматлар сифатини яхшилаш;

- иккинчидан, мавжуд барча ресурслар ва ички имкониятлардан фойдаланиш ҳисобига агросервис хизматлари харажатларини 20%гача пасайтириш;

- учинчидан, агросервис хизматлари билан боғлиқ энергия ресурслари нархининг ўсиш даражасини 6-8% дан оширмаслик;

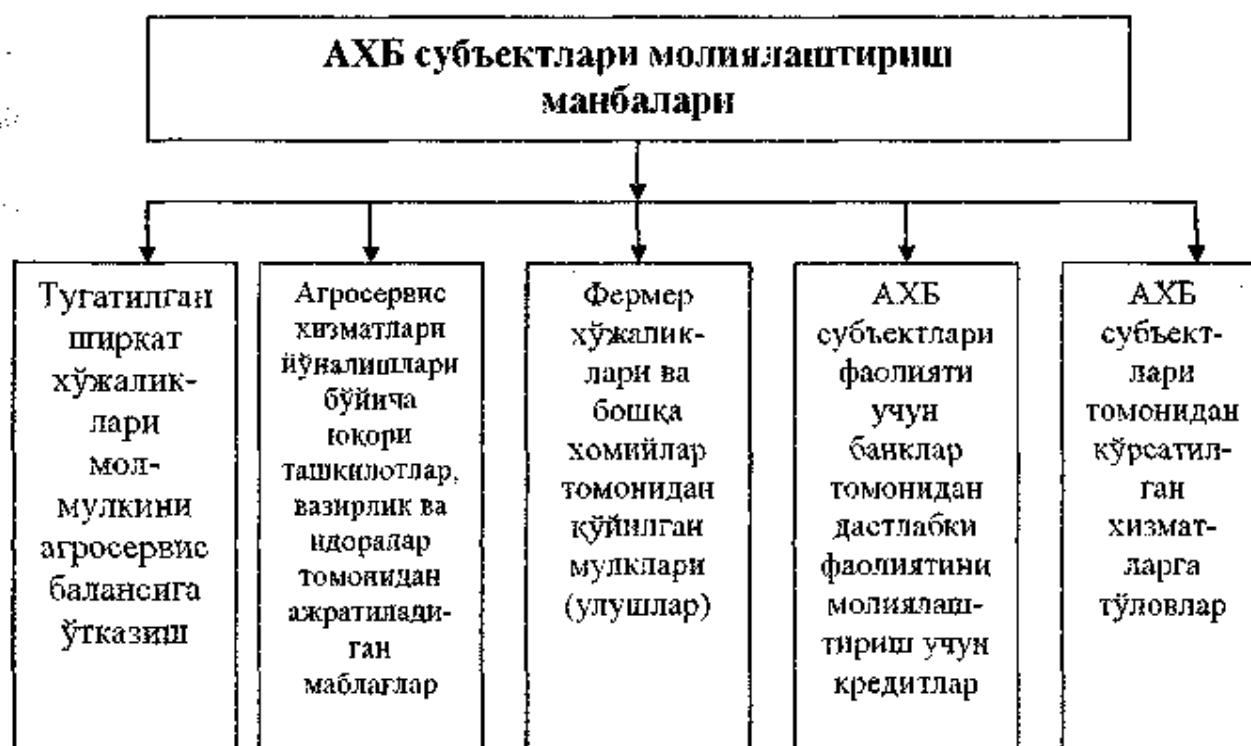
- тўртинчидан, агросервис корхоналарини имтиёзли кредит ресурслари асосида кўллаб-куватлаш;

- беҳинчидан, маҳалийлаштириш дастури асосида агросервис хизматларининг янги маҳаллий турларидан (чорва моллари сотиш хизматлари, органик ўғитлар етказиб бериш хизматлари) фойдаланишни ривожлантириш кабилардан иборат.

Маҳсулот таннархи таркибидаги юқори улушга эга бўлган хизматлар кўрсатувчи сервис корхоналари асосан давлат тасаруфидаги монопол мавқега эга тузилмалар ҳисобланади ва уларнинг хизмат кўрсатиш баҳолари юқори бўлмоқда. Бу эса ўз навбатида маҳсулот етиштириш самарадорлигининг паст бўлиши, фермер ва ширкат хўжаликларининг молиявий нобарқарорлигига олиб келмоқда. Республика қишлоқ хўжалигини моддий-техника ресурслари ва хизматлар билан таъминлаш ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлиги пастлигича қолмоқда. Шу боисдан ҳам, бизнинг фикримизча, ушбу масаланинг ўта долзарблигини ҳисобга олиб, уни ҳал этишнинг истиқболли чора-тадбирларини ишлаб чиқиша мазкур тадқиқот жараёнида асослаб берилган хуноса ва тавсияларни жорий қилиш яхши самара беради.

3. Агросервисни молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш

Маълумки, барқарор молиявий ҳолат агросервис хизматлари бозори (АХБ)нинг келгуси тараққиётини белгилаб беришда муҳим рол ўйнайди. Зотан, хўжалик субъектларининг барқарор фаолият юритиши жараёнида иқтисодий муносабатлар асосан молиявий ресурслар орқали амалга оширилади ва уларнинг асосий манбалари бўлиб қуидагилар хисобланади (18.5 -расм).

18.5-расм. Агросервис хизматлари бозорида барқарор иқтисодий муносабатларни таъминлашнинг асосий молиявий манбалари²⁰⁶

Бугунги кунда агросервис хизматлари бозори иштирокчилари нинг шаклланиши ва ривожланиш жараёни босқичида кишлоқ хўжалик корхоналари тўлов қобилиягининг пастлиги уларнинг фаолиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Шунингдек, АХБнинг асосий хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзларида ҳам ички фаолиятни молиявий ва кредит ресурслари билан таъминлаш даражасининг пастлиги туфайли шартнома ва тўлов муносабатларидағи номута-носибликлар юзага чиқмоқда. Шу нуқтаи назардан ҳам, АХБнинг субъектларини молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъ-

²⁰⁶ Манба: Муаллиф илмий-тадқиқотлари асосида тузилган.

минлашнинг ҳозирги ҳолати ва унинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга оладиган бўлсак, ушбу иқтисодий механизмларни такомиллаштириш, мавжуд имкониятларни ишга солиш, муаммолар ва номутаносибликларни ҳал қилиш бугунги кунда агарар соҳадаги долзарб масалалардан биридир.

Шунинг учун ҳам АХБ субъектлари хизматларининг асосий истеъмолчилари ҳисобланган фермер (дехқон) хўжаликларини молиялаш ва кредитлаш тизимининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш амалга оширилаётган таҳлиларимизнинг асосини ташкил этади. Қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида унга давлат томонидан ҳар ишлаб чиқариш йили учун тегишли микдорда молия ва кредит ресурслари ажратиб келинмоқда. Бирок, мазкур йўналишда амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг самарадорлик даражасини таҳлил қилиш учун, авваламбор, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини молиялаш тизимининг ҳозирги ҳолатини амалий жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Шу ўринда қайд этиб ўтиш лозимки, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқсан ҳолда уни молиялашнинг стратегик йўналишлари ва тижорат турлари шакллантирилиб ва такомиллаштирилиб борилмоқда.

Жумладан, қишлоқ хўжалигини молиялашнинг стратегик йўналиши бевосита давлат эҳтиёжи учун етиштирилаётган пахта хом ашёси ва дон маҳсулотлари учун ажратиладиган имтиёзли (3%ли) кредитлардан иборат бўлса, тижорат турлари эса бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирадиган фермер ва дехқон хўжаликлигига тижорат банклари ва бюджетдан ташқари жамғармалар томонидан ажратиладиган маблағлар ҳисобланади.

Молиялашнинг асосий манбаларидан ҳисобланган кредит ресурслари бевосита тўлов муносабатларида қатнашиб, қишлоқ хўжалиги субъектларининг самарали фаолият юритишларини таъминлашнинг мухим омили бўлиб келган ва ҳозирги кунда улар бу соҳада ўз мавқиени саклаб қолмоқда. Шунинг учун ҳам, қишлоқ хўжалигига фаолият юритаётган хўжалик субъектларини кредитлаш ссудаланган маблағларнинг ўз вактида банкларга қайтарилишини таъминловчи тўлов интизомини мустаҳкамлашга қаратилган бўлмоғи лозим. Лекин, бугунги кунда қишлоқ хўжалигига айланма маблағларни тўлдиришга қаратилган қиска муддатли кредитлар

катта улушга эга, ваҳоланки, асосий воситаларни тўлдириб, янгила буриш учун узок муддатли кредитларга эҳтиёж каттадир.

Айниқса, иктисодиёт тармоқлари, шу жумладан, қишлоқ хўжалигини модернизациялаш ва диверсификациялаш жараёни нинг ҳозирги даврида ушбу механизмни такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратишни тақозо этмоқда. Чунки, узок муддатли кредитлар улушининг камлиги ва фоиз ставкаларининг нисбатан юқорилиги нафақат фермер ва дехқон хўжаликларининг, балки уларга агросервис хизматлари кўрсатувчи субъектлар фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу эса бевосита қишлоқ хўжалигида барча хўжалик юритувчи субъектларнинг барча босқичлар-ишлаб чиқариш, ҳосилни йиғишириш, ташиб, саклаш, қайта ишлаш ва сотиш жараёнларида самарали фаолият юритишиларини таъминлайдиган молиялаш ва тўлов механизмини таъминлай оладиган кредитлаш тизимини шакллантиришни тақозо этиши табиий ҳолдир.

Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалигида молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлашда асосий устуворлик давлат буюртмаси сакланиб қолаётган маҳсулотлар етиштирувчи фермер хўжаликларига берилган бўлиб, бошқа йўналишдагилар учун эса бозор тамойилларига мос тизими шаклланмаган. Шунингдек, АХБ субъектларининг ҳам фаолияти бевосита ушбу икки йўналишда амалга оширилиши натижасида уларни молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлашда икки томонлама ёндашув мавжуд.

Биринчидан, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни молиялашнинг стратегик тури бўйича ажратиладиган имтиёзли кредитлар бевосита фермер хўжаликларининг давлат эҳтиёжлари учун етиштирадиган маҳсулотларига технологик карта бўйича бир гектар экин мойденига сарф қилинадиган харажатлар асос қилиб олинган бўлиб, бундай тизим маҳсулот етиштирувчилар ва уларни молиялаштирувчилар манфаатлари ўртасида маълум бир зиддиятларни вужудга келтириб, учинчи иштирокчи-агросервис хизмати кўрсатувчиларнинг манфаатлари эътибордан четда қолмокда. Ваҳоланки, қишлоқ хўжалигида мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш, сифатли ва арzon маҳсулот ишлаб чиқариш, дехқончиликда экинлар ҳосилдорлиги ва чорвачиликда чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш эвазига кўп маҳсулот етиштиришга эришин учун

юқорида таъкидланган субъектларнинг фаолияти ўзаро мувофиқлаштирилиши лозим.

Ушбу жараёнларни ҳисобга олган ҳолда, бугунги кунда республика қишлоқ хўжалиги амалиётида кўлланилаётган молиялаштириш ва кредитлаш механизмини бозор тамойиллари асосида ташкил этиш жараёнида агросервис хизматлари субъектлари билан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ривожлантиришда, аввалам бор, тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари, худудларнинг табиий-иктисодий шароити, қишлоқ хўжалиги корхоналари, истеъмолчилар, хизмат кўрсатувчиларнинг худудий жойлашуви, юридик мақоми ва фаолият тури бўйича тутган ўрни ҳамда бошқа бир қатор омиллар ҳисобга олинмоғи керак. Чунки, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари нафакат табиий-географик, экологик, балки ташкилий-иктисодий ва хукукий омилларга ҳам бевосита боғлик.

Юқоридаги хulosалардан келиб чиқсан ҳолда, бизнинг фикримизча, АХБини ривожлантириш, унинг субъектларида барча имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш, хўжалик юритиш фаолиятини молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлаш даражасини ошириш мақсадида, авваламбор, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини молиявий кўллаб-куватлаш, тўловга лаёкатсиз ёки тўлов қобилияти паст бўлганларини молиявий соғломлаштириш учун куйидаги чора-тадбирлар амалга оширилмоғи лозим:

- молиявий соғломлаштириш учун фермер хўжаликларининг мавжуд қарзларини кечиш ёки уларни тўлаш муддатини узайтириш;

- қишлоқ хўжалигига бериладиган кредит ресурсларини узок муддатга бериш амалиётини кенгайтириш ва фоиз ставкаларини камайтириш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, уларни ишлаб чиқариш учун зарур бўладиган саноат маҳсулотлари ва агросервис хизматлари баҳоларининг ўзаро мутаносиблигини таъминлаш;

- етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига ўз вақтида тўловларни амалга ошириш;

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнининг хусусиятларидан келиб чиқсан ҳолда бўнак маблағларини ажратиш;

- давлат эҳтиёжлари учун етиширилаётган маҳсулот қийматининг бугунги 60% лик улуши энг камида 75% микдорда имтиёзли кредит бериш механизмини жорий этиш;

- давлат эҳтиёжларидан ташқари етиширилаётган дехқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари учун ер участкасидан фойдаланиш хуқуқини гаровга қўйиш ва кредит фоизларини 12-15 фоиздан оширмаслик шарти билан қисқа муддатли кредитлар бериш;

- хўжаликларнинг мол-мулкини гаровга қўйиш орқали асосий ишлаб чиқариш воситаларини тўлдириш, янгилаш, шунингдек, илғор агротехнологияларни жорий этиш, маҳсулотни қайта ишлаш ва бошқа йўналишлар учун узок муддатли (10-15 йил) кредитлар ажратиш;

- қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятига аҳоли ва молиявий барқарор фермер ва дехқон хўжаликларининг бўш пул маблағларини жалб этиш учун нодавлат кредитлаш тизими-кредит уюшмаларини ташкил этиш лозим.

Ушбу тадбирларни амалга ошириш қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш ва унинг субъектлари молиявий барқарорлигини таъминлаш ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятини кенгайтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши исбот талаб қилмайдиган ҳолдир. Ушбу жараённинг яна бир ижобий натижаси сифатида қишлоқ хўжалиги субъектларига агросервис хизматлари кўрсатувчилар молиявий ҳолатини ҳам яхшилашга олиб келишини эътироф этиш ўринлидир.

Қишлоқ хўжалигига содир бўлаётган навбатдаги туб таркибий ва ташкилий-иктисодий ўзгаришлар, бизнинг фикримизча, ўзига хос янги агросервис хизматлари бозорини шакллантириш ва ривожлантиришга мустаҳкам асос яратади. Бу жараён, ўз навбатида, республика аграр соҳасида қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига агросервис хизматлари кўрсатишни ҳар томонлама яхшилаш, шунингдек, уларнинг фаолиятини молиявий кўллаб-куватлаш ва кредит ресурслари таъминоти тизимини такомиллаштиришни тақозо этади.

Авваламбор, АҲБ субъектларини молиявий маблағлар билан таъминлашнинг амалдаги тизими таҳлили шундан далолат берадики, улар асосан юқорида 3.2-расмда келтирилган асосий бешта манба ҳисобидан амалга оширилмоқда. Агар ушбу жараёнга янада чукурроқ ёндашадиган бўлсак, агросервис хизматлари кўрсатувчи-

ларнинг молиявий ва кредит ресурслари билан таъминланиш манбаларини икки холатда кўриш мумкин. Яъни, биринчидан, уларнинг балансига ўтказилган тугатилган ширкат хўжаликларининг молиявий ресурслари ва мол-мулки қиймати, юқори ташкилотлар, вазирлик ва идоралар томонидан ажратиладиган маблағлар, дастлабки фаолиятни банклар томонидан молиялаштириш учун ажратилган бошланғич сармоялар, фермер хўжаликлиари ҳамда бошқа ҳомийлар томонидан қўшилган моддий-молиявий ресурслар ҳисобланса, иккинчдан, фаолият юритаётган АХБ субъектларини ривожлантиришнинг асосий молиявий манбасини улар томонидан кўрсатилаётган хизматлар учун олинадиган тўловлар ташкил этади.

Таҳдилларнинг кўрсатишича, агросервис хизматлари кўрсатувчи субъектлар ташкил этилишининг дастлабки босқичида уларнинг асосий молия манбаси асосан ҳукумат қарорларига мувофиқ тугатилган ширкат хўжаликларининг молиявий маблағларига боғлиқ бўлган. Масалан, 2005 йилда тугатилган ширкат хўжаликлари ўрнида 407 та муқобил машина трактор парклари (ММТП), 376 та сувдан фойдаланувчилар уюшмаси (СФУ), 322 та ёқилғимойлаш материаллари (ЁММ) сотиш шохобчалари, 171 та минерал ўғит сотиш шохобчаси, 113 та ахборот таъминот ва консалтинг, 134 та қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш ва 116 та зооветеринария хизмат кўрсагиши шохобчалари ташкил этилган бўлиб, уларнинг балансига 15,2 млрд сўмлик қийматдаги мол-мулк ўтказиб берилган (3.5-жадвал).

Жадвал маълумотлари таҳдилига биноан биринчи хулоса шундан иборатки, аввалинбор 2005 йил АХБ субъектларини оммавий тарзда шакллантириш ва молиявий кўллаб-куватлаш тадбирлари кенг амалга оширилган давр, иккинчидан, шу даврдан бошлаб агросервис хизматлари кўрсатувчилар хизмат ҳақининг асосий салмоғини фермер хўжаликларининг тўлов суммалари ташкил этганилиги ва, учинчидан, агросервис хизматлари ҳақларини ундиришнинг сезиларли даражада паст бўлганлиги яққол кўзга ташланади. Табиий монополия мавқеига эга бўлган агросервис корхоналари ресурслари, жумладан, ЁММ ва минерал ўғитлар ҳаки тўлик давлат буюргомаси учун етиширилаётган маҳсулотлар ҳисобидаги ундирилган бўлиб, қолган хизмат турлари бўйича ундириш даражаси паст бўлган.

Албатта, ушбу жараён, биринчидан, агросервис хизмати кўрсатувчиларининг иқтисодий фаолиятига салбий таъсир кўрсатиб, АХБида рақобат мухитини шакллантириш имкониятини бермайди. Шунинг учун бугунги кунда ҳам АХБида молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлашнинг стратегик турига устуворлик берилиши факат давлат буюртмаси маҳсулотлари етиштирувчиларга агросервис хизмати кўрсатувчиларининг самарали фаолият юритишини таъминласада, бошқа агросервис хизмат кўрсатиш турлари кўрсатувчи субъектларнинг фаолиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Демак, АХБида молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлаш тизимини бозор тамойилларига мос ҳолда такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоғи лозим.

Таҳлил матижаларидан маълумки, республика АХБида агросервис хизмат кўрсатиш субъектлари ҳамда хизмат истеъмолчилари - қишлоқ хўжалиги корхоналари ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг талаб даражасида эмаслиги намоён бўлмоқда. Ҳисобкитобдан кўриниб турибдики, агросервис корхоналари томонидан кўрсатилган хизматлар учун тўловнинг ундирилиши нисбатан паст даражада эканлиги аниқланилиб, бунда ММТП-66,1 %ни, СИУ-61,6 %ни, ЁММ сотиш шохобчалари-82,5 %ни, минерал ўғит сотиш шохобчалари-82,5 %ни, зооветеринария шохобчалари эса-87,2 %дан иборат бўлган.

Республикамиз аграр соҳасида АХБининг ривожланишига авваламбор, қатор омиллар таъсир кўрсатади. Уларни табиий-иктисодий, хуқуқий, ташкилий ва ижтимоий омилларга ажратиш мумкин.

Таҳлилда таъкидлаганимиздек, агросервис хизмати кўрсатувчи субъектларнинг фаолияти бевосита молиявий ресурсларга боғлиқ бўлиб, давлат томонидан қўллаб-куватлаш тизимини унинг дастлабки шаклланиш босқичи ва кейинги ривожланишида бозор тамойиллари асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқ. У қатор объектив ва субъектив сабабларга боғлиқ бўлиб, улар жумласига куйидагиларни киритиш мумкин:

- агросервис хизмати кўрсатувчи субъектларнинг моддий-техника ва молиявий ресурслар таъминоти, малакали кадрларнинг етишмаслиги, хизмат сифатининг пастлиги ҳамда нархининг юқорилигига билан боғлиқ камчиликлар ва номутаносибликлар;

- кишлоқ хўжалиги корхоналари тўлов қобилиятининг нисбатан пастлиги;

- АХБи субъектлари фаолиятини тартибга солувчи меъёрий-хукукий хужжатларнинг бозор тамойилларига тўлик мос келмасслиги;

- агросервис хизматлари кўрсатувчи субъектларнинг худудий хусусиятлари ҳамда талаб ва таклифдан келиб чиқсан ҳолда оптимал жойлаштирилмаганлиги;

- АХБи иштирокчилари ўртасида тўлақонли рақобат муҳитининг мавжуд эмаслиги.

Кишлоқ хўжалигидаги агросервис хизматлари кўрсатишнинг энг муҳим ўзига хос хусусияти соҳадаги мавсумийлик билан боғлиқ бўлган талабнинг йил давомида ўзгариб туришидир. Мавсумийлик эса қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг агротехнологик жараёнлари билан боғлиқ бўлиб, унинг маълум турларига талаб юқори бўлиб, ўз вақтида талабнинг қондирилиши ижобий натижаларга олиб келади. Бироқ, хизмат кўрсатишда йўл қўйилган кечикиш ёки камчиликлар салбий натижада олиб келади. Шунинг учун ҳам АХБида ушбу жараён жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, иштирокчиларнинг молиявий барқарорлигига боғлиқ бўлади.

Тахлилларимиз натижалари ҳам АХБининг самарали фаолияти аввалом-бор унинг субъектларининг молиявий таъминланганлик даражасига боғлиқлигини кўрсагмокда. Шундан келиб чиқсан ҳолда, агросервис хизматлари субъектларини молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлашнинг иқтисодий механизмини такомиллаштириш учун, муаллиф фикрича, бир катор хукукий, ташкилий, иқтисодий чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши ва қуйидаги йўналишларда амалга оширилмоғи лозим:

- агросервис хизмати кўрсатувчи субъектлар фаолиятини тартибга солувчи қонун хужжатларида уларнинг иқтисодий эркинлиги ва молиявий барқарорлигини таъминлашнинг хукукий асосларини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалигидаги агросервис хизматлари кўрсатувчи ҳар бир худуднинг шарт-шароитидан келиб чиқсан ҳолда, молиявий қўллаб - қувватлаш ва кредит ресурслари билан таъминлаш масалалари тўлик акс этган мақсадли Давлат дастури ишлаб чиқиш;

- худудларнинг табиий-экологик шароитида келиб чиқсан ҳолда, шароити оғир худудлардаги агросервис хизмати субъект-

ларига давлат бюджетидан дотация ва субсидиялар ажратиш механизмини ишлаб чиқиши ва амалиётта жорий этиш;

- АХБ субъектларини кадрлар билан таъминлаш ва мунтазам равиша уларнинг малакасини ошириш тадбирларини молиялантириш тизимини шакллантириш ва ривожлантириш;

- ишлаб чиқариш ва агросервис хизматлари кўрсатувчи субъектлар учун керакли янги техника ва технологияларни олиб келиш ва жорий қилишни молиявий кўллаб-куватлаш;

- давлат эҳтиёжи учун этиштирадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи фермер хўжалисларининг тўлов қобилиятини ошириш учун давлат буюртмаси механизмини такомиллантириш ҳамда уларга агросервис хизмати кўрсатувчиларга молиявий ресурслар таъминотида имтиёзлар тизимини шакллантириш;

- агросервис хизматлари кўрсатувчи субъектлар фаолиятини ривожлантириш учун хусусий шахслар маблағларини, ички ва хорижий инновацияларни жалб қилиш учун қулай ҳукукий ва ташкилий-иктисодий шароит яратиш;

- АХБ иштирокчилари ўртасида ва уларнинг хизматларидан фойдаланувчи асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар-фермер ва дехкон хўжаликлари ҳамда бошқа субъектлар ўртасидаги шартнома муносабатларини такомиллантириш, тўловларни ўз вақтида амалга ошириш.

Ушбу тавсия этилаётган чора-тадбирлар тизими мажмуавий характерга эга ва уларни амалга ошириш бир-бирига узвий боғлиқ бўлиб, АХБнинг барча иштирокчиларининг фаол қатнашишларини тақозо этади. Щунинг учун ҳам ушбу жараёнда устуворлик, авваламбор, давлат томонидан кўллаб-куватлаш механизмлари ва қулай муҳит яратиш чораларини амалиётта оқилона татбиқ этишга боғлиқдир. Зотан, бизнингча, ўтиш даври иқтисодиётiga мансуб республикамиз шароитида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига агросервис хизмат кўрсатувчи субъектларни ташкил этиш ва уларни молиявий кўллаб-куватлаш чора-тадбирлари ҳукумат миқёсида қабул қилинган мақсадли ва манзилли Давлат дастури асосида изчил амалга оширилиши муҳим рол ўйнайди.

Мазкур дастурда, аввало табиий шароити оғир, ишчи кучи кам, автомобил йўллари ва бошқа коммуникация шохобчалари етарли даражада ривожланмаган, вилоят ва туман марказларидан

узоқда жойланған ҳудудларда уларни ташкил этишни молиялаштиришга алоҳида эътибор бериш лозим бўлади. Дастурда бундай ҳудудларда инфратузилма шохобчаларини ташкил этиш учун юридик ва хусусий шахсларга узоқ муддатли имтиёзли кредитлар бериш, улар фаолиятининг дастлабки 5 йили давомида ҳар хил соликлардан озод қилиш, айланма маблағ учун қайтариб олмаслик шарти билан асбоб-ускуналар олиб келишда божхона тўловларидан озод қилиш, айнан мана шу мақсад учун имтиёзли кредитлар бериш, янги технологиялар билаш ишлашга ўрганиш учун мутахассисларни хорижий мамлакатларда билим олиш ва малака оширишини бевосита давлат томонидан молиявий қўллаб-куватлаш лозим.

Агросервис хизматларини ташкил этиш ва улар фаолиятини йўлга қўйишда давлат томонидан ажратиладиган маблағлар етарли бўлмаслигидан келиб чиқсан ҳолда, ҳукумат томонидан уларни ривожлантириш учун ички ҳамда хорижий инновацияларни жалб қилиш учун қулай шароит яратилиши лозим. Ушбу соҳани ривожлантиришга хусусий шахслар маблағларини жалб қилиш учун сарфланган инновацияларнинг қайтарилиши давлат томонидан кафолатланиши, ушбу соҳа учун инновация сарфлаган корхоналарга солик бўйича имтиёзлар бериш мақсадга мувофиқ.

Агросервис хизматини ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири улар хизматидан фойдаланувчи қишлоқ хўжалик корхоналарининг молиявий барқарорлиги ва уларнинг агросервис хизматидан фойдаланиш имкониятининг кенгайишидир. Қишлоқ хўжалик корхоналари молиявий имкониятларининг кенгайиши учун эса давлат эҳтиёжи учун сотиб олинаётган пахта ва ғалла учун давлат томонидан мақбул харид нархларининг белгиланишидир. Яъни, қишлоқ хўжалик корхонаси фойда билан ишлаган шароитдагина унинг турли хил хизматлардан фойдаланиш имконияти кенгаяди ва бунинг натижасида инфратузилма шохобчалари ҳам ривожланиб боради. Ҳисоб-китобларга караганда, пахта харид нархининг 5 фоизга оширилиши паҳтачилик билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш рентабеллигининг 2 фоиз ошишига олиб келади.

Агросервис хизматлари субъектлари фаолиятининг барқарор ривожланишида ўзаро тўловлар механизми муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли давлат эҳтиёjlари учун сотиб олинган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун тўловларнинг ўз вактида амалга оши-

рилишини тъминлаши лозим. Бу, ҳам қишлоқ хўжалик корхоналари, ҳам агросервиснинг молиявий-иктисодий ҳолатининг яхшиланишида мустаҳкам омил бўлиб хизмат қиласди

Бугунги кунда агросервис корхоналари хизматларининг тўлови ва шартнома муносабатларининг пировард мақсадларини амалга ошириш учун, энг аввало, қишлоқ хўжалигида фермерлар фаолиятини кредитлашнинг ҳукуқий-иктисодий асосларини таҳлил қилиш натижасида ички имкониятларни излаб топиш зарур. Зоро, агросервис хизматлари бозоридаги ўзаро муносабатлар тизимида кредит берувчи ташкилотлар учун кредит олувчи корхонанинг (агросервис субъектлари, фермер, дехқон хўжаликлари) кредитга лаёқатлилик даражасини билиши муҳим ҳисобланади. Хориж тажрибасининг кўрсатишича, аграр соҳада кредит берувчи кредит олувчини ҳар томонлама баҳолаши лозим. Баҳолаш ишида унинг ишончлилигини белгилаб берувчи бир нечта муҳим жиҳатларга алоҳида эътибор берилади, яъни:

- кредит олувчининг шахси, унинг бизнес оламидаги мавқеи, мажбуриятларни бажаришдаги қобилияти, масъулият ва тайёрлиги;
- молиявий ишончлилиги, яъни олинган ссудани жорий тушум ёки активларни сотиш орқали қоплаш қобилияти;
- мол-мулқ, яъни капиталнинг ҳажми ва таркиби, асосий акциядорлар ёки хусусий тадбиркорнинг шахсий мол-мулки;
- кредитнинг гаров мол-мулки билан тъминланганлиги, яъни кредит олиш учун гаров сифатида кўйиладиган активлар тури ва қиймати;
- умумий шарт-шароитга ва кредит олувчининг ҳолатига таъсир қилувчи бозор конъюктураси ва бошқа ташки омиллар (масалан, солиқ конунчилигидаги ўзгаришлар ва бошқалар).

Шу билан бирга, кредит таҳлили амалиётида кенг кўлланувчи молиявий ҳисботларни батафсил ўрганиш ва коэффициентларни ҳисоблаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Умуман, бу жараёнда ҳар бир банк ўзининг ҳисоблаш ва баҳолаш услубидан фойдаланиши мақсадга мувоғикдир.

Аграр соҳа бўйича кредит шартномаларини тузишда кредит олувчи корхоналарнинг (агросервис субъектлари, фермер, дехқон хўжаликлари) класслари бўйича кредитга лаёқатлилик даражасини белгиловчи меъзонлардан фойдаланиш мумкин. Бунда, кредит ресурсларини олувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари дастлаб

ўзларининг молиявий ҳолатини мустакил баҳолашлари муҳимдир. Бу эса уларга ўзларининг кредит олишга лаёқатлилик даражасини ҳаққоний аниқлаш имконини беради. Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини белгилаб берувчи, шунингдек, узоқ ва қисқа муддатли кредитлар ҳажмини ҳисоблаш учун асос бўлувчи асосий тавсифлардан бири бу улардаги айланма ва ўз ички маблағларининг мавжудлигидир. Кредит олувчининг баланс активи унинг кредитга бўлган талабини ифодалайди, пассив эса – кредит берувчилар таклифини билдиради. Бу ердан эса кредит олувчининг талаби ва кредит таклифи учун алоҳида кредитнинг мумкин бўлган максимал ва минимал ҳажмини аниқлаш зарурлиги келиб чиқади.

Кишлок хўжалиги корхоналарининг асосий қисми учун банклар томонидан берилаётган кредитларнинг юкори фоиз ставкалари биринчи навбатда бу кредитни олишга жиддий тўсиқ бўлмоқда. Бу соҳада республикадаги асосий муаммо, аввал таъкидланганидек, кишлок хўжалик корхоналари тўлов қобилиятларининг паст даражада эканлигидир. Бунинг устига, кишлок хўжалигига фермерларига кўрсатилаётган сервис хизматлари бўйича микромолиялашга бўлган талаб тўлиқ қондирилмаётган ҳозирги даврда тижорат банклари томонидан фермер ва дехқон хўжаликларини микрокредитлашда гаров таъминотининг етарли эмаслиги ҳам муҳим муаммолардан бири бўлиб қолмокда.

Тижорат банклари томонидан кредит олувчига кўйиладиган асосий талаблардан бири кредитни ва унинг фоизини ўз вақтида қайтаришни максимал таъминлашдир. Лекин, бу талабни бажаришда республикамиз кишлок жойларида банк муассасалари шоҳобчаларининг кенг ташкил этилмаганлиги, кредитни расмийлаштириш жараёнларининг мураккаблиги сабабли маълум қийинчиликлар тугилмоқда. Шунингдек, улардан ташқари тижорат банклари ҳам дехқон хўжаликларига унчалик катта бўлмаган кредит микдорини бериш учун катта харажатлар қилиши зарурлиги, кишлок хўжалигига маҳсулот этиштиришнинг юкори таваккалчиликка асосланганлиги, суғурта тизимининг етарли даражада ривожланмаганлиги, дехқон хўжаликларининг кўпчилиги юридик шахс мақоми олмасдан фаолият юритаётганлиги, уларга ишончнинг камлиги, уларнинг реал иқтисодий ҳолатини баҳолаш қийинлиги, баъзи ҳолларда эса банкларда агробизнес соҳасидаги мутахассисларнинг этишмаслиги каби сабаблар ҳам кредит ресурслари олиш ва улардан самарли

фойдаланишга маълум даражада салбий таъсир кўрсатмоқда. Ваҳоланки, масалан, дехқон хўжаликлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда мини техника ва технологиялар зарурлиги микролизинг хизматларини ташкил этиш ва ривожлантиришга катта эҳтиёж борлигидан далолат бермокда.

Шу боисдан ҳам, муаллиф фикрича, АҲБда жаҳон тажрибасида қўлланилаётган микрокредитлаш усулларидан фойдаланиш мақсадга мувоғиқ. Бугунги кунда жаҳон амалиётида микрокредитлашнинг бир қатор усуллари мавжуд. Бундай усуллар жумласига грух бўлиб микрокредитлаш ва қишлоқ кредит кооперативини киритиш мумкин. Жумладан, аграр соҳада грух бўлиб микрокредитлаш усулини қўллашнинг жуда катта афзаллик ва ички имкониятлари мавжуд. Бу усулда молиявий маблағга эҳтиёж сезган қишлоқ хўжалиги корхоналари учун (фермер, дехқон хўжаликлари) ўз ишлаб чиқариш фаолиятларини грух бўлиб микрокредитлаш имконияти вужудга келади. Грух бўлиб кредитлаш механизмига биноан банк ходимлари томонидан бажариладиган вазифалар кредит грухси зиммасига юкланди. Унинг шаклланиши эса микрокредит ташкилоти ходимининг ташаббусига кўра юз беради.

Грух, биринчидан, мижозларни ўзи текширади ва таркибига ким кириши мумкинлигини ўзи ҳал этади, иккинчидан, грух аъзоларининг кредитни қайтариш имкониятларини баҳолайди, учинчидан, кредитлашни босқичма-босқич ўзининг ички маблағлари ҳисобидан унча катта бўлмаган миқдорда қарз беришдан бошлайди ва ўз фаолиятини аста-секин кенгайтириш чораларини кўриб боради, тўртинчидан, қарз муддати бузилса ёки тўланмаса грух қарздорни то ўз қарзини тамоман узмагунича навбатдаги кредитни олиш имкониятидан маҳрум этади ва бошқа ўз ваколати доирасидаги вазифаларни бажаради.

Бу усулнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

- кенг қамровлиги, зеро гаров асосида кафолатлаш ўрнига грух бўлиб кафолатлаш механизмидан фойдаланиш микромолиялаш ташкилотларига ўз хизматларини, юқорида таъкидланганидек, гаров таъминотини толиш қийин бўлган тадбиркорларга (дехқон хўжаликлари ва бошқалар) кўрсатиш имконини беради;

- кредит грухси аъзолари ўзлари устидан назоратни ўзлари таъминлайди, чунки грух аъзолари бир бирини яхши танигани учун бу назорат одатда самарали кечади;

- иш юритиш учун кам сарф-харажат қилинади, зотан бу гурх кредит бериш жараёни (кредит гурхини шакллантириш, ўрганиш ва мониторинг юритиш)да маъмурий ишларнинг бир қисмини ўз зиммасига олади.

Гурх бўлиб микрокредитлаш усулидан жаҳондаги кўпгина микрокредит ташкилотлари фойдаланиб келмоқда.

Навбатдаги микрокредитлаш шаклларидан бири қишлоқ кредит конеративлари ҳисобланади. Қишлоқ кредит кооперативи бу қишлоқ жойларида истеъкомат килаётган ёки фаолият кўрсатаётган жисмоний ва юридик шахсларнинг биргаликда жамғармаларни ташкил этиш ва ўзаро қарз (кредит) бериш мақсадидаги ихтиёрий бирлашмасидир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиши туричилар (фермер ва дехқон хўжаликлари), қайта ишловчи корхоналар, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлган бошқа ташкилотлар, кичик тадбиркорлар ҳамда кредит ресурсларини шакллантиришда ўз улуши билан иштирок этадиган жисмоний шахслар қишлоқ кредит конеративи аъзолари бўлиши мумкин. Қишлоқ кредит кооперативининг банкдан фарқи шундаки, унда ҳар бир аъзо ўз фикрини эркин ифода этиши ва қарорларга бевосита ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Кооперативнинг энг юқори органи аъзоларнинг умумий йигилиши ҳисобланади. Унга кўра ҳар бир аъзо кооперативдаги пай улуши қанча бўлишидан қатъий назар бир овозга эга бўлади.

Шундай қилиб, юқоридаги усуллардан фойдаланган ҳолда фермер ва дехқон хўжаликларини микромолиялашни йўлга кўйиш уларнинг агросервис хизматларидан фойдаланиш даражасини оширади ва молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини қондиришга ёрдам беради.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил ишлами учун саволлар

1. Агросервис хизматлари тизимида иқтисодий муносабатлар нималардан иборат?
2. Агросервис иқтисодиётида иқтисодий муносабатлар тизимига таъриф беринг?

3. Қишлоқ хўжалигига моддий техника ресурсларини таъминотини амалга оширишдаги иқтисодий алоқалар нималардан иборат?
4. Агросервисни молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлашдаги иқтисодий муносабатлар механизмининг моҳиятини тушунтириб беринг?
5. Агросервис иқтисодиётида иқтисодий муносабатлар тизимини такомиллаштиришнинг асосий йўллари нималардан иборат?

Калитли сўзлар

Иқтисодий муносабатлар, агросервисда иқтисодий муносабатлар тизими, моддий техника ресурслари таъминоти, иқтисодий алоқалар, агросервисни молиялаштириш, агросервисни кредит ресурслари билан таъминлаш.

19-мавзу. ДЕҲҚОНЧИЛИКДА КЎРСАТИЛАДИГАН АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИ: МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ, ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ

РЕЖА:

- 1. Дехқончиликда агросервиснинг заруряти, моҳияти ва турлари.**
- 2. Дехқончилик тармоқларида агросервисни ривожлантиришнинг йўналишлари.**
- 3. Дехқончиликда агросервис кластери самарадорлиги.**

1. Дехқончиликда агросервиснинг заруряти, моҳияти ва турлари

Бугунги кунда республикамизнинг иқтисодий ривожланиши ва экспорт салоҳиятини оширишда муҳим ўрин тутадиган ва агросаноат мажмуининг белгиловчи тармоқларидан ҳисобланган дехқончиликда модернизациялаш ва диверсификациялаш жараёнларини жадал ташкил қилиш ҳамда дехқончилик маданиятини юксалтириш устувор вазифалар сифатида ҳал этишни тақозо этади. Зоро, республикамиз Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, «Дехқончилик секторини ривожлантириш муаммолари Ўзбекистоннинг бозорга ўтиш стратегиясида ҳал қилувчи муаммоларданdir»²⁰⁷, шундай экан «...дехқон бой бўлмас экан, ишчи ҳам, зиёли ҳам тўқ бўлиши мумкин эмас, ҳалқимизнинг ҳаётини, келажагини фаровон қилиб бўлмайди»²⁰⁸.

Зотан, республика қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлмиш дехқончиликни таракқий эттириш, энг аввало, унинг аграр соҳадаги иқтисодий мавқеи ва аҳамияти билан белгиланади. Республикамиз дехқончилигининг асосий маҳсулотлари ҳисобланган пахта ва ғаллага давлат буюртмасининг ўзига хос тартиб ва шартларда белгиланиши ўсиб бораётган республика аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига, саноатни эса маҳаллий хом ашёга бўлган талабини қондиришда ниҳоятда муҳимдир.

Айниқса, кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги тармоғида ҳам муҳим ижобий натижалар кўлга киритилиб, 2010 йилда 2009 йилга

²⁰⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ишвоҳотларни чуқурлашириш йўлида.-Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б. 24.

²⁰⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақиликса эрзинчи остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 440.

нисбатан 6,8 фоиз ўсишга эришилгани ҳолда асосий тармокларидан ҳисобланган пахтачилик ва ғаллачиликда маҳсулот етиштириш мос равишда - пахта хом ашёси 3428,7 минг тонна, дон эса 6966,5 минг тоннани ташкил этган. Шунингдек, Давлат статистика кўмитаси маълумотларига кўра 2009 йил 1 январ ҳолатига қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркибида картошка (117,7 %), полиз маҳсулотлари (116,8%), сабзавотлар (111,7%) етиштириш нисбатан сезиларли даражада ўстган бўлса, факат узум ўтган йилга таққослаганда 89,9 % даржасида ишлаб чиқарилган.

Айниқса, дехқончиликда фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши сезиларли ошган. 2009 йил якунлари маълумотларига кўра мамлакатимизда пахта хом ашёсининг 99,2% ва ғалланинг 81,4%и, картошканинг 18,1%и, сабзавотнинг 35,2%и фермер хўжаликлида ишлаб чиқарилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунишининг З-моддасига киритилган ўзгартириш асосида (2009 йил 25 декабр) фермер хўжаликлари республика қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий субъекти, деб эътироф этилди.

Маълумки, кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги асосий хўжалик юритувчи ҳисобланган фермер хўжаликларининг ер майдонлари оптималлаштирилиб, «уларга 4 млн. 390 минг гектар ёки битта фермер хўжалигига ўртacha 92,0 гектар ер майдони узок муддатга ижарага берилди»²⁰⁹.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги ва унинг дехқончилик тармоғида эркин бозор иқтисодиёти муносабатлари таъсирида асосий дехқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми таҳлил қилинаётган кейинги йилларда (1990-2010 йй.) кескин ўзгарган. Агар 2010 йилда 1990 йилга нисбатан дон етиштириш 4,0 марта га яқин, картошка ишлаб чиқариш 5,0 марта, сабзавотлар 223,3 %, мевалар ва резаворлар 2,6 марта ошган бўлса, гўза майдонларининг қисқартирилиши ва пахта монокультурасига барҳам берилиши натижасида таҳлил қилинаётган йилларда пахта хом ашёси етиштириш ҳажми 32,2 % га камайган.

²⁰⁹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг "Жаҳон молияти-иктисодий инварози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари" номидагарини ўргакош бўйича кўзланма-Т.: Иқтисодиёт, 2009.-Б. 45.

Шунингдек, шоли етиштириш кўп сув талаб қилиши ва шу даврларда қисман бўлсада сув такчиллигининг вужудга келини сабабли шоли майдонлари 50,3 % гача қисқартирилди.

Айниқса, асосий стратегик экин – пахта етиштириш жараёни даги барча ишларни, жумладан, гўзани ягоналаш, суғориш, ҳосилни механизмлар билан йигиштириб олиш каби сермехнат ишларни механизациялаштирмасдан туриб, меҳнат унумдорлигини кескин ошириш, маҳсулот бирлигига меҳнат хаки сарфини камайтириш асло мумкин эмас²¹⁰ лиги илмий асослаб берилди.

Тадқиқот жараёнида олинган хulosаларга таянган ҳолда шунинг алоҳида қайд этиш лозимки, мамлакатимиз иқтисодиётини модернизациялаш жараёнида қишлоқ хўжалигининг асосий ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган дехқончилик тармоғининг истиқболдаги таракқиётини белгилаб берувчи муҳим йўналишлардан биря агросервис хизматларини ривожлантиришdir.

Аграр соҳада сервис хизматини ривожлантиришда ҳукуматимиз томонидан чиқарилган ҳукукий-меърий хужжатлар алоҳида аҳамият касб этмокда. Жумладан, аграр соҳадаги иқтисодий ислоҳотларни ривожлантириш талабидан келиб чиқсан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 6 октябрдаги Ф-3077-сонли «Фермер хўжаликлари фаолиятини юритишида ер участкалари микдорини мақбуллаштириш чораларини кўриши юзасидан тақлифлар ишлаб чиқин бўйича маҳсус комиссия ташкил этиш тўғрисида»ги ҳамда 2009 йил 22 октябрдаги 3287-сонли «Фермер хўжаликлари тасарруфидаги ер участкалари майдонларини янада мақбуллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармойишларини таъкидлаш мумкин. Бу ҳукукий-меърий хужжатларда белгилаб берилган вазифаларни ҳал этиш тадбирларини ҳайтга изчил татбиқ этиш аграр соҳада аҳолини иш билан таъминлаш, қишлоқда тадбиркорликни ривожлантириш ва хўжалик юритувчи субъектлар сонини мақбуллаштириш, шунингдек, аграр соҳада эркин иқтисодиётни шаклантиришга жуда катта ёрдам бермокда.

Шунингдек, республикамиз Президентининг «Ўзбекистон Республикасида 2006–2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (2006 йил 17 апрел) қарори қишлоқда хизмат кўрса-

²¹⁰ Мирзаев К., Муртазаев О., Ахроров Ф. Рентабелликни ошириш мумкини?// Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. №5. Тошкент.1999. -Б. 17.

тиш тизимиини янада көнгайтириш ва диверсификациялаш жараёнини чуқурлаштиришда мухим ахамиятта эга бўлди. Бу қарор қишлоқда бозор инфраструктурасини ривожлантириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жуда катта имкон яратди.

Қишлоқ хўжалиги, айниқса, унинг дехқончилик тармоғига мос агросервис хизматлари бозорини шакллантириш ва такомиллаштириш бугунги кундаги республика аграр соҳаси олдида турган долзарб вазифалардан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, хусусан, дехқончилик тармоғига кўрсатилаётган агросервис хизматларининг асосий турларини санаб ўтиш мақсадга мувофиқ ва улар, бизнинг фикримизча, куйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

- фермер ва дехқон хўжаликларига кўрсатилаётган ММТП хизматлари;
- СИУ (сув истеъмолчилари уюшмаси) хизматлари;
- ЁММ сотиш хизматлари;
- уруғчилик хизматлари;
- минибанк хизматлари;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш хизмати;
- агрокимё ва минерал ўғит таъминоти хизматлари;
- ахборот – консалтинг хизматлари ва бошқалардан иборат.

Дехқончиликда бугунги кунда шакланаётган агросервис хизматлар бозоридаги қишлоқ хўжалик корхоналари учун кўрсатилаётган агросервис хизматларини ўзига хос мухим хусусиятлари ва йўналишлари бўйича турларга ажратиш мақсадга мувофиқdir.

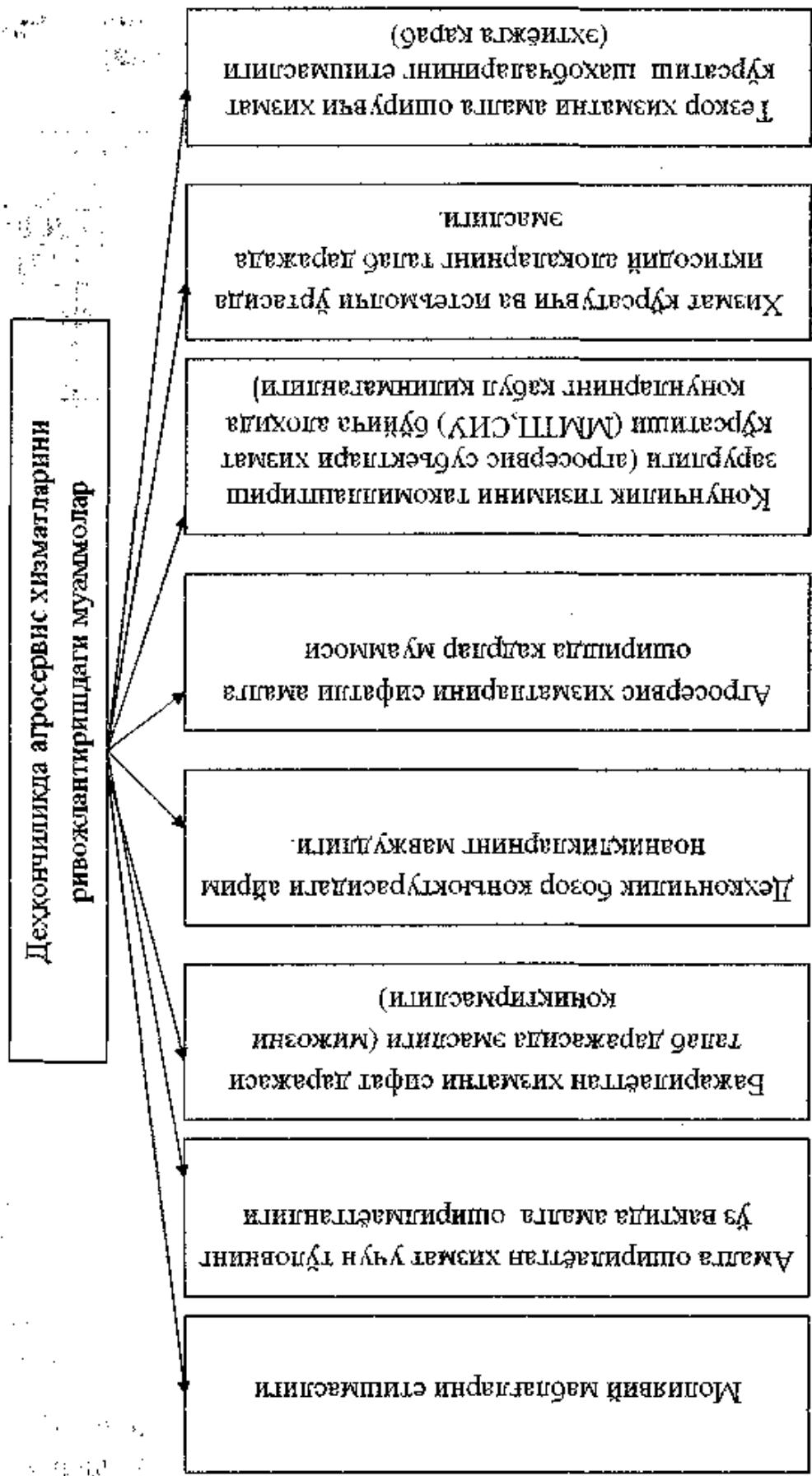
Жумладан, биринчидан, техник хизмат кўрсатиш йўналишлари, иккинчидан, ресурслар таъминоти билан боғлиқ хизматлар ва учинчидан, дехқончиликда молиявий маблағлар ва иқтисодий ахборотлар билан таъминлаш хизматларини ривожлантиришдан иборат.

Юкорида таъкидлаб ўтилган барча хизмат турларини самарали амалга ошириш, уларнинг сифати ва нархларини бозор талабларига мос муқобиллаштириш мақсадида республикамизда фермер ва дехқон хўжаликлариага агросервис хизматлари кўрстувчи субъектлар сонини кўпайтириш ва уларнинг дислокациясини оқилона ҳал этиш чора-тадбирларининг ҳукуматимиз томонидан ўз вақтида амалга оширилаётганлиги ўзининг яхши самарасини бермоқда. Буни 2006-2010 йилларда Самарқанд вилоятида амалга оширилган тадбирлар натижаларидан ҳам кузатиш мумкин (19.1-жадвал).

**Самарқанд вилоятида 2006-2010 йилларда дәхқончилик
соҳасига хизмат кўрсатувчи агросервис субъектлари
сонининг ўзгариши**

Хизмат кўрсатувчи корхоналар	Йиллар:				
	2006	2007	2008	2009	2010
1.ММТПлар сони	187	241	241	241	171
2.СФУлар сони	35	35	35	29	35
3.Агрокимё ва минерал ўғит со- тиш шохобчалари	76	91	91	84	84
4.Ёнитги-мойлаш материаллари сотиш шохобчалари	96	105	118	121	121
5.Ахборот таъминот ва консалтинг хизмати шохобчалари	16	17	17	17	17
6.Минибанклар	71	71	130	202	230
7.Кишлоқ хўжалик маҳсулотлари- ни сотиш шохобчалари	55	60	60	60	53
8.Транспорт хизмати кўрсатиш шохобчаси	14	16	16	16	16
9.Тара ва идиш таъминоти хиз- мати	9	9	9	9	9
10.Агрофирмалар	10	10	10	10	80

Республикамизда қишлоқ хўжалиги субъектлари - фермер ва дәхқон хўжаликтарига кўрсатилаётган агросервис хизматлари ривожланиши бир қатор тўсиқ ва муаммоларга дуч келмоқда. Чунки бутунги аграр соҳасида иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш ҳамда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида бошқа соҳалар каби хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам чукур таркибий ўзгаришлар бундай тўсиқ ва муаммоларни бартараф этишини тақозо этмоқда. Шу сабабли қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи ҳисобланган дәхқончиликда агросервис хизматларини ривожлантириш бўйича бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб улар хизмат кўрсатишнинг сифатига ҳамда дәхқончилик маҳсулот этиштиришга салбий таъсир қилмоқда (19.1.-расм).

19.1-расм. Дәхқончылда агрессервис хизматтариниң ривожланыштады мұаммалар

Зотан, агросервис субъектлари сонини ошириш ўз ўзидан ушбу соҳадаги барча муаммоларни ҳал этади деган фикрдан йирокда бўлиш лозим. Чунки республикамиз шароитида деҳқончилик тармоқларига кўрсатиладиган хизматлар самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омилларни эътиборга олмаслик салбий натижаларга олиб келиши табиийдир. Шу боисдан, бизнинг фикримизча, улар жумласига қуидагиларни киритиш мумкин:

- агросевис корхоналарининг моддий-техник базаси;
- деҳқончилик маҳсулотларига бўлган талаб (эҳтиёж)нинг жаҳон бозорида ўзгариши;
- хизмат кўрсатувчилар ўртасида ракобат муҳити;
- деҳқончилик хизматларига бўлган эҳтиёж;
- хизматлар баҳоси;
- деҳқончиликда хизмат кўрсатувчи субъект ва объектларнинг молиявий маблағлар билан таъминланганлик даражаси;
- деҳқончиликда кўрсатилаётган хизматнинг сифати ва ўз вактида амалга ошириш ҳолати;
- деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг технологик хусусиятлари;
- табиий – иқлим шарт-шароитлари ва шу кабилардан иборат.

Республикамизда бугунги кунда қишлоқ хўжалиги субъектларига кўрсатилаётган агросервис хизматларининг қандай даражада самара берәётганлигини аниқлаш долзарб вазифалардан ҳисобланади. Шу максадда қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи ҳисобланган деҳқончилик ишлаб чиқариш самарадорлигига кўрсатилаётган агросервис хизматлари таъсири ўрганилди. Такқослама таҳлилни амалга ошириш учун деҳқончиликдаги асосий ишлаб чиқариш жараёни характерловчи кўрсаткичлар бўйича агросервис субъектлари тизимили ташкил этилгунча бўлган давр – 1999-2001 йиллар (ўртача уч йиллик) билан агросервис субъектлари тизимили фаолияти амалга оширилиб турган кейинги давр – 2008-2010 йиллар (ўртача уч йиллик) кўрсаткичлари такқослаб ўрганилганда агросервис хизматлари ташкил этилган давр самарали эканлиги иқтисодий жихатдан асосланилди.

Деҳқончилик тармоғида самарали агросервис хизматлари кўрсатишни ташкил этиш натижасида ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичлари кескин ўзгарган. Республика бўйича таҳлил килинаётган 2008-2010 йилларда 1999-2001 йилларга нисбатан пах-

та етиштириш 3,7 %га, дон ишлаб чиқариш эса 86,8% га ошган. Бу даврда ушбу асосий экинларниң ҳосилдорлиги мөс равища 8,7 ва 58,0 %га күпайғанligini күришимиз мүмкін. Шунингдек, таҳлил қилинаётгандай йилларда маҳсулот бирлиги (1 центнер) ҳисобига түғри келадиган соғ фойда пахта бүйича 44315,1 сүмга, дончиликда эса 43277,2 сүмга ошгани ҳолда ишлаб чиқариш рентабеллиги мөс равища пахтачиликда 34,0 ва дончиликда эса 21,8 пунктга күпайған.

Демак, юқоридагилардан келиб чиқиб шундай хulosаса қилиш мүмкінки, республикамыз қишлоқ хұжалиғи ва унинг асосий тармоғи деҳқончиликда бозор талаби ва таклифи асосида сифатли маҳсулот етиштириш фермер ва деҳқон хұжаликлариға хизмат күрсатувчи агросервис хизматлари бозорини шакллантиришни тақозо этади. Деҳқончилик маҳсулотлари ва агросервис хизматлари бозори бу бозор иқтисодиети шароитида истеъмолчилар талаб ва таклифи асосида шаклланувчи ҳамда уни амалга оширувчи, деҳқончилик маҳсулотлари билан боғлиқ әхтиёжларни қондирувчи, замонавий техника ва технологияга асосланған юқори даромад келтирүвчи, истеъмолчи ва хизмат күрсатувчилар үргасидаги муносабатларни мувофиқлаштирувчи ва тартибга солувчи механизмдир.

2. Деҳқончилик тармоқларида агросервисни ривожлантиришнинг йұналишлари

Республикамызда мустақиллик йилларида қишлоқ хұжалигини ва унинг алохіда олинған асосий тармоқларини ривожлантириш борасыда иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш натижасыда қишлоқ хұжалиғи маҳсулотлари мөкдори доимий равища үсиши таъминланди. Статистик таҳлиллар шуни күрсатмоқдаки, агар 2000 йилда мамлакатимиз ялни ички маҳсулотида қишлоқ хұжалигининг улуши 30,1% ташкил этгани ҳолда, 2011 йилда эса бу күрсаткич 17,1%дан иборат бўлган. Хусусан, 1990-2011 йилларда дон етиштириш 3,7 баробарга яқин, картошка 5,0 баробар, сабзавот 2,2 баробар ошди. Шу билан бирга, мамлакатимиз бүйича бу даврда асосий деҳқончилик маҳсулотлари ҳосилдорлигини оширишга эришияди, жумладан, пахта ҳосилдорлиги 1990 йилда 22,6 ц./га дан, 2010 йилда 25,6 ц./га га, дон экинлари мөс равища 20,2 ц./га дан 44,2 ц./га га, картошка 80,0 ц./га дан 194,9 ц./га га, сабзавотлар 192,0 ц./га дан 252,5 ц./га га ошганлигини күришимиз мүмкін. Аграр соҳада амалга

оширилган бундай иқтисодий ислоҳотларнинг самараси сифатида республикамиз бўйича 2011 йилда 6,8 млн. тонна ғалла, 3,5 млн. тонна пахта, 8,2 млн тонна сабзавот ва полиз, 3 млн тонна боғдорчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга эришилди.

Бугунги кунда республикамиз аграр соҳасини кейинги таракқиёти тармоқлар ичida етакчи мавқега эга бўлган дехкончилик тармоғида агрорсервисни алоҳида олинган тармоқлар миқёсида (пахтачилик, ғаллачилик ва бошқалар) ривожлантиришни тақозо этади.

Республикамиз Президенти И.Каримов таъкидлаганидек «хизматлар ва сервис соҳасининг жорий йилда кескин ўсиши... қишлоқ жойларида бу соҳани янада кенгайтириш учун ҳали-бери фойдаланилмаётган катта имкониятлар мавжудлигини кўрсатмоқда»²¹¹ Алоҳида эътироф этиш ўринлики, "...2012 йилда Ўзбекистонда деярли барча қишлоқ хўжалиги экинлири- ғалла, пахта, сабзавот, полиз экинлари ва узумдан юқори ҳосил олиниди. Мамлакатимиз дехконлари мўл ҳосил етиштиришди – 3 миллион 460 минг тоннадан ортиқ пахта, 7 миллион 500 минг тонна ғалла...йигиб териб олиниди"²¹².

Юкоридаги иқтисодий кўрсаткичларни таҳлил этиш асосида олинган хулосаларга асосланган ҳолда республикамизда дехкончилик тармоқларига кўрсатилаётган агрорсервис хизмат турлари ва уларнинг ўзаро алоқадорлик жиҳатларини кўйидагича туркумлаш мумкин, (19.2-расм).

Республикамиз дехкончилигига агрорсервисни шакллантиришни тармоқлар тизимида ўрганиш ва уни узлуксиз ривожлантириш зарурияти кўйидагиларда ўз аксини топади. Биринчидан, қишлоқ хўжалигидаги тармоқларни ўзига хос хусусиятга эга эканлигини ҳисобга олиб пахтачиликда зарур бўлган айrim хизматлар (масалан, чеканка қилиш) ғаллачилик тармоғига зарур эмас, ёки жуда кам микдорда (масалан қатор ораларида ишлов бериш хизмати) керак бўлади. Бундай ҳолатлар эса пахтачилик ва галлачиликка ихтисослашган хўжаликларга алоҳида олинган агрорсервис тузилмаларини бўлишини тақозо этади. Иккинчидан, тармоқларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб бир турдаги агрорсервис хизматлари турли даврларда агротехник жараёнларда зарур бўлади.

²¹¹ Каримов И.А. 2012 йил ватанимиз таракқиётини инги босқичта кўтарадиган йил бўлади // Ўзбекистон Овози, 2012 йил 21 январь.

²¹² Каримов И.А. Боғ маҳсадибак- кент кулақлари ислоҳотлар ва модернизациялаш йўлини капитит билан давом этириш // Халқ сўзи, 2013 йил 19 январь.

Масалан пахтачиликда ғүзани сугорища 3-4 марта сугориш, июн-август ойлари амалга оширилса, ғаллачиликда эса бу жараён 1-2 марта – апрел-май ойлари амалга оширилади.

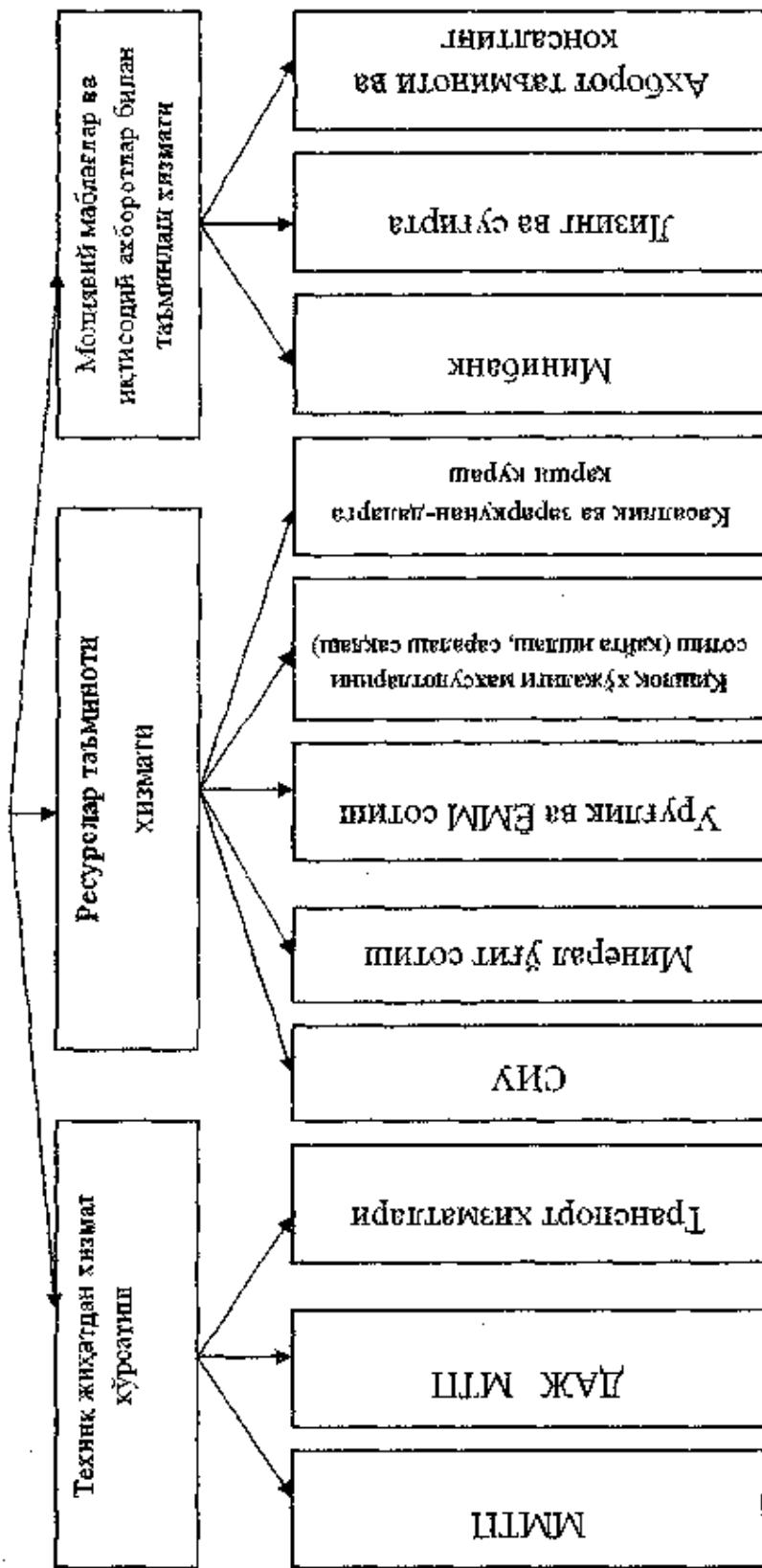
Пахтачиликда агросервис Бизга мәдениеттегі мамлакатимиз аграр соҳасыда пахтачилик етакчи тармоқ ҳамда мамлакатимиз иқтисодий курдатини мустаҳкамлашда мұхым стратегик хом ашё билан таъминловчы соха хисобланади. Шу сабабли бундай тармокдаги агросервис хизматларини ривожлантириш тақозо этилиб у куйидагилар билан асосланади:

Жумладан, пахта хом ашёси етиштириш билан боғлик агросервис хизматларини ривожлантиришни йўлга қўйиш ва бунда, айниқса, ғўза экинини экишга тайёрлаш, уни экиш, сугориш, минерал ва органик ўғитлар билан таъминлаш, хосилини йиғиштириб олиш, зарур техника таъминоти етиштирилган маҳсулотни бозорда сотиш ва бошқа шу каби жараёнлар билан боғлик сервис хизматларини амалга оширувчи агросервис тузилмаларини шакллантириш зарур бўлади. Шундай экан пахтачиликда агросервисни ривожлантириш уни кўп қиррали агротехнологик жараёнлар билан боғланганлиги билан изоҳланади.

Алоҳида таъкидлаш зарурки, бугунги кунда пахта етиштирища бир қатор кўп кул меҳнати билан бажариладиган сермехнат ишларни агросервис субъектлари томонидан машина механизmlар ёрдамида амалга ошириш имконияти яратилади. Бундай хизматларни амалга оширувчи ишлар жумласига, пахтачиликда ММТП агросервис субъектлари томонидан бажариладиган чигитни экиш, ғўза қатор ораларига ишлов бериш, пахта ҳосили йиғиштириб олиш каби жараёнлардаги хизматларни амалга оширадиган ишларни киритиш мумкин. Айниқса, СФУлар томонидан бажариладиган бугунги кунда мұхым агротехник тадбир сифатида ғўзани ўз вактида сугориш ҳамда етарлича сув таъминоти пахтачилик самарадорлигини оширишда мұхым ҳисобланади. Ҳисоб-китобларга кўра ўртача бир йилда ғўзани ўз вактида 4-5 марта сугорилсанына етарлича ҳосил олиш имкониятига эга бўлинади.

Пахтачиликда яна бир мұхым агротехник тадбир бу ғўзани озиқлантириш ҳисобланади. Бу жараён минерал ўғитлар билан таъминлаш хизматларини амалга оширувчи агросервис шохобчалари томонидан амалга оширилади. Тадқиқотларни кўрсатишича,

Дәхқончилк тармоктарига күрсатыладын агросервис хизмат турлары

19.2 – расм. Дәхқончилк союзига күрсатылаёттан агросервис хизмат турларининг классификацияси за уларниң үзаро болғылмак жиһаттары²¹³

²¹³ Айнаба. Мұғалефтің тарбиялық жарыпташып көтүүлөрі

1 тонна пахта хосилини етиштириш учун ўрта ҳисобда 50-60 кг азот, 15-20 кг фосфор, 50-60 кг калий сарфланиши меъёр асосида талаб этилади. Бу жараённи сифатли ва ўз вактида амалга ошириш пахтчиликда юқори иқтисодий самара беради. Пахтчилик самара-дорлигини оширишда агросервис субъектларидан уруғчилик таъминоти хизматининг алоҳида ўрни бор. Бунда пахтани маҳаллий шароитларини ҳисобга олган ҳолда республика минтақалари табиий шароитига жавоб берадиган навларни сотиб олиш ва фермерларга етказиб бериш хизматларни амалга ошириш, ушбу тармок ривожланишида алоҳида ахамият касб этади. Ҳозирги пайтда мамлакатимиз ҳудудий эҳтиёжларидан келиб чиқиб агросервис субъектлар томонидан ғўзанинг қуйидаги навларини олиб келиш ва сотиб олиш ишларини амалга оширилмоқда. Булар жумласига “Омад”, “Бухоро-102”, “Оқдарё-6”, “Бухоро-8”, “С-6581” каби навларни ўз вактида ва етарлича таъминлаш хизматларини амалга ошириш юқори иқтисодий самара беради.

Ғаллачиликда агросервис. Республикамиз макроиктисодиётида ва аграр соҳасида муҳим тармоқлардан бири ғаллачилик хисобланади. Иқтисодчи олимларнинг фикрларига кура “Ўзбекистонда 15-20 турдаги маданий ғалла экинлари 2,5-3 минг йиллардан бери экилади”²¹⁴. Республикамизда ишлаб чиқариладиган ғалланинг асосий кисми - 91,4 %ни (2011 йил) буғдой ташкил этади.

Бугунги кунда мамлакатимизда барқарор ғаллачилик самара-дорлигига эришиш учун ғалла етиштириш билан боғлиқ бўлган бир қатор агротехнологик ва агротехник тадбирларни амалга ошириш зарур булади. Бундай жараёнларни сифатли ва ўз вактида амалга ошириш эса сифатли сервис хизматлари фаолиятини йўлга қўйишни талаб этади. Булар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Ғаллачилик тармоғида ғаллани экиш, ер майдонларини тайёрлаш, хосилни йиғиштириб олиш бўйича агросервис хизматларини амалга ошириш ММТПлар томонидан олиб борилади. Мълумки, ғаллачилик самара-дорлигини оширишнинг муҳим йўлларидан бири бу ғалла хосилини ўз вактида ва қисқа муддатларда йиғиб-териб олиш хисобланади. Масалан, Республикамиз шароитида мутахассисларни фикрича кузги буғдой пишиб етилгач уни тез кунларда (8-12 кунда) ўриб-янчиб олиш зарур хисобланади. Бу эса тезкор

²¹⁴ Исмоилов А., Муртазасев О. Қашлоқ хўжалик иқтисодиёти. – Т.: Молния. 2005. - Б. 317.

механизациялашган агросервис хизматларини йўлга қўйишни тақозо этади.

Масалан, бу борада алоҳида эътироф этиш ўринлики, кейинги йилларда ғалла ўриш комбайнлари билан таъминланганлик даражаси Ўзбекистонда ҳар 1000 га ғалла майдонига 3,2та комбайн тўғри келган бўлса, бу кўрсаткич Россияда 6 та, Англияда 12 та, Германияда 20 та, Францияда 14 та ва АҚШда 16 тани ташкил қилган²¹⁵.

Ғаллачиликда СФУ хизматлари эса - ғаллани сувга бўлган талбини баркарор таъминлаш ишларини амалга оширувчи агросервис субъекти хисобланади. Бизга маълумки, Ўзбекистон шароитида кузги буғдойдан 1 тонна хосил олиш учун ўртacha 700-1000 метр куб сув сарфланиши хисобга олсак, қанчалик даражада СФУ хизматларини замонавий асосда йўлга қўйиш зарурлигини билишимиз мумкин бўлади.

Ғаллачиликда минерал ўғит таъминоти хизматларини амалга оширувчи шохобчалар хизматини йўлга қўйиш асосида ғаллага агрокимёвий ўғит етказилиши амалга оширилади. Маълумки, Ўзбекистон шароитида сугориладиган ерлардан 1 тонна буғдой олиш учун маҳаллий навларга 11-12 кг фосфор, 34-37 кг азот, 23-25 кг калий зарур бўлади. Бу эса бундай ўғитлар таъминотини тезкорлик асосида йўлга қўйиладиган агросервис хизматларини ривожлантиришни тақозо этади.

Таъкидлаш жоизки, ғаллачиликдаги бугунги кундаги энг дол зарб муаммо бу маҳаллий шароитга мос навлар билан таъминлаш хисобланади. Ушбу таъминот тизимини ғаллачиликда уругчилик таъминотини хизматларини ривожлантириш орқали йўлга қўйиш мумкин бўлади. Бугунги кунда республикамиз ғаллачилигига куйидаги ғалла навларини экиш фермерлар томонидан кенг кўламда амалга оширилмоқда. Жумладан, ғалланинг энг кўп экиладиган “Краснодар 99”, “Таня”, “Уманка”, “Салянка”, “Никония” каби навлар билан таъминлаш хизматларини йулга қўйиш шулар жумласидандир.

Бизга маълумки бугунги кунда ғаллачилик давлат буюртмасидаги маҳсулот етиштирувчи тармоқ хисобланиб етиштирилган ғалланинг 50% дан ошикроини дехкон бозорларида сотиш имконияти мавжуд. Шу сабабли ғалла маҳсулотларини сотиш хизмат-

²¹⁵ Ўша жойда, Б. 101.

лари бўйича агросервис тизимини ривожлантириш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Айниқса, бугунги кунда ғаллачиликда тезкор ахборот – консалтинг хизматларини ривожлантирмасдан, ғаллачилик самарадорлигини оширишнинг имкони йўқ. Шу сабабли мазкур агросервис хизматларини сифатли йўлга қўйилиши фермер ва дехқон хўжаликларининг зарурӣ ахборотларга эга бўлиши билан бирга турли кўринишдаги ўз вақтида ва малакали маслаҳатлар олиш имкониятига эга бўлади.

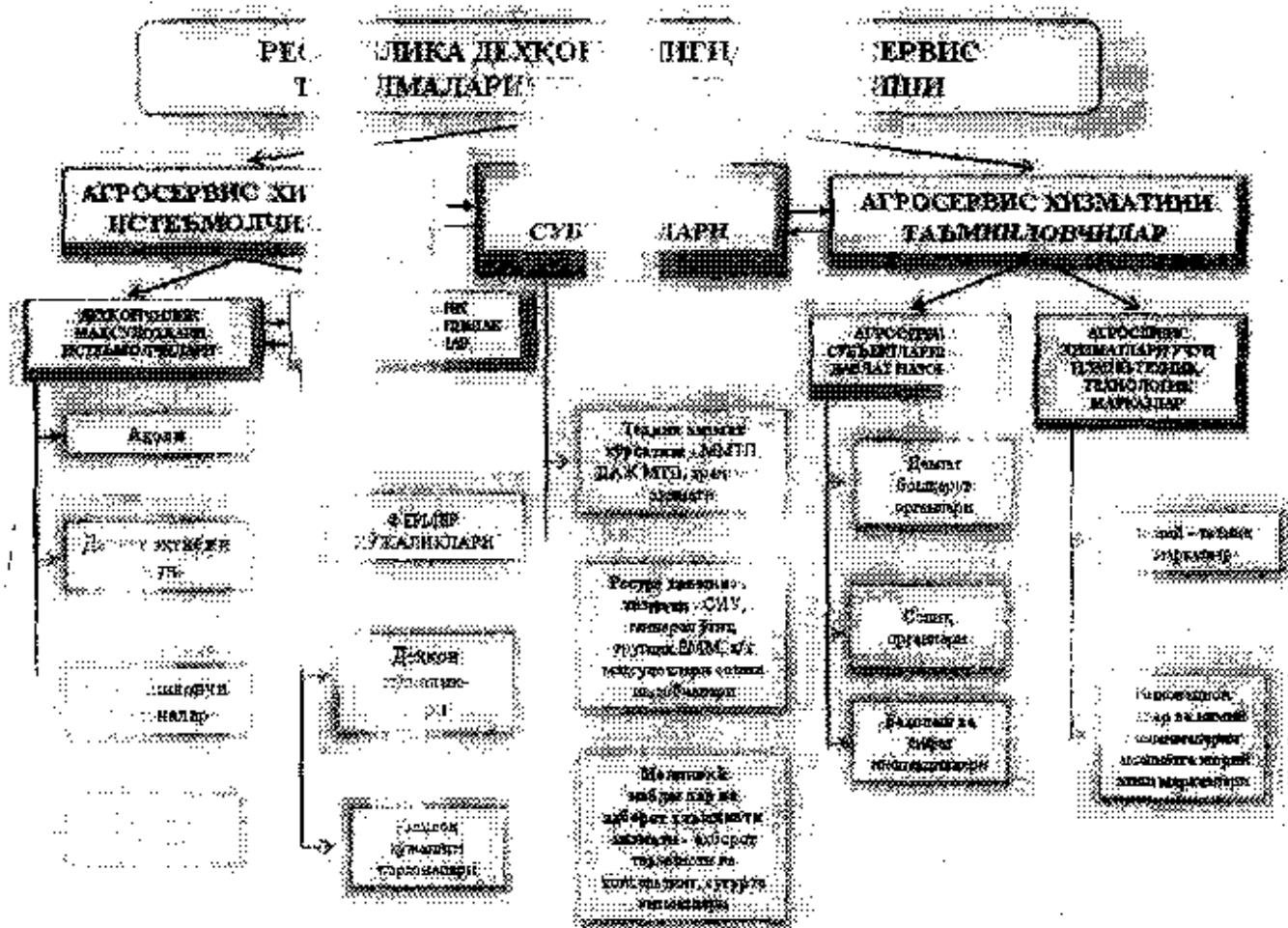
3. Дехқончиликда агросервис кластери самарадорлиги

Республикамизда агросервис хизматларини ривожлантириш жараёни, табиийки, фаолият кўрсатаётган ва янгидан ташкил этилаётган фермер хўжаликларига турли хил таъминот ва сервис хизматлари кўрсатувчи тузилмаларни ҳам устувор ривожлантиришини тақозо этади. Жумладан, 2002 йилга нисбатан 2010 йилда муқобил МТПлар сони 13,3 марта, уларда ишловчилар сони эса 30,8 марта ошган, ушбу кўрсаткичлар агрокимё ва минерал ўғит сотиш шохобчалари бўйича 7,2 ва 26,1 мартани, нефт маҳсулотларини сотиш шохобчалари бўйича 9,8 ва 19,2 мартани, СИУлар бўйича эса 12,1 ва 23,7 мартани ташкил этган. Уларнинг ҳар бирида банд бўлганлар сони ҳам мос равишда ортиб борган. Масалан, агар 2002 йилда қишлоқ хўжалигида банд бўлган бир ишчи ҳисобига 0,23 та хизмат кўрсатишида банд бўлганлар тўғри келган бўлса, 2006 йилда бу кўрсаткич 0,37 ва 2009 йилда эса 0,41 тани ташкил этиб, 2002 йилга нисбатан мос равишда 60,9 ва 78,3 % га ошган. Шу давр мобайнида қишлоқ хўжалигида банд бир ишловчи ҳисобига таъминот, савдо ва умумий овқатланиш каби соҳаларда банд бўлганлар сони, масалан, 2002 ва 2009 йилларда 0,75 ва 1,39 кишини ташкил қилиб, 85,6 % га кўпайганлигини қайд этиб ўтиш ўринлидир.

Бизга маълумки, тармоқ ва соҳаларда кўрсатилаётган хизматлар рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим йўниалишлари ва иқтисодий дастакларини аниклашда кластер ёндашуви муҳим аҳамият касб этади. Бу борада бугунги кунда бир қатор иқтисодчи олимлар илмий тадқиқотлар олиб бормоқдалар. Уларнинг фикрига кўра кластер - «жой бўйича чекланган тармоқнинг локаллаштирил-

ган таркибий қисми бўлиб»²¹⁶ у «маълум соҳа фаолиятини ташкил этишда ўзаро бир-бири билан боғланган, рақобатчи, аммо бир вактнинг ўзида ҳамкорликда фаолият юритувчи, шу соҳага ихтинослашган товарлар етказиб берувчи ва хизматларни амалга оширувчи фирмалар ҳамда географик белгиларига кўра ўзаро бир-бири билан боғланган компаниялар гурухи»²¹⁷ дан иборат.

Шундай экан, республикамиз қишлоқ хўжалигида фаолият юритаётган агросервис тузилмалари фаолиятини яхлит бир тизим асосида йўлга кўйишда кластер ёндашуви ниҳоятда аҳамиятлиdir. Биз бу борада чукур илмий тадқиқотлар олиб бориб, қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланган дехқончиликдаги мавжуд агросервис хизматларини амалга ошираётган тузилмаларни таҳлил этиш асосида яхлит бир мажмуавий имкониятларни юзага келтирувчи дехқончиликда агросервис тузилмаларининг кластер тузилишини таклиф этдик (19.3-расм).

19.3-расм. Республика деңгөнчилигидә агросервис түзилмаларининг
кластер түзилиши¹⁰⁵

²¹⁶ Воронов, А. Кластерный анализ – база управления конкурентоспособностью на макроуровне // -М.: Маркетинг, 2003, № 1(68), С. 16.

²¹⁷ Портер, М. Э. Конкуренция. Учеб. пособие: пер. с англ. – М.: Вильямс, 2000. С. 205.

Бизнинг фикримизча, таклиф этилаётган кластер тузилиши деҳқончиликда қуидаги имкониятларни яратади:

- агросервис хизматлари бозорида деҳқончиликдаги барча ресурслар (иктисодий, молиявий, интелектуал ва блар)ни жалб килиш ва барча омиллардан фойдаланиш имкониятини очиб беради;

- агросервис субъектлари ва хизматларини истеъмолчилари, назорат қилувчилар субъектлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни оширишни кўрсатиб беради;

- давлат томонидан агросервис хизматларини ривожлантириш бўйича аник механизмларни яратиш имкониятларини очиб беради;

агросервис субъектларининг хизмат кўрсатиши натижаларидан манфаатдорлигини ошириш ҳамда уларни яхлит бир тизим шаклида узлуксиз ва самарали ривожлантириш имкониятларини белгилаб беради.

Мавзуни тақрорлаш ва мустақил ишлаш учун саволлар

1. Деҳқончиликда агросервиснинг моҳияти нималардан иборат?
2. Деҳқончиликда агросервиснинг таърифини келтиrint.
3. Деҳқончиликда агросервиснинг асосий турлари нималардан иборат?
4. Деҳқончиликда агросервис самарадорлигини қандай аниqlаш мумкин?
5. Деҳқончиликда агросервис хизматларини ривожлантиришда муаммолар нималардан иборат?
6. Пахтачиликда агросервис хизматлари моҳиятини очиб беринг?
7. Фаллачиликда агросервис хизматларининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
8. Деҳқончиликда агросервис тузилмалари кластер тузилишини тушунтириб беринг?

Калитли сўзлар:

Деҳқончиликда агросервис, сув истеъмолчилари уюшмаси хизмати, ММТП хизмати, ЁММ сотиш хизмати, уругчилик хизмати, ахборот консалтинг хизмати, пахтачиликда агросервис, фаллачиликда агросервис, агросервис тузилмалари кластери.

20-мавзу. ЧОРВАЧИЛИК СОҲАСИДА КЎРСАТИЛАДИГАН АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИ: МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ, ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ

РЕЖА:

- 1. Чорвачиликда агросервис хизматларининг моҳияти, заруряти ва турлари.**
- 2. Чорвачиликда ем - ҳашак таъминоти агросервис хизматларини тавсифи.**
- 3. Наслчилик агросервис хизматларини ривожлантириш механизмлари.**
- 4. Чорвачиликда агросервисни модернизациялаш ва хизмат кўрсатишни ривожлантиришининг концептуал йўналишлари.**

1. Чорвачиликда агросервис хизматларининг моҳияти, заруряти ва турлари

Ўзбекистон иқтисодиётида ва унинг ривожланишида чорвачилик тармоғи муҳим ўрин эгаллайди. Бугунги кунда республика қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотини 40% дан ортиги²¹⁸ ушбу тармоқ ҳиссасига тўғри келади. Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида республика аҳолисининг ўсиши, ўз навбатида, чорвачилик маҳсулотларига бўлган талабнинг кўпайишига олиб келиши табиийдир. Бу эса республикада чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни муттасил кўпайтиришни талаб қиласди. Акс ҳолатда эса уларни импорт қилиш зарурати юзага келиб, бу жараён ўз навбатида иқтисодиётимизда молиявий сарфларнинг кескин ортишига олиб келади. Демак, мамлакатимизда чорвачиликнинг ривожланиши катта миқдордаги чет эл валютасини мамлакат иқтисодиёти учун тежаб қолиш ва республиканинг иқтисодий барқарорлигини таъминлайди. Шунингдек, мутахассисларнинг ҳисобларига кўра, «чорвачиликдаги самарадорликни атиги 1 % га ошириш мамлакат бўйича ўртacha 35-40 минг тонна сут, 5-8 минг тонна гўшт, 12,5-15,5 миллион дона тухумни қўшимча равишда олиш имконини беради.»²¹⁹

²¹⁸ Лерман Ц., Ўзбекистонда чорвачиликнинг барқарор ривожланиши: ҳозирги аждол ва тасвирлар. Таҳлилий тасвирнома. № 1 – Т.:UNDP, 2008. - 12 б.

²¹⁹ Ҳусанов Р.Х., Додобоев Ю.Т., Додобоев Д.Ю. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. Ўкув қўлланмаси – Т.: 2003. – Б. 740.

Мамлакатимиз Президенти ва ҳукуматининг чорвачиликни ривожлантиришга бериладётган эътибори натижасида бугунги кунда бир қатор йўналишларда ижобий натижаларга эришилди, жумладан:

1. Республикада қорамоллар сони охирги 5 йилда 2,6 млн. бошга ёки 145 фоиз кўпайиб, 8,5 млн. бошга етди. Шу жумладан шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларида 2,2 млн. бошга (138 фоиз), фермер хўжаликларида 200 минг бошга (162 фоиз) ошди;

2. Зооветеринария сервис хизматларини кенгайтириш мақсадида 791 та пунктлар ташкил этилиб, уларнинг сони 2443 тага етказилди. Шу йиллар давомида пуллик хизмат кўрсатиш даражаси 6 баробарга ошди;

3. Аҳоли қарамоғидаги чорва молларини кўпайтириш ва бандлигини ошириш мақсадида қорамоллар сотиб олиш учун охирги 4 йилда 125,6 млрд. сўм микдорида микрокредитлар ажратилди;

4. Паррандачилик фермер хўжаликлари сони охирги уч йилда 370 тага ошиб, 677 тага етказилди»²²⁰.

Чорвачилик тармоғи республикамиз аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришда алоҳида ўринни эгаллайди. Маълумки, чорвачилик маҳсулотлари оқсил ва турли витамин хамда аминокислоталарга, инсон организми учун зарур бўлган бошқа қимматли микроэлементларга бойдир. Олимларнинг илмий хулосаларига кўра инсон ўз фаолиятини олиб бориши учун зарур бўлган энергиянинг 60 фоизидан кўпрогини чорвачилик маҳсулотлари истеъмол килишдан олади ва бу нормал ҳисобланади.

Илмий манбаларга кўра, «иктисодиёти ривожланган мамлакатларда яшовчи таҳминан 20% жаҳон аҳолиси I кунда 100 гр.дан кўпроқ, иктиносидиёти кучсиз мамлакатларнинг халқлари эса 10-25 гр. чорва оқсили истеъмол қиласдилар». ²²¹ Айни пайтда, чорвачилик тармоқларининг ривожланиши дехқончиликнинг ривожи учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, узок йиллар давомида интенсив дехқончилик қилиш тупроқ унумдорлигининг

²²⁰ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучни фуқаролик жамнити барпо этиш – устувор мақсадимиздир» ҳамда «Асосий қазифалмиз – Ватанимиз тараққиёти на ҳалқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир» номли маъruzаларини Ўрганиш бўйича Ўкув-услубий мажмуа. – Т.: Иктиносидиёт. - 2010. - Б. 157-158.

²²¹ Исмониев А., Муртазаев О. Қашлоқ хўжалик иктиносидиёти. – Т.: Молия 2005.- Б. 268.

пасайишига, тупроқда гумус моддасининг камайишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида дехқончилик самарасининг пасайишига сабаб бўлади. Маълумотларга кўра, республикамиздаги тупрокларда мавжуд бўлган гумус моддаси 10-13 фоизга камайган. Бу ҳолатнинг олдини олишда чорвачиликнинг аҳамияти ниҳоятда катта. Чорвачиликдан олинадиган қўшимча маҳсулотда ўсимликларнинг ривожланиши учун зарур бўлган элементларнинг деярли барчasi учрайди. Аграр соҳа олимларининг берган илмий тавсияларига кўра ҳар бир гектар ерга йилига 15-20 тонна микдорда гўнг солиш тупрокнинг унумдорлигини ошириб, қишлоқ хўжалиги экинларидан юқори ҳосил олиш имкониятини яратади. Ўзбекистон Республикасида 4,2 млн. гектар ерга суғорилиб дехқончилик қилинишини ҳисобга олсак, ҳар йили қишлоқ хўжалиги учун 63-84 млн.тонна гўнг кераклигини ҳисоблаш қийин эмас. Бу микдордаги гўнгни етиштириш учун республика қишлоқ хўжалигига 13,0-14,5 млн. бош шартли қорамол боқилиши керак бўлади. 2010 йил маълумотлари асосида бизнинг ҳисобимизга кўра, республикада мавжуд чорва ҳайвонлари шартли қорамолга айлантирилганда уларнинг сони 11,0 млн. бошни ташкил этади. Чорвачиликнинг яна бир аҳамиятли томони шундаки, ушбу тармок қишлоқ хўжалигига аҳолини иш ўринлари билан таъминлайди ва қишлоқ аҳолисининг даромад олиш манбаларидан бири ҳисобланади.

Чорвачилик республикада жуда катта иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, уни ривожлантириш аграр ислоҳотларнинг муваффақиятини таъминлашда муҳим ижобий ролни ўйнайди ва концептуал йўналишларни белгилаб беришни тақозо этади. Ҳозирги кунда мамлакатимизда чорвачилик соҳасини ривожлантириш асосан уч йуналишда амалга оширилмоқда (20.1-расм).

Республика Президенти И.А.Каримов ва ҳукуматимизнинг олиб борган оқилона сиёсати натижасида мустақиллик йилларида чорвачиликка алоҳида эътибор берилди. Натижада чорвачиликнинг асосий қисми аҳоли тасарруфига ўтказилди. Бу жараён чорвачилик таркибининг яхшиланиши (жами қорамоллар сонида сигирлар улушкининг ортиши), ижобий табиий танланишининг юзага келиши, ем-хашак экин майдонларининг йилдан йилга қисқариб боришига карамасдан чорва озиқаси муаммосининг қисман ҳал этилишига олиб келди.

**Чорвачилик соҳасини ривожлантиришнинг
асосий йўналишлари**

1-йўниш	2-йўниш	3-йўниш
Хўжаликни арга курамаш сотиб олиши учун мизброридарни бергани	Четрдан касони молларни келитириш, чорва маҳсулотини	Мажкуд озук экинчаличи майдонларидан умуми файдалашиш, экинчар хасиятларни оларни
Турли ташаккулни кошида чорвачилик бўйича хўжаликварни таништириш	Зоевестернирга шунохтари саноатни бўйайтириш	Чора озуда маҳсулотни якеусе шахабчалир ердан юзни ва фермер хўжаликварни тагига етказиб берниш

20.1-расм. Чорвачилик соҳасини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари²²²

Буларнинг хаммаси эса, республикада чорвачиликни ривожлантиришнинг янги даврини бошлаб берди. Эндиликда чорвачиликни устун даражада дехқон хўжаликларида ривожлантириш, унинг ем-хашак базасини мустаҳкамлаш, чорва моллари зотини яхшилаш, чорвачилик билан шуғулланаётган хўжаликлар учун хизмат кўрсатиш тизимлари ишини такомиллаштириш каби чора-тадбирлар ҳамда хусусий чорва маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш энг устувор вазифалардан қилиб белгиланди.

Шунингдек, ҳукумат қарори асосида чорва молларини хусусийлаштирган ва сотиб олган шахсларга ҳар бир шартли мол бошига 0,30-0,45 гектар сугориладиган ер майдони, лалмикор ердан эса 1 гектар ер ажратиш ҳамда 10 йил муддатга имтиёзли кредитлар бериш белгиланди. Аммо, турли сабабларга кўра хусусийлаштирилган чорва моллари учун ер ажратиш ва имтиёзли кредитлар бериш тадбирлари тўлиқ охиригача етказилмасдан келмокда.

Бу борада республикамиз Президенти И.Каримов алоҳида қайд этганлариdek «масалан, чорвачилик соҳасини оладиган бўл-

²²² Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Мамлакатимизни мадденизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш-устувор мақсадымиздир” ҳамда “Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиётини ва ҳалқимиз фарозонлигини янада ўксалтиришдир” номли маърузалариниң ўрганици бўйича Ўкув-услубий мажмуа. – Тошкент: Иккисодиёт, 2010. – Б. 155.

сак, бу борада ишга солинмаган катта имкониятлар мавжудлигини таъкидлаш ўринлидир».²²³

Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг «Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорида (2006 йил 23 март) чорва молларини сонини кўпайтириш устувор вазифа қилиб белгиланди. Шу билан бирга, ушбу қарорга асосан республика хўжаликларида чорва моллари сонини кўпайтириш асосида ички истеъмол бозорини чорвачилик маҳсулотлари билан тўлдиришда катта имконият яратилган. Айниқса, ушбу қарор 2006-2010 ҳамда ундан кейинги йиллар давомида шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари сонини кўпайтиришни рағбатлантириш ва тармоқ самарадорлигини ошириш учун дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга оширишга алоҳида аҳамият касб этади.

Шунингдек, Ўзбекистон Давлат статистикаси қўмитаси маълумотларига кўра бугунги кунда, республикамизда жами 8510,8 минг қорамол мавжуд бўлиб, уларнинг 93,1 фоизи дехқон хўжаликларида, 5,8 фоизи фермер хўжаликларда, 1,1 фоизи қишлоқ хўжалиги ширкатлари ва бошқа шаклдаги қишлоқ хўжалиги корхоналарига тўғри келади. Бундан ташқари 2010 йилда республикамиз бўйича кўй ва эчкилар сони 14,4 млн. бошни, отлар 180,6 минг бошни, паррандалар 33,02 млн бошни, чучқалар 96,4 минг бошни ташкил этган (6.1 - жадвал).

Бугунги кунда ушбу тармоқда 1367 минг тоннага яқин гўшт (тирик вазнда), 5778,9 минг тонна сут, 2,8 млрд. донага яқин тухум, 24,9 минг тонна жун, 897,9 минг донага яқин қоракул тери етиштирилмоқда.

Ушбу тармоқ самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этадиган йўналиш бу чорвачиликка курсатиладиган агроСервис хизматлари хисобланади. Чорвачиликда агроСервис хизматлари тармоқ ривожида куйидаги имкониятларни вужудга келтиради:

- биринчидан, чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш учун қулай шарт - шароит вужудга келади;
- иккинчидан, аҳоли учун янги иш ўринлари яратилади;

²²³ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётимиз юксалтириш ҳалқимиз фаравонлигини оширишга хизмат қиласди // "Ishonch" газетаси, 2011 йил 22 январь.

- учинчидан, чорвачилик маҳсулотлари етиштириш харажатларини камайтириш имкониятлари яратилади;
- тўртингидан, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш, истеъмолчиларга етказиш имкониятлари кенгайтирилади ва ш.ў.

Чорвачиликда қуйидаги агросервис хизматлари кўрсатилмокда:

- хўжаликларга ем-хашак, зотли моллар сотиш бўйича хизматлар;
- зооветеринария ва сунъий урчиши хизматлари;
- чорва молларини сўйиш ва қушхона хизматлари;
- чорвачиликга кўрсатиладиган минибанклар хизматлари;
- сотиш хизматлари;
- сутни қабул қилиш ҳамда гўшт ва сутни қайта ишлаш корхоналари хизматлари ва бошқалардан иборат.

Чорвачилик соҳасида фаолият юритаётган агросервис субъектлари таҳлил қилинаётган кейинги йилларда тармок ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичларига ижобий таъсир қилган.

Юқорида санаб ўтилган чорвачилик агросервис хизматлари кўрсатувчи хўжалик юритиши субъектларининг ўзгариш динамикаси Самарқанд вилояти мисолида қуйидаги 20.1-жадвалда акс эттирилган.

Илмий тадқиқот таҳлили натижаларидан кўриниб турибдики, 2010 йилда Самарқанд вилояти чорвачилик соҳасида жами 868 та агросервис хизматлари субъектлари фаолият кўрсатган. Шундан энг асосийси зооветеринария пунклари (304 та), чорва молларини сўйиш майдончалари (272 та), сунъий қочириш пунктлари (124 та), ем-хашак сотиш шохобчалари (106 та)дан иборат бўлган. Аммо бугунги кунда Самарқанд вилоятида чорва учун энг муҳим хисобланган ем-хашак (озика) ҳамда ветеринария соҳалари бўйича тезкор хизматларга эҳтиёж сезилмокда.

Шунинг баробарида, тадқиқотларимизнинг кўрсатишича бугунги кунда чорвачилик тизимида агросервис хизматларини ривожлантиришга тўсик бўлаётган бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, улар З-иловада қайд этилган.

**Самарқанд вилоят чорвачилигига агросервис хизматлари
субъектлари сонининг ўзгариши²²⁴**

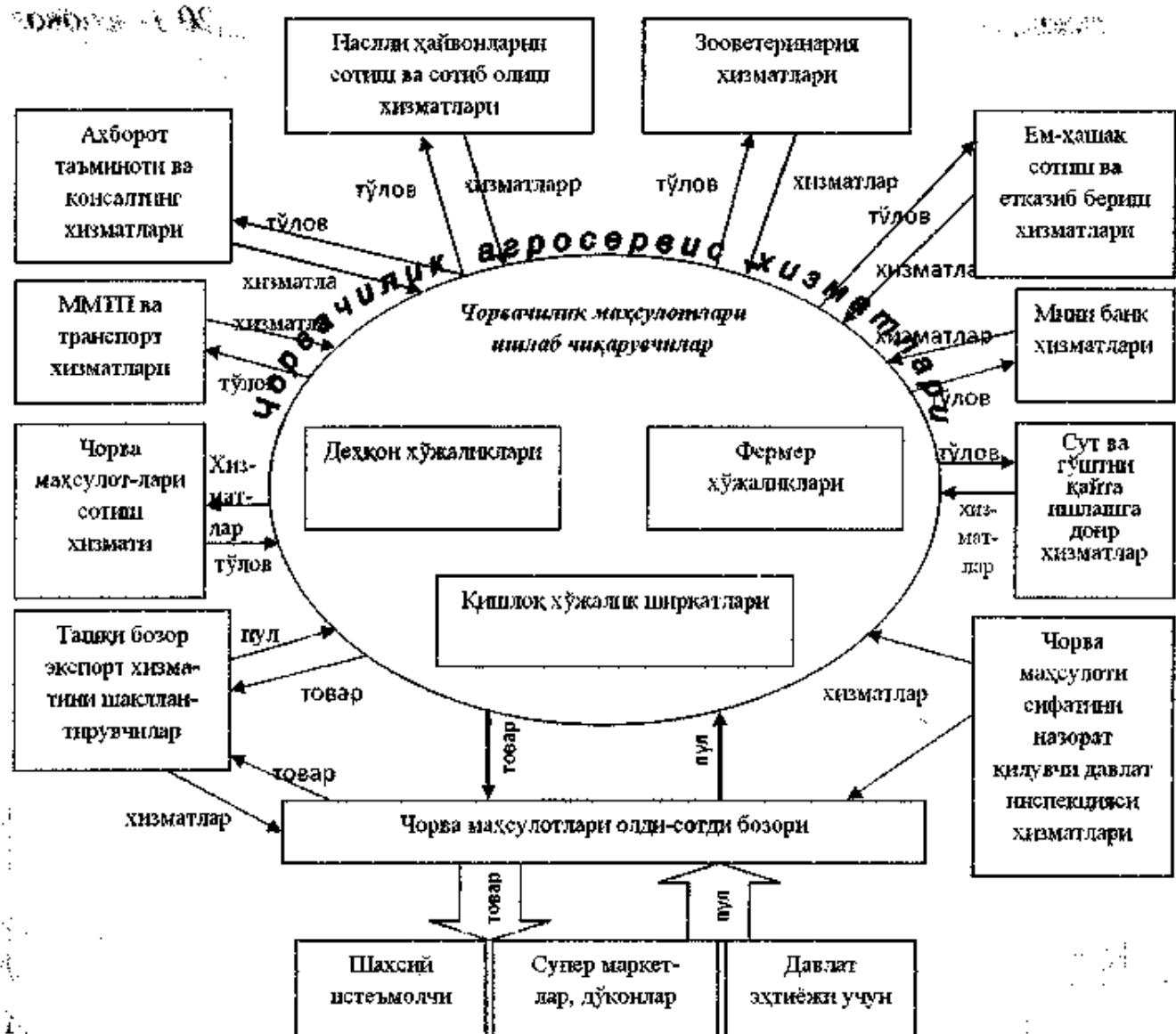
№	Хизмат кўрсатаётган субъектлар	ЙИЛЛАР:				
		2006	2007	2008	2009	2010
1.	Зооветеринария пунктлари	104	192	299	304	309
2.	Сунъий қочириш пунктлари	62	74	128	124	129
3.	Чорва молларини суйиш майдонлари хизмати	84	99	256	272	272
4.	Чорвачиликда кушхона хизмати	-	11	13	15	15
5.	Ем-хашак сотиш шоҳобчаси	-	81	92	106	106
	Жами:	250	457	788	821	831

Шу боисдан ҳам чорвачилик агросервис хизматлари кўрсатиш даражасини ҳисобга олган ҳолда республика чорвачилик агроСервис хизматлари бозорини куйидагича ташкил қилиш масадга мувофиқ (20.2- расм).

Чорвачилик агросервис хизматлари чорва маҳсулотлари ишлаб чиқариш, сотиш, қайта ишлашга доир хизматлар бозори ҳисобланниб, у республика миллий бозорининг муҳим қисми ҳисобланади.

Бугунги кунда, республика чорвачилик агросервис хизматлари бозорининг ўзига хос муҳим хусусиятлари республика аграр тизимида ушбу бозорнинг нисбатан яхши ривожланмаганилиги ҳисобланниб, ушбу бозорда товар танқислиги, бозорнинг тўйинмаганилиги каби ҳолатлар мавжудлиги билан характерланади.

²²⁴ Манба: Самарқанд вилояти қишлоқ ва сув хўжалиги бўшми маълумотлари асосида тузилган.

20.2 - расм. Чорвачилик агросервис хизматлари бозори²²⁵.

Демак, чорвачилик агросервис хизматлари бозори – бу иқтисодий эркин бўлган ҳамда бозорнинг асосий субъектлари ҳисобланган чорва маҳсулотларини сотувчилар (дехқон, фермер ва бошка кишилек хўжалик корхоналари), агросервис хизматларини амалга оширувчилар (чорвачиликда агросервис субъектлари) ва харидорлар ўртасида амалга ошириладиган олди-сотди муносабатлари тизими, механизми ва уларнинг ўртасидаги (товар ва хизматлар юзасидан) иқтисодий айирбошлиш муносабатларини шакллантирувчи ва мувофикаштирувчи механизmlарни ифодаловчи ва камраб олувчи яхлит тизимdir.

²²⁵ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Республика чорвачилик агросервис хизматлари бозори асосан ички ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳамда қисман ташқи бозордан импорт қилишдан олинган товарлар ва хизматлар эвазига фаолият кўрсатади. Шу билан бирга, чорвачилик маҳсулотларининг айрим турлари ташқи бозорларга ҳам экспорт қилинади (қаракул тери, жун ва бошқалар). Республикаиздаги чорвачилик агросервис хизматлари бозори тўйинмаган (товар танқислиги мавжуд) бозорлар сирасига киради. Аммо, республикада ушбу бозор тури омиллар таъсири остида ривожланмокда. Масалан, Ўзбекистонда чўчқачиликни ривожлантиришга маҳаллий минталитет билан боғлик хусусиятлар ва ахолининг унга бўлган муносабати ушбу бозорга маълум маънода салбий таъсир кўрсатади.

Чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисми дехкон бозорларида сотилади. Аммо, уларни сотиш ташкил этилган (таклиф этадиган) магазин ва супермаркетларнинг етарлича ривожланмаганини ушбу бозорда маҳсулотларнинг сифатини тўлиқ назорат қилиш имконини бермайди. Бу эса ушбу бозорда сотиш тизимини ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда республикаизда чорвачилик агросервис хизматлари бозорининг бир қатор муҳим хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар куйидагилардан иборат:

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси чорвачилик агросервис хизматлари бозорида мавсумийликнинг устунлиги ва уни хисобга олиш зарурлиги. Бу бозорда таклифнинг феврал-апрел ҳамда июн-август ойларида нисбатан камайиши билан характерланади. Чунки январ ойида, яъни қишида ва ёзнинг жуда иссиқ вактларида чорва молларини боқиши қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради ва кўшимча харажатларнинг кўпайишига олиб келиб, чорва молларини сифатли озиқа билан таъминлаш нисбатан ёмонлашади. Натижада чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уни сотишдаги харажатлар кескин ошади. Олимларнинг бу борада олиб борган илмий изланишлари шуни кўрсатадики, қиши ойларида чорва молларини боқиши 15-25 фоизгача кўп харажатни талаб қилиб, бозорда эса чорвачилик маҳсулотларини сотишда ушбу нарх ўзгаришлари тўлиқ хисобга олинмайди. Демак, бизнинг фикримизча, чорвачилик маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларга табиий шароит билан боғлик (жумладан, қиши ойларида бўладиган совук натижасида меҳнат ва моддий сарфларнинг ошиб кетиши) харажат-

ларини ҳисобга олиш ва шу асосда нарх белгиланишида уни қоплаш билан боғлиқ давлат томонидан ҳимоя механизми (имтиёзлари)нинг жорий этилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Иккинчидан, ушбу бозорнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унда хизмат кўрсатаётган тузилма субъектлари фаолиятининг асосий қисми монопол характерга эга эканлиги билан характерланади. Кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатиш тизимида хусусий тадбиркорлар хизмати ҳам ривожланиб бормокда. Аммо, унинг бозордаги ўрни жуда кичик бўлиб, ижобий таъсири талаб даражасида эмас. Шу сабабли чорвачилик маҳсулотлари ва хизматлар бозорида бозор инфратузилмасини ривожлантириш, уларнинг янги турлари ва объектлар сонини кўпайтириш, айниқса бу соҳада рақобат мухитини яратиш долзарб ҳисобланади.

Учинчидан, бу бозорга кириб келаётган маълум бир чорва маҳсулотлари (масалан, мол гўшти) деярли қайта ишланмасдан истеъмол қилинаётганлиги. Бу жараён бир томондан аҳолининг эҳтиёжидан келиб чиқиб амалга оширилаётган бўлса, иккинчи томондан ушбу маҳсулотларни қайта ишлаш имкониятининг талаб даражасида эмаслиги ва замон талабига мос йўлга кўйилмаганлиги билан характерланади. Шу сабабли чорвачилик озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишлашда янги замонавий технологияларни қўллаш тақозо этилади.

Тўртинчидан, республикадаги чорвачилик агросервис хизматлари бозорида хизмат кўрсатиш сифатининг истеъмолчи талаблари даражасида эмаслиги. Шу сабабли бу борада фермер ва дехқон хўжаликлари учун амалга оширилаётган сифатли агросервис хизмат кўрсатиш меъёрларини қайта кўриб чиқиш ва такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

2. Чорвачиликда ем - хашак таъминоти агросервис хизматларининг тавсифи

Чорвачилик тармокларини ривожлантириш, чорва моллари маҳсулдорлиги, маҳсулотлари сифати ва уларни ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мустаҳкам озиқа базасини яратишга бевосита боғлиқдир. Аммо, сўнгти йилларда тармокда ем-хашак экинлари майдони салмоғининг пасайиб кетиши ва умумий озиқа миқдорининг камайиши, шунингдек, чорвачилик хўжаликларини ем-

хашак билан таъминлаш билан боғлиқ хизматлар даражасининг қониқарли эмаслиги каби камчиликлар ушбу соҳадаги асосий муаммолар мажмуасини ташкил қиласди.

Бу эса, ўз навбатида чорвачиликнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатмокда. Жумладан, агар 2000 йилда республика бўйича ем-хашак экин майдонлари умумий сугориладиган ерларнинг атиги 10,2 фоизини ташкил қиласган бўлса, 2010 йилга келиб бу кўрсаткич янада камайишб, 7,6 % ни ёки 320,4 минг га. ни ташкил этган. Бир қатор вилоятлар хўжаликларида бу кўрсаткич ҳаттохи 6,5-7,0 фоизгача тушиб кетган. Бу каби нисбатлар нафақат дехқончилик тармоқларида алмашлаб экиш тизимининг ишдан чиқишига, балки шунинг таъсирида тупроқ унумдорлиги ва экинлар ҳосилдорлигининг мунтазам пасайишига, шунингдек, чорвачилик тармоқлари озиқа базасининг заифлашишига олиб келиши табиийдир.

Айникса, бугунги кунда республикамиздаги 7,4 млн га яйлов ерларидан техноген бузилиши оқибатида 5,0 млн гектари чўлланиш хавфи остида эканлиги чорва озиқа базасини камайишига ва тармоқ ривожига салбий таъсир қилмоқда²²⁶. Шунингдек, бугунги кунда республика фермер хўжаликларида ўртacha ҳар бир шартли чорва мол ҳисобига 0,34 га сугориладиган ер тўғри келган холда бу кўрсаткич вилоятларда турлича бўлиб чорвачиликнинг ривожига салбий таъсир кўрсатмокда. Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Қашқадарё, Навоий, Андижон ва Сурхондарё вилоятларида бу кўрсаткич 0,20-0,24 га. ни ташкил этган, холос.

Шу сабабли республикамиз чорвачилигини интенсив ва барқарор ривожлантиришни таъминлаш мақсадида тармоқнинг озиқа базасини янада мустаҳкамлаш ҳукуматимизнинг доимо дикқат марказидаги масалалардан ҳисобланиб келинади. Бу борада республикамизда чорвачилик хўжаликлари, жумладан, фермер ва дехқон хўжаликлари учун зарурӣ ем-хашак тайёрлаш ҳамда таъминлаш бўйича маҳсус қарорлар қабул қилинган. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, «... қишлоқ жойларда чорвачиликни ривожлантиришни рағбатлантиришига алоҳида ахамият берилмоқда»²²⁷. «Мамлакатимизда корамолларни ахолига ва фермер хўжаликларига кимошди савдолари орқали

²²⁶ Мирзаев К.Ж., Исломов Ш.М., Курбонов А.Ю. Важнейшие направления повышения эффективности сельского хозяйства Узбекистана. - Экономика и финансы. -М., 2009. №14 (167) -С. 42.

²²⁷ Каримов И.А. Жаҳон-молиявий-интиқодий интиrozи, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари. - Т.: Ўзбекистон 2009. -Б. 25.

сотиш, уларга мақсадли ва имтиёзли кредитлар бериш, ветеринария хизмати кўрсатиш сифати ва ҳажмини ошириш, озиқа билан таъминлаш бўйича самарали механизмлар яратилди»²²⁸.

Маълумки, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ аҳолини етарли дон ва дон маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадидан келиб чиқиб, хукуматимиз томонидан ғалла мустақиллигига эришиш вазифаси устувор қилиб белгиланган. Ушбу вазифани амалга ошириш мақсадида ем-хашак экинлари (1990 йил - 1,04 млн га.) учун ажратиладиган суғорма майдонларининг бир қисмини қисқартириш ҳисобига ғалла экинларни экиш учун ажратиб берилди. Бу эса республикада чорвачилик учун муҳим ҳисобланган айrim экинлар, жумладан беда ва маккажӯхори экинлари экиладиган майдонларининг нисбатан камайишига, бироқ, шу билан бирга омухта ем етиштириш имкониятларини кенгайтиришга сабаб бўлди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, экин майдонлари ўлчамларини мақбуллаштириш асосида фермер хўжаликларини йириклиштириш чора-тадбирларининг оқилона амалга оширилиши натижасида ҳозирги кунда деҳқончилик маданиятининг асосий компонентларидан бири бўлиб ҳисобланган экинларни илмий асосланган алмашлаб экиш тизимини қайгадан тиклаш ва янада ривожлантириш учун етарли даражада имкониятлар яратилмоқда. Истиқболда бу имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш чорвачилик тармоқларининг озиқа базасини янада мустаҳкамлашга хизмат қилиши табиийdir.

Статистика маълумотларига кўра, агар 1990 йилда озиқа экинлари учун ажратилган ер майдони 1,04 млн. гектарни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб 429,0 минг гектарга яқин майдонни ташкил этган ҳолда 2010 йилда бу кўрсаткич 320,4 минг гектардан иборат бўлган, яъни пасайиш тенденцияси кузатилган.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари, шунингдек, бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналаридағи чорва молларини талаб даражасида илмий асосланган рационлар таркибиға мос озиқлантириш учун етарли микдорда ем-хашак билан таъминлаш тизимида маҳсус агросервис хизматларини ривожлантириш муҳим вазифалардан ҳисобланади.

²²⁸ Уша жойда, - Б. 27.

Бизнинг фикримизча, бу борада чорвачиликда ем-хашак таъминотини амалга оширувчи кўйидаги хизматларни ривожлантириш мақсадга мувофик:

- дағал хашакни етиштириш ва йиғиштириб олиш ҳамда бу озиқани чорвачилик фермер ва деҳкон хўжаликларига истеъмол дараҷасида етказиб бериш хизматларини ташкил этиш ва ривожлантириш;
- ширали озиқа ва омухта ем тайёрлаш хизматларини йўлга кўйиш;
- ем-хашак (дағал, ширали ва омухта озиқалар) сотиш шохобчалари хизматларини кенгайтириш;
- силос тайёрлаш иншоатлари ва хизматларини ташкил этиш;
- ем-хашак экинларини экиш, ўриб олиш ва йиғиштириш учун зарур бўлган МТП хизматларини йўлга кўйиш.

Юкоридагилардан келиб чиқиб, бизнинг фикримизча, республикамизда чорва молларини озиқа турлари билан таъминлашни янада яхшилаш мақсадида кўйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Маълумки, ҳозирги пайтда чорва молларига бериладиган озиқа таркибида асосий ўринни сомон ёки дағал-хашак эгалладайди. Жумладан, қорамолларга берилаётган дағал хашакнинг 85-95 фоизини сомон ташкил қилаётганлиги зарурий озиқа рациони талабларига етарли даражада риоя қилинмаётганлигидан далолат беради. Шу билан бирга, чорва моллари озиқа рационининг 5-10 фоизи кўк - ўт ёки макка пояси, 5-15 фоизи эса омухта емлардан иборатдир. Ҳисоб-китобларга кўра 1 литр сут ишлаб чиқариш учун 1,6 озиқа бирлиги, 1кг тирик вазн олиш учун 12,7 озиқа бирлиги талаб қилинади.

Бунинг устига кейинги йилларда республикамиз далаларида беда ва маккажӯхори экин майдонларининг йилдан-йилга камайиб бориши, шунингдек, ғалладан кейинги такрорий экин сифатида экиладиган озиқа экинларининг режадан кам экилиши ёки умуман экилмай қолиши, айниқса улар хосилдорлигининг ўта наст бўлиши чорвачилик озиқа базасининг мутлақо ёмонлашувига олиб келмокда. Масалан, дон экинлари майдони 2010 йилда 1559,9 минг гектарни ташкил этиб, 2000 йилга нисбатан 3,4 % га камайгани ҳолда (2010 йилда) 3,8 тонна озиқа бирлиги етиштирилган. Шунингдек, 2010 йилда ем-хашак экинларининг умумий майдони 320,4 минг

гектарни ташкил этгани ҳолда жами экин майдонидаги салмоғи 2000 йилга нисбатан 2,75 % ёки 108,6 минг гектарга камайган.

Белгиланган норматив хұжаттарга асосан мулкчилик ва хұжалик юритиш шақлидан қаттый назар, чорвачилик билан шуғулланыёттан йирик хұжалик юритиш субъектларига бир шартли мол бошига 0,30-0,45 гектардан, дегенде хұжаликларига эса камида 0,10 гектар ер майдонлари ажратиш мақсадға мувоғиқ. Таҳдилларга қараганда, сүнги йилларда республикада алмашлаб экіш тизимиңг бузилғанлиги ва ем-хашак экинларига эътиборнинг пасайиб кетгандығы сабабли уларнинг салмоғи 8-10 фоиздан ошмаётір.

Шу билан бир қаторда республикамызда чорвачилик билан шуғулланувчи фермер хұжаликларини ем-хашак экинлари уруғлуклари билан таъминлаш масаласи ҳам үз ечимини топмаган. Ҳозирги кунда фермер хұжаликлари ем-хашак экинлари уруғлукларини хусусий тадбиркорлар ва ширкат хұжаликларидан сотиб олиш билан бирга, қисман үzlари етиштирмокда. Бу уруғлукларнинг сифати эса талабға жавоб бермаслиги сабабли улардан юқори ҳосил олиш имконияти бўлмаяпти. Шу сабабли бутунги кунда озиқа экинлари бўйича уруғчилик хизматини ривожлантириш талаб этилади.

Чорвачиликда сүнгти йилларда озиқа экинларини йиғиб олиш техникаси билан таъминлаш масаласи мутлақо эътибордан четда қолган. Натижада, хұжаликлар етиштирған ем-хашак экинларини үз вактида ўриб-йиғиб ололмаётгандығы сабабли, масалан, беданинг бир ўрими 50-60 кунгача чўзилиб кетмоқда. Демак, озиқа экинларини экіш ва ўриб-йиғишириб олиш учун керакли бўлган техника воситалари билан таъминлашни алоҳида кўриб чиқиш зарур. Жумладан, бизнинг назаримызда, ички хұжалик ишларини бажара оладиган майда техника воситаларини хұжаликлар ва фермерлар үз балансида сақлашлари ва фойдаланишлари, МТП-ларда эса йирик ўт ўриш комбайнлари, пресслаш ва шу каби техника воситаларини тўплаш ва улардан ўзаро тузилған шартномалар асосида фермер ва бошқа тегишли истеъмолчи хұжаликларга хизмат кўрсатиш мақсадға мувоғиқ.

Республикамызда фермер хұжаликларини омухта ем билан таъминлаш масаласида ҳам қатор муаммолар мавжудлигини таъкидлаш ўринлидир. Улар үzlарида етиштирилган доннинг бир кисмини чорва учун ем сифатида ишлатишга мажбур бўлмоқда.

Чорва молларига озиқа сифатида берилетган бундай дон қайта ишланмаган, микроэлементлар билан бойитилмаган, нархи нисбатан кимматлиги билан фарқланади. Шу сабабли, бизнинг фикримизча, фермерлар ихтиёрида қолган донни омухта ем тайёрлаш мақсадида қабул қилиш ва кўрсатилган хизмат ҳакини ундириш асосида тайёр омухта емни яна фермерларга қайтариш амалиётини ташкил этиш бугунги кунда ниҳоятда зарурдир. Бизнингча, донни қабул қилиш ташкилотлари бу ишни амалга оширса янада мақсадга мувофиқ бўлар эди. Олинган донга мутоносиб ҳолда бойитилган ем билан фермерларни таъминлаш орқали мавжуд сара донни ўзларига олиб, унинг ўрнига дон чиқиндиларидан бойитилган ем тайёрланса бу иктисодий жиҳатдан самарали бўлади деб ҳисоблаймиз.

Дон чиқиндисини бойитиш учун сарфланган харажатларни, яъни сара дон билан дон чиқиндиси ўртасидаги фарқни ўзлаштириш масаласини фермер ва донни қайта ишлаш корхоналари ўртасидаги ўзаро келишув асосида йўлга кўйиш мақсадга мувофиқдир. Бу ташкилий-иктисодий механизмни жорий этиш чорва моллари маҳсулдорлиги ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига ижобий таъсир кўрсатиши табиийдир.

Бугунги кунда чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш мақсадида омухта ем ишлаб чиқаришни кўпайтириш, шрот таркибидаги протеин моддасини 55-56 фоизга етказиш, омухта емнинг 1 кг даги озиқа бирлигини 1,01 кг бўлишини таъминлаш зарур. Республикаизда чорвачилик билан шуғулланувчи дехкон хўжаликларида чорва молларини омухта ем билан таъминлаш ҳам талаб даражасида эмас. Маълумки, ҳозирги кунда омухта емни эркин сотиш йўлга кўйилган булиб, албатта, бозор шароитида ижобий холат ҳисобланади. Лекин, ем сотиладиган дўконлар асосан аҳоли кўп яшайдиган пункктларда мавжудлигини ҳисобга олсак, уларни сотиб олишда айрим узокроқ манзилда жойлашган дехкон хўжаликлари учун муаммоли вазият бўлиб қолмоқда.

Маълумки, пахтачилик фермер хўжаликлари ўзлари етиштирган пахтасини сотишлари эвазига кунжара, шелуха олишади. Бу жараёнда ҳам маълум муаммолар мавжуд. Фермерлар ўзларига тегишли кунжара, ёғ ва шелухани маҳсус ишланган график асосида олишлари йўлга кўйилмаган ва пахта чигитини қайта ишловчи корхоналарнинг ихтисослашган дўконлари фаолияти кўпгина туманларда ташкил этилмаган. Бу ишларни тўғри ва оқилона ташкил

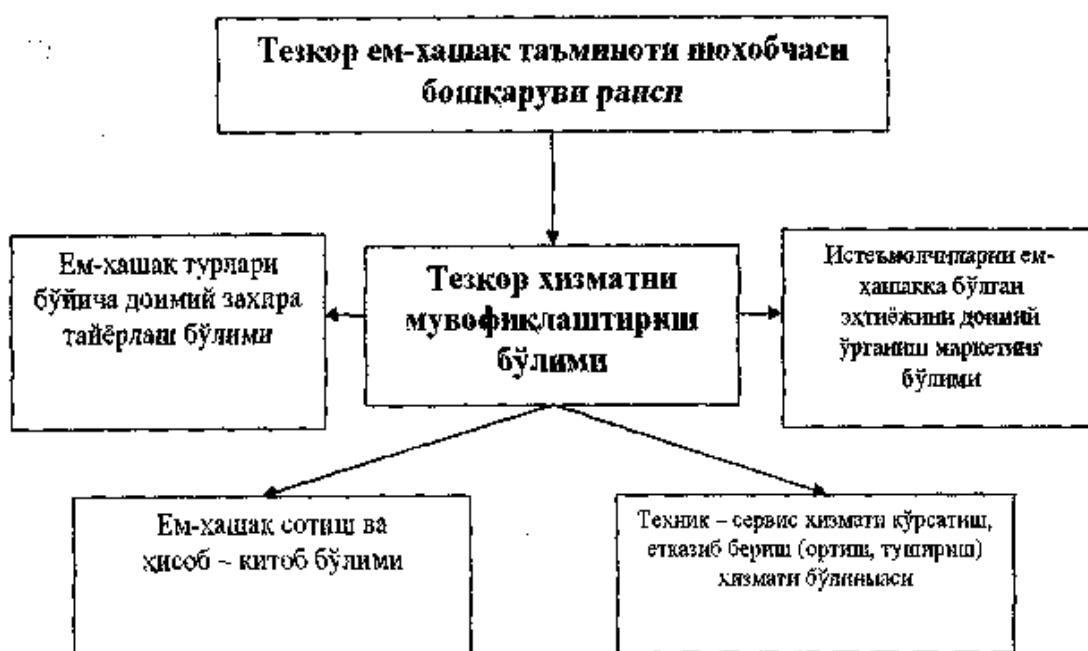
этиш фермерлар учун катта моддий манфаатдорликни юзага келтириб, тармоқни интенсив ривожлантиришга мустаҳкам замин яратади. Омухта ем билан таъминлашни ривожлантириш учун қишлоқларда савдо шохобчаларини кўпайтириш ва улар орқали омухта емнинг эркин сотувини ташкил қилиш зарур. Бундай шохобчаларнинг фаолиятини назорат қилишни тегиши давлат назорат органларига топшириш мақсадга мувофиқдир.

Сўнгти йилларда омухта ем билан таъминлаш масаласини ҳал этиш баробарида силос ғамлашга ҳам алоҳида эътибор бериш муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Бу жараённи амалга оширишда ер майдонларининг чекланганлигини ҳисобга олиб, такрорий экин сифатида силос учун маккажухори экишга эътиборни кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, чорвачилик тармоқлари ривожланишининг энг муҳим асоси ҳисобланган ем-хашак таъминоти хизматларини тақомиллаштиришнинг асосий йўналишлари қўйидагилардан иборат. Жумладан:

- чорвачилик билан шугулланувчи фермер ва дехқон хўжаликлари учун дағал озиқа тайёрлаш ва сотиш хизмати;
- фермер ва дехқон хўжаликлари чорва моллари учун тўйимили озиқалар (кепак, дон, кунжара) ва омухта ем тайёрлаб, истеъмолчиларга сотиш (етказиб бериш) хизмати;
- чорвачиликда ширали озиқалар (силос, сенаж) тайёрлаш ва сотиш хизматлари;
- аҳоли истеъмоли маҳсулотлари чиқиндилари (сабзавот, картошка ва полиз пучоклари) ҳамда ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлашдан чиқсан чиқитлар (жом, барда, қайта ишланган сут қолдиқлари, сүяк уни, балиқ уни) ва шу каби чиқинди маҳсулотларни чорва моллари учун тўплаш, тозалаш ва сотиш хизматлари;
- озиқа экинлари ҳосилдорлигини оширувчи уруғчилик хизматлари ва шу кабилардан иборат.

Республика чорвачилигини ривожлантиришда зарурий ем-хашак билан таъминлаш ва улар тезкор таъминоти хизматларини йўлга қўйиш бугунги кунда долзарб вазифалардан ҳисобланади. Таклиф этилаётган бундай тезкор ем-хашак таъминоти хизмати шохобчаси қўйидаги бошқарув тузилмаси асосида шакллантирилса кўпроқ самара беради (20.3-расм).

ТЕЗКОР ЕМ-ХАШАК ТАЪМИНОТИ ХИЗМАТИ ШОХОБЧАСИ

20.3-расм. Тезкор ем-хашак таъминоти хизмати шохобчаси бошқарув тузилмаси²²⁹.

Ушбу шохобча чорвачилик агросервис хизматлари бозорини шакллантиришда куйидаги муҳим вазифаларни амалга оширади;

- биринчидан, мижозларни озиқага (ем-хашак) бўлган эҳтиёжини (турлари бўйича) ўз вақтида ва сифатли қондириш;
- иккинчидан, мижозлар эҳтиёж асосида ем-хашакни белгилangan жойга етказиб бериш хизматини кўрсатиш;
- учинчидан, мижозларга озиқанинг таркиби, рационининг чорва моллари организмига таъсири кабилар бўйича зарурый маслаҳатлар бериш кабилардан иборатdir.

Бундай тезкор ем-хашак етказиб бериш шаҳобчасини кўпроқ шаҳарлар, кичик шаҳарчаларда ва шаҳар атрофларида (эҳтиёжга караб) кўпроқ ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Айниқса, бундай шохобчаларни ташкил этишда истеъмолчи мижозлар ва хизмат кўрсатувчи субъект ўртасидаги муносабатларни ва уларни хукукий – иқтисодий асосларни аниқ белгилаш, турли кўринишдаги мижозларга имтиёз бериш, жумладан, масалан, гаров асосида қарзга ем-хашак тарқатишни йўлга кўйиш кабиларни ривожлантиришдан иборат.

²²⁹ Манба. Муаллиф ишланиниси.

3. Наслчилик агросервис хизматларини ривожлантириш механизмлари

Лекин, шуни алоҳида ургу бериб таъкидлаш керакки, чорвачиликда фақаттинга озиқа таъминотини яхшилаш билан чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш ва соҳа маҳсулотлари ишлаб чиқаришини кўпайтириш ва, демак, самарадорлигини ўстириш вазифаларини ҳал этиб бўлмайди, зоро бу ўринда наслчиликнинг ҳам алоҳида ўрни мавжуд. Республикаизда чорва моллари зотини яхшилаш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йил 25 февралда қабул қилинган 82-сонли «Чорвачиликда наслчилик ишларини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига асосан «Насл-хизмат» Республика наслчилик уюшмаси ташкил килиниб, республикада чорвачилик тармоқларида наслчилик хизматларини оқилона ташкил этишга кенг имкониятлар очиб берди.

Бу эса қишлоқ хўжалик корхоналари, фермер ва дехқон хўжаликлари учун чорва моллари зотини яхшилаш масаласига давлат томонидан алоҳида эътибор қаратилаётганидан яққол мисолдир. Чунки, бугунги кунда наслчилик билан шуғулланадиган хўжаликлар ва фермерларни давлат томонидан қўллаб-куватламасдан туриб, наслчилик ишларини замон талабларига мос ташкил қилиш ва ривожлантириш ниҳоятда қийин.

Республикаизда олиб борилган мониторинг натижаларининг кўрсатишича, мавжуд чорва молларининг зотлари кейинги йилларда нисбаган талаб даражасидан пасайган. Чунки, ударнинг зотини яхшилаш узоқ йилларни ва доимо эътиборни талаб қиласиган тадқиқот жараёнидир. Бу борада иш юритаётган қишлоқ хўжалиги корхоналарнинг ҳозирги имкониятлари ниҳоятда чеклангандир. Шу боисдан ҳам, бугунги кунда республикаизда чорва молларининг зотини яхшилаш учун куйидагиларга алоҳида эътибор бориш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, чорва моллари зотини яхшилаш билан шуғулланаётган корхона ва ташкилотларга давлат томонидан етарлича шарт-шароит ва катта имкониятлар яратиш зарур бўлади. Ҳозирги пайтда бу борада сарф харажатларнинг юқори эканлигини ҳисобга олиб, дастлабки босқичларда уларнинг маълум бир қисми давлат томонидан амалга оширилиши керак деб ҳисоблаймиз. Зотан, дав-

лат томонидан бу тадбирга етарлича инновациялар ва бошқа харажатлар хисобига зарур шароитлар яратилгандан кейингина наслчилик ишлари ўзининг ижобий самарасини беради. Истиқболда эса чорва молларининг зотини яхшилаш ишларини тўлиқ бозор талаблари асосида амалга ошириш айни муддаодир.

Иккинчидан эса, чорва молларининг зотини яхшилаш илмий-амалий йўналишларига кўпроқ соҳа мутахассислари ва олимларини жалб этиш, уларни эришган ютукларига мос моддий ва маънавий рағбаглантириш масалаларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бир қаторда бошқа давлатлардан республикамиз шароитига чидамли зотдор чорва молларини келтириб, уларни мутахассисларнинг қаттиқ назорати остида маҳаллий табиий-иклимга мос адабтация даврини ташкил қилиш ишларини янада кенгайтириш керак. Бу масалага давлат аралашуви ва молиявий кўмаги зарур. Бунда, зотли молларни келтириш, улардан олинган ёш молларни эса фермерлар, ширкатлар ва дехқон хўжаликлари ва аҳолига сотишни ташкил этиш зарур. Бу борада биринчи галда ишларни зотли моллардан олинган ёш молларни фермерларга сотишдан бошлиш мақсадга мувофиқдир. Чунки бугунги кунда зотли молларни дехқон хўжалигига сотишдан кўра фермерларга сотиш фойдалироқ хисобланади. Шунингдек, зотли буқаларни 30 ва ундан ортиқ сигири мавжуд фермер хўжаликларида ушлаб туриш ва улардан аҳоли эса шартнома асосида фойдаланиши кўпроқ самара беради.

Маълумки, чорва молларининг зотини яхшиламасдан туриб уларнинг маҳсулдорлигини келажакда талаб даражасида ошириш мутлақо мумкин эмас. Бу борада Самарқанд вилоятида бир қатор ишлар амалга оширилган бўлиб, вилоятга наслии қорамолларни сотиб олиш ишлари белгиланган режа асосида олиб борилган.

Юқоридаги хulosаларга асосан, республикамизнинг чорвачилик тармоқларида наслчилик хизматларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари, муаллиф фикрича, куйидагилардан, яъни:

- чорва молларини сунъий қочиришда селекция хизматлари ва илмий-тадқиқот соҳаларини диверсификациялаш;
- зотли молларни чет давлатлардан сотиб олиш (келтириш) хизматларини ривожлантириш;
- табиий зотдор маҳсулдор моллар подасини яратиш тадбирларини ташкил этиш ва кўпайтириш хизматларини йўлга кўйиш;

- чорва моллари зотини яхшилашга қаратилган зооветеринария хизматларини ривожлантириш;
- наслчилик хизматларини яхшилашга молиявий маблағ берувчи минибанк хизматларини ривожлантириш;
- наслчилик хўжаликлари ва заводлари фаолиятини самарали ва илмий асосда ташкил этишга кўмак берувчи агросервис хизматларини (ахборот-консалтинг) ривожлантириш ва бошқалардан иборат.

Чорвачиликда наслчилик ишларини замонавий асосда ривожлантириш муҳим вазифалардан ҳисобланиб, бу борада, таҳлилларимизнинг кўрсатишича, республика чорвачилигига катта имкониятлар мавжуд. Айниқса, бу борада дехқон хўжаликлари даги чорва моллари зотдорлигини яхшилашда уларни сунъий қочириш масаласи қайта кўриб чиқилиши зарур. Чунки, бугунги кунда дехқон хўжаликлари даги чорва молларининг асосий қисми зотдор бўлмаганилиги сабабли уларнинг маҳсулдорлиги нихоятда паст. Бунга бир сигирдан йил давомида ўртacha 1741 кг сут, ҳар 100 бош сигир хисобига ўртacha 54-56 бош бузоқ олинаётганининг ўзи ҳам яққол далилдир. Кора-молларнинг бир суткада ўртacha семириш вазни эса 370 граммдан ошмаётир. Бу кўрсаткичлар ўз ўзидан чорва молларининг биологик имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш чоратадбирларини тубдан қайта кўриб чиқишни, дехқон хўжаликларида хизмат кўрсатиш тизимини янада такомиллаштиришни тақозо этиши табиий ҳолдир.

Шунинг учун ҳам, дехқон хўжаликларида зотдор моллар сотиб олиш ва умуман чорва моллари зотини яхшилаш мақсадида узоқ муддатли кредит бериш масаласини ҳал қилиш зарур. Айниқса, бу борада дехқон хўжаликлари етиштираётган маҳсулотларни сотиш хизматларини ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Улар томонидан етиштирилаётган гўшт, сут, жун ва қоракўл тери каби маҳсулотларни сотиш ўз ҳолига ташлаб кўйилган. Бу маҳсулотларни харид қилувчи ташкилотлар монопол бўлиб, факат ўз манфаатларини ҳисобга олиб фаолият юритаётгани бозор иқтисодиёти қонунларига зиддир.

Республикамизда наслчилик ишларини таҳлил қилган халқаро эксперт мутахассисларнинг хулосаларига кўра, «зотни яхшилаш учун сунъий қочиришдан фойдаланиш дехқон хўжаликларида ҳам, чорвачилик фермер хўжаликларида ҳам сут согиш ҳажмини 30

фоиздан ортиқ күпайтиради. Дехқон хўжаликларида сут соғиши хажми сунъий қочирилмаган сигирдан йилига олинадиган 925 кг ўрнига, сунъий қочирилган сигирдан 1210 килограммгача етади; чорвачилик хўжаликларида сунъий қочириш ҳар бир сигирдан йилига 1120 кг ўрнига 1520 кг гача сут олиш имконини бериши мумкин»²³⁰. Шунингдек, «сунъий қочиришнинг сут соғиб олиш хажмига жиддий таъсирини эътиборга олган ҳолда давлат сиёсати сунъий қочиришни тарғиб қилиш компанияларини уюштиришни рағбатлантириши мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда дехқонлар ҳам, фермерлар ҳем сунъий қочиришдан фойдаланиши имкониятига эга бўлиши лозим. Нуфузли манбалардан уруғ материалини сотиб олиш орқали сунъий қочиришда фойдаланиладиган уруғлар сифатини яхшилаш бўйича мақсадли чора-тадбирларни амалга ошириш лозим»²³¹.

Дехқон, хўжаликларида етириштирилган чорва маҳсулотларини сотиш тизимида ракобат муҳитини шакллантириш мақсадида муқобил сотиш хизматларини йўлга қўйиш катта иқтисодий самара беради. Жумладан, бугунги кунда чорвачилик тармоқларига хизмат кўрсатувчи инфратузилмаларни ривожлантириш чоралари амалга оширилаётган бўлиб, айниқса, улардан чорва молларининг зотини яхшилаш учун зооветеринария хизматини йўлга қўйиш, нау-хау ва инновацион технология ютукларини кенг жорий қилган ҳолда бу хизмат турини янада тақомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. 2010 йилда республикада 2540 та чорва молларини сотиш ва зооветеринария хизмати кўрсатиш шохобчалари фаолият юритган бўлса Самарқанд вилоятида эса уларнинг сони 2008-2010 йилларда ўртacha 261 тани ташкил этган.

Ушбу хизматнинг асосий вазифаси аҳолига зотли молларни етказиб бериш, чорвачилик фермалари ва аҳоли қўлида бўлган моларнинг зотининг ёмонлашиб кетишига йўл қўйилмаслик ҳамда чорва молларига юқумли инфекцион касалликларнинг юқишини олдини олиш кабилар киради. Ҳозирда ушбу хизмат ўзига бириклилган вазифаларни тўлиқ бажариш имкониятига эга эмас. Чунки, ушбу хизматлар асосан туман марказларида ташкил этилган бўлиб, уларнинг хизматидан четда жойлашган аҳоли дехқон хўжа-

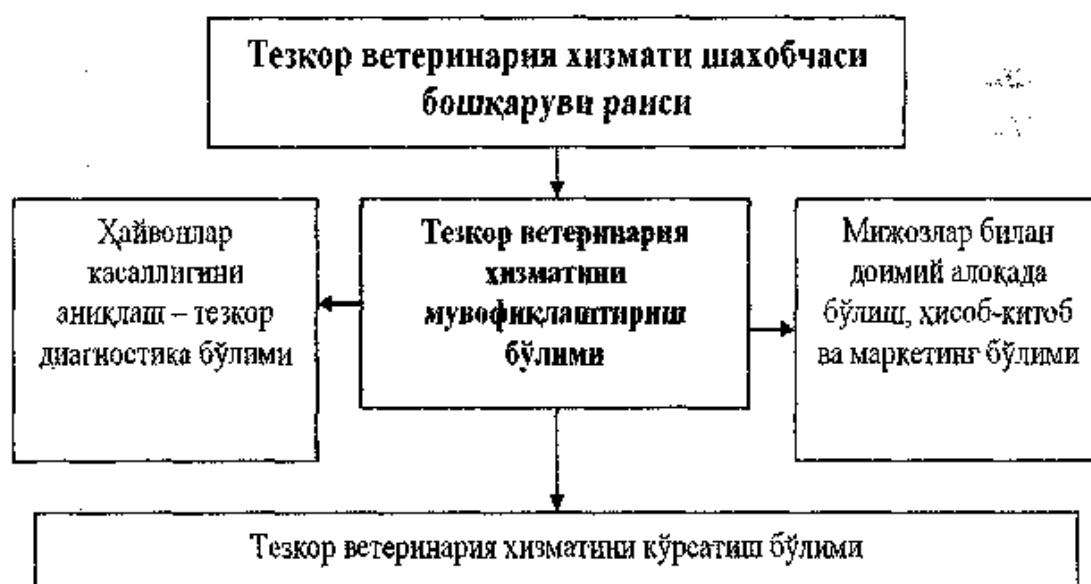
²³⁰ Лерман І., Ўзбекистонда чорвачилигин барқарор ривожлантиши: ҳозирги аҳвол ва тавсиялар. Таҳлилий тавсиянома. № 1 – Т:UNDP. 2008. – 6.12.

²³¹ Ўша жойда.

ликлари фойдалана олмаяпти. Бу борада бир қатар муаммолар мавжуд бўлиб, жумладан, бир томондан бундай хизматни амалга ошириш учун маҳсус транспорт воситалари етишмаса, иккинчи томондан уларга ажратилаётган дори-дармонлар етарли эмас. Ушбу дори (препарат)ларнинг каттагина бир кисми импорт килинади. Импорт килинадиган дори-дармонлар эса бизнинг чорвадорлар учун (албатта ушбу дори-дармонлар учун давлат бюджетидан маблағ ажратилади) анча қиммат. Шу сабабли республикада шундай турдаги дори-дармонларни ишлаб чиқариш ишларини кенгайтириш зарур.

Тезкор ветеринария хизмати шохобчаси - бугунги кунда чорвачилик тармоги учун ўта зарур хизмат турларидан бири ҳисобланади. Бундай шохобчанинг асосий вазифаси турли касалликларга чалиниб, даволанишга мухтож бўлган чорва молларига ўз вактида ва малакали ҳамда тезкор ветеринария хизматлари кўрсатишдан иборат бўлиб, куйидаги бошқарув тузилмаси шаклида фаолият юритиши мумкин (20.4-расм).

ТЕЗКОР ВЕТЕРИНАРИЯ ХИЗМАТИ ШОХОБЧАСИ

20.4-расм. Тезкор ветеринария хизмати шохобчасининг бошқарув тузилмаси²³²

²³² Манба. Муаллиф ишланмаси.

Мазкур шохобча чорвачиликда қуидаги қулайликларни яратади:

- чорва моллари касалликларини тезкор аниклаш, ташхис қўйиш, даволаш хизматини амалга ошириш;
- мижозларга тезкор ветеринария консалтинг маслаҳатлари бериш;
- мижозларга уларнинг чақириви асосида турли ветеринария даволаш хизматларини йўлга қўйиш ва бошқалардан иборат.

Бугунги кунда аҳолига зотли молларни етказиб бериш ва зооветеринария хизматини амалга оширишдаги муҳим муамолардан бири бу хизматлар нархининг нисбатан қимматлигидир. Бироқ, таҳлилларнинг кўрсатишича, ушбу хизматда юқори малакали мутахассислар ишлашларига қарамасдан уларга ташкилотлар томонидан тўланадиган иш ҳақи нисбатан паст. Шу сабабдан айрим мутахассисларнинг ўз хизматларини аҳолига таклиф этиши ҳам хизмат нархини оширмоқда.

Республикамизда наслчиллик ишлари ва хизматларини йўлга қўйишда чорвачиликнинг бир қатор тармоқларига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, кўйчилик ва унинг алоҳида тармоғи қоракўлчиликда бу борада эътиборга молик ишлар олиб борилаётганинг эътироф этиш мумкин. Ҳозирги вақтда республика бўйича қоракўлчилик йўналишида 18 та наслчиллик заводи ва 13 та наслчиллик хўжалиги фаолият кўрсатмоқда. Аммо, изланишларимиз натижаларига кўра шуни таъкидлаш лозимки, коракўлчиликда наслчиллик ишларини амалга ошираётган заводлар ва хўжаликларда қўйларнинг зотдорлик белгиларини саклаш, уларнинг авлоди бўйича мониторинг олиб бориш, озиқа базасини янада мустаҳкамлаш ва илмий асосланган рационларга амал қилган ҳолда парваришлаш, шунингдек, энг муҳими селекция ва наслчиллик ишларини юқори даражада ташкил этиш талаб этилади. Бу тадбирларни амалга ошириш наслчиллик ишлари самарадорлигини ошириш билан бир қаторда қўйларнинг маҳсулдорлик даражасини кўтариш ва қўйчилик хўжаликлари молиявий салоҳиятини юксалтиришга хизмат қиласди. Тадқиқотларимизнинг кўрсатишича, вилоятдаги кўйчилик наслчиллик хўжаликлирида кейинги йилларда ижобий натижаларга эришилган.

Жумладан, тадқиқотларимизнинг кўрсатишича, Самарқанд вилоятида фаолият юритаётган «Сахоб ота», «Қарнаб ота», «Катта-

қўрғон», «Ўзбекистон» ва Рассоқ Жаҳонгиров номли қоракулчилик хўжаликларида наслчилик ишлари ва хизматлари яхши ташкил этилганлиги сабабли юқори иқтисодий самарадорликка эришилган. Бу ҳолатни янада чукурроқ таҳлил этиш мақсадида вилоятдаги қоракулчилик хўжаликлари маълумотлари асосида илмий тадқиқотлар ўтказилди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, таҳлил қилинаётган кейинги 5 йилда қоракулчиликдан олинган фойда 166,6 млн. сўмга ёки 53,1 % га (01.01.2010 йил 01.01.2006 йилга нисбатан), шунингдек, кўрсатилган зооветеринария ва наслчилик хизматлари қиймати эса шу даврда 124,9 млн. сўмга кўпайган.

Аммо бугунги кунда республикамизда қоракул қўйлар сони ва уларнинг маҳсулдорлик кўрсаткичлари кўпчилик хўжаликларда озиқа ресурслари, айниқса, омухта ем етишмаслиги натижасида камайган. Бунга қўйларни саклаш ва зооветеринария ишларини бажариш муддатининг бузилиши, хизмат сифатининг ёмонлашуви, чўпонлар меҳнатига ҳак тўлашдаги камчиликлар асосий сабаб бўлган. Шу билан бирга, қоракулчиликда маҳсулотларни бирламчи қайта ишлаш, саклаш ва сотиш муаммолари ҳам мавжуд бўлиб, ушбу муаммолар товар маҳсулотларининг ўз вақтида сотилишини ташкил этиш, маркетинг фаолиятини такомиллаштириш маҳсулотларни бирламчи қайта ишлашга ёрдам кўрсатиш, савдо биржалари ва аукционлар ташкил этиш каби хизматларни амалга оширишини талаб этади.

Республикада наслчилик хизматларини такомиллаштириш асосида қўйчилик, жумладан, қоракул қўйчилиги, жун ва гўшт берадиган бошқа зотдаги қўйчиликни ҳам ривожлантириш бўйича катта имкониятлар мавжуд. Айниқса, гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда ҳисори қўйлар зотини қўпайтириш мақсадга мувофиқ. Республиkanинг барча тоғ ва тоғ олди зоналарида ҳисори қўйларни кўпайтириш мумкин.

Маълумки, ҳисори қўйлар дунёдаги энг катта ва кўп гўшт қиласидиган қўй ҳисобланади. Унинг кўчкорлари 120-190 кг бўлиб, она қўйлари 90 кг.ни ташкил этади. Думбаси 34-40 кг бўлади. Ўзбекистоннинг ярим чўл зонаси учун Эдилбоев зоти мос келади. Бу зотдаги қўйларнинг тирик вазни 110-115 кг.ни ташкил этади ва улар гўштга сўйилганда 58-60 фоиз гўшт чиқади. Бу имкониятдан кенгроқ фойдаланиш зарур. Биринчидан, республика аҳолисининг

кatta қисми қўй гўштини севиб истеъмол қилади. Иккинчидан, қўйлар корамолларга нисбатан тез етилади. Агар корамоллар гўштга боқилганда 18-20 ойда етилса (ҳозирда республика дехқон хўжаликларида асосан 32-36 ойда етилмокда), қўйлар 12-14 ойда етилади²³³. Бундан ташқари қўй гўштининг калорияси корамол гўштига нисбатан каттадир. Учинчидан, қўйчиликни ем-хашак билан таъминлаш қорамолчиликдагига нисбатан осонрок. Кўйлар ўз хусусиятларига кўра ем-хашакни асосан табиий яйловчилардан олиб, ортиқча сарф харажат талаб қилмайди.

Кўйчилик билан бир қаторда эчкичиликда ҳам наслчилик ишларини оқилона ташкил қилиш республика аҳолисини парҳез гўшт ва жуда фойдали сут билан таъминлашни яхшилашга олиб келади. Аммо, бу тармоқдаги асосий камчилик шундан иборатки, маҳалий эчкиларнинг зоти тоза бўлмасдан, сут бериш маҳсулдорлиги нисбатан жуда пастир. Кузатишлар шуни кўрсатадики, маҳалий эчкилар бир йилда 2,5-3 ой сут беради ва ҳар биридан бир кунда соғиб олинадиган сут 1 литрдан ошмайди. Шу билан биргаликда, кейинги йилларда қўшни давлатлар орқали Ўзбекистонга кириб келаётган зотли эчкиларнинг кўпайиб бориши кузатилмокда. Уларнинг сут бериш локтация даври 9-10 ойни ташкил этади ва ҳар бири кунига 2-3 кг.дан кам сут бермайди. Хонадонларда соғилаётган зотли эчкиларнинг асосий қисми 2,5-3 кг.дан кунига сут бермоқда. Агарда эчкининг бир бош қорамолга нисбатан 5-6 марта кам озиқ бирлиги истеъмол қилиши, эчки сутининг инсон организмига фойдалилиги ва ёғлилигининг юкорилиги, шунингдек, парҳезлигини ҳисобга олсак, бу соҳани ривожлантиришнинг катта аҳамиятга эга эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Йирик шохли молларнинг зотини яхшилаш ишига бугунги кунда устун даражада давлатимиз томонидан алоҳида эътибор берилмокда. Бу ишларни, фикрмизча, икки йўналишда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан, ушбу ишга қаратилган мавжуд илмий ва амалий салоҳиятни, шунингдек, барча зарурӣ воситалар ва маблағ билан таъминлашни янада кучайтиришни лозим деб ҳисоблаймиз. Ҳисоб-китобларга кўра республикада ҳар йили энг камида 10000 бош зотли қорамол (ғунажинлар, сигирлар) келтирилиши талаб қилинади. Олиб келинган зотли қорамоллар энг

²³³ Ҳакимов Р., Ўзбекистон Республикаси чорвачилик маҳсулотлари бозори ва тармоқда иқтисодий ишоҳотларин йўналишлари., Монография ТДИУ. Т.2005.- Е. 124.

аввало, зотли моллар етиштириш билан шугулланадиган илмий ишлаб чиқариш муассасаларига берилиши ва асосан чорвачилик фермер хўжаликлари ва хусусий чорвачилик фермаларига сотилиш керак. Иккинчидан, бу йўналишдаги агросервис хизматларини самарали йўлга қўйиш давр талаби эканлигини эътироф этиш лозим. Айниқса, бу борада кўрсатилаётган наслчилик хизматлари арzon ва сифатли бўлиши мақсадга мувофиқдир. Чорвачиликда кўрсатила-диган агросервис хизматлари малакали мутахассислар томонидан амалга оширилиши ва замон талабига жавоб бериши нухоятда зарурдир.

4. Чорвачиликда агросервисни модернизациялаш ва хизмат кўреатишинг ривожлантиришинг концептуал йўналишлари

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатмоқдаки, чорвачилик хизматлари бозорини ривожлантиришдаги мавжуд муамоларни ҳал этишда чорвачиликда агросервисни модернизация модулини жорий этиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада республикамиз Президенти И.Каримов қўйидагига таъкидлаган эди: «...иктисодиётимизнинг қишлоқ хўжалиги каби етакчи соҳасини ҳам модернизация қилиш, унинг таркибига кирадиган деярли барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг бутун комплексида техник ва технологик янгилаш ишларини амалга оширишга катта эҳтиёж сезилмоқда».²³⁴

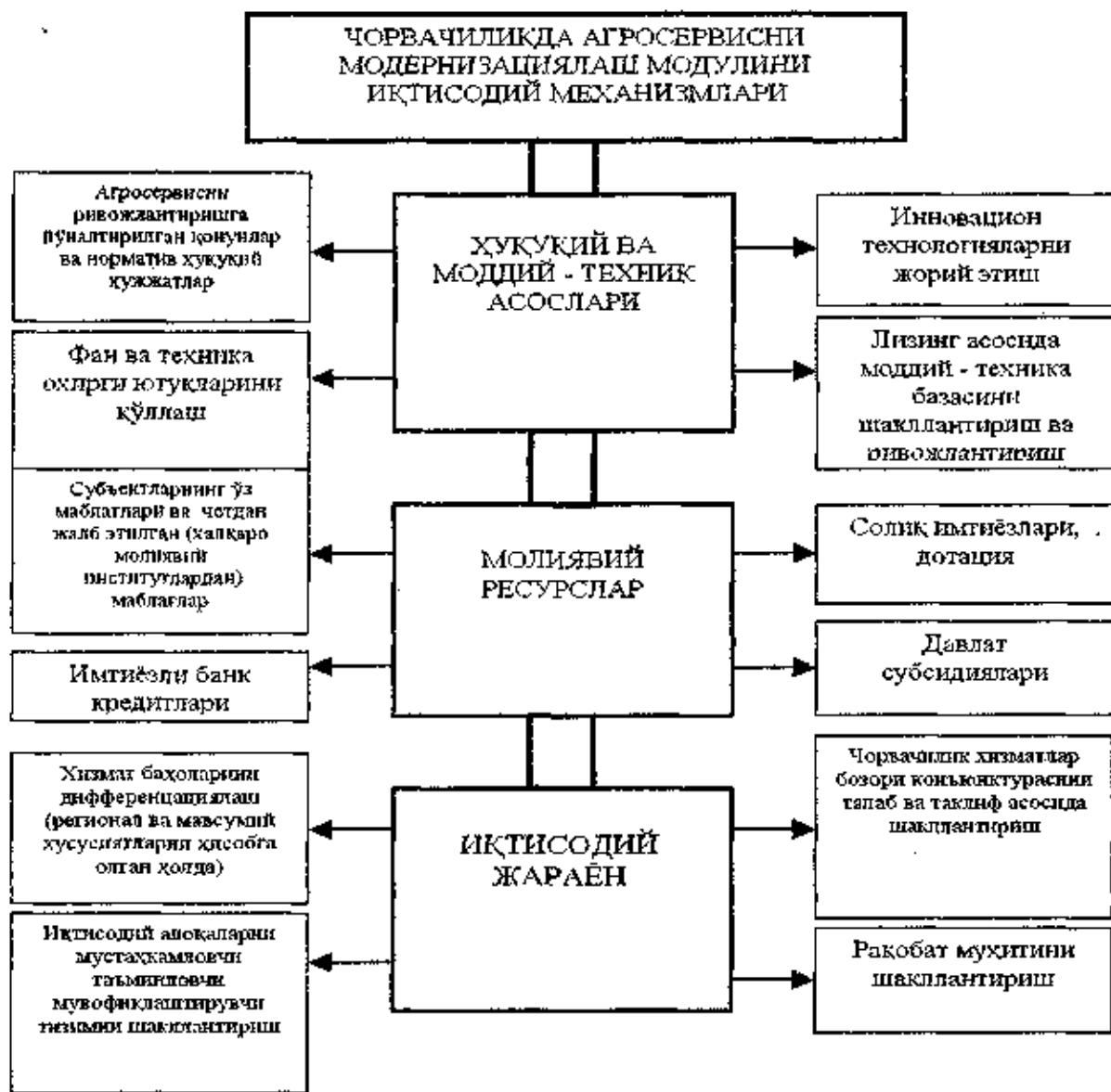
Республикамиз чорвачилигига агросервисни модернизациялаш модулини жорий этиш механизми қўйидагилардан ташкил топади:

1. Фан ва техника эришган охирги ютукларига асосланган чорвачилик агросервис субъектларини интенсив ривожлантириш.
2. Агросервис бўйича миллий қонунчиликни ҳамда норматив-хукукий ҳужжатларни такомиллаштириш ишларини амалга ошириш.
3. Давлат субсидияларини кўпайтириш ва шу асосида хизмат кўрсатувчи субъектларни молиявий жиҳатдан давлатнинг кўллаб-куватлаш механизмини кучайтириш.

²³⁴ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққётини юксалтириш ҳалқамиз фаравонлигини оширишга хизмат қилиди // "Ishonch" газетаси, 2011 йил 22 январ.

4. Агросервис субъектлари ва хизматининг истеъмолчилари ўртасида иқтисодий алоқаларни мувофикалаштириш, хизматлар баҳосини табакалаштириш, шакланган рақобат мухитини яратиш.

Агросервисни модернизациялаш модулини жорий этиш механизмининг таркибий қисмлари қўйидагилардан иборат (20.5-расм).

20.5-расм. Чорвачиликда агросервисни модернизациялаш модулиниң иқтисодий механизмлари.

Таклиф этилаётган ушбу модернизациялаш модули чорвачиликда хизматлар бозори самарадорлигини оширишнинг қўйидаги янги имкониятларини очиб беради:

1. Хизмат кўрсатувчи субъектлар ва уларнинг истеъмолчилари (фермер ва дехқон хўжаликлари) ўртасидаги иқтисодий алоқалар ҳамда уларнининг шартномавий муносабатларини такомиллаштириш имконини беради.

2. Республикаизда «Зооветеринария хизматлари тўғрисида»ги, «Озиқа таъминоти хизматлари тўғрисида»ги, «Наслчиллик хизматлари тўғрисида»ги каби қонунларни қабул қилиш чорвачилик хизматлари бозорини янада ривожлантиришнинг норматив - хукуқий асосларини таъминлайди.

3. Агросервис хизматлар субъектларининг моддий-техника базасини мустаҳкамловчи янги техникаларни сотиб олиш, наслли маҳсулдор ҳайвонларини республикага келтириш каби хизматларни ривожлантиради.

4. Республикаиз чорвачилигидаги худудий (вилоят) ҳамда мавсумий хусусиятларни ҳисобга олувчи ҳамда истеъмолчи талабини тез ва интенсив асосда қондирувчи кичик ҳажмдаги хизмат кўрсатувчи агросервис субъектларини ривожлантиришнинг иқтисодий асослари яратилади.

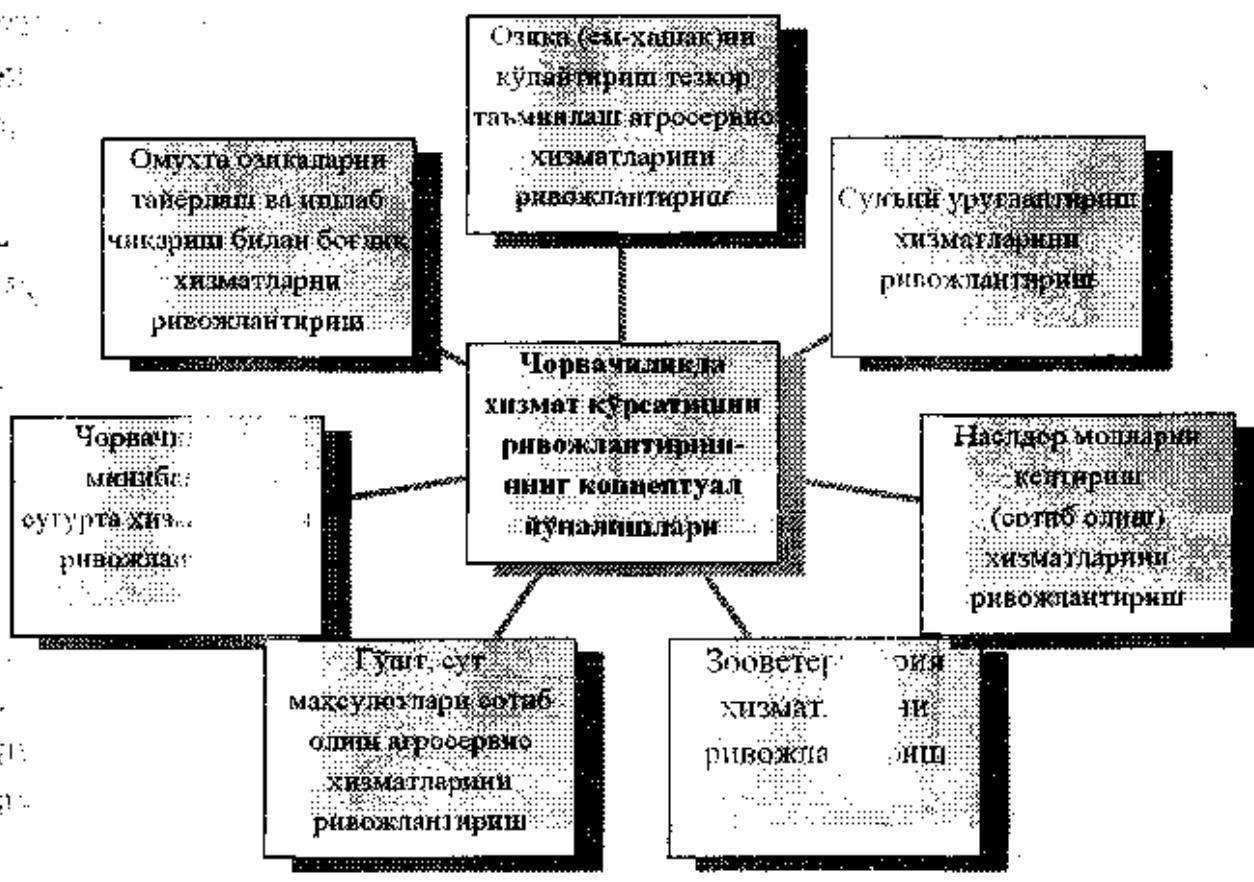
5. Рақобат муҳитига асосланган чорвачилик хизматлари бозори шакллантирилади.

Самарқанд вилоятида чорвачиликда агросервисни модернизациялаш модулини жорий этиш бўйича таклифларини амалиётга кўллаш натижасида вилоят чорвачилик хўжаликларидан олинган даромад қўшимча 2,5-3 % гача ошириш имкониятига эга бўлинди.

2009 йилда қабул қилинган «Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили» Давлат Дастурида ҳам республикаизда чорвачилик маҳсулотлари ва хизматлари бозорини шакллантириш ва ривожлантириш асосий йўналишлардан бири сифатида ўз ўрни ва ифодасини топган. Ушбу Давлат дастурида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш билан бир қаторда хизмат кўрсатишни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Демак, чорвачилик ривожланишининг асосий йўналишлари ҳамда 2009 йилда қабул қилинган «Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили» Давлат дастури (2009 йил 26 январ, ПК 1046-сонли қарори)га асосан, фикримизча, чорвачиликда агросервис хизматларини ривожлантиришнинг асосий концептуал йўналишлари куйидагилардан иборат (20.6 - расм).

Бизнинг фикримизча, республикаиз чорвачилигини ривожлантириш учун белгиланган Давлат дастуридан (2009-2013 йиллар) келиб чиқсан ҳолда куйидаги аниқ ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир, яъни:

20.6-расм. Чорвачиликда хизмат курсатишни ривожлантиришнинг концептуал йўналишлари²³⁵

- республикада наслчиллик хизматларини яхшилаш мақсадида сунъий урчиши салмоғини 20 фоизга кўпайтириш ва қўшимча 7 минг бош наслдор молларни келтириш;

- чорвачиликни етарли табиий ем – хашак билан таъминлаш хизматларини ривожлантириш вазифаларидан келиб чиқиб, чорва озиқаси экинлар майдонини қўшимча 46,4 минг гектарга кўпайтириш натижасида умумий экин майдонини 324,6 минг гектаргача етказиш;

- республикамиз чорвачилигини концентрат (омухта) озиқаларга бўлган эҳтиёжидан келиб чиқсан ҳолда бу йўналишда агросервис хизматларини ривожлантириб, омухта озиқа ишлаб чиқариши 803,5 тоннага етказиш;

- чорвачиликда сифатли хизмат курсатишни йўлга қўйиш талаби асосида янги 98 та зооветеринария хизматлари пунктлари ташкил этиш ҳамда уларнинг хизмат сифатини ошириш;

²³⁵ Манба. Муаллиф ишланмаси.

- чорвачилик тармоғи әхтиёжи ва рақобат мұхитини шакллантириш заруриягидан келиб чиқиб мутлақо янги турдаги, яғни тезкор ветеринария, тезкор ем-хашак етказиб бериш хизмат күрсатиши турларини ташкил этиш ва ривожлантириш кабилардан иборат.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, чорвачилик тармоғида күрсатаилаётган агросервис хизматларини ривожлантиришнинг устувор вазифалари күйидагилар ҳисобланади:

Биринчидан, чорвачиликни ем-хашак билан таъминлаш йўналишидаги агросервис хизматларини, айниқса, ширави (омухта) озиқа тайёрлаш, фермер ва деҳкон хўжаликлари чорва моллари учун дагал ем-хашак сотиш ва сотиб олиш каби агросервис хизматларини замонавий асосда ривожлантириш.

Иккинчидан, чорвачиликнинг интенсив ривожланишига имкон берувчи сунъий урчишиш ва наслчилик хизматларини йўлга кўйиши, шунингдек, хориждан зотли чорва молларини сотиб олиш, уларни ахолига ва фермер хўжаликлирида сотиш хизматлари кўламини кенгайтириш.

Учинчидан, чорва молларини саклаш ва парваришлаш бўйича зооветеринария хизматларини, чорва молларини сўйиш, қушхона хизматларини янада кенгайтириш ва замонавий технологиялар билан жиҳозлаш.

Тўртинчидан, чорвачиликнинг молиявий-иктисодий имкониятини кенгайтириш мақсадидан келиб чиқиб агросервис субъектларига кўрсатаилаётган мини банк хизматларининг янги турларини ривожлантириш.

Бешинчидан, чорвачиликда асосий даромад манбаи ҳисоблантиш чорва маҳсулотларидан тайёр маҳсулот олишини йўлга қўювчи, жумладан, маҳсулотларни қайта ишлаш, саклаш ва истеъмолчига етказиб бериш агросервис хизматларини янги замонавий асосда ривожлантириш.

Олтинчидан, чорвачиликдаги мавжуд әхтиёжлардан келиб чиқиб, мутлақо янги турдаги агросервис хизматини ташкил этиш ва ривожлантириш, булар жумласига тезкор ветеринария хизмати, тезкор озиқа етказиб бериш, тайёр чорвачилик маҳсулотларини истеъмолчилар хонадонига етказиб бериш хизматларини ташкил этиш кабилардан иборат.

Мавзуми тақрорлаш ва мустақил ишлама учун саволлар

1. Чорвачиликда агросервис хизматлари моҳиятини тушунириб беринг?
2. Чорвачиликда агросервис хизматлари асосий турлари нималардан иборат?
3. Чорвачиликда ем ҳашак таъминоти агросервис хизматлари моҳиятини тушунириб беринг?
4. Наслчилик агросервис хизматлари моҳияти нималардан иборат?
5. Чорвачиликда агросервисни модернизациялашнинг иқтисодий моҳиятини асослаб беринг?
6. Чорвачиликда агросервис хизматларини кўрсатишни ривожлантиришнинг концептуал йўналишларини асослаб беринг.

Калилли сўзлар:

Чорвачиликда агросервис, ем ҳашак таъминоти агросервис хизмати, зооветеринария хизмати, наслчилик агросервис хизматлари, чорвачиликда сунъий уруғлантириш ва күшхона хизматлари,

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т: Ўзбекистон,2001.-38 б.
2. Ўзбекистон Республикаси “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонуни (янги таҳрири)Т., 2004.
3. Ўзбекистон Республикаси меҳнат кодекси. - Т.: Ўзбекистон, 1995, 1995 йил 25 декабрда қабул қилинган. Унга 1996 йилда, 1997 йилда, 1998 йилда, 1999 йилда, 2001 йилда, 2005 йилда, 2009 йилда, 2010 йилда ва 2013 йил 30 апрелда ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилиб янги таҳрири қабул қилинди.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида”ги қонуни. 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган. Мазкур қонунга 2006 йилда, 2008 йилда ва 2013 йил 30 апрелда ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилиб янги таҳрири қабул қилинди.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Реклама тўғрисида”ги қонуни. 1998 йил 25 декабря қабул қилинган. Мазкур қонунга 1999 йилда, 2002 йилда, 2003 йилда, 2005 йилда, 2006 йилда, 2008 йилда, 2010 йилда ва 2013 йил 30 апрелда ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилиб янги таҳрири қабул қилинди.
6. Ўзбекистон Республикаси “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолотлари тўғрисида”ги қонуни. (Янги таҳрирда). 2000 йил 25 майда қабул қилинган. Унга киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар Конунчилик Палатаси томонидан 2012 йил 29 февралда қабул қилинган. Сенат томонидан 2012 йил 23 марта маъкулланган. 2012 йил 2 майда имзоланган. 2013 йил 30 апрелда яна ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилиб янги таҳрири қабул қилинди.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. - Т.: Ўзбекистон, 2002. - Б. 226.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Ўзбекистон”, 2008. - 176 б.
9. Каримов И.А. 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади // Ўзбекистон Овози, 2012 йил 21 январь.
10. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатизни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – Б. 84-85
11. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 43 б.
12. Каримов И. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш халқимиз фаравонлигини оширишига хизмат қиласи // “Ishonch” газетаси, 2011 йил 22 январь.

13. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чукурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б. 24.
14. Каримов И.А. Жаҳон-молиявий-иктисодий инқизози, Ўзбекистон шароитига уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон 2009. –Б. 25.
15. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 440
16. Каримов И.А. Бош мақсадимиз-кенг кўламли ислоҳотлар ва модернизациялаш йўлини қатият билан давом эттириш // “Халқ сўзи” газетаси, 2013 йил 19 январь.
17. “Ўзбекистон Республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. Президент қарори. 2007 й 23 май.
18. “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 23 майдаги ПҚ-640-сонли “Ўзбекистон Республикасида 2010 йилгача бўлган даврда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” қарори ҳакида” Самарқанд вилояти хокимининг 2007 йил 29 майда кабул килган 88-К-сонли қарори.
19. “2012-2016 йилларда Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 май Қарори.
20. “Статистик, солик, молиявий ҳисботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат бериш тартиб-таомилларини тубдан қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 16 июль Фармони.
21. “Ишбилиармонлик мұхитини янада тубдан яхшилаш ва тадбиркорликка янада кенг зеркинлик бериш чора-тадбирлари тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 18 июль Фармони.
22. “Тадбиркорлик субъектларини Давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйиншнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисидаги низомга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳакида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 8 август Қарори.
23. Абдукаримов Б.А., Пардаев М.К. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2013. – 326 б. – 23,4 б.т.
24. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Дарслик. 2-нашр. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2010. – 384 б.
25. Абдуғаниев А.А., ва бошқалар. Давлатнинг аграр сиёсати. – Т.: Академия, 2006. - 200 б.
26. Воронов А., Кластерный анализ –база управления конкурентоспособностью на макроуровне // -М.: Маркетинг. 2003. № 1(68). С. 16.

27. Даля В., Граматический словарь. – М.: Русский язык. -1989 г.
28. Зокиров О. Пардаев А. , Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти – Т. “УАЖБИТ” маркази, 2003. – Б. 264.
29. Ибрагимов Р. Маркетинг. Дарслик.- Т.: Шарқ.-2002.-256 б.-14,8 б.т
30. Исмоилов А., Муртазаев О. Қишлоқ хўжалик иқтисодиёти. – Т. Молия. 2005.- Б. 268.
31. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1992. - 734 с.
32. Макконнелл К.Р., Брю С.Л., Экономикс.-Принципы, проблемы и политика. /В 2 –х томах. Пер.с анг. –Таллин. Римол. 1993. Т.: 1. – 398 с.
33. Мирзаев Қ.Ж. Хизматлар бозори // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Тошкент, 2010. - №5 – Б. 32.
34. Мирзаев Қ.Ж. Дехқончиликни ривожлантиришда агросервис хизматлари самарадорлиги // Иқтисодиёт ва таълим. – Тошкент, 2011. - №1 – Б. 27-29.
35. Мирзаев Қ.Ж. Агросервис иқтисодиёти. Монография.–Т.: “IQTISOD-MOLIYA” нашриёти, 2013. – 212 Б. – 13,25 б.т.
36. Mirzayev Q.J. Chorvachilik xizmatlari bozorini shakllantirishning muhim xususiyatlari // O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. – Тошкент, 2011, - №2. – Б. 92-94.
37. Mirzaev K. The market livestock service of the Republic Uzbekistan // Spanish journal of rural development University of Santiago de Compostela. Volume II, - №2. Spain. 2011. – P. 97-106.
38. Mirzaev K. Approaches and issues for developing livestock services in Uzbekistan // International Cross-Industry Research Journal Perspectives of Innovations, Economics and Business. Volume 8, Issue 2, Praga. 2011. – P. 23-25.
39. Накамура Масаси. Роль и функция сельхозкооперативов. Федерация сельхозкооперативов. // Материалы семинара “Маркетинг сельхозпродукции”. “Хокурен”- 2000.
40. Овчинников О.Г. Государственное регулирование аграрного сектора США М: 1999. – С.663.
41. Ожегов С.И. и. др. Граматический словарь русского языка. -М.: Русский язык, 1991. – 432 стр.
42. Пардаев М.К. Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуҳ дунёси” нашр уйи, 1999. - 346 бет.
43. Пардаев М.К., Атабаев Р., Пардаев Б.Р. Туризм соҳасини ривожлантириш имкониятлари. Рисола. Т.: ‘Fan va texnologiya’, 2007. – 28 б.-2,0 б.т.
44. Пардаев М.К., Очилов И.С. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари. Монография. – Т.: “Иқтисод-молия”, 2011. – 172 б. – 11,0 б.т.

45. Пардаев М.К., Исройлов Ё.Ж. Автомобиль транспорти хизматини кўрсатувчи корхоналар таҳлилиниң айрим жиҳатлари. – Т.: “Ноширлик ёѓуси”, 2011. – 65 б. – 4,88 б.т.
46. Пардаев М.К. ва бошқалар. Ўзбекистон саноати ва хизмат кўрсатиш тормоқлари ривожланиш босқичида: иқтисодий хавфсизлик масалалари. Самарқанд, СамИСИ, 2008 . – 20 б. – 1,25 б.т.
47. Пардаев М.К., Аминов З.Ю. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги ва уни таъминлаш йўллари. Рисола. Самарқанд, “Зарафшон”, 2008 йил. – 47 б. – 3,0 б.т.
48. Пардаев М.К., Исройлов Ж.И., Гаппаров А.К. Хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий таҳлили такомиллаштириш муаммолари. Рисола. Самарқанд. “Зарафшон”, 2009. - 66 б.- 4,1 б.т. (Ж.И.Исройлов ва А.К.Гаппаровлар билан ҳаммуаллифликда).
49. Пардаев М.К.. Исройлов Ё.Ж. Автомобил транспорти хизматини кўрсатувчи корхоналар таҳлилиниң айрим жиҳатлари. // Т.: “NOSHIR-LIK YOG'DUSI”, 2010. - 70 б.- 4,9 б.т.
50. Пардаев М.К., Тухлиев И.С. ва бошқалар. Ўзбекистонда туризм хизмат бозорини ривожлантиришнинг ижтимоий-иктисодий муаммолари. Монография. – Т.: Иқтисодиёт, 2012. – 304 бет. – 19,0 б.т.
51. Пардаев М.К., Холикулов А.Н., Раҳимов Ҳ.А. Мехмонхона хўжаликларида самарадорликни ошириш йўллари. Монография. – Т.: “Иқтисодиёт”, нашриёти, - 2013. – 230 б. – 14,4 б.т.
52. Пардаев О.М. Маҳсулотларни сакловчи корхоналарда самарадорлик Монография. – Т.: “Иқтисодиёт” нашриёти, 2012.–162 б. – 10,2 б.т.
53. Портэр М. Э., Конкуренция. Учеб. пособие: пер. с англ. – М.: Вильямс, 2000. С. 205.
54. Самузэльсон П.А. Экономика. - М.: МГП. «Алтон», ВНИИСИИ, 1992.
55. Тўхлиев Н., Ўзбекистон иқтисодиёти. - Т.: Ўқитувчи, 1994 ва 1998.
56. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Услуги, технологии и продукты в туризме. -Т.: Гос. Науч. Изд-во “Ўбек-истон миллий энциклопедияси”, 2009 – 624 с.
57. Тухлиев И.С., Кудратов F.X., Пардаев М.К. Туризмни режалаштириви. Дарслик.(Лотин алифбосида) – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2010. – 260 бет. – 16,25 б.т. (Шу нашриётда крил алифбосида 2010 йил – 264 б.)
58. Файзиев Э.С. Сервис соҳасининг иқтисодиётдаги ўрини. Рисола. Т.: ‘Fan va texnoloqiya’, 2007. – 16 б.-1,0 б.т.
59. Файзиев Э.С. Сервис тизими фаолияти асослари. Маъруза матни. Самарқанд, 2007. – 208 б.-13,0 б.т.
60. Кудратов F.X., Пардаев М.К., Абдукаримов Б.А. Сервис ривожи – аҳолининг бандлигини таъминлаш ва фаровонлигини ошириш омили. Рисола. Т.: ‘Fan va texnoloqiya’, 2007. – 28 б.-2,0 б.т.

61. Кудратов Ф.Х., Мирзаев Қ.Ж. Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2010.
62. Курбонов Ж.М. Хизмат, хизмат кўрсатиш, сервис // Сервис. – Самарқанд, 2009. – №1. – Б. 56-64.
63. Ҳусанов Р.Х., Додобоев Ю.Т., Додобоев Д.Ю. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. Ўкув қўлланмаси – Т.: 2003. – Б. 740.
64. Эндрю Ф. Сигел. Практическая бизнес - статистика. 4-е издание, М. –Спб, 2002 – С. 389-450.
65. Grönroos, C., Service Management and Marketing, Macmillan/Lexington Books, New York, NY, 1990.
66. АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари. Swod, USA.1998.- Б. 156.

№	Номи	Информатор	Год	Адрес
1	Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2010.	Кудратов Ф.Х., Мирзаев Қ.Ж.	2010	Информатор
2	Хизмат, хизмат кўрсатиш, сервис // Сервис. – Самарқанд, 2009. – №1. – Б. 56-64.	Курбонов Ж.М.	2009	Информатор
3	Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2010.	Додобоев Ю.Т., Додобоев Д.Ю.	2010	Информатор
4	Практическая бизнес - статистика. 4-е издание, М. –Спб, 2002 – С. 389-450.	Эндрю Ф. Сигел.	2002	Информатор
5	Service Management and Marketing, Macmillan/Lexington Books, New York, NY, 1990.	Grönroos, C.	1990	Информатор
6	АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари. Swod, USA.1998.- Б. 156.	АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги	1998	Информатор
7	Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2010.	Информатор	2010	Информатор
8	Хизмат, хизмат кўрсатиш, сервис // Сервис. – Самарқанд, 2009. – №1. – Б. 56-64.	Информатор	2009	Информатор
9	Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2010.	Додобоев Ю.Т., Додобоев Д.Ю.	2010	Информатор
10	Практическая бизнес - статистика. 4-е издание, М. –Спб, 2002 – С. 389-450.	Эндрю Ф. Сигел.	2002	Информатор
11	Service Management and Marketing, Macmillan/Lexington Books, New York, NY, 1990.	Grönroos, C.	1990	Информатор
12	АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари. Swod, USA.1998.- Б. 156.	АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги	1998	Информатор
13	Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2010.	Информатор	2010	Информатор
14	Хизмат, хизмат кўрсатиш, сервис // Сервис. – Самарқанд, 2009. – №1. – Б. 56-64.	Информатор	2009	Информатор
15	Аграр соҳадаги иқтисодий муносабатлар ва агросервис хизматларини ривожлантириш йўналишлари. Монография. Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2010.	Додобоев Ю.Т., Додобоев Д.Ю.	2010	Информатор
16	Практическая бизнес - статистика. 4-е издание, М. –Спб, 2002 – С. 389-450.	Эндрю Ф. Сигел.	2002	Информатор
17	Service Management and Marketing, Macmillan/Lexington Books, New York, NY, 1990.	Grönroos, C.	1990	Информатор
18	АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотлари. Swod, USA.1998.- Б. 156.	АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлиги	1998	Информатор

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
1-мавзу. ХИЗМАТЛАР СОҲАСИ ИҚТИСОДИЁТИ ФАНИ- НИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ	7
1.1. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг предмети ва вазифалари	7
1.2. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг методологик асоси, методи ва усуллари	10
1.3. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг ўзига хос принциплари ва бошқа фанлар билан алоқаси	16
1.4. Мамлакатимизда хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг шаклланиши ва ривожланишга оид асарлар- ниң яратилиши	21
1.5. Хизматлар соҳаси иқтисодиёти фанининг таркибий тузи- лиши	25
2-мавзу ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИННИ РИВОЖЛАН- ТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ДАВЛАТ СИЁСАТИ- НИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ	30
2.1. Хизмат кўрсатиш соҳасига оид тушунчаларининг таърифларини ишлаб чиқишнинг назарий масалалари ..	30
2.2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий аҳа- мияти	33
2.3. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қаратил- ган давлатимиз раҳбариятининг эътибори ва давлат сиёсатининг устувор вазифалари	35
2.4. Хизмат кўрсатиш соҳасининг ижтимоий-иқтисодий табиати ва унинг назарий масалалари	38
3-мавзу. ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИННИ РИВОЖЛАН- ТИРИШНИНГ ТУРЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУ- СИЯТЛАРИ	43
3.1. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлар ва омиллар	43
3.2. Хизмат кўрсатиш соҳасининг турлари бўйича турли қа- рашлар тизими	49
3.3. Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагичига кўра хизмат турлари	51

4-мавзу	ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАН-	
	ТИРИШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ ЙЎНАЛИШЛАРИ	
	ВА УЛАРНИНГ КЕНГАЙТИРИЛГАН ИШЛАБ ЧИ-	
	ҚАРИШ ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ	59
4.1.	Хизмат кўрсатиш соҳасини равожлантиришнинг концептуал йўналишлари	59
4.2.	Хизмат кўрсатиш соҳасининг ахоли бандлиги ва фаровонлигини оширишдаги роли.....	63
4.3.	Хизмат кўрсатиш соҳасининг кенгайтирилган ишлаб чиқариш тизимидағи ўрини.....	69
5-мавзу	ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИДА МОДЕРНИ-	
	ЗАЦИЯЛАШ, ВА ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШ	
	ЖАРАЁНЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ	79
5.1.	Модернизация тушунчасининг таърифи.....	79
5.2.	Модернизациянинг турлари ва уларни асослашнинг назарий масалалари.....	80
5.3.	Диверсификациянинг таърифини асослашнинг назарий масалалари.....	84
5.4.	Диверсификациянинг турлари ва уларнинг назарий масалалари.....	85
6-мавзу	ХИЗМАТ КҮРСАТИШ СОҲАСИДА ИННОВАЦИЯ-	
	НИНГ МОҲИЯТИ ВА ТУРЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ	
	МАСАЛАЛАРИ	90
6.1.	Инновациянинг таърифини асослашнинг назарий масалалари.....	90
6.2.	Инновациянинг турлари ва уларнинг таснифи бўйича концептуал йўналишлар.....	97
6.3.	Инновацияни яратувчилари бўйича таснифи.....	98
6.4.	Инновацияни рақобатбардошлик омили бўйича таснифлаш.....	101
6.5.	Инновациянинг манбаатдорликни ифодалashi бўйича таснифи.....	103
6.6.	Инновацияни амалиётта жорий қилиш нуқтани назаридан таснифлаш.....	104
6.7.	Инновацияни иқтисодий мазмунни бўйича кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўғинлари нуқтани назаридан таснифлаш.....	105
6.8.	Инновацияни тармоклар бўйича таснифлаш.....	106
6.9.	Инновацияни вақт нуқтани назаридан таснифлаш.....	108

7-мавзу	ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА САМАРАДОРЛИКНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ, УЛАРНИНГ ТАСНИФИ ВА АНИҚЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ.....	111
7.1.	Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлик, унинг мезони ва кўрсаткичларининг назарий масалалари.....	111
7.2.	Хизмат кўрсатиш соҳасида самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва таснифи.....	117
7.3.	Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш йўллари.....	120
8-мавзу	ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИ КОРХОНАЛАРИДА СИНЕРГЕТИК САМАРА ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ.....	128
8.1.	Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самара ва унинг назарий масалалари.....	128
8.2.	Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорлик ва уни аниқлаш йўллари.....	134
8.3.	Хизмат кўрсатиш корхоналарида синергетик самарадорликнинг асосий йўналишлари ва тамоилилари.....	135
9-мавзу.	ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА КЛАСТЕР УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ....	140
9.1.	Кластер усулининг мазмуни ва унинг таърифини асослаш бўйича назарий масалалар.....	140
9.2.	Маҳсулотларни саклаш билан боғлиқ хизматларни ривожлантириш кластери ва ундан фойдаланиш имкониятлари.....	145
10-мавзу.	ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА РАҶОБАТ ВА БИЗНЕС МУҲИТИ, УЛАРНИНГ СОҲАНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ	150
10.1.	Хизмат кўрсатиш соҳасида ражобат ва бизнес муҳити тушунчалари ва уларнинг таърифи.....	150
10.2.	Хизмат кўрсатиш соҳаси самарадорлигини оширишдаги айрим муаммолар ва уларнинг ечимлари.....	153
10.3.	Хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришдаги муаммолар.....	158

11-мавзу	АҲОЛИГА КЎРСАТИЛАДИГАН ПУЛЛИ ХИЗМАТЛАР, УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ, МОХИЯТИ ВА ХИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	162
11.1.	Мамлакатимизда пулли хизматларни кўрсатишни ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари.....	162
11.2.	Пулли хизматлар тушунчаси ва уларнинг турлари.....	174
12-мавзу	АҲОЛИГА КЎРСАТИЛАДИГАН УЙ-ЖОЙ, КОММУНАЛ ВА МАИШИЙ ХИЗМАТЛАР, УЛАРНИ ХИСОБГА ОЛИШ ТАРТИБЛАРИ.....	181
12.1.	Уй-жой хўжалиги хизматларининг мазмuni ва уларнинг турлари ҳамда ҳисобга олиш йўллари.....	181
12.2.	Коммунал хизматларнинг мазмuni ва уларни ҳисобга олиш йўллари.....	184
12.3.	Пулли хизматларнинг бошқа гуруҳлари ва уларни ҳисобга олиш йўллари.....	187
13-мавзу	ЙЎЛОВЧИ ТАШИШ ТРАНСПОРТИ ХИЗМАТЛАРИ, УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ, ТУРЛАРИ ВА ХИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	197
13.1.	Автомобилларда йўловчи ташиши хизматларини амалга оширишда давлат сиёсатининг асосий йўналишлари.....	197
13.2.	Йўловчиларни ташишнинг турлари ва улар тавсифининг назарий масалалари.....	214
13.3.	Хизматлар тизимида йўловчи ташиш транспорти хизматлари ва уларнинг назарий масалалри.....	221
13.4.	Йўловчи ташиш транспорти хизматларининг турлари ва ҳисобга олиш йўллари.....	225
13.5.	Йўловчи ташиш хизматлари самарадорлиги ва транспорт воситаларига оид атамаларнинг таърифлари.....	229
14-мавзу	АЛОҚА, АХБОРОТЛАШТИРИШ ВА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ХИЗМАТЛАРИ МАЗМУНИ ҲАМДА УЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	234
14.1.	Алоқа хизматларини кўрсатиш мазмuni ва уларни ҳисобга олиш йўллари.....	234
14.2.	Алоқа ва ахборотлаштириши билан бοғлиқ хизматларнинг истиқболи.....	236
14.3.	Таълим тизими хизматларининг мазмuni ва уларни ҳисобга олиш йўллари.....	239

15-мавзу.	МАДАНИЙ, МАИШИЙ ВА САЙЁХЛИК – ЭКСКУРСИЯ ХИЗМАТЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ, УЛАРНИНГ МАЗМУНИ ВА ХИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	244
15.1.	Маданий хизматларнинг мазмунни, турлари ва уларни хисобга олиш йўллари.....	244
15.2.	Ахолига кўрсатиладиган майший хизмат ҳажми ва уларни хисобга олиш тартиблари.....	246
15.3.	Сайёхлик–экскурсия хизматлари турлари, уларнинг мазмунни ва хисобга олиш йўллари.....	251
16-мавзу.	СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ (ТИББИЙ), САНАТОРИЯ-КУРОРТ, СОҒЛОМЛАШТИРИШ, ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ХИЗМАТЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ, МАЗМУНИ ҲАМДА УЛАРНИ ХИСОБГА ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ.....	256
16.1.	Соғликни сақлаш (тиббий) хизматлари, уларнинг турлари ва хисобга олиш йўллари.....	256
16.2.	Санатория-куорт ва соғломлаштириш хизматларининг турлари, мазмуни ҳамда уларни хисобга олиш йўллари....	259
16.3.	Жисмоний тарбия ва спорт хизматлари тушунчаси, таркиби, уларнинг мазмунни ва хисобга олиш йўллари.....	263
17-мавзу	АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИ: МОХИЯТИ, ТУРЛАРИ, ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ.....	266
17.1.	Агросервиснинг мөхияти ва уни республикада ривожлантиришнинг зарурияти.....	266
17.2.	Аграр тармоқда агросервис тизимининг ўзига хос хусусиятлари.....	271
17.3.	Агросервисни ривожлантиришнинг хорижий тажрибаси ва улардан республикада фойдаланишининг асосий йўналишлари.....	279
18-мавзу	АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИНИ КЎРСАТИШДА ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	290
18.1.	Агросервис иқтисодиётида иқтисодий муносабатлар тизимининг мөхияти ва унинг таркибий элементларининг хусусиятлари.....	290

18.2.	Кишлоқ хўжалигидаги сифатли моддий-техника ресурслари таъминоти-иктисодий алоқаларни мустаҳкамлаш имкониятлари.....	303
18.3.	Агросервисни молиялаштириш ва кредит ресурслари билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш.....	310
19-мавзуу	ДЕХҚОНЧИЛИКДА КЎРСАТИЛАДИГАН АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИ: МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ, ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ.....	325
19.1.	Дехқончиликда агросервиснинг заруряти, моҳияти ва турлари.....	325
19.2.	Дехқончилик тармоқларида агросервисни ривожлантиришнинг йўналишлари.....	332
19.3.	Дехқончиликда агросервис кластери самарадорлиги.....	338
20-мавзуу	ЧОРВАЧИЛИК СОҲАСИДА КЎРСАТИЛАДИГАН АГРОСЕРВИС ХИЗМАТЛАРИ: МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ, ТАВСИФИ ВА ТАСНИФИ.....	241
20.1.	Чорвачиликда агросервис хизматларининг моҳияти, заруряти ва турлари.....	241
20.2.	Чорвачиликда ем - хашак таъминоти агросервис хизматларининг тавсифи.....	350
20.3.	Наслчиллик агросервис хизматларини ривожлантириш механизмлари.....	258
20.4.	Чорвачиликда агросервисни модернизациялаш ва хизмат кўрсатишни ривожлантиришнинг концептуал йўналишлари.....	368
	Адабиётлар рўйхати	372

М.Пардаев, Қ.Мирзаев, О.Пардаев

ХИЗМАТЛАР СОҲАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

(Ўқув қўлланма)

Муҳаррир Э. Бозоров.

Бадиий муҳаррир М.Одилов.

Компьютерда саҳифаловчи М.Сайдалихўжаева.

Нашр. лиц. АИ № 174, Босишга рухсат этилди 1.10.2014.

Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{8}$

Ҳисоб- нашр табори 24 б.т.

Адади 100 дона. 79 – буюртма.

Жонниш ёзган олдишнишвили А.Ю.ЮМ - 1
Ўзб. макалаларини олдишнишвили А.Ю.ЮМ
«Газетада язган шахарот»
Индиште язган шахаротнишвили А.Ю.ЮМ
Ўзбек тилинин олдишнишвили А.Ю.ЮМ

«IQTISOD - MOLIYA» нашриётида тайёрланди.
100084, Тошкент, Кичик ҳалқа йўли кўчаси, 7- уй.

«HUMOYUNBEK- ISTIQLOL MO'IZASI»
Босмахонасида чоп этилди.
100000. Тошкент. А. Темур шоҳкўчаси, 60 «A»-уй

Цена

28000

65-93-873
17180

ISBN 978-9943-13-486-1

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-13-486-1.

9 789943 134861